

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİMDALI

(DİNLER TARİHİ)

MEZOPOTAMYA DİNİNDE RAHİPLİK

DOKTORA TEZİ

MEHMET EMİN GÜLER

ANKARA-2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİMDALI

(DİNLER TARİHİ)

MEZOPOTAMYA DİNİNDE RAHİPLİK

DOKTORA TEZİ

MEHMET EMİN GÜLER

DANIŞMAN

PROF. DR. BAKİ ADAM

ANKARA-2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİMDALI
(DİNLER TARİHİ)

MEZOPOTAMYA DİNİNDE RAHİPLİK
DOKTORA TEZİ

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. BAKİ ADAM

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

<u>Adı ve Soyadı</u>	<u>İmzası</u>
Prof. Dr. Baki ADAM	
Prof. Dr. Nahide BOZKURT	
Prof. Dr. Ali İhsan YİTİK	
Prof. Dr. Ali Osman KURT	
Doç. Dr. Yasin MERAL	

Tez Savunması Tarihi : 23 / 06 / 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Prof. Dr. Baki ADAM'ın danışmanlığında hazırladığım “Mezopotamya Dininde Rahiplik (Ankara - 2023)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

22 / 06 / 2023

Mehmet Emin Güler

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	V
SİMGELER VE KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ.....	1
A. Mezopotamya	2
B. Mezopotamya Coğrafyası	6
C. Mezopotamya Uygarlığının Ortaya Çıkışı.....	9
D. Tarih Öncesi Dönemlerde Mezopotamya’da Ortaya Çıkan Kùltürler.....	11
E. Mezopotamya’da Kentlerin Ortaya Çıkışı	13
F. Mezopotamya Uygarlığı.....	18
1. Sümerler	18
2. Akadlar	20
3. III. Ur Hanedanlığı Dönemi (MÖ. 2112- MÖ. 2004)	24
4. İsin- Larsa Dönemi (MÖ. 2004- MÖ. 1763)	25
5. Amoriler (Amurrular)	26
6. Asurlular	28
7. Babilliler	29
8. Aramiler ve Kaldeliler (Keldaniler)	31
G. Mezopotamya Kronolojisi	33
H. Kaynaklar.....	37

İ. Günümüz Kaynakları ve Önceden Yapılmış Çalışmalar	44
BİRİNCİ BÖLÜM.....	47
1. MEZOPOTAMYA DİNİ.....	47
1.1. Kavramsal Çerçeve.....	53
1.2. Metodoloji	58
1.3. Mezopotamya Dini Tarihi	60
1.3.1. Tarih Öncesi Dönemlerde Mezopotamya Dini	60
1.3.2. Tarihsel Dönemlerde Mezopotamya Dini.....	63
1.4. Mezopotamya Dininde Tanrı İnancı.....	66
1.4.1. Tarihsel Süreçte Tanrı İnancı ve Tanrılar Panteonu	74
1.4.2. Tanrının Kült Tasviri	77
1.4.3. Mezopotamya Dininde Öne Çıkan Tanrılar.....	82
1.5. Tanrı Olmayan Ruhsal Varlıklar	99
1.6. Tapınaklar.....	102
1.7. Ritüeller	113
1.8. Evren Anlayışı ve Yaratılış	120
1.9. Ölüm ve Ölüm Sonrası Yaşam İnancı	123
1.10. Mezopotamya Dininde Peygamberlik ve Kutsal Kitap	127

İKİNCİ BÖLÜM	132
2. MEZOPOTAMYA DİNİNDE RAHİPLİK.....	132
2.1. Mezopotamya’da Rahipliğin Kökeni ve Gelişimi	136
2.2. Rahipler İçin Kullanılan Başlıca Unvanlar.....	142
2.3. Mezopotamya’da Rahibeler.....	158
2.4. Başlıca Rahibe Unvanları	163
2.5. Ölüler (Yeraltı) Dünyasında Rahipler	174
2.6. Rahiplerin Özellikleri ve Metinlerde Rahipler	176
2.7. Mezopotamya’da Rahiplerin İşlevleri	185
2.7.1. Rahiplerin Başlıca İşlevleri	187
2.7.1.1. Rahiplerin Sosyal ve Politik Otorite İşlevi ve Rahip-Krallar	187
2.7.1.2. Bilim ve Kültür Alanındaki İşlevler	199
2.7.1.3. Büyücülük.....	207
2.7.1.4. Şifacılık.....	212
2.7.1.5. Kahinlik	226
2.7.1.6. Müzisyenlik ve Ağıt Yakma.....	240
2.7.1.7. Ritüel Yönetme.....	251
2.7.1.8. Tapınak Yöneticiliği	260
2.7.1.9. Tanrının Temsilcisi ve Tanrı ile İnsan Arasında Aracı Olma	261
2.7.1.10. Ekonomi ve Ticaret ile İlgili İşlevler.....	263
2.7.1.11. Rahiplerin Diğer İşlevleri	266
2.8. Mezopotamya’da Öne Çıkan Rahip ve Rahibeler	268

2.9. Tasvirlerde Rahipler	283
2.9.1. Rahiplerin Görsel Tasvirlerini İçeren Başlıca Örnekler	284
SONUÇ	319
KAYNAKÇA	322
İNTERNET KAYNAKLARI	372
TABLolar VE ŞEKİLLER DİZİNİ	374
ÖZET	377
ABSTRACT	378

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinde birçok ilke ev sahipliği yapan Mezopotamya, bu özelliğinden dolayı uygarlığın beşiği olarak tanımlanmaktadır. Avcı-toplayıcı insanların bu coğrafyada yerleşik hayata ve tarımsal üretime geçişi ile önemli bir dönüm noktasının ortaya çıktığı görülmektedir. Söz konusu dönüm noktasını, köy gibi küçük yerleşim birimleri, şehirleşme, şehir devletleri ve güçlü krallıklar takip etmiştir. Şehirleşme temelli medeniyetin bir laboratuvarı olan Mezopotamya coğrafyası, tapınak merkezli şehirleri, başta rahipler olmak üzere sosyal sınıfları, özgün dini inanç ve uygulamaları, çeşitli etnik unsurları bünyesinde barındıran kültürel dokusu ve zengin literatürü ile dikkat çekmektedir.

İnsanoğlu ilk defa burada yazıyı kullanarak, duygu, düşünce ve inançlarını kayıt altına aldı ve onları gelecek kuşaklara aktarmayı başardı. Bu başarı Mezopotamya'yı, çağdaşları arasında öne çıkararak daha iyi tanınmasını sağlamıştır. Hem çivi yazılı metinler hem de arkeolojik kaynaklar, bu uygarlığın din merkezli olduğunu göstermektedir. Söz konusu kaynaklarda tanrılar, ritüeller, tapınaklar ve rahipler öne çıkmaktadır. Mezopotamya Dininin ve bu dinin temsilci rahiplerin, Mezopotamya'nın toplumsal, kültürel, iktisadi ve idari hayatı üzerinde büyük bir oranda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bazı dönemlerde iktidarı ele geçirecek kadar güçlenen rahipler, tarihin erken dönemlerinden itibaren kendine özgü bir kurumsallaşma ve idari ve hiyerarşik olarak yapılanma yeteneğini göstermiştir. Hem dinin hem de tanrılarının temsilcisi olarak görülen rahipler, toplumda saygın ve yüksek bir statüye sahip olmuştur. Onların bu statüyü elde etmesinde, metafizik dünya ve tanrılar ile olan bağları ve ilişkileri belirleyici bir rol oynamıştır. Mezopotamya'da rahipler, toplumda, tapınaklarda ve sarayda en çok öne çıkan figürlerden biri olmuştur.

Tarih boyunca Anadolu'nun komşusu olan ve bazı dönemlerde Anadolu'nun içlerine kadar uzanan Mezopotamya kültürü ve tarihi, Anadolu'nun kültürel ve dini unsurlarını anlamada önemli bir yere sahiptir. MÖ. 2. bin yılın erken dönemlerine tarihlenen ve Kayseri Kaneş (Kültepe)'de Asur ticaret kolonilerinin varlığı gösteren 22 binden fazla çivi yazılı tabletin ortaya çıkartılması, bu iki önemli kültürel kimliğin ne kadar iç içe geçtiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Anadolu'da kullanılan ilk yazı, Mezopotamya'da ortaya çıkan çivi yazısıdır. Türkiye'de bulunan çok sayıdaki müzede Mezopotamya uygarlığına ait eserlerin bulunması ve bu toprakların bu uygarlığa ait arkeolojik sit alanlarına ev sahipliği yapması, bu düşünceyi desteklemektedir.

Bir giriş ve iki bölümden oluşan bu tezin ekseni, Mezopotamya'nın rahip sınıfıdır. Giriş bölümünde Mezopotamya kavramı, coğrafyası, kaynakları, kronolojisi, onun tarih öncesi kültürleri ve Sümer, Akad, Asur ve Babil gibi Mezopotamya'nın öne çıkan temel unsurları ele alındı. Bunun yanında bu coğrafyada şehirlerin ortaya çıkışı ve bu alanda yapılan çalışmalara değinildi. Tezin birinci bölümü, Mezopotamya Dini üzerine inşa edildi. Burada söz konusu din, bütün yönleri ve temel unsurları ile ele alınmaya çalışıldı. İkinci bölümde, Mezopotamya Dininde rahiplik konusu detaylı ve çok yönlü olarak işlendi. Bununla birlikte kaynaklarda öne çıkan rahip ile rahibelere ve rahiplerin görsel tasvirlerine değinildi.

Bu çalışmayı yapmamızda birçok kişinin önemli katkısı oldu. Öncelikle tezin her aşamasında desteklerini esirgemeyen, birçok konuda yönlendiren ve yardımcı olan değerli danışman hocam Prof. Dr. Baki ADAM'a teşekkür ederim. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü bünyesindeki Sümeroloji Bölüm başkanı Prof. Dr. Salih ÇEÇEN'e ve bölümün diğer hocalarına özellikle Sümerce ve Akadca dilleri konusundaki yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Birçok kaynağa ulaşmamı

sağlayan ve yardımcı olan Asur Bilimci Kazuko Watanabe'ye teşekkürlerimi sunuyorum.
Tez çalışması dolayısıyla kendilerine yeterince zaman ayıramadığım ve bu durumu anlayışla karşılayan eşime ve çocuklarıma teşekkür etmeyi borç biliyorum.

SİMGELER VE KISALTMALAR

<u>Simge</u>	<u>Açıklaması</u>
()	Tercümede tamamlanan bölüm
/	Veya ya da
?	Transkripsiyonunda veya kesinliğinde şüpheler var
[]	Tabletin kırık veya okunmayan bölümü
%	Yüzde
>	Büyüktür
<u>Kısaltma</u>	<u>Açıklaması</u>
ADOIUC.	The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün Asur Sözlüğü)
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
a.g.e.	Adı geçen eser
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DİB.	Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr.	Doktor
Ed.	Editör

<u>Kısaltma</u>	<u>Açıklaması</u>
ET.	Erişim Tarihi
Haz.	Hazırlayan
Hız.	Hazreti
km	Kilometre
m	Metre
MÖ.	Milattan Önce
MS.	Milattan Sonra
No.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
Vol.	Volume (Cilt)

GİRİŞ

Medeniyetin temel birimi olan şehirlerin ve şehirleşmenin MÖ. 4. bin yılda Mezopotamya'da görülmesi, insanlık tarihi için önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.¹ Uygarlığın temel unsurlarının yeryüzünün farklı bölgelerinde oluşmaya başladığı dönemde, kendine özgü dinamikleri ve gelişim serüveni olan Mezopotamya'da hukuk, politik yapı ve literatür gibi olguların gelişmiş olduğu görülmektedir.² Bu coğrafya, arkaik insanın ateşi, bronz ve tekerleği keşfettiği, ilk kez tarımı ve yazılı kanunları tecrübe ettiği, yazının bulunması ile literatürün başladığı ve bilimin filizlendiği bir bölge olmuştur. İnsanlığı ilk defa birçok yenilikle tanıştıran Mezopotamya, bu özelliğinden dolayı uygarlığın beşiği olarak adlandırılmaktadır.³

Birçok etnik grubun karşılaştığı ve iç içe geçtiği bu coğrafyada, her bir etnik ve kültürel unsur Mezopotamya uygarlığını etkilemiş ve ondan etkilenmiştir. Böylece hem yerel hem de yabancı kültürel unsurların bir sentezi olarak sürekli yenilenen dinamik bir yapı ortaya çıkmıştır.⁴ Küçük yerleşim yerleri arasındaki kültürel etkileşim sonucunda ortaya çıkan yenilikler ve toplumsal gelişme bu coğrafyada başlamıştır.⁵ Araştırmacılar astrolojinin Mezopotamya ve Mısır kökenli olduğunu, Helenistik dönemde Yunanlı düşünürler tarafından geliştirildiğini ve buralardan Hint, Çin ve Arap dünyasına yayıldığını düşünmektedir.⁶ Özellikle astronomi ve astroloji ile ilgili birçok kavramın Mezopotamya

¹ Chris Scarre ve Brian M. Fagan, *Ancient Civilizations*, Routledge Publishing, 4. Baskı, London ve New York, 2016, s. 66.

² Halil Tekin, *Tarih Öncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*, 2. Baskı, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2019, s. 1.

³ Norman Bancroft Hunt (Ed.), *Living in Ancient Mesopotamia*, Chelsea House Publishing, New York, 2009, s. 7.

⁴ Jean-Jacques Glassner, *Mesopotamian Chronicles*, (Ed. Benjamin R. Foster), Society of Biblical Literature Publishing, Atlanta, 2004, s. 3.

⁵ Arnold Toynbee, *Tarih Bilinci*, (Çev. belirtilmemiş), Betaş Yayınları, İstanbul, 1978, s. 71.

⁶ Robert S. Ellwood ve Gregory D. Alles, *The Encyclopedia of World Religions*, Revised Edition, Facts On File Publishing, New York, 2007, s. 36.

kökenli olduğu görülmektedir.⁷ Bir yılı ay takvimine göre 12 bölüme (aya) ayıran ve iki mevsim⁸ olarak ifade eden bu coğrafyanın insanları, altmışlık sayı sistemini kullanmıştır. Bir saatin 60 dakika ve günün 24 saat olarak ifade edilmesi bu sistemin mirasıdır.⁹

Haritacılığın en erken örneklerinin izleri sürüldüğünde, Mezopotamya uygarlığı ile karşılaşmamak mümkün değildir. Bölge ve şehir haritalarından dünya haritasına kadar birçok tasvir, kil tabletler üzerine işlenmiştir.¹⁰ Yunan mucizesi olarak ifade edilen felsefenin ortaya çıkmasında ve gelişiminde, Mezopotamya'nın önemli bir yerinin ve etkisinin olduğu anlaşılmıştır. Felsefe ve anlam arayışının en erken izleri bu coğrafyada görülmektedir.¹¹ Mezopotamya'nın literatür, bilim, ekonomi ve hukuk alanlarındaki katkılarının yanında din konusunda önemli bir yerinin olduğu görülmektedir.¹² Kurumsallaşmış dinlerin yaklaşık beş bin yıl önce bu coğrafyada ve Mısır'da ortaya çıktığı ifade edilmektedir.¹³

A. Mezopotamya

Mezopotamya ismi antik Yunanlı seyyahlar ve tarihçiler tarafından söz konusu bölgeye verilmiştir. Yunanca ara veya orta anlamında “*mesos*”, nehir anlamına gelen “*potamos*” ve yer isimlerinin sonuna getirilen “*ia*” son ekinin birleşimi ile oluşan

⁷ Bkz. Ulla Koch Westenholz, *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*, Museum Tusculanum Press, Denmark, 1995.

⁸ Bir ayı otuz günden oluşan ve yılı 12 aya bölen Sümerlerde, yıl arpa hasadının yapıldığı dönemden (nisan-mayıs aylarında) başlatılırdı. Sümerlerin bu takvim sistemi, MÖ. 18. yüzyılda Babilliler ve Asurlular tarafından benimsendi (Bkz. Charlie Samuels, *Ancient Science: Prehistory-A.D. 500*, Gareth Stevens Publishing, New York, 2010, s. 32.).

⁹ Kathleen Kuiper (Ed.), *Mesopotamia: The World's Earliest Civilization*, Britannica Educational Publishing, New York, 2011, s. 11.

¹⁰ Francesca Rochberg, “The Expression of Terrestrial and Celestial Order in Ancient Mesopotamia”, *Ancient Perspectives: Maps and Their Place in Mesopotamia, Egypt, Greece and Rome*, (Ed. Richard J.A. Talbert), The University of Chicago Press, Chicago ve London, 2012, s. 9.

¹¹ Bkz. Stephanie Dalley ve A.T. Reyes, “Mesopotamian Contact and Influence in the Greek World: To the Persian Conquest”, *The Legacy of Mesopotamia*, (Ed. Stephanie Dalley), Oxford University Press, Oxford, 1998, s. 104.

¹² Kuiper, *a.g.e.*, s. 11.

¹³ Michael J. O'Neal ve J. Sydney Jones, *World Religions: Almanac*, (Ed. Neil Schlager and Jayne Weisblatt), Thomson Gate Publishing, New York vd., 2007, s. 37.

Mezopotamya, iki nehir (Fırat ve Dicle) arasındaki bölgeyi ifade etmektedir.¹⁴ Tarih boyunca bu coğrafya ve onun bazı bölgeleri için farklı isimler kullanılmıştır. Bölgenin güney kısmı ilk zamanlarda Sümer ve daha sonra gelen Babillilerden dolayı Babil olarak adlandırılmıştır. Kuzey Mezopotamya ise Asur adıyla ifade edilmiştir.¹⁵ Günümüzde *Hor Dalmaç* olarak adlandırılan ve Basra Körfezinin kuzeybatısında kalan bataklık bölge, MÖ. 2000’lerde Sümer ve MÖ. 1000 yıllarında Kalde olarak adlandırılmıştır.¹⁶

Şekil 1: El-İstahrinin Mezopotamya Haritası (Suret-ul Cezire)¹⁷

Amasyalı coğrafyacı Strabon (MÖ. 64- MS. 24), iki nehir arasında kalan bölgenin güneyini Babil ve kuzeyini Mezopotamya olarak adlandırmıştır.¹⁸ Tevrat’ın Yunanca çevirisinin (Septuagint) etkisi ile Yunanlılar, Harran bölgesi için bu kavramı kullanmıştır. Birinci yüzyılda Romalı filozof Gaius Plinius Secundus, bu adlandırmayı daha geniş bir

¹⁴ Gary Miller, *The Tigris and Euphrates: Rivers of the Fertile Crescent*, (Ed. Barbara Bakowski), Crabtree Publishing Company, The USA, 2010, s. 5.

¹⁵ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınlar, İstanbul, 2006, s. 12.

¹⁶ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi, Bursa 2007, s. 7-8.

¹⁷ Jean Bottero ve Marie-Joseph Steve, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, (Çev. Anita Tatlıer), 8. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 12.

¹⁸ Horace Leonard Jones, *The Geography of Strabo*, Harvard University Press, Vol. 8, London, 1961, s. 297.

coğrafyayı (günümüz Irak topraklarını) ifade edecek şekilde kullanmıştır. Mısır kaynaklarında *naharina* olarak geçen bu coğrafya, İslamiyet'in gelişinden sonra ada anlamında *cezire* olarak adlandırılmıştır.¹⁹ 10. yüzyılın Müslüman coğrafyacısı El-İstahri, Mezopotamya'nın haritasını *Suret-ul Cezire* adı altında vermektedir (Bkz. Şekil-1).²⁰ El-İstahri özellikle Fırat ve Dicle Nehirleri arasında kalan bölgenin kuzeyi için *Ard el-Cezire (Jazira)*²¹ ve El-İstahri ile İbni Havkal bu bölge için *el-Cezire* adlandırmasını kullanmıştır.²² Mezopotamya adlandırması, Fırat ve Dicle Nehirleri çevresindeki bölgeyi içine alacak şekilde geniş kapsamlı olarak kullanılmaktadır.²³ Günümüzde Mezopotamya kavramı, doğuda Zağros Dağları, güneyde Basra Körfezi, kuzeyde Toros Dağları ve batıda Suriye'nin çorak toprakları ile sınırlanan bölgeyi tanımlamaktadır. Bununla birlikte bu coğrafi kavram, Sümer, Akad, Asur ve Babil medeniyetlerinin oluşturduğu kültürel kimliği ifade etmektedir.²⁴

Tarihte kendini Mezopotamya ismi ile ifade eden bir ülke veya topluluk olmamıştır.²⁵ Amoriler, Aramiler, Kaldeliler, Gutiler, Elamlılar, Hurritler, Kassitler, Medler ve Persler gibi birçok topluluk ve kültür farklı dönemlerde bu coğrafyada etkili olmuştur.²⁶ Akad, Asur ve Babil gibi Mezopotamya'nın öne çıkan unsurları, zaman zaman farklı halkları ve bu coğrafyanın dışında kalan bölgeleri hâkimiyeti altına almıştır. Yahudilerin yaşadığı Filistin bölgesinin farklı zamanlarda Asur ve Babil krallıkları tarafından ele geçirilmesi bunun bir

¹⁹ Memiş, *a.g.e.*, ss. 7-8.

²⁰ Bottero ve Steve, *a.g.e.*, s. 12.

²¹ Nadja Danilenko, *Picturing the Islamic World: The Story of al-Iṣṭakhrī's Book of Routes and Realms*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2020, s. 57.

²² Zayde Antrim, *Mapping the Middle East*, Reaktion Books Publishing, London, 2018, s. 22.

²³ Gwendolyn Leick, *Kentin Mucidi: Mezopotamya*, (Çev. Ekin Duru), Say Yayınları, İstanbul, 2019, s. 9.

²⁴ Köroğlu, *a.g.e.*, s. 12.

²⁵ Robert Chadwick, *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*, Equinox Publishing, 2. Baskı, London, 2005, s. 2.

²⁶ Georges Roux, *Ancient Iraq*, Penguin Publishing, 3. Baskı, London, 1992, s. 159.

örneğidir.²⁷ Bu durum Mezopotamya uygarlığını ve halklarını herkesin üzerinde uzlaştığı bir standartta ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte Sümer, Akad, Asur ve Babil gibi bu coğrafyanın temel unsurları konusunda ortak bir kabul bulunmaktadır. Bundan dolayı tezimizde Mezopotamya kavramı, tarih öncesi dönemlerden MÖ. 539'da Babil'in yıkılışına kadar geçen zaman aralığında Sümer, Akad, Asur ve Babil toplumlarının oluşturduğu kültürel kimliği ve onların yaşadıkları coğrafyayı ifade edecek şekilde kullanılacaktır. Bunun yanında antik Mezopotamya yerine sadece Mezopotamya ifadesi tercih edilecektir.

Mezopotamya'yı içine alan Yakındoğu terimi, 19. yüzyılda bilim çevreleri tarafından Osmanlı İmparatorluğunun Doğu Akdeniz sahillerindeki topraklarını tanımlamak için oluşturulmuştur.²⁸ Bu adlandırma, genellikle Asya kıtasının batı kısmında ortaya çıkmış antik uygarlıklar için kullanılmaktadır. Günümüzde Türkiye'nin Ege sahillerini, Suriye, Filistin, Lübnan, İsrail ve Irak topraklarını içine alan bu terimin, İran ve Afganistan gibi Asya'nın merkezindeki bölgeleri kapsayacak şekilde kullanıldığını görmek mümkündür.²⁹ Antik Mısır'ın Yakındoğu'nun içerisinde yer alıp almadığı konusunda bir birlik olmamakla birlikte onun bu coğrafyanın içerisinde olduğu görüşü ağır basmaktadır.³⁰ 1900'lü yılların başında İngilizler tarafından kullanılmaya başlayan ve Yakındoğu coğrafyasına karşılık gelen Orta Doğu, politik yönü ağır basan bir adlandırmadır. Tarih ve kültür alanlarında Orta Doğu yerine Yakındoğu tanımlamasının kullanılması daha uygun görülmektedir.³¹ Eskiçağ tarihçileri ve arkeologlar genellikle Yakındoğu terimini tercih etmektedir.³²

²⁷ Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Pınar Yayınları, İkinci basım, İstanbul, 2001, ss. 108-113.

²⁸ Marc Van De Mieroop, *Eski Yakındoğu Tarihi*, (Çev. Sinem Gül), Homer Kitapevi, İstanbul, 2018, s. 1.

²⁹ Trevor Bryce ve Jessie Birkett-Rees, *Atlas of the Ancient Near East*, Routledge Publishing, New York ve London, 2016, s. 2.

³⁰ Daniel C. Snell (Ed.), *A Companion to the Ancient Near East*, Blackwell Publishing, Malden-Oxford-Victoria, 2005, s. xviii.

³¹ Amelie Kuhrt, *Eski Çağda Yakındoğu*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt 1, 5. Baskı, İstanbul, 2019, ss. 1-4.

³² Mieroop (2018), *a.g.e.*, s. 1.

B. Mezopotamya Coğrafyası

Mezopotamya, coğrafi özellikleri birbirinden farklı birçok bölgeden oluşmaktadır. Fırat, Dicle ve bunların kolları boyunca sulamanın mümkün olduğu alanlarda vaha gibi verimli topraklar bulunmaktadır. Mezopotamya'nın bazı bölgeleri belirli tarım ürünleri için diğerlerine göre daha elverişli olmuştur. Bu ise ürünlere özgü bakım ve becerilerin gelişmesini sağlamıştır. Bunun yanında bölgelerin değişen coğrafi özellikleri, onların nüfus yoğunluğunda, ekonomik durumunda ve gelişmişlik seviyesinde farklılıklar oluşturarak farklı yaşam standartlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel yönden farklı toplulukların görülmesinde etkili olmuştur.³³

Türkiye'nin doğusunda başlayan Fırat ve Dicle Nehirleri, Irak'ın güneydoğusunda birleşerek Basra Körfezine dökülmektedir.³⁴ Tarih öncesi dönemlerde bu nehirler birleşmeden körfeze dökülmekteydi ve bu durum, bitişik iki farklı deltanın ortaya çıkmasına neden olmuştu.³⁵ Antik dönemde (MÖ. 4.bin yılda) Basra Körfezinin sahil sınırı, günümüze göre yaklaşık 240 km kadar içeride kalmaktaydı. Bundan dolayı o dönemde birer liman kenti olan Ur ve Eridu gibi antik şehirler, günümüzde iç kısımlarda kalmaktadır.³⁶ Fırat ve Dicle Nehirlerinin taşıyıp biriktirdiği alüvyon topraklar, bir zamanlar liman kenti olan bölgelerin içeride kalmasına neden olmuştur. Bunun yanında tektonik hareketlerin bu oluşumlarda dengeleyici etkisinin olabileceği belirtilmektedir.³⁷

³³ A. Leo Oppenheim, *Letters from Mesopotamia*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1967, ss. 2-3.

³⁴ Katherine Reece, *The Mesopotamians: Conquerors of the Middle East* (Ancient Civilizations), Rourke Publishing, Florida, 2004, s. 6.

³⁵ Don Nardo, *The Greenhaven Encyclopedia of Ancient Mesopotamia*, (Ed. Robert B. Kebric), Greenhaven Press, Detroit vd., 2007, s. 180.

³⁶ Stephen Bertman, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Facts On File Publishing, New York, 2003, s. 3.

³⁷ Jane R. McIntosh, *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*, ABC-Clio Publishing, Santa Barbara-Denver-Oxford, 2005, ss. 7-8.

Şekil 2: Mezopotamya Coğrafyası³⁸

Dicle Nehri, Fırat'a göre daha hızlı bir akışa ve daha derin bir nehir yatağına sahiptir. Dolambaçlı bir yapısı bulunan Fırat, *Şattu'l Arab* adı verilen bölgede Dicle ile birleşerek Basra Körfezine dökülür.³⁹ Dağların doruklarında kışın biriken karın Nisan-Haziran ayları arasında erimesi ile bu iki nehrin su seviyesi yükselmektedir. Bu durum şiddetli, yıkıcı ve beklenmeyen su taşkınlarına neden olmuştur. Su taşkınlarının, Mezopotamya insanının karamsar kişiliğinin oluşmasında etkili olduğu düşünülmektedir.⁴⁰ İçme, sulama, balıkçılık ve taşıma gibi birçok alanda kullanılan Fırat ve Dicle Nehirleri, yaratılış mitolojilerinde yer almıştır. Mezopotamya mitolojisinde, tanrı Marduk'un Fırat ve Dicle Nehirlerini yarattıktan sonra onları yataklarına yerleştirdiği ve onlar için iyi bir yazgı belirlediği geçmektedir.⁴¹

Mezopotamya coğrafyası, iki farklı bölge olarak ele alınmaktadır. Fırat ve Dicle Nehirlerinin birbirine en yakın olduğu yerden kuzeye doğru Güneydoğu Anadolu'daki sıra

³⁸ Chadwick, *a.g.e.*, s. 3.

³⁹ Jeremy Black ve Anthony Green, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar İfritler Semboller*, (Yayına Hazırlayan: Necdet Hasgöl, çeviren belirtilmemiş), Aram Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 9.

⁴⁰ Bertman, *a.g.e.*, s. 3.

⁴¹ Jean Bottero ve Samuel Noah Kramer, *Mezopotamya Mitolojisi*, (Çev. Alp Tümertekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2019, s. 568.

dağlara kadar uzanan ve günümüzde Bağdat'ın kuzeyinde kalan bölge, Yukarı-Kuzey Mezopotamya olarak ifade edilmektedir. Bağdat'tan Basra Körfezine kadar uzanan ve güneyde kalan diğer bölge ise, Aşağı-Güney Mezopotamya olarak adlandırılmaktadır (Bkz. Şekil-3).⁴² Bu ikili tasnifin yanında Orta Mezopotamya bölgesi tanımlanarak bu coğrafyanın üç alt bölgede ele alındığını görmek mümkündür.⁴³

Şekil 3: Kuzey (Yukarı) ve Güney (Aşağı) Mezopotamya Haritası⁴⁴

Kuzey Mezopotamya'da bulunan ırmakların yatakları çok değişken değildir. Bundan dolayı tarihsel süreç içerisinde kuzeyde Fırat kenarındaki Mari ile Dicle kenarındaki Asur, Ninova ve Kalhu gibi antik kentlerinin konumları sabit kalmıştır.⁴⁵ Kuzeyde yaşam daha düzenli ve koşullar daha istikrarlıdır. Yazın sıcaklığın 65 dereceyi bulabildiği güneyin aksine, Kuzey Mezopotamya ılıman bir iklime sahip olmakla birlikte tarım için yeterli yağışı almaktadır. Yağış miktarının fazla olmasından dolayı bu bölgede, ürünler kendiliğinden

⁴² Leick (2019), *a.g.e.*, s. 9.

⁴³ Bkz. Tekin, *a.g.e.*, s. 14.

⁴⁴ Hunt, *a.g.e.*, s. 15.

⁴⁵ Köroğlu, *a.g.e.*, s. 16.

yetişmekte ve sulama gerekmemektedir. Bu coğrafyanın temel kaynağı su ve bereketli topraklardır. Tarihçi Herodot'un Mısır uygarlığını Nil Nehrinin armağanı olarak gördüğü gibi Mezopotamya, Fırat ve Dicle'nin hediyesi olarak görülebilir. Nehir kenarlarındaki topraklardan elde edilen kil ve sazlık sayesinde, kerpiç, kil tablet ve kamıştan kalem yapılmıştır.⁴⁶ Kil ve alüvyon, bölge insanı tarafından ev ve tapınak yapımında kullanmıştır.⁴⁷

Mezopotamya, coğrafyanın tarih üzerindeki etkisinin açık bir şekilde görüldüğü kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. Burada toprağın yapısı, nehirlerin özellikleri ve akış yönü, yağış miktarı, su kaynaklarının miktarı ve dağılımı gibi özellikler, bu coğrafyada ortaya çıkan toplumların sosyal, ekonomik, askeri, siyasi, dini ve kültürel yapısı üzerinde dikkate değer bir etki oluşturmuştur.⁴⁸ Afrika, Avrupa ve Asya kıtaları arasında ve önemli ulaşım yollarının kavşağında bulunan Mezopotamya, büyük medeniyetlerin ortaya çıkmasına ve gelişmesine uygun bir coğrafya olmuştur.⁴⁹

C. Mezopotamya Uygarlığının Ortaya Çıkışı

İnsanın, yaşam ve geçim kaynakları ile her zaman yakın bir bağı olmuştur. Bu kaynaklara göre çok çeşitli topluluklar (tarım toplumu, sanayi toplumu, bilgi toplumu gibi) ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri, tarihin en eski topluluğu ve adaptasyon yeteneği çok güçlü olan avcı-toplayıcı insanlardır. Genel olarak avcı-toplayıcılık, avcılık, balıkçılık ve yenilebilecek bitkileri toplayarak geçimlerini sağlayan topluluğu ifade etmektedir. Bu topluluklar, kendi içinde çok çeşitli özelliklere ve farklı yaşam koşullarına sahip olmuştur.⁵⁰

⁴⁶ Bertman, *a.g.e.*, s. 4.

⁴⁷ Wendy Conklin, *Ancient Civilizations: China-India-Africa-Mesopotamia*, Scholastic Teaching Resources, The USA, 2006, s. 74.

⁴⁸ Roux, *a.g.e.*, s. 1.

⁴⁹ Servet Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: İnsanlık Tarihine Giriş*, Cem Yayınevi, 5. Basım, İstanbul, 1994, s. 49.

⁵⁰ Jayanta Kumar Nayak, "From Hunter Gatherer to Semi Forager: A Case Study on Developmental Trajectory of the Mankirdias of Odisha", *Humanities Circle (An International Journal From Central University of Kerala)*, Vol. 2, Ocak- 2014, s. 115.

Yaklaşık 12.000 yıl önce avcı-toplayıcı toplulukların Fırat ve Dicle arasındaki topraklara geldiği tahmin edilmektedir.⁵¹ Avcı-toplayıcı hayat tarzı, günümüz insanının birçok özelliğinin ve alışkanlığının ortaya çıktığı dönem olarak görülmektedir. Döneme ait kaynaklar sınırlıdır ve yazılı kaynak bulunmamaktadır. Arkeolojik kanıtlar, kemik fosilleri ve taştan yapılmış araçlar ve yapılar ile tahta, bambu ve deri gibi günümüze kadar bozulmadan kalabilmiş bazı kalıntılardır.⁵²

İnsanlık tarihinin öne çıkan değişim ve dönüşümlerinden biri, avcı-toplayıcı yaşam biçiminden tarımsal üretime dayanan yerleşik hayata geçiştir. Bu değişimin nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte arkeolog V. Gordon Childe'in Vaha Kuramı, bunu son buzul çağının bitiminde meydana gelen iklim değişikliği ile açıklamaktadır. Bu değişim sonucunda Yakındoğu'da ortaya çıkan zengin bitki ve hayvan kaynağı, avcı-toplayıcı toplulukların geleneksel yaşam biçimlerinde değişimlere neden olmuş ve bunun sonucunda tarımsal üretime dayanan yerleşik hayata geçiş gerçekleşmiştir.⁵³ Kuramın bu değişimlerin nasıl ve neden olduğu konusundaki açıklamaları yetersiz görülmekte ve bazı antropologlar (Harold Peake ve Herbert Fleure gibi) tarafından eleştirilmektedir. Tarımın nasıl ortaya çıktığını, çok boyutlu yaklaşımlarla açıklamaya çalışan birçok hipotez bulunmaktadır.⁵⁴

Tarımın Kuzey Mezopotamya'da başladığı düşünülmektedir. Buradaki insanlar, arpa, buğday, mercimek, salatalık, marul, üzüm gibi ürünlerin nasıl yetiştirildiğini öğrendiler. Bunu yanında sığır, koyun ve keçi gibi hayvanları yetiştirmeye başladılar. Ortaya çıkan çiftlikleri, köy gibi küçük yerleşim birimlerinin oluşumu takip etti. Kuzeyde yerleşik hayata

⁵¹ Barbara A. Somervill, *Empires of Ancient Mesopotamia*, Chelsea House Publishing, New York, 2010, s. 17.

⁵² Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, (Çev. Ertuğrul Genç), Kolektif Kitap, 7. Baskı, İstanbul, 2015, ss. 52-54.

⁵³ Bkz. V. Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, (Çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2001, ss. 54-78.

⁵⁴ Chadwick, *a.g.e.*, ss. 22-26.

geçişle birlikte ortaya çıkan küçük yerleşim birimleri zamanla sayı ve alan olarak büyüdü. Artan nüfusla birlikte, geniş nehir düzlüklerinin bulunduğu güneye doğru göçler başladı. Böylece Fırat ve Dicle vadilerinin sürekli yerleşimcileri ortaya çıktı.⁵⁵

D. Tarih Öncesi Dönemlerde Mezopotamya’da Ortaya Çıkan Kültürler

Mezopotamya’da köy gibi küçük yerleşim birimlerinin ortaya çıkışı ile yazının kullanılmaya başlanması arasında önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. Bu gelişmeler sonucunda ortaya çıkan kültürler, yerleşim yerleri, konut tipleri, kullanılan çanak çömlek çeşitleri ve üretim biçimi ve materyalleri göz önünde bulundurularak bir tasnif yapılmıştır. Bu tasnifte kültürlerin ilk belirlendiği bölgenin ismi, aynı zamanda bir kültürel kimliği ifade etmektedir. Burada Hassuna, Samarra, Halaf ve Ubeyd (Obeyd, Obaid veya Ubaid) kültürleri öne çıkmaktadır (Bkz. Şekil-4).⁵⁶ Taş aletlerle birlikte madenlerinde kullanılmaya başlandığı evre olarak ifade edilen Kalkolitik Dönem (Bakır Çağı: MÖ.6000-MÖ.3000), köy kültürü temellidir ve siyasal birliklerin henüz ortaya çıkmadığı bir zamandır. Bu dönem, Mezopotamya’da dört evrede gelişmesini sürdürmüştür.⁵⁷ Bu evrelerde ortaya çıkmış olan Hassuna, Samarra, Halaf ve Ubeyd kültürleri birbirinden tamamen bağımsız değildi.⁵⁸

MÖ. 6000’lerin erken dönemlerinde, Kuzey Mezopotamya’nın sulama yapılmadan tarımın yapılabildiği dağ eteklerine gelerek yerleşen topluluklar ve bu toplulukların oluşturduğu kültür Hassuna olarak adlandırılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda birçok kültür tabakasının yanında bu kültürün gelişimini ve onun diğer kültürlerle olan ilişkisini gösteren buluntular elde edilmiştir.⁵⁹

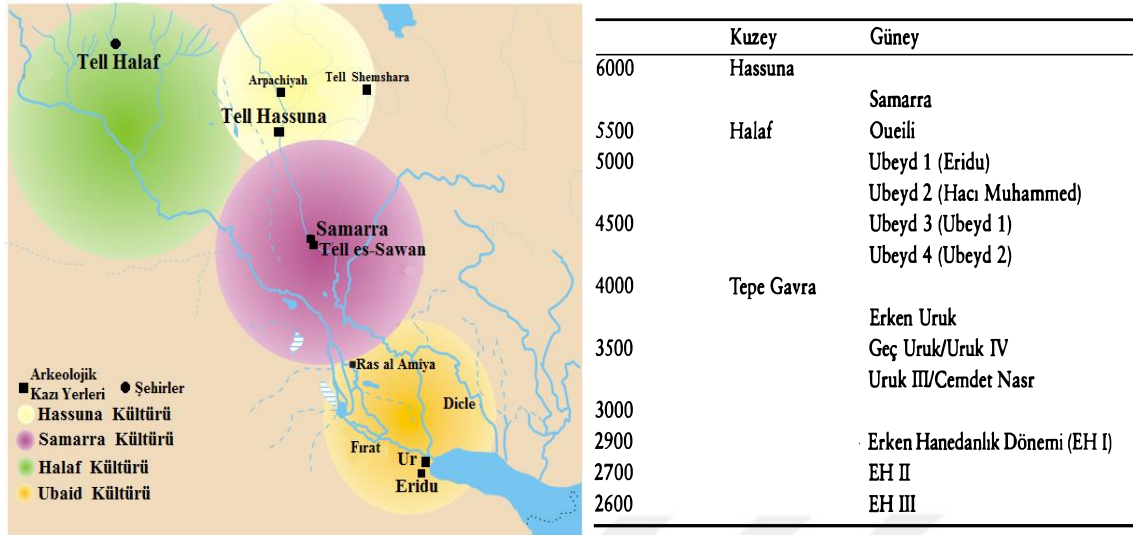
⁵⁵ Nardo, *a.g.e.*, s. 11.

⁵⁶ Köroğlu, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁷ Memiş, *a.g.e.*, ss. 51-52.

⁵⁸ Charles Keith Maisels, *The Emergence of Civilization: From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities and the State in the Near East*, Routledge Publishing, London, 1990, s. 115.

⁵⁹ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 34.

Şekil 4 ve Tablo 1: Mezopotamya'nın Tarih Öncesi Kültürleri⁶⁰

Tell es-Savvan (Morik)'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, Samarra döneminde su kanalları ile yapılan tarımla arpa, buğday ve keten yetiştiriciliği yapıldığı anlaşılmıştır.⁶¹ MÖ. 6. bin yılın sonlarına doğru Kuzey Mezopotamya'da ortaya çıkan Halaf kültüründe, kilden yapılmış kubbeli evlerin oluşturduğu köylerin bulunduğu ve uzak mesafeli ticaretin yapıldığı görülmektedir. MÖ. 5. bin yılın başında ve Halaf'dan sonra ortaya çıkan Ubeyd kültürünün öne çıkan özelliği, Eridu ve Uruk gibi ilk şehirlerin ortaya çıktığı bir dönem olmasıdır.⁶² Mezopotamya'nın tarih öncesi bu dönemlerinde bazı büyük yapıların dini ritüeller için kullanıldığı tespit edilmiştir.⁶³ Buradan Sümerlerden önce Mezopotamya'da ortaya çıkmış olan Hassuna, Samarra, Halaf ve Ubeyd gibi kültürlerin, bulundukları döneme göre dikkate değer bir gelişmişlik düzeyine sahip olduğu ve dini ritüeller için özel yapılar inşa ettikleri anlaşılmaktadır. Birçok fenomenin arketipini bünyesinde barındıran bu tarih öncesi kültürler, Mezopotamya uygarlığını anlamada önemli bir yere sahiptir.

⁶⁰ (Tablo-1) Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 27; (Şekil-4) <https://tuppublog.wordpress.com/2018/01/28/a-concise-history-of-mesopotamia-2-from-samarra-to-uruk-6th-4th-millennium-bc/>, ET. 20.03.2019.

⁶¹ Köroğlu, *a.g.e.*, s. 43.

⁶² Philip Parker, *World History*, (Ed. Marek Walisiewicz vd.), DK Publishing, London vd., 2010, s. 79.

⁶³ Karen Rhea Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, Westport-Connecticut-London, 1998, s. 18.

E. Mezopotamya’da Kentlerin Ortaya Çıkışı

Mezopotamya’nın insanoğluna bıraktığı en uzun ömürlü miras, kentler olmuştur. Fırat ve Dicle kenarlarına sıra sıra kurulmuş birçok kent, kendine özgü nitelikleri ile öne çıkmaktadır.⁶⁴ Sümer kral listelerine göre krallık gökten Mezopotamya’nın şehirlerine tanrının bir armağanı olarak iner. Şehrin kökenini tanrılara dayandıran bu listelerde, önemli şehirler isimleri ile belirtilmiştir.⁶⁵

Çeşitli unsurları bünyesinde barındıran ve dinamik bir niteliğe sahip olan Mezopotamya’nın kentleri, yoğunluk ve büyüklük olarak dikkat çekmektedir. MÖ. 6. yüzyılda dünyanın ilk metropolü olarak ifade edilen Babil’i, Büyük İskender imparatorluğunun başkenti yapmayı düşünmüştür.⁶⁶ Bir şehir medeniyeti olan Mezopotamya, kentlerden imparatorluğa doğru giden bir süreçte ev sahipliği yapmıştır. Bu coğrafyanın kentleri hem Tanah’ta hem de antik dönem Yunan eserlerinde özellikle büyüklükleri öne çıkartılarak anlatılmaktadır. Babil’in 975 hektar (9750 dönüm), Ninova’nın 775 hektar ve Larsa’nın 190 hektar üzerine kurulduğu bilinmektedir. Paris’in 568 hektara ancak 15. yüzyılda ulaşabildiği göz önüne alındığında, bu kentlerin dönemine göre dikkate değer bir büyüklüğe ulaştığı anlaşılar.⁶⁷ Tanah’ta Ninova’nın ancak üç günde gezilebildiği ifade edilerek onun büyüklüğü vurgulanmaktadır.⁶⁸ Kuran’da bu kentte yüz binden fazla kişinin yaşadığı belirtilmektedir.⁶⁹

Uruk döneminin en karakteristik özelliği, büyük yerleşim yerlerinin ortaya

⁶⁴ Leick (2019), *a.g.e.*, s. 10.

⁶⁵ David Wengrow, *What Makes Civilization*, Oxford University Press, Oxford, 2010, ss. 66-67.

⁶⁶ Leick (2019), *a.g.e.*, ss. 14-15.

⁶⁷ Pierre Bordreuil, Françoise Briquel-Chatonnet ve Cecile Michel, *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakınoğu Kültür ve Uygarlıkları*, (Çev. Levent Başaran), Alfa Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 95-109.

⁶⁸ Bkz. Yunus 3:3.

⁶⁹ Bkz. Saffat 147.

çıkmasıdır. İlk şehirlerin Ubeyd döneminde ortaya çıkmaya başladığı düşünülse de şehirleşme olgusu Uruk döneminde açık bir şekilde kendini göstermiştir ve bu dönem hızlı değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir evre olmuştur.⁷⁰ Şehirleşme, ilk olarak Güney Mezopotamya’da ortaya çıkmış ve ardından Kuzey Mezopotamya’ya ve diğer bölgelere yayılmıştır.⁷¹ Güneyde ilk ortaya çıkan şehirler Eridu, Uruk, Badtibira, Nippur ve Kish’dir.⁷²

İlk insan topluluklarından modern şehirlere kadar yaşamın ayrılmaz bir parçası olan dini inanışlar⁷³, Mezopotamya’da şehirlerin temel dinamiği olarak kendini göstermektedir. Her ne kadar çevresel ve ekonomik nedenlerin yerleşim yerlerinin oluşmasında etkili olduğu düşünülse de din, din adamı ve tapınak gibi etkenler antik şehirlerde önemli rol oynamıştır.⁷⁴ Eridu’da yapılan arkeolojik kazılarda, en alt tabakaya inildiğinde sadece kum ve küçük ölçekli bir tapınak yapısı ile karşılaşmıştır. Bu sonuca göre Eridu’nun ilk yapısı bu tapınak olup, şehir bu tapınak etrafında kurulup gelişmiştir.⁷⁵ Sümer kral listelerinde, krallığın gökten ilk olarak Eridu’ya indiği ve ilk kral olan Alulim’in 28800 yıl hüküm sürdüğü ifade edilmektedir. Bu listelere göre Alulim’den sonra gelen kral Alagar, 36000 yıl hüküm sürmüş ve toplam 64800 yıllık krallıktan sonra Eridu terk edilmiş ve krallık Badtibira (günümüz Tell al-Madineh bölgesi) şehrine geçmiştir.⁷⁶ Ur ve Uruk bölgelerinde ortaya çıkartılan belgelerde Eridu mührünün bulunması, onun en eski kent olduğunun kanıtı olarak yorumlanmıştır.⁷⁷

⁷⁰ Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, (Çev. Nihal Uzan), 3. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2015a, s. 17.

⁷¹ Parker (2010), *a.g.e.*, s. 79.

⁷² Kuiper, *a.g.e.*, s. 38.

⁷³ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (Çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 17.

⁷⁴ Brian M. Fagan ve Nadia Durrani, *Archaeology: A Brief in Introduction*, Routledge Publishing, 12. Baskı, London and New York, 2016, ss. 289-290.

⁷⁵ Peter Bogucki (Ed.), *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, Facts On File Publishing, New York, 2008, s. 202.

⁷⁶ Clyde E. Fant ve Mitchell G. Reddish, *Lost Treasures of the Bible: Understanding the Bible Through Archaeological Artifacts in World Museums*, Wm. B. Eerdmans Publishing, Cambridge, 2008, s. 24.

⁷⁷ Leick (2019), *a.g.e.*, s. 41.

Sümerlerin *Innana ve Enki* adlı epik şiirine göre, uygarlık birçok unsuru ile Eridu'dan Uruk'a geçmiştir.⁷⁸ Bu anlatıya göre evrensel düzenin sağlayıcısı ve şehir hayatının temeli olan ve *me* olarak ifade edilen muğlak güç, evren yaratılıp düzen sağlandıktan sonra tanrı An ve Enlil'in kontrolünde idi. Daha sonra tanrı Enki'ye verilen *me*'ler, Eridu kentinde bulunan *abzu* tapınağında korunmaktaydı. Bu durum, Eridu'nun üstünlüğünü ve hâkimiyetini göstermekteydi. Bu anlatıda Uruk kentinin koruyucu tanrıçası İnanna, tanrı Enki'nin sarhoş olduğu bir zamanda bu *me*'leri Enki'den alır ve Uruk'a getirir. Halkın, kralın ve rahiplerin sevinçli kutlaması ve karşılaması ile Uruk'a gelen *me*'ler, üstünlüğün ve hâkimiyetin Eridu'dan Uruk şehrine geçişini ifade eder.⁷⁹

Dördüncü bin yılda Güney Mezopotamya'nın nüfusu yaklaşık on kat artmıştır. Cemdet Nasr döneminde Uruk, 600-700 hektarlık bir alanda yaklaşık 60.000 nüfuslu bir şehir kapasitesine ulaşmıştı.⁸⁰ Uruk genişlemesi olarak adlandırılan bu hızlı büyümenin nedeni tam olarak açıklanamamaktadır.⁸¹ Tanah'ta Erek ve günümüzde Varka olarak adlandırılan bu şehir, köklü geçmişinden dolayı şehirlerin anası olarak nitelenmektedir.⁸² Bunun yanında önemli birçok kültürel gelişmeye ev sahipliği yaptığı için uygarlığın doğduğu yer olarak tanımlanmaktadır.⁸³ Uruk, idari, kültürel ve dini bir merkez olmasının yanında Ubeyd ve Cemdet Nasr dönemleri arasında bir kültürel evredir.⁸⁴ Uruk döneminin dördüncü evresinde (MÖ. 3500-MÖ. 3200), piktogram (resim yazısı) biçiminde ilk yazılı kayıtların ortaya çıktığı

⁷⁸ Bkz. Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 259-290.

⁷⁹ Samuel N.Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, ss. 35-36 ve 125-126.

⁸⁰ McIntosh, *a.g.e.*, s. 70.

⁸¹ Microop (2018), *a.g.e.*, s. 21.

⁸² David K. Underwood, "The Middle East", *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, (Ed. Peter Bogucki), Facts On File Publishing, New York, 2008, ss. 211-212.

⁸³ Ronald Wallenfels (Ed.) ve Jack M. Sasson (Ed.), *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students*, Charles Scribner's Sons Publishing, Cilt 1, New York vd., 2000, s. 141.

⁸⁴ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 68.

ve MÖ. 3200'lerden itibaren çiviyazısının anlam kazanmaya başladığı görülmektedir.⁸⁵ Şehir devrimin bir sonucu olarak ifade edilen yazının ilk formları, Uruk'un Eanna tapınak bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda üçüncü ve dördüncü katmanlarda bulunmuştur.⁸⁶ Sümer uygarlığı, üretkenlik açısından en verimli noktaya Uruk'da ulaşmıştır.⁸⁷

Güneyde politik merkezin Uruk'dan Ur şehrine kaydığı anlaşılmaktadır.⁸⁸ Sümerlerin en büyük üç şehri, Uruk ve Lagaş'la birlikte Ur'dur.⁸⁹ Geçmiş Ubeyd dönemine kadar uzanan bu şehir, ay tanrısının önemli bir kült merkezidir.⁹⁰ Yahudilikte önemli bir yere sahip olan Ur kenti, Hz. İbrahim'in vatanı olarak ifade edilmektedir.⁹¹ Tanah, Ur'u bir Keldani şehri olarak tasvir etmiştir.⁹² Sümer mitolojisine göre Enki, Sümer, Ur, Meluhha (Hindistan?), Dilmun (Bahreyn) ve Martu (Suriye)'yu kutsarken, Elam ve Marhaşi (Ciruft-İran?)'yi lanetlemiştir. Burada Sümer ülkesinin bir parçası olan Ur, ayrıca vurgulanmıştır.⁹³

Mezopotamya'nın diğer önemli bir şehri Kiş'dir. MÖ. 28. yüzyılda birçok şehir devletinin Kiş'in hâkimiyetine girdiği ve "Kiş Kralı" nitelemesinin bir güç ve otoritenin göstergesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Birçok yönetici Güney Mezopotamya'nın hâkimi olduklarını ifade etmek için "Kiş Kralı" unvanını kullanılmıştır.⁹⁴ Akad kral Sargon,

⁸⁵ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 28.

⁸⁶ Mario Liverani, *Uruk: The First City*, (Çev. Zainab Bahrani ve Marc Van De Mieroop), Equinox Publishing, London, 1998, s. 12.

⁸⁷ A. Leo Oppenheim, *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1977, s. 50.

⁸⁸ Oppenheim (1977), *a.g.e.*, s. 50.

⁸⁹ Marlies Heinz, *Representations of Political Power: Case Histories From Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*, (Ed. Marlies Heinz ve Marian H. Feldman), Eisenbrauns Publishing, Winona Lake- Indiana-Eisenbrauns, 2007, s. 68.

⁹⁰ Leick (2019), *a.g.e.*, s. 149.

⁹¹ Baki Adam, "Yahudilik", *Dinler Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, (Ed. Baki Adam), 4. Baskı, Ankara, 2017, s. 68.

⁹² Tanah'ta Ur Kaşdim olarak Ur'un Keldani şehri olduğu dört yerde geçmektedir (Yaratılış 11:28, Yaratılış 11:31, Yaratılış 15:7 ve Nehemya 9:7).

⁹³ Kramer (2000), *a.g.e.*, s. 34.

⁹⁴ Chadwick, *a.g.e.*, s. 39.

metinlerde birçok defa kendini Kiş kralı olarak ifade etmiştir.⁹⁵ Kiş'in politik merkez özelliği, Nippur şehrine geçer.⁹⁶ Günümüzde Irak'ın güneydoğusunda yer alan Niffar (veya Nuffar) bölgesine kurulmuş olan bu şehir, Ubeyd dönemine uzanan bir tarihe sahiptir.⁹⁷ Mezopotamya'nın en önemli dini merkezi olarak öne çıkan bu şehirde, Enlil'in tapınağı *Ekur* yer almıştır. Nippur, Enlil'in kült merkezi olmasıyla öne çıkmış ise de başta İnanna olmak üzere birçok tanrı ve tanrıçanın tapınağına ev sahipliği yapmıştır.⁹⁸

Bu şehirlerin yanında Sümer kentleri ile etkileşim içerisinde olan Ebla ve Mari gibi dönemin kentleri, ekonomik ve kültürel olarak öne çıkan merkezlerdir.⁹⁹ Sümerlerden sonra Mezopotamya'da özellikle iki yerleşim merkezi öne çıkmıştır. Bunlardan biri Babil¹⁰⁰ diğeri Asur¹⁰¹'dur. Fırat kenarında ve Bağdat'ın 90 km güneybatısında yer alan Babil şehri, aynı isimle kurulan krallığın merkezi olmuştur.¹⁰² Hassuna döneminden itibaren yoğun tarımsal faaliyetlerin görüldüğü Asur şehri, Asur imparatorluğunun politik ve kültürel merkezi olarak öne çıkmaktadır.¹⁰³ Bunların yanında Asurlular, MÖ. 9. yüzyıl ile MÖ. 7. yüzyıl arasında Kalhu (Nimrud), Ninova ve Dur-Şarrukin (Khorsabad) gibi ihtişamlı şehirler inşa ettiler.¹⁰⁴

⁹⁵ Wallenfels ve Sasson (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 18.

⁹⁶ Chadwick, *a.g.e.*, s. 42.

⁹⁷ Richard L. Zettler, "Nippur", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), Oxford University Press, New York-Oxford, 1997, ss. 148-149.

⁹⁸ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 67.

⁹⁹ Massimo Maiocchi, "Yakındoğu'nun Geri Kalanında Şehirler ve Devlet Oluşumları", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015a, s. 96.

¹⁰⁰ Bkz. Beatrice Andre-Salvini, *Babil*, (Çev. Ela Uluatam), Dost Kitabevi, Ankara, 2001, s. 7.

¹⁰¹ Bkz. Karen Radner, "The City of Aššur and the Kingdom of Assyria: Historical Overview", *The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, (Ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 4.

¹⁰² Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, Routledge Publishing, New York ve London, 2009, ss. 99-103.

¹⁰³ Alessio Palmisano, *The Geography of Trade: Landscapes of Competition and Long-Distance Contacts in Mesopotamia and Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Archaeopress Publishing, Oxford, 2018, ss. 17-19.

¹⁰⁴ Philip Steele, *Eyewitness Ancient Iraq*, Dorling Kindersley Publishing, London, 2007, s. 46.

F. Mezopotamya Uygarlığı

1. Sümerler

MÖ. 3. bin yılın başlarında Mezopotamya, yedi asra yakın sürecek olan Erken Hanedanlar Dönemine girmiştir. Şehir devletlerine dayanan bu hanedanların oluşturduğu uygarlık, Sümer olarak adlandırılmaktadır.¹⁰⁵ Erken Hanedanlık Dönemi, her biri yaklaşık iki yüzyıl süren üç zaman diliminde ele alınmaktadır.¹⁰⁶

Sümer ülkesi, Sümerce *ki-en-gi* veya *ki-en- ğir*¹⁵ ve Akadca *mat šumerim* biçiminde ifade edilmektedir.¹⁰⁷ Metinlerde bu halk, kara kafalı insanlar (*saggiga*) olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁸ Sümerlerin kullandığı bazı sözcükler Sami dil ailesinin özelliklerini göstermektedir. Bunun yanında Fırat ile Dicle Nehirlerinin ve bazı kent isimlerinin Sümerce olmadığı anlaşılmaktadır. Bu tespitler Sümerlerin, Güney Mezopotamya’da yaşayan yerel topluluklar ile etkileşimini göstermektedir. Arkeolojide bu topluluklar için “Ubeyd İnsanları” ifadesi kullanılmaktadır.¹⁰⁹ Bu toplulukları Alman Asur bilimci Benno Landsberger, proto-Fıratlılar olarak adlandırmıştır.¹¹⁰

Sümercenin Türkçe, Macarca ve Fince gibi eklemeli dil grubuna girmesi ve bu halkların yaşadıkları yerlere göç ederek gelmiş olmaları, Sümerlerin Ortadoğu veya Uzakdoğu’dan geldiği tezini doğrumuştur.¹¹¹ Sümerlere ait en erken tasvirlerde kendi

¹⁰⁵ Karen Radner, “Rulers and Hierarchies”, *History The Definitive Visual Guide: From The Dawn of Civilization to The Present Day*, (Ed. Adam Hart-Davis), DK Publishing, London vd., 2012, s. 54.

¹⁰⁶ Sümer Dönemi, Erken Hanedanlık Dönemi-I (MÖ. 2900-MÖ.2700), Erken Hanedanlık Dönemi-II (MÖ. 2700-MÖ. 2600) ve Erken Hanedanlık Dönemi-III (MÖ. 2600-MÖ. 2340) olmak üzere üç alt bölüme ayrılarak ele alınmaktadır (Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 34.).

¹⁰⁷ Piotr Michalowski, “Sumerian”, *The Ancient Languages of Mesopotamia, Egypt and Aksum*, (Ed. Roger D. Woodard), Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 6.

¹⁰⁸ Bryce (2009), *a.g.e.*, s. 670.

¹⁰⁹ Samuel N. Kramer, *Sümerler*, (Çev. Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, ss. 62-63.

¹¹⁰ Benno Landsberger, “Mezopotamya’da Medeniyetin Doğuşu”, *AÜDTCF Dergisi*, Cilt 02, Sayı 03, Ankara, 1944, ss. 421-422.

¹¹¹ Barthel Hrouda, *Mezopotamya*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s. 23.

tanrılarını Samilere ait özellikler ile betimlemeleri, Sümerlerden önce bazı Sami toplulukların bölgede bulunduğu biçiminde yorumlamıştır.¹¹² Buradan Ubeydlilerin yaşadığı Güney Mezopotamya'ya önce Samilerin geldiği ve ardından Sümerlilerin gelerek buradaki yerel kültür ve Samiler ile kaynaştığı düşünülmektedir.¹¹³ Onların bu coğrafyaya MÖ. 3600 yıllarında geldiğini ifade edenler olduğu gibi, onların geçmişini Ubeyd periyodunun erken dönemlerine (MÖ. 5500) kadar götürülenler bulunmaktadır.¹¹⁴ Bütün bu belirsizliklere karşın, Ubeyd ve özellikle Uruk dönemlerinde Mezopotamya'ya sürekli bir göç hareketinin olduğu ve bu dönmlerde Sümerlerin, Samilerin ve diğer farklı toplulukların bu coğrafyada kaynaşarak Mezopotamya uygarlığının temelini attıkları söylenebilir.¹¹⁵

Sümerlerde bağımsız şehir devleti sistemi bulunmaktaydı. Bu kentler genellikle üç bölümden oluşmaktaydı. Birinci bölümde tapınak, saray, idari birimler ve bazı yaşam alanları bulunmaktaydı. Şehrin merkezi olarak ifade edilen bu bölüm, yaygın olarak bir koruyucu duvar ile çevriliydi. İkincisi, nehir veya su kanalı kenarlarında yer alan ve Sümerce *kar* (Akadca *karum*) olarak adlandırılan ticaret bölgesidir. Sümerce *uru-bar-ra* olarak ifade edilen kent çevresindeki kırsal yerleşim bölgesi, bu üçlü yapının son halkasını oluşturmaktadır. Her şehir devletinin başında *ensi* veya *lugal* olarak adlandırılan idareciler bulunmaktaydı. Bu sistemde politik gücü elinde tutan liderler ve şehirler, şehir devletleri arasındaki rekabetin sonucunda sürekli değişmiştir.¹¹⁶ Sümerler hiçbir zaman bir otorite altında birleşerek tek bir devlet yapısına sahip olmamıştır.¹¹⁷

¹¹² Leonard William King, *A History of Sumer and Akkad*, William Clowes and Sons Publishing, London, 1923, s. 49.

¹¹³ Kramer (2002), *a.g.e.*, ss. 62-64.

¹¹⁴ William H. Stiebing Jr., *Ancient Near Eastern History and Culture*, 2. Baskı, Routledge Publishing, London ve New York, 2009, ss. 39-40.

¹¹⁵ Stiebing Jr., *a.g.e.*, ss. 39-40.

¹¹⁶ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 65.

¹¹⁷ Chadwick, *a.g.e.*, s. 42.

2. Akadlar

Dönemine göre yüksek bir uygarlık ve refah düzeyine sahip olan Sümer ülkesi, Samiler için bir cazibe merkezi olmuştu. Diyala bölgesinden ve kuzeyden birçok Sami kabilesi Güney Mezopotamya'ya göç etmiştir. Metinlerdeki Sami isimlerin giderek artması, bu göçlerin giderek artan düzeyde olduğunu göstermektedir. Erken Hanedanlık döneminde Samilerin, yerel unsurlar ile bütünleşmeye başladığı anlaşılmaktadır.¹¹⁸

Sümer ve Sami etnik unsurları sadece konuştukları dil yönüyle değil, aynı zamanda fiziksel görünüşleri ile ayırt edilebilmektedir. Sümerler ile Samiler, fiziksel görünüş olarak üç alanda farklı özellikler sergilemişlerdir. İlk olarak farklı saç ve sakal biçimleri dikkat çekmektedir. Sümerler genellikle saç ve sakalın tıraşlı biçimde olmasını, Samiler ise saçlı ve uzun sakallı olmayı tercih etmiştir. Diğer bir farklılık ise giyim ve kuşamda görülmektedir. Sümerler ilk dönemlerde eteğe benzeyen, kemer veya kuşakla bele bağlanan ve üzerinde püskül veya saçak bulunan kalın yünlü giysiler ile tasvir edilmiştir. Samiler ise Akad kralı Naram-Sin stelinde olduğu gibi peştamal benzeri bir kıyafet ile ve daha sonraları ise uzun ve dar biçimli, bedeni saran, paralel şeritlerden oluşan, ekoseli ve bir ucu sol omuz üzerine atılan giysiler ile tasvir edilmiştir. Tasvirlerde görülen diğer bir farklılık yüz şeklidir. Genellikle Sümerlerin çıkık burunlu bir biçimde tasvir edildiği, kaşlarının abartılı ve kulaklarının tamamlanmamış bir biçimde çizildiği görülmektedir. (Bkz. Şekil-5).¹¹⁹

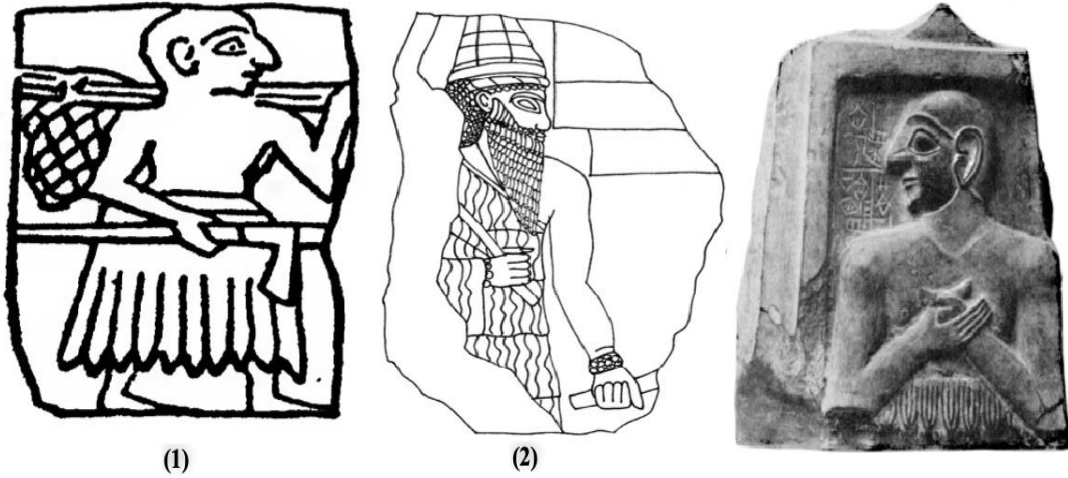
Samilerin etkisi bölgelere göre değişmekteydi. Samiler ile yerel halk arasında etnik kökenli sorunların yaşanıp yaşanmadığı bilinmemektedir.¹²⁰ Bununla birlikte Sümer metinlerinin hiçbirinde, Akadlar için düşman, istilacı veya sığınmacı gibi olumsuz bir

¹¹⁸ Hrouda, *a.g.e.*, ss. 27-29.

¹¹⁹ King (1923), *a.g.e.*, ss. 40-41.

¹²⁰ Hrouda, *a.g.e.*, ss. 27-29.

niteleme yoktur.¹²¹ Sami kültürünün ve dilinin en eski temsilcisi olan Akadların, Arabistan yarımadasından göç ederek geldiği görüşü bulunmaktadır.¹²² Akad (Agade) sözcüğü bir şehri, bu şehir merkezli bir devleti ve onun halkını ifade etmek için kullanılmaktadır.¹²³ Şehrin konumu tam olarak bilinmemekle birlikte, Kiş'e yakın olduğu tahmin edilmektedir.¹²⁴ Diğer bir ifade ile onun, günümüz Bağdat civarında olduğu ve Fırat kenarına kurulduğu düşünülmektedir.¹²⁵

Şekil 5: Sümer (1), Sami (2) ve Lagaş Kralı Eannatum'un Tasvirleri¹²⁶

Sümerce Agade (𒂗𒂗𒂗𒂗𒂗𒂗: *a-ga-de3-ki*) ve Akadca *māt Akkadi* olarak ifade edilen Akad krallığı¹²⁷, Sargon (MÖ. 2334-MÖ. 2279) tarafından kurulan Semitik bir imparatorluktur.¹²⁸ Bundan dolayı bu dönem, “Sargonik Dönem” ve Akad krallığı, tartışmalı

¹²¹ Roux, *a.g.e.*, s. 151.

¹²² Jean Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, (Çev. Ali Berktaş), 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 18.

¹²³ Wallenfels ve Sasson (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 16.

¹²⁴ Susan Pollock, *Antik Mezopotamya: Var Olmamış Cennet*, (Çev. Burak Esen), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 94.

¹²⁵ Piotr Michalowski, “Early Mesopotamia”, *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600*, (Ed. Andrew Feldherr ve Grant Hardy), Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 10.

¹²⁶ King (1923), *a.g.e.*, s. 41; Arthur Cotterell, *The First Great Powers: Babylon and Assyria*, Hurst & Company Publishing, London, 2019, s. 101; Megan Levis, Diyarbakır Stele, <https://cnx.org/contents/YUblWN2X@1/The-Victory-Stele-of-Naram-Sin-of-Akkad-and-the-Development-of-the-Public-Monument-in-Ancient-Mesopotamia>, ET. 01.07.2020.

¹²⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Akkadian_Empire, ET. 05.05.2020.

¹²⁸ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 73.

olmakla birlikte tarihin ilk imparatorluğu olarak ifade edilmektedir.¹²⁹ Sargon, bölgede politik ve idari bütünlüğü sağlamış ve güçlü bir lider profili çizmiştir.¹³⁰ Metinlerde La'ibum'un oğlu olarak geçen Sargon'un, Kiş kralı Ur-Zababa'nın şarapçısı olarak atandığı ve bu hizmeti sırasında Ur-Zababa'yı tahtından ederek Kiş ve Akad şehirlerinin kralı olduğu anlatılır. Sargon, MÖ. 2335'te Uruk kralı Lugalzagesi'yi yenilgiye uğratarak Uruk'u ele geçirir.¹³¹ Uruk'dan sonra Ur, Umma ve Lagaş gibi önemli şehirleri ele geçiren Sargon, Sümer topraklarının hâkimi olur. Elam, Susa, Mari ve Ebla gibi bölgeleri hâkimiyeti altına alan bu kral, sınırları Anadolu'nun içlerine kadar uzanan büyük bir krallık kurar.¹³²

Sümer kral listelerine göre beş Akad kralı (Sargon, Rimuş, Maniştuşu, Naram-Sin ve Şarkalişarri) toplamda 146 yıl hüküm sürmüştür. Bu sürelerin doğruluğu tam olarak kanıtlanamamakla birlikte güvenilir olduğu düşünülmektedir.¹³³ Sümer kral listelerinde Şarkalişarri'den sonra karmaşanın hâkim olduğu ve Igigi, Nanun, İmi ve Elulu adlı dört kralın toplamda üç yıl krallık yaptığı ifade edilmektedir.¹³⁴

Akad döneminde üç önemli yenilik öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, Akad krallarının kendilerini sadece Mezopotamya'nın değil aynı zamanda evrenin hâkimi olarak ifade etmeleridir.¹³⁵ Sargon, Kiş kralı unvanının yanında *şar kişsatim* (evrenin/her şeyin kralı) unvanını kullanırken¹³⁶ Naram-Sin kendini *şar kibr tim arba'im* (dört bir

¹²⁹ Nicole Brisch, *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013, s. 120.

¹³⁰ Gwendolyn Leick, *Who's Who in the Ancient Near East*, Routledge Publishing, London ve New York, 1999, s. 141.

¹³¹ Ase Berit ve Rolf Strandskogen, *Lifelines in World History: The Ancient World, The Medieval World, The Early Modern World, The Modern World*, Routledge Publishing, Oxon ve New York, 2010, ss. 89-90.

¹³² Benjamin R. Foster, *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, Routledge Publishing, London ve New York, 2016, ss. 3-4.

¹³³ Kuiper, *a.g.e.*, ss. 54-56.

¹³⁴ Roux, *a.g.e.*, s. 158.

¹³⁵ Michalowski (2011), *a.g.e.*, s. 11.

¹³⁶ Maiocchi (2015a), *a.g.e.*, s. 106.

tarafın/evrenin kralı) olarak tanımlamıştır.¹³⁷ Naram-Sin'den sonra tahta çıkan Şarkalişarri (şar-kalli-şarri)'nin ismi kralların kralı anlamına gelmektedir.¹³⁸

İkinci olarak Akad'ın kraliyet metinlerinde, açık, sade ve detaylı bir üslup öne çıkmaktadır. Ele geçirilen yerlerin isimleri, öldürülen düşman askerinin sayısı ve yakalanan veya öldürülen düşman liderleri bu metinlerde verilmektedir. Bu metinlerin amacı, yapılan işleri gelecek nesillere aktararak onları ölümsüzleştirmektir. Üçüncü önemli yenilik ise, idari belgelerin tarihlendirilmesinde yıl isimlerinin kullanılmasıdır. Bu kullanımın birkaç örneği daha önce Nippur'da görülmekle birlikte, bu tarihlendirme sisteminin yaygın kullanımı Sargon'un krallığı döneminde olmuştur. Metinlerde tarihlendirme, genellikle askeri zaferler, tapınak inşası ve önemli tapınaklara görevli atanması gibi olaylar esas alınarak yapılmıştır.¹³⁹

Akad krallığı, Mezopotamya'nın doğusundaki dağlık bölgelerden gelen ve barbar topluluklar olarak ifade edilen Gutilerin istilası ile son buldu.¹⁴⁰ Bunun yanında onun çöküşünde, kıtlığın ve kuraklığın etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁴¹ Habur düzlüklerinde yapılan kapsamlı araştırmalar ve paleoklimatik veriler sonucunda, MÖ. 2200 ile MÖ. 1900 yılları arasında düşen yağış miktarında %30 ile %50 arasında azalmanın olduğu ve büyük ölçekli bir iklim değişikliğinin gerçekleştiği anlaşılmıştır. Bu değişimin, Akad imparatorluğunun çöküşünde etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁴² Şehirlerin ve krallıkların çöküşünü anlatan metinler, Mezopotamya'nın bir geleneği haline gelmişti. Bunlardan biri

¹³⁷ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 220.

¹³⁸ Gregory E. Areshian, "Variability and Complexity in Multidisciplinary and Interdisciplinary Studies of Empires", *Empires and Diversity: On the Crossroads of Archaeology, Anthropology, and History*, (Ed. Gregory E. Areshian), The Cotsen Institute of Archaeology Press, Los Angeles, 2013, s. 7.

¹³⁹ Michalowski (2011), *a.g.e.*, s. 11.

¹⁴⁰ Nemet-Nejat, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁴¹ Tony McMichael, *Human Frontiers, Environments and Disease: Past Patterns, Uncertain Futures*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, s. 123.

¹⁴² Guy D. Middleton, "Collapse of Bronze Age Civilizations", *Climate Changes in the Holocene: Impacts and Human Adaptation*, (Ed. Eustathios Chiotis), CRC Press, 1. Baskı, New York ve London, 2019, s. 277.

olan *Akad'ın Laneti* adlı ağıt, bu krallığın çöküşünü anlatmaktadır.¹⁴³

3. III. Ur Hanedanlığı Dönemi (MÖ. 2112- MÖ. 2004)

Akad krallığının çöküşünden sonra Gutiler bölgede etkin olmuştur. Bu dönem, bazı araştırmacılar tarafından Post-Akad (Akad sonrası) Dönemi olarak ifade edilmektedir. III. Ur Hanedanlığının, genellikle Gutilerin Babil'den çıkartılması ile başladığı düşünülmektedir.¹⁴⁴ Akad'ın etkinliğini yitirmesi ile güçlenen kentler arasında, bölgede etkin güç olma mücadelesinin yoğun bir şekilde yaşandığı anlaşılmaktadır. Siyah diyoritten yapılmış heykeli bulunan Lagaş kralı Gudea, dönemin öne çıkan bir figürüdür.¹⁴⁵ İsmi “güneş tanrısı Utu bereket ve bolluk getirdi” anlamına gelen Utuhegal, Mezopotamya'yı Gutilerden kurtaran lider olarak görülmektedir.¹⁴⁶ Utuhegal'dan sonra III. Ur Hanedanının kurucusu kabul edilen Ur-Nammu yönetime geçti.¹⁴⁷

III. Ur Hanedanlığının Mezopotamya tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu dönemde kralların yönettikleri topraklar Mezopotamya sınırlarında kalmasına rağmen, Ur kralları selefleri Akad kralları gibi cihan hâkimiyeti iddiasında bulunmuştur.¹⁴⁸ Bu dönemde Sümerce'ye önem verilmiş, idari yazılar bu dilde yazılmış ve çok sayıda Sümerce edebi metin ortaya çıkmıştır. III. Ur krallarının övünerek sahip çıktığı Sümer dilinde ve kültüründe bir canlanmanın olduğu görülmektedir.¹⁴⁹ Bundan dolayı bu dönem, “Yeni Sümer Dönemi” veya “Sümer Rönesansı” biçiminde adlandırılmaktadır.¹⁵⁰

¹⁴³ Guy D. Middleton, *Understanding Collapse: Ancient History and Modern Myths*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, s. 75.

¹⁴⁴ Brisch (2013), *a.g.e.*, s. 122.

¹⁴⁵ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 74.

¹⁴⁶ Paul Kriwaczek, *Babylon: Mesopotamia and the Birth of Civilization*, St. Martin's Press, New York, 2012, s. 129.

¹⁴⁷ Tonia M. Scharlach, *An Ox of One's Own: Royal Wives and Religion at the Court of the Third Dynasty of Ur*, De Gruyter Publishing, Germany, 2017, ss. 10-11.

¹⁴⁸ Michalowski (2011), *a.g.e.*, s. 12.

¹⁴⁹ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 77.

¹⁵⁰ Maiocchi (2015a), *a.g.e.*, s. 108.

Dönemin idarecileri arasında Sümerlerin yanında Samiler yer almıştır ve bu iki unsur, bazen birbirinden ayırt edilemeyecek kadar içi içe geçmiştir. Bu dönemde Akad'ın etkisi açık bir şekilde göze çarpmaktadır ve Sami geleneklerinin Ur kralları tarafından benimsendiği görülmektedir.¹⁵¹ III. Ur Hanedanlığı Dönemi, Sami ve Sümer kültürlerinin bir sentezi olarak ifade edilebilir.

Elamlıların başını çektiği istilacı topluluklar Ur şehrini yıktıktan sonra bölgeye hâkim olan İsin-Larsa kralları şehri tekrardan imar etmiştir.¹⁵² Ur'un yıkılışında, Elamlıların yanında batıdan göç eden Amoriler etkili olmuştur.¹⁵³ Ur şehrinin MÖ. 2000'lerde yıkılışı ile Sümer uygarlığının son temsilcisi olan III. Ur Hanedanlığı tarih sahnesinden çekilir.¹⁵⁴

4. İsin- Larsa Dönemi (MÖ. 2004- MÖ. 1763)

III. Ur Hanedanlığının düşüşünden sonra Güney Mezopotamya'da İsin şehri öne çıkmaya başlar. Bu hanedanlığın son kralı İbbi-Sin'in üst düzey görevlisi İşbi-Erra (veya İrra)'nın, İsin şehrinde hâkimiyeti ele geçirmesi ile İsin Dönemi başlar. İşbi-Erra ve on dört halefi ile bu dönem, iki yüzyıldan fazla sürmüştür.¹⁵⁵ Bu dönemde, III. Ur Hanedanlığının birçok geleneği devam ettirilmiştir.¹⁵⁶ Larsa, MÖ. 2. bin yılın başlarında İsin gibi öne çıkmış ve büyük gelişme göstermiştir. III. Ur Hanedanlığının yıkılması ile oluşan otorite boşluğunu değerlendirmeye çalışan Larsa Hanedanlığı, MÖ. 2025 tarihinde Naplanum adında bir kral tarafından kurulmuştur.¹⁵⁷ İsin Hanedanının dördüncü kralı olan ve "Sümer ve Akad kralı" unvanını kullanan Lipit-İştar, krallığının ilk yıllarında daha sonra Babil kralı Hammurabi için

¹⁵¹ Helmut Uhlig, *Sümerler: Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, (Çev. Nilgün Ersoy), Totem Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 226-227.

¹⁵² Harriet Crawford, *Ur: The City of the Moon God*, Bloomsbury Publishing, London-New Delhi-New York-Sydney, 2015b, s. 110.

¹⁵³ Mieroop (2018), *a.g.e.*, s. 74.

¹⁵⁴ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 125.

¹⁵⁵ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁵⁶ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 125.

¹⁵⁷ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 87.

model olacak bazı kanunlar yayınlamıştır.¹⁵⁸

5. Amoriler (Amurrular)

Göçebe toplulukların bu coğrafyaya göçü ve istilas, Mezopotamya tarihinde öne çıkan bir olgudur. Bu topluluklar arasında özellikle Samiler öne çıkmaktadır. Sami topluluklar arasında üçüncü bin yılda Akadlar ve Kenanlılar, üçüncü bin yılın sonlarına doğru Amoriler, ikinci bin yılın sonunda Aramiler ile İbraniler ve daha sonra Araplar tarih sahnesine etkin bir şekilde çıkmıştır.¹⁵⁹

Akadca *amurru(m)* sözcüğü batı anlamında yön bildiren bir isimdir. Sümerce olan *mar.tu* sözcüğü, *amurru* ile eş anlamlıdır. Bu sözcükler coğrafi bir bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁶⁰ Amori ismi, Suriye'nin antik liman kenti Ras Şamra (veya Ugarit)'nin doğu kısmındaki dağlık alanlardan Cebel Bişr (Lübnan'da sahil şehri)'e kadar olan bölgede gezinen yarı göçebe grupları ifade etmektedir.¹⁶¹ Buradan Mezopotamya'nın batısından gelen Sami topluluklar, geldikleri yönden hareketle batı anlamına gelen *amori* ve *mar.tu* sözcükleri ile tanımlanmışlardır. Bir topluluğu ifade eden bu kavramın, daha sonra onların geldiği ülke veya yer olarak coğrafi bir isim niteliği kazandığı anlaşılmaktadır.

Şehirlere göç eden Amoriler, hızlı bir şekilde şehir yaşamına uyum sağlamış ve zamanla baskın grup haline gelmiştir.¹⁶² MÖ. 18. yüzyıla kadar üç Amori kökenli kral öne çıkmıştır. Bunlar, kuzeyde Şamşi-Adad (MÖ. 1796-MÖ. 1775), Larsa'da Rim-Sin ve Babil'de Hammurabi'dir.¹⁶³ Amoriler sadece Mezopotamya'da değil, farklı bölgelerde

¹⁵⁸ Nemet-Nejat, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁵⁹ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁶⁰ Alfred Haldar, *Who Were the Amorites?*, E.J. Brill Publishing, Leiden, 1971, ss. 3-4.

¹⁶¹ Nicla De Zorzi, "Orta Fırat Bölgesinde Göçebe ve Yerleşik Halklar", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015b, s. 136.

¹⁶² Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁶³ Reg Grant (Ed.), *The History Book: Big Ideas Simply Explained*, DK Publishing, New York, 2016, s. 37.

baskın unsur olmayı başarmışlardır. Hz. Musa zamanında Ürdün'ün doğusunda ve ölü deniz bölgesinde Amorilerin etkili olduğu Tevrat'tan¹⁶⁴ anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ Onların Suriye'de ve Mezopotamya'da birçok şehrin yönetimini ele geçirmesinde, göçebe yaşam biçiminin verdiği hareketliliğin etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁶

Samiler		
Doğu Samiler	Batı Samiler	
	Kuzeybatı Samiler	Güneybatı Samiler
Akadlar, Asurlular ve Babilliler.	Amoriler, Kenanlılar, İbraniler, Aramiler ve Fenikeliler.	Kuzey Arabistan Arapları, Güney Arabistan Arapları ve Etiyopyalılar.

Tablo 2: Samiler¹⁶⁷

Babil'in ilk Amori kökenli krallarının çadırda yaşamaları ve daha sonra gelen Hammurabi gibi bir kralın koyduğu kanunlar ile öne çıkması, onların kent yaşamına ne kadar hızlı uyum sağladıklarını göstermesi açısından dikkat çekicidir.¹⁶⁸ Bir Sümer metninde Amoriler şöyle anlatılmaktadır:

“*Mar.tu*’lar (Amoriler) tahıl nedir bilmezler. Ne evi ne de şehri bilir bu kaba topluluk. Yer mantarı kazıp çıkaran *Mar.tu*’lar, ekip biçmeyi bilmez ve çiğ et yerler. Hayatı boyunca hiçbir evi olmayan bu insanlar, ölülerini gömmeyi bilmezler.”¹⁶⁹

Babil ve Asur panteonlarında yer alan hava tanrısı Adad'ın, Amoriler tarafından getirildiği düşünülmektedir. Batı Samilerde Hadad olarak inanılan bu tanrı, Mezopotamya'da

¹⁶⁴ Bkz. Sayılar 21:13.

¹⁶⁵ Albert Tobias Clay, *The Empire of the Amorites*, Yale University Press, New Haven, 1919, s. 154.

¹⁶⁶ Glenn M. Schwartz, “An Amorite Global Village: Syrian-Mesopotamian Relations in the Second Millennium B.C.”, *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, (Ed. Joan Aruz, Sarah B. Graff ve Yelena Rakic), The Metropolitan Museum of Art Publishing, New York, 2013, ss. 3-4.

¹⁶⁷ Haldar, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁶⁸ Schwartz, *a.g.e.*, ss. 3-4.

¹⁶⁹ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 81.

Adad olarak kabul görmüştür ve onun Sümerlerde karşılığı İşkur'dur.¹⁷⁰

6. Asurlular

Asurlular, MÖ. 2. bin yılın başlarından MÖ. 1. bin yılın ortalarına kadar Batı Asya'nın büyük ve etkili bir gücü olmuştur.¹⁷¹ Asur kentinin tarihi MÖ. 3. bin yılın başlarına kadar gitmektedir. Bu kentin, Sümer şehirlerine ticari ürünler sağlamak için kurulan bir ticaret merkezi olduğu düşünülmektedir. Başlarda bir yerleşim yerinin ve buradaki tapınağın tanrısının ismi olan Asur, daha sonra burada ortaya çıkan krallığın adı olmuştur.¹⁷² Tezimizde tanrı ismi olarak Asur yerine Aşur (Aššur) kullanılacaktır. Asur'un yer ismi olarak kullanımı, Akad metinlerinde görülmekle birlikte onun tanrı ismi olarak kullanımı III. Ur Hanedanlığına kadar görülmez. Buradan hareketle Asur'un, önce yerleşim yeri olarak ortaya çıktığı ve daha sonra tanrı adının buradan türediği düşünülmektedir. Metinlerinde bu kent için ülke anlamına gelen *mātum* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.¹⁷³

Demirden yapılmış silahlara ve iki tekerlekli savaş arabalarına sahip olan Asur ordusu, dönemine göre güçlü yapısı ile öne çıkmaktadır.¹⁷⁴ Asurlular, özellikle krallıklarının son dört yüzyılında acımasız ve vahşi olarak tanınmış ve kötü bir üne sahip olmuşlardır. Bununla birlikte onların bilim ve edebiyata ilgi duyduğu anlaşılmaktadır. Asurbanipal'in Ninova'da kurmuş olduğu kütüphane bunun bir örneğidir.¹⁷⁵

Mimaride Asur stillerini ve sembollerini kullanan Romalılar, onların savaş yeteneğinden etkilenmiştir. Adolf Hitler, Asurluların savaş stratejilerine ilgi ve hayranlık

¹⁷⁰ Morten Warmind, "Adad", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, (Ed. Wendy Doniger ve Mircea Eliade), Encyclopædia Britannica Publishing, Chicago vd., 2006, s. 10.

¹⁷¹ Bryce (2009), *a.g.e.*, s. 83.

¹⁷² Radner (2018), *a.g.e.*, ss. 4-5.

¹⁷³ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, ss. 106-108.

¹⁷⁴ Cynthia Klingel ve Robert B. Noyed, *Ancient Mesopotamia*, Compass Point Books, Minnesota, 2003, s. 13.

¹⁷⁵ Somervill, *a.g.e.*, s. 111.

göstermiş ve Nazi Almanyası döneminde inşa edilen yapılarda Roma ve Asur unsurları görülmektedir.¹⁷⁶ Sayısı çoğaltılabilecek bu örnekler, ihtişamlı mimari yapıları ve askeri yetenekleri ile öne çıkan Asurluların farklı uygarlıkları etkilediğini göstermektedir. Asur tarihi, Eski Asur Dönemi (MÖ. 2000-MÖ. 1763), Orta Asur Dönemi (MÖ. 1365-MÖ. 1076) ve Yeni Asur Dönemi (MÖ. 911-MÖ. 610) olmak üzere üç aşamada incelenmektedir.¹⁷⁷

7. Babilliler

Sümerce *ka.dingir.ra.ki* olarak ifade edilen Babil, tanrı kapısı anlamına gelmektedir.¹⁷⁸ Hem Sümer hem de Akad dilinde yer alan Babil isminin, Sümerlerden önce Mezopotamya’da bulunan yerli halkın (proto-Fıratlılar) diline dayandığı düşünülmektedir. Kapı sözcüğünden hareketle oluşturulan kent adları, sadece Mezopotamya’nın erken dönemlerinde görülmektedir.¹⁷⁹ Başkenti olduğu imparatorluğa ismini veren Babil şehrinin kurulduğu dönemi tespit etmek oldukça güçtür.¹⁸⁰ Ondan bahseden en eski metinler, MÖ. 24. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Babil kralı Amorili Sumu-abum ve halefleri döneminde başkent olan bu şehir, dikkate değer bir gelişme göstermiştir.¹⁸¹

Babil İmparatorluğu bilimsel anlamda birçok yeniliğin öncülüğünü yapmıştır. Babillilere ait çok sayıda matematik ile ilgili metinlerin bulunması, onların hesaplama alanında ileri olduğunu göstermektedir.¹⁸² 2017 yılında bulunan, MÖ. 18. yüzyıla (Eski Babil

¹⁷⁶ Judson Knight, *Ancient Civilizations Almanac*, (Ed. Stacy A. McConnell ve Lawrence W. Baker), U-X-L Publishing, Cilt 1, The USA, 2000, ss. 80-81.

¹⁷⁷ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁷⁸ W.F. Albright ve T.O. Lambdin, “The Evidence of Language”, *The Cambridge Ancient History*, Cambridge University Press, Cambridge vd., 1970, s. 150.

¹⁷⁹ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁸⁰ E.A. Wallis Budge, *Babil’in Tarihi ve Babil’de Yaşam*, (Çev. Faruk Gültekin), On bir Yayınları, İstanbul, 2016, s. 16.

¹⁸¹ Bruce Stanley, “Babylon”, *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*, (Ed. Michael R. T. Dumper ve Bruce E. Stanley), Abc-Clio Publishing, California, 2007, s. 53.

¹⁸² Bkz. Jöran Friberg, *A Remarkable Collection of Babylonian Mathematical Texts*, Springer Publishing, New York, 2007.

Dönemine) tarihlendirilen ve *Plimpton 322* olarak adlandırılan çivi yazılı tablet, dünyanın en eski trigonometri tableti olarak kayıtlara geçti. Bu tablet, Yunanlılardan önce Mezopotamyalıların trigonometriyi bildiğini ve kullandığını kanıtlamaktadır. Bunun yanında 1894 yılında Irak'ta ortaya çıkartılan bir tablet, Babillilerin üçgen ile ilgili hesaplamaları Pisagor'dan önce yapabildiğini göstermektedir.¹⁸³

Tapınakların yanında inşa ettikleri yapılarda gök yüzünü gözlemleyen Babilliler, Tanrının gökyüzündeki işaretler yoluyla insanlarla iletişim kurduğuna inanmışlardır. Bu inanç, bu uygarlığın astronomi alanında ilerlemesini sağlamıştır. Burçlar kuşağı ile ay ve güneş tutulması gibi gökyüzü olaylarını önceden gösteren astronomi tabletleri, onların uygarlığa sunduğu önemli katkılardan biridir.¹⁸⁴ Babilliler, özellikle kehanette bulunmak için astronomi alanında dikkat çekici bir gelişme göstermiştir.¹⁸⁵ Bir kil tablete çizilmiş olan ve “Babil’in Dünya Haritası” olarak adlandırılan harita özellikle dikkat çekmektedir. MÖ. 6. yüzyıla ait olan bu haritada, Babil şehri dünyanın merkezinde gösterilmiştir.¹⁸⁶ Tarihin en eski haritası olduğu düşünülen bu kil tablette, dönemin öne çıkan yerleri ve ülkeleri geometrik şekillerle tasvir edilmiştir. Bu harita, dönemin dünya algısının nasıl olduğunu göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir.¹⁸⁷

Mezopotamya coğrafyası sık sık çeşitli toplulukların göçüne maruz kaldığı için Babillilerin etnik yapısını tam olarak ortaya koymak oldukça güçtür. Bu uygarlık, ağırlıklı olarak Sami kökenli olmak üzere farklı etnik yapıdaki toplulukların birleşiminden

¹⁸³ Alison George, “Crackling the Code”, *New Scientist Magazine*, (Ed. Emily Wilson), Vol. 255, No. 3398, 6 Ağustos 2022, s. 42.

¹⁸⁴ Melissa Bishop ve Ilicia Sprey, *The Ancient World: Civilizations of the Near East and Southwest Asia*, (Ed. Eric Cline ve Sarolta Takacs), Cilt 4, Sharpe Reference Publishing, New York, 2007, s. 21.

¹⁸⁵ Bkz. Noel Mark Swerdlow, *The Babylonian Theory of the Planets*, Princeton University Press, Sussex, 1998.

¹⁸⁶ Karen Radner, *A Short History of Babylon*, Bloomsbury Publishing, London vd., 2020, s. 111.

¹⁸⁷ Katherine Barnes, “The Very First World Map?”, *Mapping Our World: Terra Incognita To Australia*, Peter Barber vd., National Library of Australia Publishing, Canberra, 2013, s. 3.

oluşmuştur. Babilliler MÖ. 2. bin yılda, çoğunlukla Amoriler ile Kassitler'den oluşmaktaydı. MÖ. 1. bin yılda ise Babilliler, ikinci binyıldan kalan topluluklara Aramilerin, Kaldelilerin ve diğer etnik grupların katılması ile oluşan bir toplum olmuştur.¹⁸⁸ Babil İmparatorluğu, Eski Babil Dönemi (Birinci Babil Hanedanlığı) (MÖ. 1894-MÖ. 1595), Orta Babil Dönemi (Kassit Hanedanlığı) (MÖ. 1595-MÖ. 1155/1150) ve Yeni Babil Dönemi (MÖ. 605-MÖ. 539) olmak üzere üç dönemde ele alınmaktadır.¹⁸⁹

8. Aramiler ve Kaldeliler (Keldaniler)

MÖ. 1200'den hemen sonra, Yakındoğu'nun yüzyıllar boyunca belirli bir oranda düzenli işleyen politik sisteminde beklenmedik bir çöküş yaşanır. Bu çöküşte, batıdan gelen yabancı toplulukların saldırıları etkili olmuştur.¹⁹⁰ Ortaya çıkan krizde Arami göçlerinin etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁹¹ Asur metinlerinde ve Tanah'ta geçen Arami sözcüğü, ilk defa Asur kralı I.Tiglath-Pileser (MÖ. 1114-MÖ. 1076)'in yazıtlarında görülmektedir.¹⁹² Babil kaynaklarında bu halk için *Arami*, *Ahlamu* ve *Suhi* sözcükleri kullanılmıştır.¹⁹³ Aramiler, Suriye'de ve Mezopotamya'da göçebe ve dağınık bir şekilde yaşamış olan Sami kökenli bir halktır. Bu halk, söz konusu bölgelerde MÖ. 6 yüzyıla kadar öne çıkan bir güç olmamakla birlikte başta kullandıkları dil olmak üzere birçok unsuru ile Mezopotamya uygarlığını etkilemiş ve ondan etkilenmiştir. Aramice çok geniş bir coğrafyada yazı ve

¹⁸⁸ Bill T. Arnold, *Who were the Babylonians?*, Brill Publishing, Leiden-Boston, 2005, s. 6.

¹⁸⁹ Tom Boiy, "The Ancient Near East", *Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome*, (Ed. Edward Bispham, Thomas Harrison ve Brian A. Sparkes), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, s. 68.

¹⁹⁰ Mario Liverani, *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Routledge Publishing, London ve New York, 2014, s. 381.

¹⁹¹ Amelie Kuhrt, *Eski Çağda Yakındoğu*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt 2, 5.Baskı, İstanbul, 2019, ss. 14-15.

¹⁹² Angelika Berlejung, "The Rise of the Aramaeans and Their Arrival in North Palestine in the 10th and 9th Centuries B.C.", *The Aramaeans in Ancient Syria*, (Ed. Herbert Niehr), Brill Publishing, Leiden-Boston, 2014, s. 339.

¹⁹³ Michael P. Streck, "Babylonia", *The Arameeans in Ancient Syria*, (Ed. Herbert Niehr), Brill Publishing, Leiden-Boston, 2014, ss. 297-300.

konuşma dili olarak öne çıkmıştır. Yahudiler, Persler ve ilk dönem Hristiyanları bu dili kullanmıştır.¹⁹⁴

Kabile biçiminde bir yapılanma içinde olan Aramiler, küçük yerleşim birimlerinde yaşayarak Babil'in hâkim siyasal yapısını kabullendiler. Aramiler'in yanında öne çıkan diğer bir topluluk, Kaldeliler (veya Keldaniler)'dir. Bu iki halkı özdeşleştiren araştırmacılar bulunmakla birlikte, bu yaklaşım doğru görülmemektedir.¹⁹⁵ Asurbanipal kayıtlarında Kaldeliler, Babillilerden ve Aramilerden ayrı olarak zikredilerek onların farklı bir topluluk oldukları vurgulanmıştır.¹⁹⁶

Kaldeliler, MÖ. 2. bin yılın sonlarından itibaren Basra körfezinin yarı bataklık bölgelerine ilk zamanlar istilacı olarak gelen ve daha sonraları bölgeye yerleşen Aramice konuşan topluluklardır.¹⁹⁷ Kalde sözcüğü Akadca *kaldu* ifadesinden gelmektedir. Onlarla ilgili en eski çivi yazılı metinler, MÖ. 9. yüzyıla aittir. Bu metinlerde Kaldeliler, Babil'e yerleşmiş bir halk olarak görülmektedir. Tam olarak nereden ve hangi sebeplerden dolayı Babil'e göç ettikleri bilinmeyen Kaldeliler, temelde beş ana gruba ayrılmaktadır. Bu gruplar, kavmin veya aşiretin kurucusunun isminin önüne ev anlamına gelen *bit* sözcüğü getirilerek adlandırılmıştır.¹⁹⁸ Özellikle *Bit-Amukani*, *Bit-Dakkuri* ve *Bit-Yakin* olarak adlandırılan topluluklar öne çıkmış ve Babil tarihinde etkili olmuştur. Diğer iki grup olan *Bit-Şa'alli* ve *Bit-Şilani*'nin, MÖ. 8. yüzyılın sonlarına doğru dağıldığı görülmektedir. MÖ. 8. yüzyılda ve

¹⁹⁴ Eric Cline (Ed.) ve Sarolta Takacs (Ed.), *The Ancient World Civilizations of the Near East and Southwest Asia*, Sharpe Reference Publishing, Cilt 4, New York, 2007, s. 6.

¹⁹⁵ Kuhrt (Cilt 2), *a.g.e.*, ss. 22-23.

¹⁹⁶ Michael P. Streck, "Chaldeans, Aramaeans, and Babylonians", *The Aramaeans in Ancient Syria*, (Ed. Herbert Niehr), Brill Publishing, Leiden-Boston, 2014, s. 298.

¹⁹⁷ J.B. Wheaton ve T.A. Brady, "Chaldeans", *New Catholic Encyclopedia*, Gale Publishing, 2. Baskı, Cilt 3, The USA, 2003, s. 369.

¹⁹⁸ Asurlular'ın İsrail ülkesini Bit Khumri (Omri) olarak ifade etmesi, bu adlandırmanın sadece Kaldelilere özgü olmadığını göstermektedir (Bkz. Zenaide A. Ragozin, *Asurlular: İmparatorluğun Yükselişinden Ninova'nın Düşüşüne Kadar*, (Çev. Ekin Duru), Say Yayınları, İstanbul, 2022, s. 138.).

MÖ. 7. yüzyılın başlarında, Babil'in sekiz yöneticisi Kaldelidir.¹⁹⁹

G. Mezopotamya Kronolojisi

Geçmiş olay ve olgular söz konusu olduğunda, tarihlendirme önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçok uygarlıkta, belirli bir olay veya olgu baz alınarak tarihlendirme yapılmıştır. Yunanlılar ilk olimpiyatın gerçekleştiği MÖ. 776 yılından itibaren tarihlendirme yaparken, Romalılar MÖ. 753 yılında Roma'nın kuruluşunu esas almışlardır. İslam dünyasında kullanılan hicri takvim sistemi, 622 yılında yapılan hicrete dayanırken, batı dünyası Hz. İsa'nın doğumunu başlangıç noktası olarak kabul etmiştir. Mezopotamya'da belirli bir olay veya olguya dayanan böyle bir kronolojik sistem yoktur.²⁰⁰ Mezopotamya kronolojisi ve tarihi, genellikle kral listelerine, yıllıklara, kroniklere ve hayat hikâyelerine dayanmaktadır. Bu malzemelerin bir bütün olmayıp parça parça olması ve ağırlıklı olarak idari ve hukuki kayıtlar olması bir engel olarak görülmektedir.²⁰¹

Mezopotamya'nın komşu bölgeleriyle (Elam, Anadolu, Suriye ve Levant bölgesi²⁰²) olan bağlantısı, Mezopotamya için güvenilir bir kronoloji oluşturmada önemli rol oynamaktadır. Bu yönüyle Mezopotamya kronolojisinin, bu coğrafyanın komşusu olan bölgelerin kronolojisine dayandığı söylenebilir.²⁰³ Astronomi ile ilgili gözlemler ve Fırat Nehrinin su seviyesi ile ilgili bilimsel kayıtlar, bu kronolojinin oluşturulmasına katkı sağlamaktadır. Kehanet amaçlı oluşturulan bazı metinlerde, astronomi ile ilgili kayıtlara rastlanmaktadır.²⁰⁴ Babil kralı Ammi-şaduka dönemine ait Venüs gezegenin hareketleri ve

¹⁹⁹ Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon, 2200 BC-AD 75*, Willey Blackwell Publishing, Sussex ve Weinheim, 2018, s. 173.

²⁰⁰ Roux, *a.g.e.*, s. 23.

²⁰¹ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 9.

²⁰² Doğu Akdeniz sahilinde Filistin, Ürdün, Suriye ve Sina yarımadasının bir kısmını içine alan bölge.

²⁰³ Johannes Renger, "The Near, Middle and Far East: Introduction", *Chronologies of the Ancient World: Names, Dates and Dynasties*, (Ed. Walter Eder ve Johannes Renger), Brill Publishing, Leiden-Boston, 2007, s. 1.

²⁰⁴ Renger, *a.g.e.*, s. 2.

III. Ur Hanedanlığı Dönemindeki ay tutulmaları ile ilgili astronomi kayıtları, Mezopotamya kronolojisinin oluşturulmasında kullanılmıştır.²⁰⁵ MÖ. 15 Haziran 763'te güneş tutulmasının gerçekleştiğini gösteren kayıtların diğer verilerle birlikte değerlendirilmesi ile güvenilir bir ilk bin yıl kronolojisi oluşturulmuştur. Astronomi ile ilgili kayıtların yanında arkeoloji ve filolojinin araçları, bu kronolojinin oluşturulmasında kullanılmaktadır.²⁰⁶ Arkeolojide kullanılan C14²⁰⁷ gibi bilimsel yöntemler, bu süreçte güvenilirliği sağlamaktadır.²⁰⁸

Bir tür kraliyet kayıtları olan yıllıkların, tarihsel olay ve olguların anlaşılmasında ve kronolojik sıralamasının yapılmasında önemli bir yeri vardır. Yıllıklar, kralın özellikle askeri ve inşaa gibi öne çıkan eylemlerinin edebi bir üslupla raporlanmasıdır. Bundan dolayı içerik ve biçim olarak tarihsel kayıt oluşturma amaçlı olmadığı görüntüsünü vermektedir. Asur'da yaygın olan yıllıkların, MÖ. 13. yüzyılda I. Adad-nirari ile ortaya çıktığı düşünülmektedir.²⁰⁹

Mezopotamya tarihini ve kronolojisini oluştururken başvuru kaynaklardan biri olan kronikler, yıllıklara benzemekle birlikte yıllıklara göre daha detaylı ve gelişmiş bir niteliğe sahiptir. Daha kapsamlı, sunduğu materyaller daha düzenli ve temel bir konusu olduğu için kronikler, tarihsel açıdan yıllıklara göre daha üstün bir bilgi kaynağıdır.²¹⁰ Yıllıklarda olduğu gibi kralın eylemlerine yoğunlaşan kronikler, kralın yaptıklarını

²⁰⁵ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 14.

²⁰⁶ Mieroop (2018), *a.g.e.*, s. 4.

²⁰⁷ Karbon atomunu içeren tahta, kömür ve mercan gibi maddeler üzerinden yapılan tarihlendirme yöntemidir. 1960'dan itibaren başarılı bir şekilde kullanılan ve radyokarbon yöntemi olarak da bilinen bu metot, birçok alanda uygulanmaktadır (Bkz. Gerhard Schellmann, Helmut Brückner ve Dominik Brill, *Encyclopedia of Coastal Science*, (Ed. Charles W. Finkl ve Christopher Makowski), 2. Baskı, Springer Publishing, Switzerland, 2019, ss. 859-860.).

²⁰⁸ Lucio Milano, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 34.

²⁰⁹ Gwendolyn Leick, *Historical Dictionary of Mesopotamia*, 2. Baskı, The Scarecrow Press, Lanham-Toronto-Plymouth, 2010, *a.g.e.*, s. 13.

²¹⁰ Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore ve London, 1987, ss. 16-17.

meşrulaştırma ve savunma gibi bir amaç taşımamaktadır.²¹¹

Krallığın ve şehirlerin kökenini ifade eden ve tarih öncesi dönemlere uzanan bir tasvir sunan kral listeleri, Mezopotamya kronolojisinin oluşturulmasında etkili olmuştur. MÖ. 2. bin yıla tarihlenen Sümer kral listeleri, tanrı kral gibi mitolojik figürler içermektedir. Asur kral listeleri MÖ. 1200 yıllarında oluşturulmakla birlikte, Sümerlerde olduğu gibi uzak geçmişe dayanan bir içeriğe sahiptir.²¹²

Yöneticiler ile ilgili olarak yapılan tarihlendirmeler üç farklı kategoride ele alınabilir. Birinci kategori, idarecinin yönetimde bulunduğu yıl üzerinden yapılmaktadır.²¹³ Örneğin, Babil kralı Hammurabi'nin krallığının yedinci yılında, Uruk ve İsin ele geçirildi. İkincisi, her yılın kazanılan bir zafer, kraliyet ailesindeki bir evlilik veya bir tapınağın inşası gibi önemli bir olay ile tanımlanmasıdır.²¹⁴ Babil kralı Sumu-la El'in krallığının 13. yılının, *mu ki^{ki} ba-hul* (Kiş'in yıkıldığı yıl) olarak ifade edilmesi buna örnektir.²¹⁵ Üçüncüsü, kralın yönetimdeki her yılının üst düzey bir görevli ile tanımlanmasıdır. Bu tanımlama Asurluların *limmu* sistemi veya *eponim* olarak bilinmektedir.²¹⁶ Yunanca *epi* (üstüne) ile *onama* (isim) sözcüğünün birleşiminden oluşan *eponim*, ismi bir şeye verilen kişi olarak tanımlanmaktadır.²¹⁷

Neredeyse bütün Mezopotamya şehirlerinde uygulanan *limmu* tarihlendirme sisteminin yaygınlaşmasında, Asur kralı Şamşi-Adad'ın sağladığı siyasi birliğin büyük katkısı olmuştur. Bu sistemde yıla ismi verilecek kişi ilk dönemlerde kurayla belirleniyordu.

²¹¹ Wallenfels ve Sasson (Cilt 1), *a.g.e.*, ss. 165-166.

²¹² Wallenfels ve Sasson (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 165.

²¹³ Tanah'ta bu kullanım sıklıkla görülmektedir. Örneğin, "Hizkiya'nın krallığının on dördüncü yılında Asur Kralı Sanherib, Yahuda'nın surlu kentlerine saldırıp hepsini ele geçirdi." (II. Krallar 18:13).

²¹⁴ Roux, *a.g.e.*, ss. 23-24.

²¹⁵ Dominique Charpin and Nele Ziegler, "Masters of Time: Old Babylonian Kings and Calendars", *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, s. 61.

²¹⁶ Roux, *a.g.e.*, s. 23.

²¹⁷ Morton S. Freeman, *A New Dictionary of Eponyms*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1997, s. ix.

Asur'un Anadolu'daki kolonisi olan Kaneş (Kültepe)'de MÖ. 2. bin yılın başlarına tarihlenen ve ağırlıklı olarak ticaretle ilgili olan *limmu* 'lara rastlanması, bu uygulamanın yaygınlığının ve köklülüğünün bir göstergesi olarak görülebilir.²¹⁸

Asur imparatorluğuna ait tarihi kayıtlar ve kral listeleri, doğru bir Mezopotamya kronolojisi oluşturmada önemli rol oynamaktadır. Bu kayıtların ve listelerin Babil imparatorluğu kayıtları ile mukayeseli değerlendirilmesi, Mezopotamya kronolojisinin belirlenmesinde etkili olmuştur.²¹⁹ Babilliler, Asur ve Elam tarihini içeren kronikleri ve kral listelerini derleme konusuna önem vermişlerdir. Bundan dolayı bu derlemeler, gerçek anlamda bir Asur kronolojisinin oluşturulmasında etkili olmuştur.²²⁰

Birçok olay ve olguyu tam olarak tarihlendirmek oldukça güç olduğu için Mezopotamya kronolojisinde aşağı-yukarı, yaklaşık veya civarında gibi kavramlar sıklıkla kullanılmakla birlikte, bir olay veya olgu için farklı tarihlendirmeler ve alternatif kronoloji listeleri ile karşılaşmak mümkündür.²²¹ Babil kralı Hammurabi'nin saltanat dönemi, Asur ve Babil kronolojisinin temel sorunudur. Kronolojiler, kısa (veya düşük), orta ve uzun (veya yüksek) olmak üzere üç farklı biçimde ifade edilmektedir.²²² Hammurabi, kısa kronolojiye göre MÖ. 1728- MÖ. 1686, orta kronolojiye göre MÖ. 1792- MÖ. 1750 ve uzun kronolojiye göre MÖ. 1848- MÖ. 1806 yıllarında hüküm sürmüştür.²²³ Kısa kronolojiye göre Eski Babil Dönemi MÖ. 1830- MÖ. 1531 tarihleri arasında iken, bu tarih aralığı orta kronolojide 56 veya 64 yıl ve uzun kronolojide 120 yıl geriye çekilmektedir.²²⁴

²¹⁸ Mieroop (2018), *a.g.e.*, s. 97.

²¹⁹ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 16.

²²⁰ Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, (Ed. James Henry Breasted), Cilt 1, The University of Chicago Press, Chicago-Illinois, 1926, s. 9.

²²¹ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, ss. 15-16.

²²² Bartel L. van der Waerden, *Science Awakening II*, Oxford University Press, Leyden ve New York, 1974, s. 46.

²²³ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 16.

²²⁴ Bkz. Waerden, *a.g.e.*, ss. 46-59.

Mezopotamya tarihinde bazı karanlık dönemler hariç uzun bir zaman dilimi için belli bir oranda güvenilir ve doğru bir kronoloji elde edilebilmektedir. Yazı öncesi dönemlerin kronolojisi, bilimsel metotlar sayesinde ana hatları ile ortaya konabilmektedir. MÖ. 3. bin yıl kronolojisinde, yanılma miktarı 100 yılı bulabilmektedir. Söz konusu alanda yapılan araştırmalar devam etmekte olup, elde edilen yeni veriler ışığında bu kronolojinin şekil aldığı görülmektedir.²²⁵ Çalışmalarda orta kronoloji tercih edilmekle birlikte, diğer kronolojilerde göz önünde bulundurulmaktadır. Tezimizde genellikle orta kronoloji tercih edilecektir.

H. Kaynaklar

Mezopotamya coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılar ve incelemeler sonucunda yaklaşık 500.000 çivi yazılı tablet ortaya çıkartıldı. Bu tabletlerdeki metinlerde ve tasvirlerde, dini içeriklerin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Metinlerde tanrılara yakarışlar ve övgüler, mitolojik anlatılar, tapınaklarda yapılan ritüellerde söylenilen şarkılar ve dini şiirler, tanrılar için yazılmış mektuplar, tanrı ve tapınak olaylar dizisi, belirli problemlerle ilişkili teolojik meseleler, dini kutlamalar, ayinler, şifa için büyü uygulamaları ve dini görevler gibi çok çeşitli dini konular yer almaktadır.²²⁶

Hem Mezopotamya’da hem de bu coğrafyanın dışında ortaya çıkartılan tabletlerden, çok yönlü ve önemli bilgiler elde edilmektedir. Asur’un Anadolu’daki ticaret kolonisi olan Kaneş’de çıkartılan 22 binden fazla tablet, Anadolu ile ticari ilişkiler ve Asurlu tüccarlar hakkında bilgiler sunmaktadır. Ninova’da Asur kralı Asurbanipal’in kütüphanesinden çıkartılan yaklaşık 24 bin tablet, geniş bir yelpazede bilgiler sağlamaktadır.²²⁷ Önemli kaynaklardan biri, 1880 yıllarında Mısır’ın Tell-Amarna (antik Akhetaton şehri)

²²⁵ Hrouda, *a.g.e.*, ss. 12-13.

²²⁶ Bottero (2015), *a.g.e.*, s. 132.

²²⁷ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, ss. 53-57.

yerleşkesinde bulunan mektuplardır.²²⁸ İsmi bulunduğu yerden alan bu mektuplar, 382 yazılı tabletten oluşmaktadır. Tabletlerin büyük çoğunluğu, diğer kralların (Babil, Asur, Mitanni, Arzava, Alaşiya ve Hatti kralları gibi) Mısır kralına yazdığı mektuplardan oluştuğu için birkaç Hititçe ve Hurrice mektup dışında büyük bir kısmı Akadca yazılmıştır. MÖ. 14. yüzyılda ve yaklaşık 30 yıllık bir dönemde çivi yazısı ile yazılan bu mektuplar, çivi yazısı kültürünün yaygınlığını ve etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir.²²⁹

Günümüzde çivi yazısı uzmanlarının yer aldığı yapay zekâ destekli projeler üzerinden çivi yazılı tabletlerden önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Çivi yazısını okuma üzerine programlanan yapay zekâlı bilgisayarların, bazı tabletlerin okunamayan kısımlarını bünyesindeki veri tabanı üzerinden tahmin ederek ortaya çıkarabildiği anlaşılmaktadır. Teknolojinin imkanları kullanılarak yürütülen bu tür projeler, Mezopotamya hakkında yeni bilgilerin elde edilmesini ve mevcut bilgilerin doğruluğunu kontrol etmeyi sağlamaktadır.²³⁰

Söz konusu alanın önemli kaynaklarından biri, arkeolojik bulgulardır. Ortaya çıkartılan arkeolojik malzemelerin değerlendirilmesi ve yorumlanması sonucunda, önemli veriler elde edilmektedir. Bazı araştırmacılar, yazılı belgelerin dönem hakkında bilgi verme amaçlı olmadığını ve bu belgelerin algı oluşturma ve propaganda yapma amacı taşıdığını ve dolayısıyla arkeolojik verilerin yazılı belgelerden daha güvenilir olabileceğini ifade etmektedir. Mezopotamya arkeolojisinde, katman biliminden (stratigrafi) ve malzeme tipolojisinden hareketle hem bir zaman dizimi oluşturulmakta hem de toplumsal değişimler

²²⁸ Jana Mynarova, *Language of Amarna- Language of Diplomacy: Perspectives on the Amarna Letters*, Czech Institute of Egyptology Publishing, Prague, 2007, s. 11.

²²⁹ William L. Moran (Çev. ve Ed.), *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1992, ss. xiii-xxxix.

²³⁰ Alison George, “Crackling the Code”, *New Scientist Magazine*, (Ed. Emily Wilson), Vol. 255, No. 3398, 6 Ağustos 2022, s. 40.

ve sosyal yaşam biçimleri hakkında veriler sağlanmaktadır.²³¹

Bu alanın kaynakları arasında antik Yunan eserleri bulunmaktadır. Mezopotamya hakkında bilgi veren ilk yazar, MÖ. 5. yüzyılda yaşamış olan Knidos (Muğla-Datça)'lu Ctesias'dır. Scilyalı Diodoros (MÖ. 90-MÖ. 30) sayesinde varlığı bilinen Ctesias'ın çalışmaları günümüze ulaşmamıştır.²³² Babil'i gezmiş ve gözlemlerini kaleme almış olan bu yazar, Mezopotamya tarihinde iki kişi üzerinde yoğunlaşmıştır. İlki, Babil kraliçesi Semiramis²³³ ve diğeri, son Asur kralı olarak ifade edilen Sardanapalus²³⁴'dur.²³⁵ Ctesias'ın günümüze ulaşmayan eseri *Persika*'da Mezopotamya hakkında hikayelerin yer aldığı, Diodoros'un *Tarihi Kütüphane (Bibliothèque Historique)* eserinden bilinmektedir.²³⁶ *Persika* eseri Ahemeniş Pers kültürü ve tarihi açısından önemli bir kaynak olmasının yanında, Mezopotamya ile ilgili doğrudan ve dolaylı bilgiler sunmaktadır.²³⁷ Yirmi üç bölümden oluşan *Persika*'nın ilk altı bölümü, Asur tarihi üzerinedir.²³⁸

²³¹ Hans J. Nissen, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, (Çev. Z. Zühre İlkelen), 2. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 5-16.

²³² Matt Waters, *Ctesias' Persica and its Near Eastern Context*, The University of Wisconsin Press, London, 2017, ss. 14-19.

²³³ Antik Yunan'da efsaneleşmiş bir figür olan Semiramis, V. Şamşı-adad (MÖ. 823 -MÖ. 811)'in eşi ve Asur kraliçesi Sammuramat olabileceği düşünülmektedir. Asur kralı olarak ifade edilen Ninus ile Semiramis'in anlatılarının Helenistik Dönemde Yakındoğu'da yaygın olduğu bilinmektedir. Bu anlatıların farklı versiyonları bulunmaktadır (Bkz. Lester L. Grabbe, "Of Mice and Dead Men: Herodotus 2.141 and Sennacherib's Campaign in 701 BCE", (The Library of Hebrew Bible / Old Testament Studies, 363), *Like a Bird in a Cage: The Invasion of Sennacherib in 701 BCE*, (Ed. Lester L. Grabbe), Sheffield Academic Press, New York ve London, 2003, ss. 122-124.).

²³⁴ Her ne kadar Antik Yunan kaynaklarında son Asur kralı Sardanapalus olarak ifade edilse de, Asur kayıtlarında böyle bir kral ismi geçmemektedir. Son Asur kralının II. Asur-uballit olduğu bilinmektedir. Sardanapalus'un Asurbanipal olabileceği görüşü bulunmaktadır (Bkz. Kevin M. McGeough, *The Ancient Near East in the Nineteenth Century: Appreciations and Appropriations. I. Claiming and Conquering*, (Hebrew Bible Monographs 67), Sheffield Press, Phoenix, 2015, ss. 69-70.).

²³⁵ Bertman, *a.g.e.*, s. 329.

²³⁶ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 19.

²³⁷ Waters, *a.g.e.*, ss. xi-xii.

²³⁸ Josef Wieschofer, "Ctesias, the Achaemenid Court, and the History of the Greek Novel", *The Romance Between Greece and the East*, (Ed. Tim Whitmarsh ve Stuart Thomson), Cambridge University Press, Cambridge, 2013, s. 127.

Mezopotamya'yı gezen ve deneyimlerini kaleme alan ilkçağ araştırmacıları arasında Herodot öne çıkmaktadır. Onun yazdıkları, genellikle seyahat ettiği bölgenin coğrafi özellikleri, efsaneleri, mitleri, gelenek ve görenekleri hakkında olmuştur. Herodot, MÖ. 440 civarında Mezopotamya hakkında bilgiler sunan *Tarihler* adlı eserini yazmıştır.²³⁹ Yunan uygarlığının öne çıktığı bu eserde, Babil'in özel bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Babil'in bu ayrıcalıklı durumu, Ctesias'ın *Persika* eserinde görülmektedir.²⁴⁰ Herodot'un, Ctesias'a göre Mezopotamya hakkında daha güvenilir bilgiler sunduğu düşünülmektedir.²⁴¹

Herodot'un eserinde, Babil'in Asur'a bağlı bir kent ve kraliçe Semiramis'in Babil'in yöneticisi olarak sunulması gibi bazı bilgilerin gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır. Bunun yanında Babil kentinin yüzlerce giriş kapısının bulunduğu, zigguratların spiral biçiminde yükseldiği, hasta insanların halkın önünde teşhir edildiği, kızların açık artırma ile satılarak evlendirildiği, onların çeyiz için hayat kadınlığı yaptığı ve bir kült uygulaması olarak kadınların erkeklerle cinsel ilişkiye zorlandığı gibi Babil hakkında verilen bilgilere şüphe ile yaklaşılmaktadır.²⁴² Bu durumun oluşmasında, Herodot'un yazılı eserlerden daha çok sözlü kaynaklardan yararlanmış olmasının etkili olduğu düşünülmektedir.²⁴³

Yunanlı tarihçi, hatip, asker ve seyyah olan Ksenofon (Xenophon (MÖ. 430-MÖ. 354)), Mezopotamya coğrafyasını gezen ve eserlerinde ona yer veren diğer bir yazardır. Herodot'dan sonra gelen Ksenofon, yazmış olduğu *Anabasis* adlı eserinde Anadolu'yu geçerek Fırat ve Dicle boyunca yapmış olduğu seyahatlerde yaşadıklarını anlatmıştır.²⁴⁴

²³⁹ Bkz. Herodot, *Tarihler*, (Çev. Burcu Uzunoğlu), Panama Yayıncılık, Ankara, 2020, ss. 40-239.

²⁴⁰ Johannes Haubold, *Greece and Mesopotamia: Dialogues in Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013a, ss. 90-91.

²⁴¹ McIntosh, *a.g.e.*, s. 22.

²⁴² Amelie Kuhrt, "Babylon", *Brill's Companion to Herodotus*, (Ed. Egbert J. Bakker, Irene J.F. de Jong ve Hans van Wees), Brill Publishing, Leiden-Boston-Köln, 2002, ss. 495-496.

²⁴³ Haubold (2013a), *a.g.e.*, s. 77.

²⁴⁴ Bkz. Ksenophon, *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, (Çev. Oğuz Yarlıgaş), Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2015, ss. 49-387.

Yakındoğu uygarlığını ve kültürünü belirli bir oranda aslına uygun olarak, Yunanlılara tanıtmayı başaran iki rahip öne çıkmaktadır. Birincisi Mısır tarihini yazan Manetho, diğeri Babil tarihini yazan Berossos’dur. Eserlerini Yunanca yazmış olan bu iki rahip hem Yunan kültürünü yakından tanımış hem de kendi vatanları olan Yakındoğu’da rahiplik yapmışlardır. Eserleri günümüze kadar ulaşamamış olan bu iki rahibin verdikleri bilgiler, Yunanlı yazarlar tarafından kullanılmıştır.²⁴⁵ MÖ. 3. yüzyılda Babil’de Marduk tapınağının bir rahibi olan Berossus’un I. Antiokhos’a ithaf ettiği *Babil Tarihi (Babyloniaca)* adlı eseri, bölge hakkında yazılmış önemli bir eserdir. Bu eserin varlığı ve kısmen de olsa içeriği, diğ yazarların atıflarından elde edilebilmektedir.²⁴⁶

Üç kitaptan oluşan *Babyloniaca*’nın birinci kitabında, Babil ülkesi ve yaratılış mitleri açıklanmaktadır. İkinci ve üçüncü kitap, Nabonassar (MÖ. 747-MÖ. 734)’dan Berossus’un zamanına kadar Babil’in ve Asur’un tarihini içermektedir.²⁴⁷ Evrenin ve insanın kökenini ele alarak başlayan Berossus, sırasıyla uygarlığın ortaya çıkışını, tufan öncesi on yöneticinin listesini, tufanla insanlığın yıkılışını ve tufan kahramanını anlatmaktadır. Verdiği bilgilerden onun, Yunan Helenistik yaklaşımından daha çok Mezopotamya mantığı ve bakış açısı ile olayları ele aldığı anlaşılmaktadır.²⁴⁸ Tufan olayını anlatırken kullandığı isimler ve yer adları, tufanın Sümer ve Akad versiyonları ile uyuşmaktadır.²⁴⁹

Mezopotamya mitleri hakkında bilgiler sunan diğ bir yazar Damaskios’tur. MS.480 yılında Şam’da doğan ve Yeni-Platoncu felsefeyi benimseyen Damaskios, *İlk İlkelerin*

²⁴⁵ Gerald P. Verbrugge ve John M. Wickersham, *Berossos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt*, The University of Michigan Press, Michigan, 2001, ss. 8-9.

²⁴⁶ Joan Oates, “The Fall of Assyria”, *The Cambridge Ancient History*, (Ed. John Boardman vd.), Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 164.

²⁴⁷ Kuiper, *a.g.e.*, ss. 11-12.

²⁴⁸ Russell Gmirkin, *Berossus and Genesis, Manetho and Exodus: Hellenistic Histories and the Date of the Pentateuch*, T&T Clark Publishing, New York ve London, 2006, s. 135.

²⁴⁹ Stephanie Dalley, “Near Eastern Myths and Legends”, (Ed. John Barton), *The Biblical World*, Cilt 1, Routledge Publishing, London ve New York, 2002, ss. 47-48.

Zorlukları ve Çözümleri adlı Yunan’ca eserinde Babil yaratılış mitlerini anlatmaktadır. Bu eser, tanrının ve evrenin kökenini anlatan mitlere yer vermektedir.²⁵⁰ Berossus’dan sonra *Babyloniaca* (Babil Tarihi) yazar Iamblichus (245- 325), kendini Berossus gibi Babil dilini ve kültürünü iyi bilen biri olarak göstermektedir.²⁵¹

Buradan Mezopotamya hakkında bilgiler içeren birçok Antik Yunan kaynağına, yapılan atıflar üzerinden dolaylı ve kısmen ulaşılabildiği görülmektedir. Bunun yanında bu kaynakların, yanlış, çelişkili veya şüpheli bilgiler içerebildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı tezimizde bu kaynaklar tercih edilmemekle birlikte, sadece bazı konularda ve kısmen bu kaynaklara atıflar yapılacaktır. Antik Yunan kaynaklarının günümüz Mezopotamya algısı üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Mezopotamya ile ilgili isim ve kavramların orijinal biçimleri yerine antik Yunan versiyonlarının kullanılması bunun bir sonucu olarak görülebilir. Babil kralı Nebukadnezar’ın Akadca ismi Nabû-kudurri-uşur’un yerine Yunanca kökenli Nebukadnezar (Ναβουχοδονόσορ: Nabouchodonosor) isminin kullanılması²⁵² ve Babil sözcüğünün, Akadca *Bâbilu(m)* kelimesinin Yunanca (Βαβυλών) karşılığı olması²⁵³ bunun örneğidir. Bununla birlikte Berossos isminin Akadca Bel-Usur’un Yunanca versiyonu olduğu düşünülmektedir ve Mezopotamya isminin Yunanlılar tarafından verildiği bilinmektedir.²⁵⁴ Antik Yunan kaynakları, Mezopotamya uygarlığının tarih sahnesinden çekilmesinden sonra onların etkisini ve imajını göstermesi açısından önemlidir.

Mezopotamya hakkında bilgiler sunan diğer bir kaynak, Tanah’tır. Coğrafyanın etkileşimi kaçınılmaz kıldığı Yakındoğu bölgesi, Tanah’ın doğduğu ve konu malzemesini

²⁵⁰ Bkz. Damascius, *Des premiers Principes*, (Çev. Marie-Claire Galpérine), Verdier Publishing, Paris, 1990.

²⁵¹ Johannes Haubold, “Berossus”, *The Romance Between Greece and the East*, (Ed. Tim Whitmarsh ve Stuart Thomson), Cambridge University Press, Cambridge, 2013b, s. 105.

²⁵² <https://www.behindthename.com/name/nabouchodonosor>, ET. 15.09.2022.

²⁵³ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 8.

²⁵⁴ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 9 ve 47.

aldığı bir coğrafyadır. Bu kitabın, Mezopotamya'nın literatür geleneğinden yararlandığı düşünülmektedir. Bundan dolayı bazı konuların (yaratılış, tufan, Babil kulesi vb.), benzer içerik ve anlatım biçimi ile ele alındığı görülmektedir.²⁵⁵ Tanah'ın birçok yerinde Mezopotamya uygarlığına, yöneticilerine ve kültürüne atıflar yapılarak onun hakkında bilgiler sunulmaktadır. Bu coğrafyaya komşu olan Filistin bölgesi, bazen Mezopotamya uygarlığının egemenliği altına girmiş bazen de bu uygarlık ile kültürel ve ticari ilişki içerisinde olmuştur. Özellikle Babil ve Asur'un etkisi burada daha çok hissedilmektedir.²⁵⁶ Asurlular, MÖ. 722 yılında Kuzey İsrail krallığını ortadan kaldırır ve yerli halkı sürgüne gönderir. MÖ. 587'de Güney Yahuda Krallığı, Nebukednazar tarafından işgal edilir ve buradaki Yahudiler Babil'e sürgün edilir.²⁵⁷ Bu sürgün ile Yahudi toplumu, Mezopotamya kültüründen büyük bir oranda etkilenmiştir.²⁵⁸

Tanah'ta Mezopotamya için "Aram-Naharaim"²⁵⁹ kavramı kullanılmaktadır.²⁶⁰ Bu kitapta "Aram Naharaim", Hz. İbrahim'in kölesinin gittiği yer ve Nahor'un kenti²⁶¹ olarak ifade edilmektedir.²⁶² Bu coğrafya için kullanılan diğer bir kavram, Aram düzlüğü veya Suriye anlamında "Paddan-Aram"²⁶³ dır. Bunun yanında Mezopotamya ile ilgili olarak

²⁵⁵ Bertman, *a.g.e.*, s. 312.

²⁵⁶ Nardo, *a.g.e.*, s. 57.

²⁵⁷ Adam (2017), *a.g.e.*, s. 74.

²⁵⁸ Ida Fröhlich, "Mesopotamian Elements and the Watchers Traditions", *The Watchers in Jewish and Christian Traditions*, Fortress Press, (Ed. Angela Kim Harkins, Kelley Coblentz Bautch ve John C. Endres), Minneapolis, 2014, ss. 11-12.

²⁵⁹ Tanah'ta geçen Aram-Naharayim (אַרַם נַחְרַיִם) sözcüğü bazı çevirilerde Mezopotamya olarak geçmektedir (Bkz. Yaratılış 24:10, Tesniye 23:4, Hâkimler 3:8, Mezmurlar 60 ve 1.Tarihler 19:6).

²⁶⁰ Laurie E. Pearce, "Mesopotamia", *The Harper Collins Bible Dictionary*, (General Ed. Paul J. Achtemeier), Harper Collins Publishing, New York, 1996, s. 677.

²⁶¹ Bkz. Yaratılış 24:10.

²⁶² K. Lawson Younger Jr., *A Political History of the Arameans: From Their Origins to the End of Their Politics*, SBL Press, Atlanta, 2016, s. 96.

²⁶³ Tevrat'ta bu adlandırmanın geçtiği yerler: Yaratılış 25:20, Yaratılış 28:2, Yaratılış 28:5-7, Yaratılış 31:18, Yaratılış 33:18, Yaratılış 35:9, Yaratılış 35:26 ve Yaratılış 46:15.

Şinar²⁶⁴, Kaşdim (Kalde)²⁶⁵, Aşur (Asur)²⁶⁶ ve Bavel (Babil)²⁶⁷ isimleri kullanılmıştır.²⁶⁸

I. Günümüz Kaynakları ve Önceden Yapılmış Çalışmalar

Mezopotamya Dininde rahiplik ile dolaylı olarak ilişkilendirilebilecek yüksek lisans ve doktora tezlerinin bulunduğu görülmektedir. Bu tezler, rahipleri kendi konuları bağlamında ve kısmen ortaya koymaktadır. Örneğin; 2020 yılında Abdülgani Kaçar tarafından hazırlanan “Eski Mezopotamya’da Büyü ve Büyücülük” adlı doktora tezinde büyücü rahipler, Fatih Erdem tarafından hazırlanan “Eski Mezopotamya’da Kehanet Geleneği” adlı doktora tezinde kâhin rahipler, Nazan Sümbül tarafından hazırlanan “Eski Mezopotamya’da Müzik (Sümer, Akad, Babil ve Asur)” adlı doktora tezinde müzisyen rahipler ve 2019 yılında Necla Alper tarafından hazırlanan “Eski Mezopotamya’da Tıp (Asûtu)” adlı yüksek lisans tezinde şifacı rahipler ele alınmıştır. Bunların yanında Yusuf Kılıç ve H. Hande Duymuş tarafından 2009 yılında yayınlanan “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)” ve Ali Şahin tarafından 2000 yılından yayınlanan “Kültepe Metinlerinde Geçen Rahibelerin Aile ve Toplumdaki Konumu” adlı makaleler, Mezopotamya’nın rahip sınıfını bölgesel, dönemsel veya kısmen ele almaktadır. Ülkemizde Antik Mısır’da ve Yahudilikte rahip sınıfını konu alan tezler bulunmakla birlikte Mezopotamya Dininde rahiplik konusunda yapılmış bir tez çalışması bulunmamaktadır.

²⁶⁴ “Ve onun krallığının başlangıcı Şinar diyarında Babil...” (Yaratılış 10:10). (Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Yalçın Ofset Yayınevi, İstanbul, 1993).

²⁶⁵ Tanah’ta dört yerde geçmektedir. Kaşdim(כַּשְׁדִּים) sözcüğü Kildaniler (Keldaniler) olarak çevrilmektedir (Bkz. Yaratılış 11:28, Yaratılış 11:31, Yaratılış 15:7 ve Nehemya 9:7).

²⁶⁶ Burada Aşur isminin hem yer hem de şahıs adı olarak kullanıldığı görülmektedir. “O diyardan Aşura çıktı ve ...” (Yaratılış 10:11), “Samın oğulları: Elam, ve Aşur, ve Arpaksad, ve Lud, ve Aram”(Yaratılış 10:22), “..., o zaman Hetsronun karısı Abiya ona Tekoanın babası Aşuru doğurdu”. (I. Tarihler 2:24), “Ve Tekoanın babası Aşurun iki karısı vardı, Hela ve Naara.” (I. Tarihler 4:5). (Kitab-ı Mukaddes Şirketi, a.g.e.).

²⁶⁷ “Ve onun krallığının başlangıcı Şinar diyarında Babil ve Erek ve Akad ve Kalne idi.” (Yaratılış 10:10), “Bundan dolayı onun adına Babil denildi...” (Yaratılış 11:9), “..., kuvvetimin kudreti ile ve haşmetimin izzeti için yapmış olduğum büyük Babil bu değil mi?” (Daniel 4:30). (Kitab-ı Mukaddes Şirketi, a.g.e.).

²⁶⁸ Pearce, a.g.e., s. 677.

Bundan dolayı bu dinde rahipleri kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşımla ele alan bu tez, hem alanında bir ilk olacak hem de Mezopotamya araştırmalarına önemli bir katkı sağlayacaktır.

Araştırma konumuz ile ilgili Türkçe kaynaklar bulunmaktadır. Bu tezde yararlanılan başlıca Türkçe kaynakların listesi aşağıda yer almaktadır:

Ercüment Yıldırım tarafından yazılan “Mezopotamya’nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı” adlı kitap,

Ekrem Memiş tarafından yazılan “Eskiçağda Mezopotamya” adlı kitap,

Halil Tekin tarafından yazılan “Tarihöncesinde Mezopotamya” adlı kitap,

Kemalettin Köroğlu tarafından yazılan “Eski Mezopotamya Tarihi” adlı kitap,

Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı tarafından derlenen “Asurlular-Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı” adlı kitap,

Kürşat Demirci tarafından yazılan “Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar, Ritüel, Tapınak” adlı kitap,

Yurt dışında araştırma konumuz ile bağlantılı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Tezde yararlanılan, genellikle İngilizce olan ve bazısının Türkçeye çevrildiği başlıca eserlerin listesi aşağıda yer almaktadır:

A. Leo Oppenheim’in yazdığı “Ancient Mesopotamia” ve “Letters from Mesopotamia” adlı kitaplar,

Amelie Kuhrt’un yazmış olduğu, iki cilt halinde olan ve Dilek Şendil’in Türkçeye çevirdiği “Eski Çağ'da Yakındoğu” adlı kitap,

Anne Löhnert’in “Reconsidering the Consecration of Priests in Ancient Mesopotamia” adlı makalesi,

Gwendolyn Leick tarafından yazılan ve Ekin Duru’nun Türkçeye çevirdiği “Kentin Mucidi: Mezopotamya” adlı kitap,

Jean Bottero ve Samuel Noah Kramer tarafından yazılan ve Alp Tümertekin'in Türkçeye evirdiği "Mezopotamya Mitolojisi" adlı kitap,

Jean Bottero tarafından yazılan "Religion in Ancient Mesopotamia" adlı kitap,

Jeremy Black ve Anthony Green tarafından yazılan ve Necdet Hasgl tarafından yayına hazırlanan "Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü: Tanrılar İfritler Semboller" adlı kitap,

Karen Rhea Nemet-Nejat tarafından yazılan "Daily Life in Ancient Mesopotamia" adlı kitap,

Kazuko Watanabe tarafından kaleme alınan "Priests and Officials in the Ancient Near East" adlı kitap (1988),

Marc Van De Mieroop tarafından yazılan ve Sinem Gl'n Türkçeye evirdiği "Eski Yakındoğu Tarihi" adlı kitap,

Nicole Brisch'in editörlüğünü yaptđđı "Religion and Power: Divine Kingship in the Ancient World and Beyond" adlı kitap,

Paul Delnero tarafından yazılan "How To Do Things With Tears: Ritual Lamenting in Ancient Mesopotamia" adlı kitap,

Tammi J. Schneider tarafından yazılan "An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion" adlı kitap,

Thorkild Jacobsen tarafından yazılan ve Sibel Erduman'ın Türkçeye evirdiği "Karanlığın Hazinelele: Mezopotamya Dininin Tarihi" adlı kitap,

Umberto Eco'nun editörlüğünü yaptđđı Leyla Tonguç Basmacı'nın Türkçeye evirdiği "Antik Yakındoğu" adlı kitap.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MEZOPOTAMYA DİNİ

Uygarlık tarihinde özel bir yeri olan Mezopotamya'nın, Dinler Tarihi alanında dikkate değer bir konumu bulunmaktadır.²⁶⁹ Günümüzde dünya nüfusunun yarısından fazlasının mensubu olduğu Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi yaşayan dinlerin²⁷⁰ ana vatanı, Mezopotamya ile bağlantılı olarak Yakındoğu olmuştur.²⁷¹ Bundan dolayı bu dinlerde, Mezopotamya'nın kültürel ve dini özelliklerinin etkisini görmek mümkündür.²⁷² İlk uygarlıkların görüldüğü bu coğrafya, aynı zamanda ilk organize dinlerin ortaya çıktığı bir bölge olmuştur.²⁷³

Alman teolog Rudolph Otto, 1917'de yazmış olduğu *Kutsal Dair (Das Heilige)* adlı eseriyle dinin birey üzerindeki duygusal ve tecrübi boyutunu ortaya koymuştur. Otto, kutsalı tecrübe etmeyi *numinous* kavramı ile ifade eder ve bunun gizem, korku ve hayret (*mysterium tremendum et fascinans*) olmak üzere üç özelliğini vurgular.²⁷⁴ Asur bilimci Thorkild Jacobsen ise Mezopotamya Dinini, Otto'nun *numinous* kavramı üzerinden ele almaya başlamaktadır ve bu dinde görülen *numinous*'un aşkın (transandantal) değil de içkin olması özelliğini ve bu özelliğin sonuçlarını ortaya koymaktadır. Bir dinin anlaşılmasında ve ortaya konulmasında o dinde öne çıkan metaforların önemini ifade eden Jacobsen, Mezopotamya Dininde görülen metaforlar üzerinden bu dinin özelliklerini tespit etmeye çalışmıştır.²⁷⁵

²⁶⁹ Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar Ritüel, Tapınak, Ayıışığı* Kitapları Yayınevi, İstanbul, 2013, s. ix.

²⁷⁰ Shaila Brown (Ed.) vd., *Knowledge Encyclopedia: The World as You've Never Seen It Before*, Dorling Kindersley Publishing, 2. Baskı, London, 2018, s. 276.

²⁷¹ Erica Ferg, *Geography, Religion, Gods, and Saints in the Eastern Mediterranean*, Routledge Publishing, New York ve London, 2020, ss. 1-2.

²⁷² Demirci, *a.g.e.*, s. x.

²⁷³ Cline ve Takacs, *a.g.e.*, s. 4.

²⁷⁴ Bkz. Rudolph Otto, *Kutsal Dair*, (Çev. Sevil Ghaffari), Altı Kırk Beş Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 35-75.

²⁷⁵ Bkz. Thorkild Jacobsen, *Karanlığın Hazineleri: Mezopotamya Dininin Tarihi*, (Çev. Sibel Erduman), Paris Yayınları, İstanbul, 2017, ss.13-18.

Aşkın unsurların genellikle monoteist dinlerde görüldüğü bilinmekle birlikte,²⁷⁶ Mezopotamya Dininde tapınak ve şehir gibi önceden gökte arketiplerin bulunduğu inanılan aşkın unsurların yer aldığı anlaşılmaktadır. Dinler Tarihçi Mircea Eliade, güç ve mekânsal aşkınlığa dayanan ilahi varoluş şeklinden ve Mezopotamya'nın erken dönemlerinde tanrısallıkların aşkın boyutundan bahsetmektedir. İlk dönemlerde yıldız şeklinde olan, gökyüzü anlamına gelen ve tanrısallıkların isimlerinden önce kullanılan belirteci, Eliade aşkın tanrı anlayışının kanıtı olarak sunmaktadır.²⁷⁷ Buna karşın Jacobsen, Mezopotamya literatüründen verdiği çok sayıda örnek ile içkin tanrı anlayışının ağırlıklı olarak yer aldığını göstermeye çalışmaktadır.²⁷⁸ Jacobsen Mezopotamya Dininde *numinous* kavramının içkin boyutunu vurgularken, Eliade aşkın boyutunu öne çıkarmaktadır. Mezopotamya Dininde aşkın *numinous* unsurlar bulunmakla birlikte, politeist dinlerde olduğu gibi bu dinde içkin *numinous* özelliğinin ağır bastığı söylenebilir. Eliade, Mezopotamya uygarlığının temel özelliğinin gökyüzü ile yeryüzü arasındaki benzerlik olduğunu ifade etmektedir ve Mezopotamya'ya ait unsurların anlaşılmasını, bu benzerliğin kavranmasına bağlamaktadır. Burada gökyüzü ile yeryüzü benzerliğinin çift yönlü ve özdeş olduğunu belirten Eliade, yeryüzünde bulunan unsurların göklerde ideal bir karşılığı olduğu gibi gökyüzünde olan unsurlara yeryüzünde denk gelen karşılıkların bulunduğunu söylemektedir.²⁷⁹

MÖ. 2. bin yılın ilk dönemlerine tarihlenen ve *Küçükbaş Hayvan Tahıla Karşı* adlı mitolojik metinde, tahılların tanrıçası Aşnan ile küçükbaş hayvanların tanrıçası Lahar

²⁷⁶ Nihon Kiristokyo Kyogikai, Shukyo Kenkyujo ve Shoshukyo Kenkyu Senta, *Japanese Religions*, Cilt 10-11, Christian Center for the Study of Japanese Religions Publishing, Kyoto, 1977, s. 5.

²⁷⁷ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1: Taş Devrinden Eleusis Misterialarına*, (Çev. Ali Berkay), Kabalcı Yayınları, Cilt 1, İstanbul, 2003, ss. 78-83.

²⁷⁸ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 17-21.

²⁷⁹ Mircea Eliade, *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, (Çev. Mehmet Emin Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 22, 43.

arasındaki mücadele anlatılmaktadır. Burada yeryüzündeki çiftçi sınıfı ile çoban sınıfı arasındaki mücadelenin²⁸⁰ tanrılar dünyasındaki yansıması görülmektedir.²⁸¹ Bunun yanında Mezopotamya mitolojisinde genç ve yeni tanrılar, eski ve yaşlı tanrılar tehdit ettiği ve eski tanrılar, genç tanrılar ortadan kaldırmak için planlar yaptığı anlatılmaktadır.²⁸² Metinlerde tanrılar meclisinde genç tanrılar ile yaşlı tanrılar arasındaki görüş ayrılığı açık bir şekilde görülmektedir.²⁸³ Bu durum dönemin toplumunda görülen genç nesil ile yaşlı kuşak arasındaki düşünce farklılığının tanrılar panteonundaki izleri olarak yorumlanabilir. Sayısı artırılabilir olan bu örnekler hem Eliade'nin gökyüzü ile yeryüzü arasındaki benzerlik görüşünü desteklemekte hem de söz konusu dinin, bu uygarlığın sosyal, ekonomik, politik ve coğrafi özellikleri ile birlikte anlaşılabilirliğini ortaya çıkarmaktadır.

Bir topluma ve etnik unsura özgü nitelikleri, onların dini inanç ve uygulamalarından elde etmenin mümkün olduğu ifade edilmektedir. İnsanların dini inanç ve uygulamaları, onları anlamada önemli ip uçları taşımaktadır. Atlardan veya öküzlerden bir tanrı tasviri istenseydi, tanrılarını at veya öküz biçiminde ifade edecekleri belirtilmektedir.²⁸⁴ Mezopotamya Dinine ait unsurlar bu coğrafyanın özellikleri ile anlam kazandığı gibi buradaki dini inanç ve uygulamalar, bu coğrafyanın insanlarını anlama ve anlamlandırma imkânı sunmaktadır.

Bu dinde aşkın değil de içkin kutsal güç hâkim olduğu için kutsal, tezahür ettiği unsurdan dikkate değer bir şekilde etkilenir. Kutsal, tezahür ettiği unsurun ismini ve şeklini

²⁸⁰ Hem Tevrat'ta hem de Kuran'da Hz. Adem'in oğulları çiftçi Kabil ile çoban Habil'in mücadelesinin yer aldığı bilinmektedir (Bkz. Ömer Faruk Harman, "Habil ve Kabil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 14, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 376-378.).

²⁸¹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 583-584.

²⁸² National Geographic, *Essential Visual History of World Mythology*, National Geographic Publishing, Washington, 2008, s. 26.

²⁸³ Richard J. Clifford, *Abingdon Old Testament Commentaries: Psalms 1-72*, Abingdon Press, Nashville, 2002, s. 30.

²⁸⁴ Ragozin, *a.g.e.*, s. 84.

alabilmektedir. Burada *šamšum* sözcüğünün hem güneş hem de güneş tanrısı, *nanna* sözcüğünün hem ay hem de ay tanrısı ve *an* isminin hem gökyüzü hem de gök tanrı anlamına gelmesi bu anlayışın bir sonucudur. Bununla birlikte ay tanrısının, ayın hilal şeklinin boynuza benzemesinden dolayı boğa olarak ifade edilmesi ve ambardaki kutsal güç olan tanrı İnanna'nın ambarın bir unsuru olan kapı çerçevesi ile ilişkilendirilmesi bunun örnekleridir.²⁸⁵

Bu dünyadaki problemlerin çözümü merkezli bir din olan Mezopotamya Dini, varlık amacına uygun bir şekilde nasıl yaşanabileceğini göstermektedir.²⁸⁶ Bu dinde ölümden sonra iyi bir yaşam sağlama, insanı günahlardan ve kötülüklerden arındırarak belirli niteliklere sahip ideal bir varlık oluşturma ve seçilmiş bir topluluk meydana getirme gibi amaçlar yer almamaktadır. Metinlerde, kişinin tanrılarına karşı görevlerine özellikle vurgu yapılmaktadır. Erdemli bir kişilik oluşturmak gibi bir kaygının olmadığı anlaşılmaktadır. Bunu yerine tanrılarını mutlu etmek ve onların istediği gibi bir insan olmak özendirilmiştir.²⁸⁷ Bu dinin, iman esaslarından ve ilkelerden oluşan bir inanç sisteminden daha çok adetlerden, geleneksel uygulamalardan ve belirsiz bazı prensiplerden oluştuğu görülmektedir. Kaynaklarda dini inanç ve uygulamaların bağımsız olarak ifade edildiğini, sınırlarının ve yapısal özelliklerinin belirlendiğini ve bir kimlik olarak bu dinin ortaya konulduğunu görmek mümkün değildir.²⁸⁸

Metinlerde farklı dini inanç ve uygulamalara karşı düşmanca bir tavır, önyargı veya aşağılama geçmemektedir.²⁸⁹ Aksine, diğer halkların tanrılarına karşı olumlu yaklaşımlar görülmektedir. MÖ.1. bin yılda Asurlular, Babil'i ele geçirdikten sonra Marduk kültürünü korumuş ve ona saygı göstermişlerdir. Diğer bir örnek, Asur kralı Esarhaddon'un bir Arap

²⁸⁵ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss.17-19.

²⁸⁶ Donald Kagan, Steven E. Ozment ve Frank Miller Turner, *The Western Heritage: To 1527*, Pearson College Div Publishing, Cilt 1, New Jersey, 2003, s. 14.

²⁸⁷ Bottero (2015), *a.g.e.*, ss. 124-125.

²⁸⁸ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 58.

²⁸⁹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 52.

kabilesinin tanrısına sunu yaptığını ve ona saygı duyduğunu ifade eden metindir.²⁹⁰

Dünya üzerine dini bir izahta bulunmak niyeti ile kurgulanmış hayal gücü olarak tanımlanan mitolojinin, Mezopotamya Dini ile sıkı bir bağının olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağ, mitoloji ile dini inanç ve düşünceyi özdeşleştirecek kadar güçlü ve etkili olmuştur. Genellikle dini inanç ve düşünceler, mitolojik biçimler aracılığı ile benimsenmiş, yayılmış ve gelişme göstermiştir.²⁹¹

Mezopotamya'nın coğrafi olarak açık bir bölge olması, bu bölgede sürekli savaş ve kargaşanın ortaya çıkmasına neden olduğu gibi buranın kültürel ve etnik olarak heterojen bir yapıya sahip olmasında etkili olmuştur.²⁹² Bu coğrafyanın söz konusu özelliğinden dolayı bu dinde, Elam, Hitit, Arami, Hurri ve İsrail gibi birçok topluluğun ve kültürün etkisi olmuştur.²⁹³ Bununla birlikte buradan yayılan dini uygulamalar, inançlar ve mitolojik anlatılar diğer kültürler tarafından benimsenmiş ve içselleştirilmiştir.²⁹⁴ Antik Yunan ve Roma'da görülen tanrı ve tanrıçaların, Mezopotamya panteonunun tanrı ve tanrıçaları ile benzerlik göstermesi bunun bir örneğidir.²⁹⁵

Mezopotamya Dini, kurucusu, kutsal metinleri, yaşayan müntesipleri, başlangıç ve gelişim dönemleri, reform hareketleri ve sapmaları, insanı yüce bir amaca yönlendiren

²⁹⁰ Kuhrt (Cilt 2), *a.g.e.*, s. 178.

²⁹¹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 84-88.

²⁹² National Geographic, *a.g.e.*, s. 17.

²⁹³ Vincent Hale (Ed.), *Mesopotamian Gods & Goddesses*, Britannica Educational Publishing in Association with The Rosen Publishing Group, New York, 2014, s. 9.

²⁹⁴ Asur kralı II.Tiglath-Pleser'in Kudüs'ün başrahibine gönderdiği sunağın Yahuda kralı Ahaz tarafından Süleyman mabedine yerleştirildiği, sunağın aktif olarak kullanıldığı ve Asur'un bazı geleneklerinin Yahudiler tarafından benimsendiği görülmektedir. Kuzey İsrail krallığını ele geçiren Asur kralı, Samaria bölgesine Mezopotamya'dan getirdiği insanları yerleştirmiştir. Bu insanların, Mezopotamya Dininin bu coğrafyanın dışına ulaşmasında etkili olduğu söylenebilir (Bkz. Ragozin, *a.g.e.*, ss. 178-188.). Bunların yanında Yahudilikteki mistik Kabala geleneğinde yer alan hayat ağacı motifinin Asur kökenli olduğu düşünülmektedir (Bkz. Ian Freer, *The Pagan Eden: The Assyrian Origins of the Kabbalistic Tree of Life*, John Hunt Publishing, Winchester ve Washington, 2013.). Sayısı çoğaltılabilecek bu örnekler, Mezopotamya'nın inanç ve uygulamalarının etkisini ve yaygınlığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

²⁹⁵ Laura Loria, *Ancient Mesopotamian Religion and Beliefs*, The Rosen Publishing, New York, 2017, s. 40.

öğretileri ve inanç esasları gibi tarihsel dinlere ait unsurlardan yoksun olduğu için ilkel bir din olarak ifade edilebilmektedir.²⁹⁶ 20. yüzyıldan itibaren arkaik dinlerin, ilkel ve basit olarak nitelenmesinin doğru bir yaklaşım olmadığı ve bu dinlerin önemli bir bilgi kaynağı olduğu anlaşılmıştır.²⁹⁷ Mezopotamya Dini, tarih öncesi dönemlerin dini inanç ve uygulamalarının izlerini taşıdığı için bu dinde, evrensel dini arketipleri görmek mümkündür. Bu özellik hem arkaik insanın inanç dünyasını anlamayı hem de diğer dinlerin inanç ve uygulamalarının kökenine ulaşmayı mümkün kılabilir.²⁹⁸ Bu dinin inanç ve uygulamaları, dönemin insanının doğayı, hayatı, evreni ve varlığı nasıl anlamlandırdığını göstermesi açısından önemli bir bilgi kaynağıdır.²⁹⁹

Mezopotamya Dini, Sümerlerin, Akadların, Asurluların ve Babillilerin inanç ve uygulamalarından oluşmaktadır.³⁰⁰ Bundan dolayı Jacobsen, bu dinin çoğulcu bir yapıya, kutsalın çoklu tezahürüne ve çok sayıda tanrıya bağlı olduğunu ifade etmektedir.³⁰¹ Bu dinin ilk aşamasını, tarih öncesi dönemlerden gelen inanç ve uygulamalar ile Sümerlerin inanç ve uygulamalarının etkileşimi sonucunda ortaya çıkan senkretik bir din oluşturduğu söylenebilir.³⁰²

Bu coğrafyanın sanatında ve mimarisinde, dinin önemli bir katkısı ve etkisi olmuştur. Sanat ve mimari alanındaki eserlerin genellikle dini amaçlarla yapıldığı veya dini unsurlar taşıdığı görülmektedir. Tapınaklar, heykeller, resimler, rölyefler ve birçok yerde (saray duvarı, silindir mühür, taş, kil tablet, heykel gibi) görülen tasvir, çizim ve kabartmalar bunun

²⁹⁶ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 57.

²⁹⁷ Adam (2017), *a.g.e.*, ss. 49-51.

²⁹⁸ Demirci, *a.g.e.*, ss. 5-6.

²⁹⁹ Loria, *a.g.e.*, s. 40.

³⁰⁰ Hale, *a.g.e.*, s. 9.

³⁰¹ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 24.

³⁰² Demirci, *a.g.e.*, ss. 24-25.

başlıca örnekleridir.³⁰³ Mezopotamya Dini, yaşayan dinlerin bütün özelliklerini tam olarak gösterememekle birlikte Dinler Tarihçi Ninian Smart'ın ortaya koyduğu dinin yedi boyutunun büyük bir bölümünü bu dinde görmek mümkündür.³⁰⁴ Dünya dinleri kronolojisinin, MÖ. 2800 civarında Mezopotamya'da başladığı düşünülmektedir. Bu kronolojide antik Mısır Dini ve Hinduizm MÖ. 2700 tarihinde başlatılmaktadır.³⁰⁵ Bu durumda Mezopotamya Dini, insanlık tarihinin bilinen en kadim kurumsal dini olarak ifade edilebilir.

1.1. Kavramsal Çerçeve

Mezopotamya Dinin anlaşılmasında ve tatmin edici bir tasvirinin ortaya konulmasında çeşitli kavramlar, tanımlamalar ve sınıflandırmalar kullanılmaktadır. Bu konuda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Öncelikle yaygın olmamakla birlikte bu dinde “Halk Dini” ve “Üst Tabaka Dini” biçiminde bir ikili sınıflandırma yapılmaktadır.³⁰⁶ Asur Bilimci Adolf Leo Oppenheim, Mezopotamya Dini ile ilgili bilgilerin çoğunlukla dönemin üst sınıfının inanç ve uygulamalarına dayandığını ifade etmektedir. Oppenheim, halkın genel kutlamalar dışında krallığın dini ile olan bağının ve etkileşimin oldukça zayıf olduğunu ve bu durumun halkın inanç ve uygulamalarını anlamada engel teşkil ettiğini belirtmektedir.³⁰⁷

Oppenheim'in kaynakların bir yönlü oluşu yönündeki ikazında haklılık payı olmakla birlikte, halkın dini inanç ve uygulamaları hakkında azımsanmayacak miktarda kaynağın bulunduğu bilinmektedir.³⁰⁸ Mezopotamya'da belirli ayrıcalıklara sahip, literatür ve bilim

³⁰³ Hrouda, *a.g.e.*, ss. 100-106.

³⁰⁴ Ninian Smart'ın ortaya koyduğu dinin yedi boyutu: 1) Doktrin-Felsefi Boyut, 2) Ritüel Boyutu, 3) Mitolojik Boyut 4) Ahlaki Boyut, 5) Sosyal Boyut 6) Tecrübi Boyut 7) Materyal Boyut (Bkz. Ninian Smart, *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*, University of California Press, California, 1999). Mezopotamya Dininde Ahlaki ve Doktrin-Felsefi Boyutun dışında diğer beş boyut görülebilmektedir.

³⁰⁵ Tim Dowley, *Atlas of World Religions*, Fortress Press, Minneapolis, 2018, s. 12.

³⁰⁶ Pollock, *a.g.e.*, s. 222.

³⁰⁷ Oppenheim (1977), *a.g.e.*, ss. 181-182.

³⁰⁸ Pollock, *a.g.e.*, s. 223.

üreten, kültürü şekillendiren ve okuma ve yazma alanlarında uzman olan bir seçkinler grubunun ve entelektüel tabakasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sınıf ile halk arasında karşılıklı etkileşimin olduğu, onların halk ile iç içe yaşadığı ve yazdıkları metinleri oluştururken toplumsal olay ve olgulardan yararlandıkları ve etkilendikleri görülmektedir. Halkın hazır bulunduğu festival ve ritüellerde belirli metinlerin (yaratılış destanı gibi) okunması ve halkın bazı dini şiirlere ve yakarışlara eşlik etmesi, kötü ruhsal varlıkların kovulması ile ilgili ritüellerde hasta kişinin rahibin sözlerini tekrarlayarak eşlik etmesi ve bazı önemli destanların ve mitolojik hikâyelerin drama biçiminde halkın önünde sergilenmesi gibi etkinlikler,³⁰⁹ toplumun belirli dini ortak paydalarda buluşabildiğini göstermektedir. Bununla birlikte metinlerden yeni doğum yapmış bir anneyi ve bebeğini korumak için kutsama yakarışlarının yapıldığı, kötü ruhsal varlıkları uzak tutma ritüellerinin gerçekleştirildiği ve un ile zemine daire çizmek ve girişe tuğla veya asa gibi nesneler bırakmak gibi dini adetlerin bulunduğu anlaşılmaktadır.³¹⁰ Bu durum, dini inanç ve uygulamaların sadece toplumun belirli bir sınıfına özgü ve halktan uzak olmadığını göstermektedir. Bundan dolayı bu dinde “Halk Dini” ve “Üst Tabaka Dini” biçiminde bir sınıflandırmaya gitmenin gerekli olmadığı anlaşılmaktadır.

Bu coğrafyada ortaya çıkan inanç ve uygulamalar, tezimizde “Mezopotamya Dini” adı altında ifade edilmektedir. Bununla birlikte bu inanç ve uygulamaların farklı şekillerde adlandırıldığını görmek mümkündür. Özellikle “Mezopotamya Dini” ve “Mezopotamya Dinleri” gibi iki farklı kullanım öne çıkmaktadır. Burada söz konusu dini inanç ve uygulamaları, tek bir din çatısı altında mı yoksa farklı dinler (Sümer Dini, Akad Dini, Asur Dini ve Babil Dini gibi) olarak mı tanımlanacağı konusunda bir yaklaşım farklılığı

³⁰⁹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 45-47.

³¹⁰ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 667-668.

bulunmaktadır. Bu coğrafyada görülen dini inanç ve uygulamalarda zamana ve bölgeye göre değişiklikler olmakla birlikte, onların karakteristik özelliği olarak değişmeden korunan belirli nitelikleri olmuştur. Bundan dolayı benzerlik gösteren Sümer Dini, Akad Dini, Asur Dini ve Babil Dini gibi bir özelleştirme ve bu dinlerin toplamını ifade edecek şekilde Mezopotamya Dinleri³¹¹ gibi bir genelleştirme yerine söz konusu inanç ve uygulamaları “Mezopotamya Dini”³¹² kavramı ile ifade etmenin daha uygun olduğu düşünülmektedir.

Kaynaklardan hareketle, Sümerlere ait unsurları tespit ederek bir Sümer Dini ve Mitolojisi ortaya koymanın mümkün olmadığı Fransız Asur Bilimci Jean Bottero tarafından açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bottero, Mezopotamya’yı bir çocuğa benzetmektedir. Anne ve babanın özelliklerinin bir sentezi olan çocuğun, bazı özelliklerinin anneye ve diğer bazı özelliklerinin babaya benzetilebileceği gibi bu uygarlığın Sümer ve Sami unsurlarının bir sentezi olduğu ifade edilmektedir.³¹³

Samuel Noah Kramer’in 1944 yıllarında yayınladığı *Sümer Mitolojisi* adlı eseri, Bottero tarafından üç bin yıl boyunca kesintisiz olarak devam etmiş bir geleneğin üçte birlik bir parçası ve ilk aşaması olarak ifade edilmiştir. Bottero, Mezopotamya mitolojisine parçalı ve bağlamından kopuk bir yaklaşımın bu mitolojik geleneğin eksik ve sınırlı olarak anlaşılmasına neden olabileceğini belirtmektedir. Bundan dolayı *Mezopotamya Mitolojisi*

³¹¹ Robert S. Ellwood ve Gregory D. Alles (*The Encyclopedia of World Religions*, Revised Edition, s. 289.), Kürşat Demirci (*Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*), Kemal Yıldırım (*Ancient Religions and Cultures in Mesopotamia*), Serinity Young (*Encyclopedia of Women and World Religion*, Cilt 2, s. 656), Donald A. Hagner (*The New Testament: A Historical and Theological Introduction*, s. 30) vd. “Mezopotamya Dinleri” kavramını kullanmaktadırlar.

³¹² Tammi J. Schneider (*An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*), Thorkild Jacobsen (*The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*), Elijah Verna (*Ancient Mesopotamian Religion & Mythology*), Joshua Free (*Mesopotamian Religion: Secrets of the Anunnaki in Sumerian Mythology*), Anna Perdibon (*Mountains and Trees, Rivers and Springs: Animistic Beliefs and Practices in Ancient Mesopotamian Religion*), W.G. Lambert (*Ancient Mesopotamian Religion and Mythology: Selected Essays*), Ivan Hrusa (*Ancient Mesopotamian Religion: A Descriptive Introduction*) vd. “Mezopotamya Dini” kavramını tercih etmişlerdir.

³¹³ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 29-30.

adlı eseri yazma ihtiyacı duymuştur.³¹⁴ Benzer yaklaşımı Mezopotamya Dini için söylemek mümkündür. Mezopotamya'nın dini geleneğini, tarih öncesi dini inanç ve uygulamalar ile Sümer Dini, Akad Dini, Babil Dini ve Asur Dini gibi bağımsız ve farklı birer din olarak ifade etmek doğru bir yaklaşım olarak görülmemektedir.

Yakındoğu'nun antik Mısır, Mezopotamya ve Levant (El-Maşrık) bölgelerinde ortaya çıkan dini inanç ve uygulamalar, birbirinden dikkate değer bir oranda farklılık göstermekte ve kendine özgü nitelikler sergilemektedir. Yakındoğu'da görülen antik Mısır Dini ve Yahudilik gibi dinler, Mezopotamya Dininden çok farklı özellikler göstermektedir. Bundan dolayı antik dönem için “Yakındoğu Dinleri”³¹⁵ kavramı yerinde bir kullanım olarak görülebilmektedir. Yakındoğu'da görülen bu farklılaşma Mezopotamya'da görülmediği için bu coğrafya için böyle bir ayrıma gitmeye ve sınıflandırma yapmaya gerek olmadığı düşünülmekte ve “Mezopotamya Dini” adlandırması tercih edilmektedir.

Çok tanrılı toplumlarda tanrıların yerel isimlerle tanımlandığı ve bu tanrılara farklı şekillerde tapınıldığı görülebilmektedir. Bu durum söz konusu toplumlarda farklı dinlerin hâkim olduğu izlenimini oluşturmaktadır. Bu izlenimden dolayı farklı dinlerin bulunduğu varsayımı doğru görülmemektedir. Bundan dolayı Yakındoğu'da Suriye, Fenike ve Kenan bölgelerinde aynı dinin farklı biçimlerde hüküm sürdüğü ifade edilmektedir.³¹⁶ Bu yaklaşımın Mezopotamya'nın farklı bölgeleri ve toplulukları için geçerli olduğu söylenebilir.

Bu konuda, farklı tanımlamaların kullanıldığını görmek mümkündür. Örneğin, Jean Bottero “Antik Mezopotamya'da Din” tanımlamasını tercih etmiştir.³¹⁷ Sayıca az olan bu tür

³¹⁴ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 6-7.

³¹⁵ Yakındoğu dinleri hakkında yazılan eserlerde bu kullanım görülmektedir. Örneğin; Daniel C. Snell, *Religions of the Ancient Near East*, Cambridge University Press, Cambridge vd., 2010.

³¹⁶ Ragozin, *a.g.e.*, s. 84.

³¹⁷ Bkz. Jean Bottero, *Religion in Ancient Mesopotamia*, (İngilizceye Çev. Teresa Lavender Fagan), University of Chicago Press, Chicago, 2004.

ifadeler, kişisel tercihlerin ve bu dini farklı bir şekilde ifade etme isteğinin bir sonucudur. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam, “Semitik Dinler” çatısı altında ifade edilmektedir.³¹⁸ Sami ırkından olmayan Sümerlerden³¹⁹ dolayı Mezopotamya Dini için bu nitelemenin uygun olmadığı açıktır. Bunun yanında bu dinin, pagan dinleri kapsamında değerlendirildiğini ve paganizmin bir formu olarak ifade edildiğini görmek mümkündür.³²⁰ 2013 yılında İzlanda’da kurulan ve Neo-pagan dini hareketi olarak tanımlanan Zuizm, Sümerlerin tanrılarına inancı benimsemektedir.³²¹ Mezopotamya Dininin tanrılarına inanç üzerine kurulan bu yeni dini hareket, modern pagan (neo-pagan) kategorisine konulmaktadır.³²² Burada Mezopotamya Dininde paganist unsurların (politeizm ve içkin kutsal anlayışı gibi) baskın olduğu söylenebilir.

Mezopotamya’nın dini inanç ve uygulamalarının nasıl ifade edileceği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Oppenheim, “Mezopotamya Dini” kavramına karşı çıkmıştır. Oppenheim, elde edilen kanıtların doğası ve bu kanıtları anlamada koşullanmış kavramlar engeli problemlerinden dolayı Mezopotamya Dininin sistematik bir şekilde ortaya konamayacağını ve bundan dolayı Mezopotamya’nın inanç ve uygulamalarının bir din olarak yazılmaması gerektiğini söylemiştir.³²³

Oppenheim’in kanıtları anlamada koşullanmış kavramlar engeli konusunda Mircea Eliade, arkaik düşüncenin ve anlayışın kavranmasının mümkün olmadığı veya güç olduğu

³¹⁸ Bkz. David Miller Kay, *The Semitic Religions: Hebrew, Jewish, Christian and Moslem*, T. & T. Clark Publishing, Edinburgh, 2019.

³¹⁹ Samuel Noah Kramer, *Sumerian Mythology*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Revised Edition, 1972, s. 6.

³²⁰ Michael York, *Pagan Theology Paganism as a World Religion*, New York University Press, New York ve London, 2003, ss. 14- 134; Bottero (2004), *a.g.e.*, s. 45.

³²¹ Debbie Nevins, Zawiah Abdul Latif ve Jonathan Wilcox, “Zuism: The Religion With Earthly Benefits”, *Cultures of the World: Iceland*, Third Edition, Cavendish Square Publishing, New York, 2017, s. 83.

³²² https://en.wikipedia.org/wiki/Zuism#cite_note-6, ET. 01.02.2023.

³²³ Oppenheim (1977), *a.g.e.*, s. 172.

yaklaşımını eleştirmektedir. Eliade mantıkla çelişiyor gibi görünen inanç ve uygulamaların kendi içerisinde bir tutarlılığa sahip olduğunu ve hatta arkaik insanın davranışlarının modern insaninkinden daha gerçekçi olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayı Eliade, arkaik kültürlerin ve dinlerin incelenmesinde anlamsız ve çelişen davranış ve düşüncenin bulunmadığı yaklaşımının hâkim olması gerektiğini söylemektedir.³²⁴ Mezopotamya Dini araştırmalarında temel yaklaşımın bu dindeki inanç ve uygulamaları günümüzün düşünce biçimi ve paradigmaları ile değerlendirmek yerine, arkaik insanın bu inanç ve uygulamalardaki amacını ve anlamlandırmasını ortaya koymak olmalıdır. Eliade'nin bu yaklaşımı, Oppenheim'in belirttiği engeli aşmada bir çözüm yolu olabilir.

Bir dinin öne çıkan kavramları üzerinden ifade edilmesi, o dinin anlaşılması ve özetlenmesi açısından kolaylık sağlamaktadır. Yahudiliğin, bu dinin üç temel unsuru olan Tanrı-Tevrat-İsrail kavramları üzerinden ifade edilmesi bunun bir örneğidir.³²⁵ Söz konusu Mezopotamya Dini olunca, bu din Tanrılar-Tapınaklar-Ritüeller üçlüsü ile ifade edilebilir. Bu üç kavram bu dinin temelini ve merkezini oluşturmaktadır.

1.2. Metodoloji

Kültürler arasındaki benzerlikler ve ortak noktalar, kültürlerin birbirlerini anlamasında önemli bir yere sahip olmuştur. Farklı kültürlerin hangi oranda ve ne kadar doğru bir şekilde anlaşılabilirliği ve tanımlanabilirliği tartışılmaktadır. Söz konusu Mezopotamya kültürü ve bu kültürün bazı unsurları ise, bu tartışma kaçınılmaz olmaktadır. Mezopotamya Dini araştırmalarında bu kültüre olan uzaklık ve yabancılaşma, önemli bir problem olarak görülmektedir. Binlerce yıl önce tarih sahnesinden silinen bu dinin ne kadar doğru anlaşılacağı tartışmasının yanında, bu süreçte hangi metodların ve bu metodların nasıl

³²⁴ Eliade (2002), *a.g.e.*, s. 87.

³²⁵ Bkz. Adam (2017), *a.g.e.*, s. 65.

kullanılacağı konusu özellikle öne çıkmaktadır.³²⁶

Dinler Tarihi disiplini hem yaşayan hem de müntesibi olmayan dinleri, tarihi-mukayese yöntemi ile ele almaktadır. Bunun yanında fenomenoloji ve hermenötik yöntemlerini kullanan bu disiplin, konu malzemesini tarihten ve yaşamdan alır.³²⁷ Söz konusu Mezopotamya Dini olduğunda, çivi yazılı metinler ve arkeolojik kalıntılar gibi kaynaklar ve bu kaynaklar üzerinden yapılan çıkarsamalar öne çıkmaktadır. Bu durum ise, analitik bir yöntemin³²⁸ baskınlığını kaçınılmaz kılmaktadır.³²⁹

Mezopotamya Dini çalışmalarında birçok yaklaşımın ve yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Bunları genel olarak üç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi ve en eskisi, fenomenolojik yaklaşımdır.³³⁰ Bu yaklaşım, Dinler Tarihi disiplininin tarihi-mukayese ve hermenötik yöntemleri ile kullanılan ve dini fenomenleri sınıflandırarak ortaya koyan bir yaklaşımdır.³³¹ Burada dinin nasıl tecrübe edildiği ortaya konmaya çalışılır ve dini inanç ve düşünce ile dini yaşayış arasındaki ilişki ve farklılık belirlenir. Fenomenolojik yaklaşımın merkezinde, insanın kutsalı tecrübe etme biçimi ve niteliği yatmaktadır. Jacobsen, Mezopotamya Dini çalışmalarında bu metodu kullanmıştır. Bu alanda kullanılan ikinci yöntem, tasviri ve filolojik yaklaşımdır. Bu dinin en temel bilgi kaynağı çivi yazılı metinlerdir ve bu metinlerin doğru bir şekilde anlaşılmasında filolojinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Tasviri ve filolojik yöntem, fenomenoloji metoduna göre daha kesin bir bilgi

³²⁶ Paul Delnero, *How To Do Things With Tears: Ritual Lamenting in Ancient Mesopotamia*, Walter de Gruyter Publishing, Boston ve Berlin, 2020, ss. 8-9.

³²⁷ Bkz. Adam (2017), *a.g.e.*, ss. 20-21.

³²⁸ Eldeki kaynaklar üzerinden belirli bir konuda detaylı bilgi edinme amacına dayanan analitik yöntemde, eleştirel düşünce ve yeni bilgiler üretmek öne çıkmaktadır. Farklı uygulamaları bulunan bu bilimsel yöntem, temelde verilerin elde edilmesi, incelenmesi, değerlendirilmesi ve yapılandırılması gibi süreçlere dayanmaktadır (Bkz. Judy Howell, *Analytical Research Method: Characteristics and Examples*, <https://warbletoncouncil.org/metodo-analitico-sintetico-810>, ET. 01.04.2023.).

³²⁹ Demirci, *a.g.e.*, s. 3.

³³⁰ Delnero (2020), *a.g.e.*, s. 9.

³³¹ Adam (2017), *a.g.e.*, ss. 20-21.

edinme yolu olarak görülmektedir. Üçüncüsü ise, literatür üzerinden bu dini anlama yöntemidir. Burada mitoloji ve kült ile ilgili metinler öne çıkmaktadır ve bu metinlerin söz konusu dini aslına uygun olarak ortaya koyabileceği konusunda şüpheler bulunmaktadır.³³²

1.3. Mezopotamya Dini Tarihi

1.3.1. Tarih Öncesi Dönemlerde Mezopotamya Dini

İnsan kültürünün evrensel yönünü ifade eden dinin, Neolitik devrim olarak tanımlanan gelişmelerin ortaya çıktığı döneme (MÖ. 10.000-MÖ. 8000) kadar uzandığı düşünülmektedir. Dini inanç ve uygulamaların varlığını gösteren en eski bilimsel kanıtlar, bu döneme kadar gitmektedir.³³³ Neolitik dönemin erken evrelerinde bile, gelişmiş bir dini yapının varlığını gösteren işaretler bulunmaktadır. Burada ritüellerin yapıldığını gösteren kil ve alçı taşı ile biçim verilmiş kafataslarının, kült heykellerinin, büyük mimari yapıların ve kült ile ilgili tasvir ve kabartmaların yapıldığı bilinmektedir.³³⁴

Arkeolog Gordon V. Childe, Neolitik dönemde avcı-toplayıcı toplulukların tarımsal üretime ve yerleşik hayata geçtikten sonra bu topluluklarda din ve sanatın geliştiğini iddia etmiştir.³³⁵ Antropologlar ise kurumsallaşmış dinleri, yerleşik hayatı benimsemiş ve tarımla uğraşan insanların oluşturduğu toplumsal yaşamın bir yan ürün olarak görüyorlardı.³³⁶ Araştırmacıların çoğu, avcı-toplayıcı topluluklarda basit bir inanç formu olarak animizmin hâkim olduğu görüşünü benimsemiştir. Bunun yanında tarıma geçişle birlikte, tanrı inancının ortaya çıktığı düşünülmüştür.³³⁷ Tarım devrimine kadar yaşamlarını avcı-toplayıcılık ile

³³² Delnero (2020), *a.g.e.*, ss. 9-22.

³³³ Larry L. Rasmussen, *Earth-Honoring Faith: Religious Ethics in a New Key*, Oxford University Press, Oxford vd., 2013, s. 34.

³³⁴ Gian Maria Di Nocera, “Bereketli Hilal ve ‘Birinci Neolitik Devrim’”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 41.

³³⁵ Bkz. Gordon V. Childe, *New Light on the Most Ancient East*, Routledge Publishing, London ve New York, 2014, ss. 189-207.

³³⁶ Charles C. Mann, “The Birth of Religion”, *National Geographic Magazine*, Haziran, 2011, ss. 103-111.

³³⁷ Harari, *a.g.e.*, s. 66.

sürdüren insanların, birlikte yaşadıkları goriller, ateş böcekleri veya denizanaları gibi hayvanlardan bir farkının olmadığı dile getirilmektedir.³³⁸ Avcı-toplayıcı insanları hayvandan farksız ve ilkel olarak gören bu yaklaşımı çürüten kanıtlardan biri, Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıkmıştır.

Bir ritüel merkezi olan Göbekli Tepe'nin Kuzey Mezopotamya'da ortaya çıkartılması ile bu coğrafyada dini inanışların ve uygulamaların, MÖ. 10.000'lere uzanan bir geçmişe sahip olduğu görülmüştür.³³⁹ Göbekli Tepe'nin bulunuşuna kadar yapılan kazılar ve araştırmalar sonucunda öne sürülen kuramlar, tarımsal ve yerleşik yaşam biçimine henüz geçmemiş avcı-toplayıcı toplulukların dini inançların etkisi ile toplandıklarını ve anıtsal dini yapılar inşa ettiklerini kanıtlamada yetersiz kalıyordu.³⁴⁰

Avcı-toplayıcı insanların Göbekli Tepe'yi yapmış olmaları, kurumsal dinlerin tarımsal üretimden ve uygarlığın diğer öğelerinden (şehirleşme, yazı, yerleşik hayat gibi) önce var olduğunu kanıtlamaktadır.³⁴¹ Bundan dolayı arkeolog Klaus Schmidt, “*Önce tapınak kuruldu, sonra şehir.*” sözü ile arkaik insanın doğasındaki güçlü inanma duygusu ile ilk önce tapınak yaptığını ifade etmiştir.³⁴² Mezopotamya'da yapılan arkeolojik kazılarda ilk şehirlerin ortaya çıkış merkezinin ve şehrin çevresinde büyüyerek geliştiği en eski unsurun kült yapılarının olması³⁴³, Göbekli Tepe'de görülen bu geleneğin Mezopotamya'daki izleri olarak görülebilir. Bundan dolayı Göbekli Tepe, Mezopotamya Dininin tarih öncesi döneminin en eski kült yapılarından biri olarak tanımlanabilir.

³³⁸ Harari, *a.g.e.*, s. 52.

³³⁹ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, ss. 29-30.

³⁴⁰ Özcan, *a.g.e.*, s. 32.

³⁴¹ Mann, *a.g.e.*, s. 111.

³⁴² Bkz. Klaus Schmidt, “Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt”, *Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe 1995–1999*, 1st Mitt 50, ss. 5-41.

³⁴³ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 99; Davide Nadali, “Anıtsal Tapınak ve Saray Mimarisi ve Şehirlerin İnşası”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015a, ss. 293-294.

Göbekli Tepe'nin ardından Mezopotamya'da MÖ. 7. bin yıldan itibaren Hassuna, Samara, Halaf ve Ubeyd gibi köy kültürlerinin ortaya çıktığı görülmektedir.³⁴⁴ Arkeolojik kazılar sonucunda bu köy kültürlerinde ritüellerin yapıldığını, dini yapıların inşa edildiğini, ölü gömme geleneklerinin bulunduğunu ve kült amaçlı nesnelerin yapıldığını gösteren malzemelere ulaşılmıştır.³⁴⁵ Bu dönemlerde yoğun bir şekilde görülen boyalı ve desenli çanak çömleklerin kült amaçlı ve dini kaygılarla yapıldığı anlaşılmaktadır. Arkeolog Seton Lloyd'un Tell Hassuna kazılarında ortaya çıkardığı yapılar, Helmut Uhlig tarafından kutsal mekânların kalıntıları olarak yorumlanmıştır.³⁴⁶

MÖ. 5500 civarına tarihlenen ve tapınak olduğu düşünülen yapılar, Eridu'da ortaya çıkartıldı. Bu tapınakların ritüel merkezi olmasının yanında toprak mahsullerinin depolandığı ve dağıtıldığı yerler olabileceği ifade edilmektedir. Eridu'da balık kılçığı yığınlarının bulunması, burada tanrılara sunular yapıldığını gösteren deliller olarak yorumlanmıştır.³⁴⁷ Mezopotamya Dininin MÖ. 4. bin yıla ait kanıtları, az sayıdaki tapınak planı, kabartma ve mühür üzerindeki ritüel ve tanrı tasvirleri gibi yetersiz ve belirsiz kaynaklardır. Bundan dolayı bu döneme ait bir din tasviri ortaya koymak oldukça zordur. MÖ. 4. bin yıla ait kanıtlar daha sonra elde edilen kaynaklarla birlikte değerlendirildiğinde kısmen anlam kazanmaktadır.³⁴⁸

Mezopotamya Dininin tarih öncesi dönemlere kadar uzandığı bilinmekle birlikte³⁴⁹ onun tarih öncesi dönemlerde ortaya çıkışını, gelişimini ve etkileşimini tespit etmek oldukça zordur. Göbekli Tepe'den MÖ. 3. bin yılın başlarına kadar geçen zaman diliminde bu

³⁴⁴ Hale, *a.g.e.*, s. 16.

³⁴⁵ Nocera, *a.g.e.*, ss. 51-52.

³⁴⁶ Uhlig, *a.g.e.*, ss. 48-50.

³⁴⁷ Mierop (2018), *a.g.e.*, s. 15.

³⁴⁸ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 41.

³⁴⁹ King (1923), *a.g.e.*, s. 49.

coğrafyada yer alan dini inanç ve uygulamalar hakkında parça parça ve çok kısıtlı bilgiler bulunmaktadır. Bundan dolayı Mezopotamya Dini, MÖ. 3. bin yılın başlarından itibaren başlatılmaktadır. Bununla birlikte tarih öncesi dönemlerde görülen dini unsurlar, bu dininin arka planını görmede ve ortaya çıktığı ortamı tespit etmede önemli bir yere sahiptir.

1.3.2. Tarihsel Dönemlerde Mezopotamya Dini

Tarihsel dönem içerisinde Sümer kökenli olan Mezopotamya Dini, daha sonra gelen Akadların bu dine katkısı ile şekillenmiştir. Akadlar, Sümerlerin dini inanışları ve uygulamaları üzerinde etkili olmakla birlikte Sümerlerin bu konuda daha baskın olduğu söylenebilir.³⁵⁰ Sümerlerden ve Akadlardan sonra gelen Asur ve Babil krallıkları, bu dinin en güçlü temsilcileri olmuştur.³⁵¹ Asurlular, Babillilerin dini inanç ve uygulamalarından etkilenmiştir. Hatta Asurlularda görülen dini inanç ve uygulamalar, ufak farklılıklar olmakla birlikte Babillilerin ki ile aynı olduğu ifade edilmektedir.³⁵²

Thorkild Jacobsen, bu dinde toplumsal, politik ve ekonomik değişimlerin dikkate değer bir oranda etkili ve belirleyici olduğunu ifade etmektedir. Bunun bir sonucu olarak Jacobsen, bu dinde üç önemli aşamaya dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi MÖ. 4. bin yılda Mezopotamya’da güçlü şehir devletlerinin ve idari yapıların bulunmadığı, savaş ve yağma gibi tehlikelerin yaygın olmadığı, yaşamı sürdürmek için gerekli işlerin öne çıktığı ve kısmen barışçıl bir ortamın hâkim olduğu dönemdir. Bu dönemde doğa güçlerini kutsama ve onlara tapınma öne çıkmaktadır. Ekonomik hayat ve yaşam mücadelesi ile ilgili olan bu güçler, sadakat ve kızgınlığının yatıştırılmasını isteyen ve genellikle antropomorfik olmayan güçlerdi. Dumuzi kültü örneği üzerinden dönemin din anlayışını ortaya koymaya çalışan

³⁵⁰ Hale, *a.g.e.*, s. 9.

³⁵¹ Demirci, *a.g.e.*, s. x.

³⁵² Leonard William King, *Babil Mitolojisi: Mezopotamya Efsaneleri ve İnanışları*, (Çev. İnönü Korkmaz), Maya Yayınları, İstanbul, 2019, s. 14.

Jacobsen, bu dönemde tedarikçi tanrı metaforunu öne çıkarmaktadır.³⁵³

Mezopotamya Dininin MÖ. 3. bin yıldan itibaren eski etkisini ve gücünü kaybettiği ve dünyevileşmenin ağır bastığı ifade edilmektedir. Tapınağın yanında sarayların yükselmesi ve rahiplerin otoritesinden kralların hâkimiyetine kayan bir güç dengesinin ortaya çıkması, din ile siyasi otorite arasında bir güç mücadelesi olarak yorumlanmıştır.³⁵⁴ Bu dönemde meydana gelen ekonomik, sosyal ve yönetsel değişimlerin yansıması, bu dinde görülebilmektedir. Savaş, yağma ve istila gibi tehlikelerin artması ile küçük köy yerleşkelerinin yerini sağlam ve büyük surlarla çevrili şehirler almaya başladı. Dönemin sanat eserlerinde savaş ve zafer temasının ritüel tasvirlerinin önüne geçmesi ve literatürde zeki ve kahraman hükümdar temalı epik hikayelerin görülmesi, bu değişimlerin sonucu olarak ifade edilmektedir. Otorite, krallık ve egemen güç gibi kavramlarının öne çıkması, hükümdar tanrı anlayışının hâkim olmasına zemin hazırlamıştır. Jacobsen bu bin yılı, hükümdar tanrılar dönemi olarak ifade etmektedir.³⁵⁵

MÖ. 2. bin yılda bu dinde, baba ve anne biçimli tanrılar ile tanrıçalar ve bireysel din anlayışı hâkim olmuştur. Jacobsen bu anlayışı, bu dinin son aşaması olarak görmektedir. Ona göre bireysel din anlayışı, MÖ. 2. bin yılın başlarında ilk olarak Mezopotamya'da ortaya çıktı ve daha sonra Hitit ve Mısır gibi Yakındoğu'nun diğer uygarlıklarında görüldü. Bundan dolayı birey merkezli din anlayışının, Mezopotamya kökenli olduğu söylenebilir. Bu dönemde kutsal ile olan bağın bireyselleşmesi öne çıkmaktadır. Kişinin hayatının her aşamasında etkili olan, bireyin ihtiyaçları ile ilgilenen, kişinin olumlu davranışlarını ödüllendiren ve olumsuz davranışlarını cezalandıran bir tanrı düşüncesi vardı. Jacobsen

³⁵³ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 41-105.

³⁵⁴ Pollock, *a.g.e.*, s. 224.

³⁵⁵ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 105-124.

bunu, “kişi tanrı nezdinde kıymetlidir ve tanrı kişiye ciddi bir şekilde değer verir.” ifadesi ile özetlemektedir. Döneme ait metinlerde, bu anlayışın çok sayıda örneğini görmek mümkündür. Özellikle tanrılara yazılan kişisel mektuplarda ve metinlerde, tanrıya sitem, pişmanlık ve tövbe gibi unsurların yoğun olduğu görülmektedir. *İnsan ve Tanrısı* adlı bir metinde kişi, tanrısının kendisini arayıp sormadığını ve ona karşı ilgisizliğini ifade etmektedir. Metinlerde, tanrının kişiyi unutması veya umursamaması³⁵⁶ ile kişinin karşılaştığı zorluklar ve haksızlıklar karşısında tanrının ilgisiz kalması gibi konular işlenmektedir.³⁵⁷

MÖ. 1. bin yılda Arami akınları, Asurluların bu akınlara karşı başarısızlığı, Babil’in yıkılışı, devam eden savaşlar ve doğal afetler gibi olumsuz gelişmeler bu din üzerinde etkili olmuştur. Bu dönemde, savaşçı ve kurtarıcı kahraman figürü öne çıkmaktadır. MÖ. 3. bin yılda kahraman ve kral özelliklerini taşıyan tanrılar baskın figür iken, MÖ.1. bin yılda ise savaşçı ve kahraman kral düşüncesi hâkimdi. Diğer bir ifade ile savaşçı kahraman özelliği tanrıdan krala geçmiştir.³⁵⁸ Perslerin MÖ. 539’da Babil’i ele geçirerek bu coğrafyada egemen olması, Mezopotamya Dini için bir sınır kabul edilmektedir. Bu tarihten sonra bu dinin etkisi devam etmekle birlikte, onu temsil edecek politik bir güç olmamıştır.³⁵⁹ Bundan dolayı Mezopotamya Dini, kökleri MÖ. 10.000’lere kadar uzanan, MÖ. 3. bin yılda kendini gösteren ve MÖ. 539’da Perslerin hâkimiyeti ile kurumsal ve politik olarak etkisini yitirerek tarih sahnesinden silinen bir din olarak tanımlanabilir.

³⁵⁶ İncil’de Hz. İsa’nın çarmıhta “Tanrım! Tanrım! Neden beni terk ettin?” (Eli eli lema şevaktani?) (Matta 27:46) dediği ve Kuran’da “Rabbin seni ne unuttu ne de sana darıldı”. (Duha 93:3) ayeti, Sami dinlerinde bu düşüncenin varlığının sürdürdüğünü göstermektedir.

³⁵⁷ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 197-206.

³⁵⁸ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 296.

³⁵⁹ Tammi J. Schneider, *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*, Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan ve Cambridge, 2011, s. 4.

1.4. Mezopotamya Dininde Tanrı İnancı

En çok öne çıkan unsurlardan biri tanrılar olduğu için Mezopotamya Dini, tanrı merkezli bir din olarak tanımlanabilir.³⁶⁰ Bu dinde tanrı, Sümerce *dingir* ve Akadca *ilu* sözcükleri ile ifade edilmiştir. Bu iki sözcüğünde etimolojisi bilinmemektedir.³⁶¹ Metinlerde sıklıkla *ilāni rabûti* (büyük tanrılar), *ilu rabû* (büyük tanrı) ve Marduk için *ilu-ali-ia* (kentimin tanrısı) ifadeleri görülmektedir.³⁶² Tanrıyı ifade etmek için kullanılan ideogram, gökyüzü anlamını belirtmektedir. Tanrı belirtecinin mekân ve konum anlamını ifade etmesi, tanrının cevherinden ve temel niteliğinden daha çok tanrıların yaşadıkları yer ile ilgilenildiğini göstermektedir.³⁶³ Bu dinin karakteristik özelliklerinden biri, çok tanrılı olmasıdır. Tanrı sayısı binlerle ifade edilmektedir ve tanrılarının sayısından daha çok tanrı ismi bulunmaktadır. Bir tanrının bölgeye ve döneme bağlı olarak farklı isimlerinin bulunması, bu sonucu ortaya çıkarmıştır.³⁶⁴

Jacobsen, Mezopotamya Dininde içkin kutsal anlayışının bir sonucu olarak geçişsizlik özelliğinin hâkim olduğunu ifade etmektedir. Burada tanrılar, tezahür ettikleri unsurlar tarafından kısıtlanmakta ve alanı, sınırı ve işlevi sabit olan tanrılar veya kutsal güç anlayışı oluşmaktadır. Özellikle eski tanrılarda daha fazla görülen geçişsizlik özelliği, sorumlu veya etkin olduğu alanın dışında pasif bir tanrı imajına neden olmaktadır. Jacobsen, Mezopotamya literatürü üzerinden bu anlayışın örneklerini sunmaktadır.³⁶⁵

İnsanlar ve tanrılar dünyası ayrımını, Mezopotamya Dininde görmek mümkündür. Bu

³⁶⁰ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 211.

³⁶¹ Glenn S. Holland, *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*, Rowman & Littlefield Publishing, Lanham vd., 2009, s. 111.

³⁶² King (2019), *a.g.e.*, s. 163.

³⁶³ Holland, *a.g.e.*, s. 111.

³⁶⁴ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 61.

³⁶⁵ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 21-24.

iki dünya arasındaki iyi ilişkilerin ve uyumun, evrensel düzenin sağlanmasında önemli bir yerinin olduğuna inanılmaktaydı. Bu ise insanların tanrılarına karşı olan sorumluluklarını yerine getirmesi ve onlara hizmet etmesi ile gerçekleşmektedir. Ödevlerini yerine getirenlerin, tanrılar tarafından korunduğuna ve gözetildiğine inanılmaktaydı.³⁶⁶

Mezopotamya’da tanrılığını iddia eden krallar³⁶⁷ olduğu gibi, kendini tanrıların evladı olarak ifade eden krallar olmuştur. Metinlerde Sümer kralı Meskiaggasher, güneş tanrısı Utu’nun evladı olarak ifade edilmektedir. Bu kralın oğlu Enmerkar’ın, Utu’nun evladı olarak tanımlandığı görülmektedir.³⁶⁸ Kral Urukagina, tanrı Ninshubur’dan geldiğini ve Lagaş kralı Gudea, tanrı Ningizida’nın oğlu olduğunu iddia etmektedir. MÖ. 17. yüzyılda Babil kralı Şamaş-şum-ukîn, Marduk’un oğlu olduğunu açık bir şekilde belirtmektedir.³⁶⁹ Kralın tanrı ile bağını ve krallığının meşruiyetini vurgulayan bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.³⁷⁰

Koruyucu tanrı ile birey arasındaki bağın, karşılıklı beklentilerin karşılanmasına dayandığı görülmektedir. Koruyucu tanrı beklenen koruyuculuğu ve yardımı karşılamaz ise birey, tanrıya karşı sunularını azaltarak veya ihmal ederek karşılık verebilmekteydi. Bu durum, tanrı insan bağında ve ilişkisinde insani niteliklerin ağır bastığını göstermektedir.³⁷¹ Babil metinlerinde tanrısına karşı sorumluluklarını yerine getiren birey için “kişi hayatta oldukça koruyucu tanrısı (önünde) gidecek.” ifadesi kullanılmıştır.³⁷² Babil yaratılış

³⁶⁶ Demirci, *a.g.e.*, s. 13.

³⁶⁷ Kevin McGeough, “Naram-Sin”, *Holy People of the World: A Cross-Cultural Encyclopedia*, (Ed. Phyllis G. Jestice), Cilt 3, ABC-Clio Publishing, California vd., 2004, s. 626.

³⁶⁸ Somervill, *a.g.e.*, s. 26.

³⁶⁹ Louis Delaporte, *Mesopotamia*, (Çev. V. Gordon Childe), Routledge Publishing, New York ve Oxon, 2013, s. 159.

³⁷⁰ Natalie Naomi May, “‘I Read the Inscriptions From Before the Flood’ Neo-Sumerian Influences in Ashurbanipal’s Royal Self-Image”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, ss. 203-204.

³⁷¹ Horst Klengel, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral), Totem Yayınları, İstanbul, 2019, s. 102.

³⁷² Selim F. Adalı (Çev.) ve Ali T. Görgü (Çev.), *Bâbil Hemeroloji Serisi: Uğurlu ve Uğursuz Günler Takvimi*, (Ed. HandeKoçak), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 218.

tabletlerinde tanrı Marduk, insanların tanrılarına karşı görevlerini şöyle ifade etmektedir:

“Tanrın hakkında kalbin saf ve duru olsun. Ulu tanrının saygınlığına yalvarıp yakarıшта bulunasin ve huzurunda yere kapanasin. Şafakta ona ... (bilinmiyor) sunasin... Tanrı korkusundan merhamet ortaya çıkar. Sunular yaşam süresini uzatır. Ve yakarışlar günahları bağışlatır. Tanrı korkusu taşıyanların, üzüntüden gözyaşı döktüğü görülmez. Annunaki korkusu taşıyanların yaşam süreleri uzun olur. Dostuna ve komşuna karşı fena konuşma. Saklı şeyleri açığa çıkarma ve bağışlayıcı ol. Verdiğin sözü tut ve kesinlikle döneklık yapma.”³⁷³ Burada, tanrı ile insan ilişkisinde karşılıklılık ilkesi öne çıkmaktadır.

Mezopotamya’da belli bir tanrı ile olan bağı veya ilişkiyi yansıtan isimler kullanılmıştır.³⁷⁴ Akad kralı Sargon’un torunu olan Naram³⁷⁵-Sin’in ismi, “tanrı Sin’in sevgilisi” anlamına gelmektedir.³⁷⁶ Bunun yanında *rīnum* sözcüğünün hediye anlamına ve *wardum* isminin köle veya hizmetçi anlamlarına geldiği³⁷⁷ göz önünde bulundurulursa, Larsa kralı Rim-Sin’in isminin “tanrı Sin’in armağanı” ve Rim-Sin’in kardeşi Warad-Sin’in isminin “tanrı Sin’in kölesi” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Sin-muballit ismi, “tanrı

³⁷³ King (2019), *a.g.e.*, s. 69.

³⁷⁴ Yedi farklı kategoriye (şiir, mitoloji, tarih, mektuplar, ilahi ve dini metinler, özdeyişler ve diğer metinler) ayrılmış ve yaklaşık 400 çivi yazılı metinden oluşan ETCLS (The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature) ve MÖ. 2700 ile MÖ.1600 yılları arasına tarihlenen yaklaşık 90.000 çivi yazılı metni içeren ePSD (The Electronic Pennsylvania Sumerian Dictionary) gibi online platformlar üzerinden yaklaşık 100,000 dokümanı kapsayacak şekilde Mezopotamya’da kullanılan sözcükler üzerine istatistiksel bir araştırma yapılmıştır. Bu araştırma sonucunda Mezopotamya’da yazılı metinlerde kullanılan dini sözcüklerin (RL: Religious Lexemes) in dikkate değer bir oranda fazla olduğu ve hatta dini isimlerin tüm isimlerin %66’sını oluşturduğu tespit edilmiştir. Buradan Mezopotamya’da dini isimlerin (RN: Religious Name), dini olmayan isimlerden (NR: non-Religious Name) fazla olduğu hipotezi (RN > NR) ortaya çıktı. Antropolog Brian J. McVeigh’in yapmış olduğu bu araştırma, Mezopotamya Dininin etkinliğini lengüistik boyutu ile gösteren bir çalışmadır. (Bkz. Brian J. McVeigh, *The "Other" Psychology of Julian Jaynes: Ancient Languages Sacred Visions, and Forgotten Mentalities*, Imprint Academic Publishing, Exeter, 2018, ss. 38- 58.).

³⁷⁵ Burada *narāmu* sözcüğü Akadcada sevgili anlamındadır (Bkz. Jeremy Black, Andrew George ve Nicholas Postgate, *A Concise Dictionary of Akkadian*, Harrassowitz Verlag Publishing, 2. Baskı, Wiesbaden, 2000, s. 241).

³⁷⁶ Denny Rose ve Rowan Allen, *Ancient Civilizations of the World*, Ed-Tech Press, Essex, 2019, s. 53.

³⁷⁷ Black, George ve Postgate, *a.g.e.*, s. 305. ve 434.

Sin'in hayat verdiği kişi" anlamını ifade etmektedir.³⁷⁸ Nebukadnezar'ın "sınırları muhafaza eden tanrı Nebo", Esardaddon'un "erkek kardeş bahşeden tanrı Aşur", Sennacherib'in "erkek kardeşleri yetiştiren tanrı Sin"³⁷⁹, Sin-idinnam'ın "tanrı Sin bu evladı bana bağışladı" ve İştâr-ummi'nin "annem tanrıça İştâr" anlamlarına geldiği bilinmektedir.³⁸⁰ Isin ve Babil'de Amori hanedanlıkları döneminde bu anlayışı gösteren çok sayıda örnek³⁸¹ bulunmaktadır.³⁸² Bu örnekler, dönemin tanrı anlayışını göstermesi açısından önemlidir.

Her şehrin koruyucu tanrısı bulunmaktaydı ve şehrin kaderinin bu tanrıya bağlı olduğuna inanılmaktaydı.³⁸³ Bir tanrının iki farklı şehrin koruyucusu olması, sık karşılaşılan bir durum değildi.³⁸⁴ Bir şehrin tanrısının tanrılar panteonundaki statüsü, şehrin gücü ve etkinliği ile doğru orantılıydı. MÖ. 21. yüzyılda Ur kentinin başkent olarak öne çıkması, Ur'un koruyucu tanrısı Nanna'nın şehri mükemmel bir şekilde yönettiğinin ve onun tanrılar arasındaki yüksek konumunun göstergesi olarak görülmüştür.³⁸⁵ Tanrının şehri terk etmesi, şehir için bir yıkım ve felaket olarak görülmekteydi.³⁸⁶

Mezopotamya'da tanrı An'dan önce yaratıldığı ifade edilen ve tanrıları bağlayan bir zaman anlayışı bulunmaktaydı. Yalnız bu zaman kavramı, insanların zamanına göre

³⁷⁸ Dominique Charpin, *Hammurabi of Babylon*, Bloomsbury Publishing, London ve New York, 2012, s. 100.

³⁷⁹ Budge (2016), *a.g.e.*, s. 10.

³⁸⁰ Bottero (2015), *a.g.e.*, s. 85.

³⁸¹ İli-duri ismi "tanrım benim kalem /büyük koruyucum", İli-amranni ismi "tanrım beni gözet", İli-ishmeanni ismi "tanrım benim yakarışımı duyuyor", İli-Amurru ismi "tanrım Amurru'dur", İli-ma-abi ismi "tanrım benim babamdır", Mannum-kima-ilî ismi "kim benim tanrım gibidir", Ilushu-abushu ismi "onun tanrısı onun babasıdır", Gimil-ilishu ismi "tanrısının hediyesi", Apil-ilishu ismi ve Mâr-ilishu ismi "tanrısının oğlu", Sha-ilishu ismi "tanrısının serveti", Ilushu-ibnishu ismi "tanrısı onu çağırır", İli-imdi ismi "tanrım benim dayanağım", İli-awilim-rabi ismi "tanrıcının kocası büyüktür" ve Mannum-balu-ilishu ismi "herkes onun tanrısı ile mevcut" anlamına gelmektedir (Delaporte (2013), *a.g.e.*, ss. 159-160.).

³⁸² Delaporte (2013), *a.g.e.*, ss. 159-160.

³⁸³ Marilyn Stokstad ve Michael W. Cothren, *Art History*, Pearson Publishing, 5. Baskı, Boston vd., 2018, s. 28.

³⁸⁴ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 472.

³⁸⁵ National Geographic, *a.g.e.*, s. 37.

³⁸⁶ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 101.

farklılıklar gösterebilmektedir. *Enki ve Ninhursag* anlatısında, Ninhursağa adlı tanrıçanın hamileliğinin dokuz gün sürdüğü ifade edilmektedir.³⁸⁷ Benzer şekilde dokuz günlük hamileliğe atıf yapan farklı anlatılar bulunmaktadır. Burada tanrılar için geçerli olan zamanın, insanların yaşadıkları zaman olgusundan farklı olduğu³⁸⁸ görülmektedir.³⁸⁹

Tanrılar arasındaki hiyerarşiyi göstermek için farklı yöntemler kullanılmıştır. Bunlardan biri, tanrılara hiyerarşileri ile orantılı olarak sayısal değerlerin verilmesidir. Tanrı An'ın 60³⁹⁰, Enlil'in 50 ve Enki'nin 40 sayısı ile ifade edilmesi bunun bir örneğidir. Kullanılan diğer bir yöntem, tanrılığın simgesi olan boynuzlu başlıktaki boynuz sayısıdır. Özellikle tasvirlerde hiyerarşik olarak panteonun üst sıralarında yer alan tanrılar çok boynuzlu başlıkla ve alt sıralarda yer alan tanrılar ise sadece bir çift boynuzlu başlıkla gösterilmiştir. Bunların yanında tasvirlerde önemli tanrıların üst sıralarda ve diğer tanrılarının panteondaki güçlerine göre alt sıralarda gösterilmesi, tanrılar arasındaki hiyerarşiyi gösteren diğer bir yöntemdir.³⁹¹ Bu konuda diğer bir yaklaşım, her tanrının değerli bir madenle ifade edilmesidir. Tanrılar panteonunda üst sıralarda yer alan Enlil, altın madeni ile ifade edilmiştir. Şamaş'ın Enlil'in yerine geçmesi üzerine bu sefer altın, Şamaş'ı temsil eden

³⁸⁷ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 171.

³⁸⁸ “Çünkü senin (Rabbin) gözünde bin yıl, geçmiş bir gün, dün gibi, bir gece nöbeti gibidir.” (Mezmurlar 90:4) ve “...Bilinmeli ki, rabbinin katındaki bir gün sizin saymakta olduklarınızın bin yılı gibidir.” (Hac Suresi 47) ifadeleri tanrısal zamanın insanların bağlı olduğu zamandan farklı olduğu inancının Sami gelenekte devam ettiğini göstermektedir.

³⁸⁹ Dina Katz, “Time in Death and Afterlife: The Concept of Time and the Belief in Afterlife”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, s. 117.

³⁹⁰ Mezopotamya’da altmışlık sayı sisteminin (seksagesimal: 60 tabanlı sayı sistemi) kullanıldığı ve tanrı An'ın üstünlüğünün ve mükemmelliğinin 60 sayısı ile ifade edildiği bilinmektedir (Bkz. William E. Burns, *Science and Technology in World History*, Vol. 1, ABC & CLIO Publishing, California, 2020, s. 102.). Bu sayı sisteminde 60 sayısının günümüz onluk sayı sistemindeki karşılığı 10 sayısıdır ve bu sayının günümüzde mükemmelliği ve üstünlüğü belirtecek şekilde kullanılması dikkat çekicidir. Bazı alanlarda 10 numaranın, mükemmeli ve en iyiyi ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir (Bkz. Dennis A. Lee, *Soccer Number 10 Blue Print*, Dennis Lee Publishing, Texas, 2007.). Kullanılan sayı sistemini ifade eden sayının (60 ve 10) üstünlüğü ifade etmek için kullanımının hem Mezopotamya’da hem de günümüzde görülmesi, bu uygarlığın günümüz toplumunun bilinç altında bıraktığı izler olarak yorumlanabilir.

³⁹¹ Bottero (2015), *a.g.e.*, ss. 114-115.

maden olmuştur. Yeni Babil Dönemine ait bir metinde Enlil altın, An gümüş, Ea bronz ve Ninidni taş ile ilişkilendirilmiştir.³⁹² Tasvirlerde önemli tanrıların şekil olarak daha büyük gösterilmesi, tanrının panteondaki hiyerarşisin gösteren diğer bir yöntem olarak görülebilir.³⁹³ Mezopotamya’da bazı tanrılar gök cisimleri ile özdeşleştirilmiştir. Tanrı Şamaş’ın Güneş, Sin’in Ay, Marduk’un Jüpiter, İştâr’ın Venüs, Ninip’in Satürn, Nergal’in Mars ve Nabu’nun Merkür ile özdeşleştirildiği görülür.³⁹⁴ Güneş ve ay gibi toplumsal hayatta etkili olan gök cisimleri ile özdeşleştirilen tanrıların, tanrılar panteonunda öne çıktığı ve hiyerarşik olarak üst sıralarda yer aldığı anlaşılmaktadır.

Tanrılar panteonun düzenlenmesinde toplumun aile yapısı esas alınmıştır. Çoğunlukla tek eşli olan eril tanrı, ailede öne çıkan figürdür. Bunun yanında bu tanrının eşi, çocukları, kardeşleri ve akrabaları olan diğer tanrılar biçiminde liste uzayıp gitmektedir.³⁹⁵ Metinlerde eril bir tanrı, onun eşi ve bu tanrının kız kardeşinden meydana gelen üçlü yapı öne çıkmaktadır. Bu yapıda eril tanrının müstakbel eşini bulmasında kız kardeşinin etkili olduğu, eril tanrı ile kız kardeşinin hâkim tanrılar ve eril tanrının eşinin şifa tanrıçası olduğu görülür. Çoban tanrı Dumuzi (Tammuz), bu tanrının eşi İnanna ve kız kardeşi Geştinana bu üçlü yapının bir örneğidir.³⁹⁶ Panteonun şekillenmesinde etkili olan diğer bir unsur, tanrılara inanılan bölgelerde veya kentlerde görülen idari ve siyasi yönetim biçimidir. Panteonunun hiyerarşisinde ve örgütlenmesinde kraliyet ailesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.³⁹⁷

Tanrı An’ın başkanlık yaptığı bir tanrılar meclisi bulunmaktaydı. Nippur’daki Enlil’in tapınağının avlusundaki *ub-šu-ukkinna* olarak adlandırılan bir köşede toplanan bu

³⁹² Eliade (2002), *a.g.e.*, s. 38.

³⁹³ Stokstad ve Cothren, *a.g.e.*, s. 27.

³⁹⁴ King (2019), *a.g.e.*, s. 27.

³⁹⁵ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 63-64.

³⁹⁶ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 473.

³⁹⁷ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 63-64.

mecliste, tanrılar alınan kararlara uyulacağına yemin ederdi ve ardından toplanma konuları görüşülürdü. Oylama ile kararların alındığı mecliste, *heam* (öyle olsun) ifadesi ile tanrılar teklifi kabul ettiğini belirtirdi.³⁹⁸ Bu meclisin, hem atama ve azil yapan bir otorite hem de bir mahkeme olduğu anlaşılmaktadır. Bu meclisi, *Enuma Eliş* destanında Marduk'un tanrılara kral olarak atanmasında ve başkaldırma girişimini destekleyen Kingu'nun yargılanmasında³⁹⁹, *Ur'un Yıkılışına Ağıt* adlı metinde kralın azledilmesinde ve İsin-Larsa dönemine ait metinlerde kralın belirlenmesinde görmek mümkündür. Meclisin bir mahkeme gibi çalıştığı, tanrıça Ninlil'e tecavüz eden Enlil'in sürgüne gönderilme kararının verilmesinden anlaşılmaktadır. *Ur'un Yıkılışına Ağıt* adlı metinde bu meclisin Ur'un yıkılması kararını verdiği, bu karardan vazgeçilmesi için tanrıça Ningal'in meclise çok yalvardığı, meclisin bu karardan vazgeçmediği ve Ur'un yıkıldığı anlatılmaktadır.⁴⁰⁰

Bu coğrafyada, tarım, hayvancılık ve şehirleşme gibi kültürel gelişmelerin kaynağı tanrılar olarak görülürdü. Başta mahsul almayı öğreten tarım tanrısı Ninurta olmak üzere birçok tanrı, tarımın ortaya çıkmasında ve gelişmesinde temel faktör olarak kabul edilmiştir. Toprağın sulanması, arazinin su taşkınlarından ve zararlı canlılardan korunması ve ürünün ekim zamanının tespit edilmesi gibi konularda, tanrı Ninurta'ya başvurulurdu. Farelerin uzaklaştırılması amacıyla Ninurta için yapılan ritüeller bulunmaktaydı. Bunların yanında Dumuzi'nin hayvancılığı ve tanrı Ninkasi'nin içki üretimini insanlara öğrettiği inancı vardı.⁴⁰¹ Kutsal bir hediye olarak görülen arpadan içki üretiminin tanrıça Ninkasi'nin ve su

³⁹⁸ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 118-122.

³⁹⁹ Alexander Heidel, *Enûma Eliş: Babil Yaratılış Destanı*, (Çev. İsmet Birkan), Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000, ss. 18-21.

⁴⁰⁰ Nili Samet, *The Lamentation over the Destruction of Ur*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2014, s. 14.

⁴⁰¹ Tanrının bazı sanatları insanlara öğrettiği inancını, Sami dinlerinde görmek mümkündür. "O kalemle yazmayı öğretendir, insana bilmediğini öğretendir." (Alak 4-5), "(Rab) Bana savaşmayı öğretti, kollarımla tunç bir yayı gereyim diye." (2 Samuel 22:35), "Ellerime vuruşmayı parmaklarıma savaşmayı öğreten, Kayam Rab'be övgüler olsun!" (Mezmurlar 144:1) ve "Deri hastalığı konusunda, Levili kâhinlerin size bütün öğrettiklerini yapmaya çok dikkat edin. Onlara verdiğim buyruklara özenle uyun." (Yasanın Tekrarı 24:8)

kanallarının yapımının tanrıça Ninlin'in kontrolü altında olduğu düşünülmektedir. Yeryüzünden göklere çıkartılan arpa, tanrı Enlil tarafından dağların eteklerine indirilir ve güneş tanrısı Utu'nun Ninazu ve Ninmada'ya yardımı sayesinde arpa Sümer ülkesine getirilir. Bu mitolojik anlatı, arpanın tanrıların Sümer ülkesine bir armağanı olarak görüldüğünü göstermektedir.⁴⁰²

Metinlerde sıklıkla geçen ve tam olarak ifade edilemeyen tartışmalı bir *me* kavramı bulunmaktadır.⁴⁰³ Samuel Noah Kramer bunu, evrenin planlandığı gibi yürümesini sağlayan tanrısal kurallar ve düzenlemeler olarak tanımlamaktadır.⁴⁰⁴ Güç olarak ifade edilen bu kavramın, tanrısal figürlere mahsus gizemli yeteneklere atıf yaptığı düşünülmektedir.⁴⁰⁵ Mezopotamya'da tanrıların yaratılarak ortaya çıktığı inancının hâkim olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte bir yakarış metninde tanrı Sin, "kendi kendini yaratan meyve" olarak tanımlanmaktadır.⁴⁰⁶ Bu tanımlama, bir tanrının varlığının kendisine bağlı olduğu düşüncesinin bulunduğunu göstermektedir.

Mari kenti metinlerinde nehir sınavı (veya su ordali) olarak ifade edilen ve tanrının yargılaması hakkında bilgi veren bir uygulama dikkat çekmektedir. Kanıtın olmadığı suçlamalarda (zina, aldatma, gasp ve büyücülük gibi) başvuru bu yöntemin, kayıtlarının alındığı ve uygulamasına genellikle kralın katıldığı anlaşılmaktadır. MÖ. 3. bin yıldan MÖ. 6. yüzyıla kadar Mezopotamya'da görülen bu geleneksel uygulama, Hammurabi yasalarında başvuru bir yöntem olmuştur.⁴⁰⁷ Bu yasalarda çözüme kavuşturulamayan davaların

gibi örnekler tanrının öğreticiliğine vurgu yapmaktadır.

⁴⁰² National Geographic, *a.g.e.*, ss. 24-25.

⁴⁰³ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 204.

⁴⁰⁴ Samuel Noah Kramer, *The Sacred Marriage Rite: Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Sumer*, Indiana University Press, Bloomington ve London, 1969, s. 167.

⁴⁰⁵ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 204-205.

⁴⁰⁶ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 537.

⁴⁰⁷ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, ss. 138-139.

kararının Nehir Tanrısına bırakılması şöyle ifade edilmektedir.⁴⁰⁸

“Şayet bir kişi birini büyücülük yapmakla itham eder ve bunu ispatlayamaz ise, itham edilen kişi Nehir Tanrısına müracaat eder ve Nehir Tanrısının sinesine dalar. Şayet Nehir Tanrısı itham edilen kişiyi alıp götürürse, suçlayan kişi itham edilen ve ölen kişinin hanesini (malını) alır. Şayet itham edilen kişinin suçsuzluğu Nehir Tanrısı tarafından onaylanırsa, itham eden kişi öldürülür ve hanesi itham edilen kişiye verilir.”⁴⁰⁹ Burada nehrin tanrılaştırıldığı düşüncesini görmek mümkündür.⁴¹⁰ Bu uygulama, en iyi ve doğru karar vericinin tanrı olduğu inancını açık bir şekilde göstermektedir.

1.4.1. Tarihsel Süreçte Tanrı İnancı ve Tanrılar Panteonu

Mezopotamya'nın dinamik ve değişken yapısının etkisi, bu uygarlığın tanrılar panteonuna yansımaktadır.⁴¹¹ Tanrılar panteonunda, zamana ve bölgeye bağlı olarak bazı tanrıların şöhreti, gücü, etkinliği, panteondaki yeri ve özellikleri değişebilmektedir. Bundan dolayı tek bir tanrı panteonu ortaya koymak güçtür.⁴¹² Bir tanrının, farklı bölgelerde ve kaynaklarda birbirinden kopuk tasvirlerini görmek mümkündür. Bu durum özellikle tanrıça İştâr gibi öne çıkan ve yaygın olarak inanılan tanrılarda daha çok görülmektedir. Erbil kentinin İştârı, Ninova bölgesinin İştârı, mitolojik İştâr ve Venüs gökcisminin temsilcisi İştâr olmak üzere, bu tanrıçanın farklı tasvirleri bulunmaktadır.⁴¹³ En erken tanrı listeleri MÖ. 2600'lere aittir ve bu listede 560 tanrı, Sümerce isimleri ile sıralanmıştır.⁴¹⁴

Jacobsen, Mezopotamya Dininde görülen tanrıları ifade etmek için üç farklı metafor

⁴⁰⁸ Joan Oates, *Babil*, (Çev. Fatma Çizmeli), 2. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2015, s. 76.

⁴⁰⁹ Klengel, *a.g.e.*, s. 183.

⁴¹⁰ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 339.

⁴¹¹ Schneider, *a.g.e.*, s. 51.

⁴¹² Pollock, *a.g.e.*, s. 216.

⁴¹³ Michael B. Hundley, *Gods in Dwellings: Temples and Divine Presence in the Ancient Near East*, Society of Biblical Literature Publishing, Atlanta, 2013, ss. 209-210.

⁴¹⁴ Holland, *a.g.e.*, s. 114.

kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, hayat enerjisi metaforudur. Tanrı fenomeninin merkezinde yer alan metafordur. Burada tanrı, insanın hayatta kalabilmesi için gerekli doğal fenomenler olarak görülmektedir. MÖ. 4. bin yılda yaygın olan metafordur. Doğurganlık ve mahsul tanrısı Dumuzi, bunun bir örneği olarak verilebilir. İkincisi, MÖ. 3. bin yılda yaygın olan egemen güç metaforudur. Bu metaforda tanrı, belirli bir unsura hâkim olan güçtür.⁴¹⁵ Bu coğrafyada hayat, genel olarak dört ögenin büyük etkisi altında olmuştur. Bunlar, uçsuz bucaksız gökyüzü, şiddetli rüzgâr, bereketli topraklar ve nehirler olup tanrısal güçler olarak ortaya çıkmıştır. Gökyüzü tanrısı An, rüzgâr tanrısı Enlil, başlarda Nintu ve daha sonraları Uras ve Ki olarak adlandırılan yeryüzü tanrıçası ve su tanrısı Enki bu dört unsura karşılık gelen tanrılardır.⁴¹⁶ Üçüncü ise, MÖ. 2. bin yılda yaygın olarak görülen ebeveyn metaforudur. Burada tanrı, kendisine tapınan ve ona karşı görevlerini yerine getiren inananlarını bir ebeveyn gibi dikkate alır. Baba tanrı veya ana tanrıça figürleri bunun örneğidir.⁴¹⁷

Mezopotamya'da MÖ. 4. bin yılda ve daha öncesinde antropomorfik olmayan tanrı anlayışının hâkim olduğu düşünülmektedir. Bu durum, MÖ. 3. binyılın başlarından itibaren değişmeye başlıyor ve antropomorfik tanrı anlayışı yaygınlaşıyor. Bu yaygınlaşma ile tanrıların simgesi olan eski işaretler, antropomorfik tasvirlerle birlikte kullanılmıştır. Güneş tanrısı Şamaş'ın tasvirinde ışık ve ısıyı gösteren şekillerin Şamaş'ın bedeninden yayılması ve tahıl tanrıçasının omuzunda başakların gösterilmesi bu değişimin sonucudur.⁴¹⁸ Mezopotamya'da genel olarak antropomorfizm hakimdir.⁴¹⁹ Tanrıların kült heykellerine ait özel eşyalarının listelendiği metinlerde, tanrıların ziynetleri, mevsimlik kıyafetleri, iç

⁴¹⁵ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 35-37.

⁴¹⁶ Uhlig, *a.g.e.*, s. 32.

⁴¹⁷ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 35-37.

⁴¹⁸ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 21.

⁴¹⁹ Jean Bottero, Clarisse Herrenschildt ve Jean-Pierre Vernant, *Ancestor of the West: Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece*, University of Chicago Press, Chicago, 2000, s. 54.

Çamaşırları ve peştamalları gibi insanlara özgü nesneler geçmektedir.⁴²⁰ Babillilerin tanrılarla ilgili olan *Atrahasis* mitolojisi, *inuma ilu awilu* (tanrıların insan (gibi) olduğu zamanda) sözleri ile başlamaktadır.⁴²¹ Bu durum dönemin insanının tanrı tasavvurunda, insanların yaşam biçimlerinin ne kadar belirleyici olduğunu göstermektedir.

MÖ. 3. bin yılda tanrılar panteonunda Sami kökenli tanrı isimlerinin giderek arttığı ve bazı Sümer tanrılarının yerlerini Sami muadillerine bıraktığı anlaşılmaktadır. Tanrı İşkur'un yerini Adad'a, Nanna'nın yerini Sin'e, Ea'nın yerini Enki'ye ve Utu'nun yerini Şamaş'a bırakması bunun örnekleridir. Dikkat çeken diğer bir örnek, tanrıça İnanna ile Venüs gezegenin tanrıçası Delebat'ın birleşerek yerlerini Sami kökenli tanrıça İştar'a bırakmaları olmuştur. Bu değişimlerin yanında Nergal ve Ereşkigal gibi Sümerce isimlerini koruyarak varlıklarını sürdüren tanrılar bulunmaktaydı.⁴²²

MÖ. 2. bin yılın erken dönemlerinden itibaren binin üzerinde olan tanrı sayısında büyük bir azalma olmuştur. Bazı tanrıların unutulması yok olduğu, bazılarının birleşerek tek bir tanrı olarak ortaya çıktığı ve bazılarının özelliklerinde değişmelerin olduğu bu süreçte, genel olarak kabul gören tanrı sayı otuza kadar düşmüştür.⁴²³ Bu döneme tarihlenen ve *Inanna* ve *Şukaletuda* olarak adlandırılan metinde, “Mukaddes tanrıça İnanna yeryüzüne inmek istedi! kötüler ile iyileri birbirinden ayırmak amacı ile, krallıktaki kalpleri sınamak amacı ile, gerçek ile uydurma olanı ayırmak için aşağıdaki dünyaya inmek istedi!” ifadeleri geçmektedir.⁴²⁴ Bu metinden MÖ. 2. bin yılda sınayan tanrı anlayışının bulunduğu

⁴²⁰ Zainab Bahrani, *Babil'in Kadınları: Mezopotamya'da Toplumsal Cinsiyet ve Temsil*, (Çev. Sercan Çalcı), Kolektif Kitap Yayınları, İstanbul, 2018, s. 113.

⁴²¹ A. R. George ve F. N. H. Al-Rawi, “Tablets from the Sippar Library VI. Atra-ḫasīs”, *IRAQ : Journal of the British Institute for the Study of Iraq*, Vol. 58, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, s. 153.

⁴²² Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 67-68.

⁴²³ Hrouda, *a.g.e.*, ss. 115-119.

⁴²⁴ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 290.

anlaşılmaktadır.

MÖ. 1. bin yılda iki büyük imparatorluğun öne çıkan iki büyük şehrinin (Asur ve Babil) tanrıları olan Aşur ve Marduk, tanrılar panteonunda öne çıkmıştır. Asur'un MÖ. 9. yüzyılda güçlenmesi ile tanrı Aşur ve Yeni Babil Döneminde tanrı Marduk, panteonun üst sıralarında yer almıştır.⁴²⁵ MÖ. 7. yüzyılda Nabonidus'un ay tanrısı Sin'i öne çıkararak onu baskın figür haline getirmesi, tek tanrı anlayışına doğru bir yönelme düşüncesini akla getirmektedir.⁴²⁶

1.4.2. Tanrının Kült Tasviri

Mezopotamya'da inanılan tanrılar ile bu tanrılarının tasvirleri (heykel, çizim, sembol, nesne vd.) arasında nasıl bir ilişki olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bunun temel nedeni söz konusu ilişkinin Mezopotamya'da zamana ve bölgeye bağlı olarak değişiklik göstermesidir. Yakındoğu uzmanı Edward Mason Curtis, Mezopotamya'da tanrı heykelinin tanrının varlığını içerdiği inancının bulunduğunu ifade etmektedir.⁴²⁷ Kitab-ı Mukaddes ve Yakındoğu üzerine araştırmalar yapan Richard Elliott Friedman, tanrı heykelinin sadece hatırlatma amacını taşıdığını dile getirmektedir. Friedman'a göre tanrının varlığını simgesel olarak gösteren heykeller, Hristiyanlıktaki ikonlar gibi bir işleve sahiptir. Kitab-ı Mukaddes uzmanı Michael B. Dick, Mezopotamya'da kült tasvirlerinin işlevini Hristiyanlıktaki Evharistiya sakramentine benzetmektedir. Dick bu sakramentte ekmek ve şarabın İsa'nın gerçek varlığının ifadesi olduğu analogisini, antik Yakındoğu'nun kült tasvirlerini anlamak için kullanmaktadır.⁴²⁸ Diğer bir Kitab-ı Mukaddes uzmanı Tryggve

⁴²⁵ Holland, *a.g.e.*, s. 118.

⁴²⁶ Hrouda, *a.g.e.*, ss. 115-119.

⁴²⁷ Bkz. Edward M. Curtis, "Images in Mesopotamia and the Bible: A Comparative Study," in *The Bible in the Light of Cuneiform Literature: Scripture in Context 3*, (Ed. W. Hallo, B. W. Jones, and G. L. Mattingly), Ancient Near Eastern Texts and Studies; Lewiston: Edwin Mellen Press, 1990, s. 42.

⁴²⁸ Michael B. Dick, "The Mesopotamian Cult Statue: A Sacramental Encounter with Divinity", *Cult image and*

N.D. Mettinger ve Asur Bilimci Angelika Berlejung gibi araştırmacılar, modern sembol felsefesi üzerinden kült tasvirlerini anlamlandırmaya çalışmışlardır.⁴²⁹

Kült heykelinin, sembol olmanın ötesinde tanrının varlığını içerdiğini ifade eden çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bununla birlikte tanrının kült heykelindeki varlığının sürekli veya geçici olduğu konusunda farklı düşünceler görülmektedir.⁴³⁰

“Krallığın nişanı gökyüzünün yıldızları kadar yüce olan efendi, giysine (şukuttu) ne oldu? Kirlendi. Ehalanki⁴³¹’yi, Etemenanki⁴³² kadar parlak yapan krallık tahtına ne oldu? Yüzeyi örtülmüş!” ve ‘Erra ağzını açtı ve prens Marduk’a, ‘Prens Marduk! Sen evine ve sarayına dönene ve Girra senin elbiseni temizleyinceye kadar, ben senin yerine yöneteceğim.’ dedi.”⁴³³ *Erra’nın Şiiri*’nde geçen bu ifadelerden tanrı Marduk’un heykelinde meydana gelen biçimsel bozulmalar sonucunda heykelin onarılmasına kadar geçen sürede, Marduk’un kült heykelini terk ettiği ve bu zaman diliminde Erra’nın yönetime geçtiği anlaşılmaktadır.⁴³⁴

Bir tanrının birden fazla heykeli aynı şehirde bulunabilmekteydi. Hatta bir tapınakta aynı tanrının birden fazla heykeli bulunmuştur. MÖ. 9. yüzyılda Şamaş’ın heykelinin, *mispi*⁴³⁵ ritüeli ile güneş tanrısı Şamaş’ın huzurunda (*maḥar dšamaš*) kutsandığı ifade edilmektedir. Naram-Sin dönemine ait bir silindir mühürdeki tasvirde, tanrının arkasında

Divine Representation in the Ancient Near East, Neal H. Walls (Ed.), American Schools of Oriental Research, 2005, Boston, s. 51.

⁴²⁹ Bkz. Tryggve N.D. Mettinger, *No Graven Image? Israelite Aniconism in Its Ancient Near Eastern Context*, Almqvist & Wiksell International Publishing, Virginia, 1995, ss. 20-23.

⁴³⁰ Dick (2005), *a.g.e.*, s. 56.

⁴³¹ Bilgelik evi olarak ifade edilen Ehalanki’nin, parlak metaller ve değerli taşlarla süslenmiş bir tapınak olduğu düşünülmektedir (Bkz. Andrew R. George, *Babylonian Topographical Texts*, Peeters Press, Louvain, 1992, s. 271.).

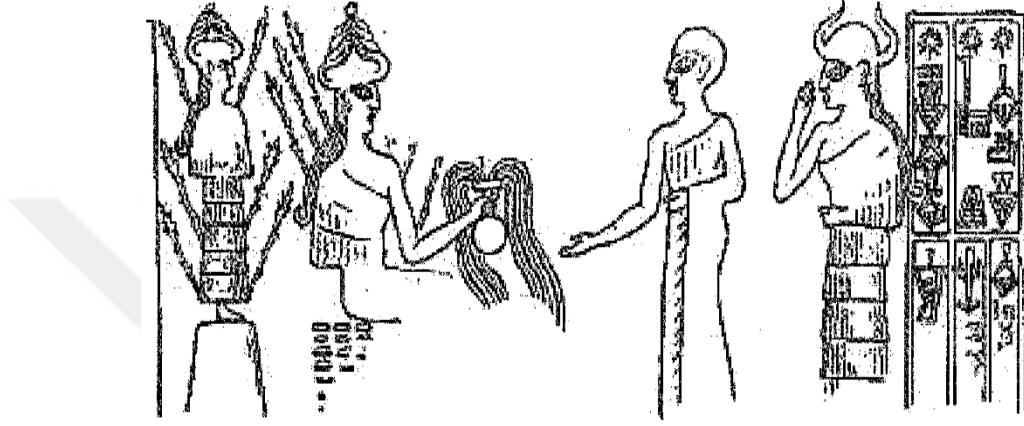
⁴³² Babil kentinde tanrı Marduk’a adanmış bir zigguratır (Bkz. Eric Orlin (Ed.), *The Routledge Encyclopedia of Ancient Mediterranean Religions*, Routledge Publishing, New York, 2016, s. 315.).

⁴³³ Luigi Cagni, *The Poem of Erra: Sources from the Ancient Near East 1/3*; Malibu, Undena Publications, 1977, Erra I 127-129 ve Erra I 180.

⁴³⁴ Dick (2005), *a.g.e.*, s. 52.

⁴³⁵ Bkz. Şeyma Ay, “ ‘Mis pi’ – ‘Pit pi’ Ritüelleri ve Eski Mezopotamya’da İnsan Tanrı İlişkisi”, *Tarih Okulu Dergisi*, Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, ss. 1-21.

onun heykeli görülmektedir.⁴³⁶ Bir metinde Şamaş, Marduk, Zababa ve Sadarnuna gibi tanrılardan, bu tanrılar için yapılmış olan kült heykellerini kabul edip etmediklerini belirtecek işaretler istendiği belirtilmektedir.⁴³⁷ Bu örnekler, tanrı ile onun kült tasvirinin birebir aynı olmadığını göstermektedir.

Şekil 6: Tanrı ve Tanrı Heykelini İçeren Silindir Mühür⁴³⁸

Tanrının kült tasvirlerindeki bir değişim veya yenilik, asıl biçimden bir sapma ve bozulma olarak görülmüştür. Bundan dolayı iyileştirme ve geliştirme amaçlı bile olsa, değişikliklere karşı çıkmıştır. Babil kralı Nabonidus, Şamaş'ın standart kült heykelinden daha büyük ve detaylı bir heykelini yapmaya çalışmıştır. Kralın bu girişimine karşı çıkmış ve Şamaş'ın standart kült heykelinin⁴³⁹ yapılması istenmiştir. Çünkü Şamaş'ın kült tasvirinde gerçekleşecek küçük bir sapmanın, onu Şamaş olmaktan uzaklaştıracağına inanılmaktaydı.⁴⁴⁰

Tanrı'nın kült heykelinin çalınması veya gasp edilmesi, erken hanedanlık dönemlerinden itibaren Babil'in çöküşüne kadar görülen bir uygulama olmuştur. Birçok

⁴³⁶ Dick (2005), *a.g.e.*, s. 53.

⁴³⁷ Gilbert Joseph Paul McEwan, "A Seleucid Augural Request", *Zeitschrift für Assyriologie*, Sayı 70, 1981, ss. 58-69

⁴³⁸ Louis Delaporte, *Musee du Louvre: Catalogue des Cylindres, Cachets et Pierres Gravees de Style Oriental*, Librairie Hachette Publishing, Boulevard Saint-Germain ve Paris, 1920, s. 11.

⁴³⁹ Metinde *kīma labīrimma* ifadesi geçmektedir ve bu "tam olarak eskisi gibi" anlamına gelmektedir (Hundley, *a.g.e.*, s. 229.).

⁴⁴⁰ Hundley, *a.g.e.*, s. 229.

metinde tanrı heykelinin çalındığı ifade edilmektedir.⁴⁴¹ Asur kralı Sennacherib Babil ülkesine saldırır, Babil şehrini yağmalar ve Marduk heykelini Asur şehrine götürür. MÖ. 689 yılında gerçekleştiği düşünülen bu olay, “Marduk’un Asur sürgünü” olarak ifade edilir ve bu olay Esarhaddon kroniklerinde geçmektedir.⁴⁴² Kroniklerde “8 yılı Sennacherib’in ve 12 yılı Assurbanipal’in olmak üzere, 20 yıl Bel (Marduk) Asur kentinde kaldı.” biçiminde ifade edilen bu süreçte, Marduk’un tanrı Aşur’a karşı bir davayı kaybettiği metinlerde anlatılmaktadır.⁴⁴³ Bu durum, tanrı heykelinin sürgünde olması ile o tanrının etkinliği ve üstünlüğü arasında sıkı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Marduk’un Asur sürgünü başka bir metinde şöyle ifade edilmektedir:

“Prens Marduk 21 yıl boyunca Asur’da kaldı, zaman doldu, belirlenen gün geldi ve tanrıların kralı olan Marduk’un öfkesi yatıştı.”⁴⁴⁴ Bu metinden söz konusu sürgünde Marduk’un öfkesinin etkili olduğu, bu gidişin zorla olmadığı ve Marduk’un isteği ile gerçekleştiği anlatılmaktadır.

Hitit kralı II. Murşili dönemine ait bir belgede, MÖ.1595 tarihinde kral I. Murşili tarafından Babil kentinin ele geçirildiği, Marduk’un kült heykelinin tapınağından alındığı ve Hititlerin güneş tanrısı Arinna’nın tapınağına yerleştirildiği ifade edilmektedir. Marduk heykelinin Hititler tarafından çalınması, bazı metinlerde Marduk’un Hatti ülkesine kendi rızası ile Babil’in yararı için seyahate çıktığı biçiminde anlatılmaktadır. Burada Marduk’un, koruyucusu olduğu kenti bırakmadığı ve Babil ülkesinin ticaret yollarını düzene koymak için

⁴⁴¹ Erika D. Johnson, “*Time and Again: Marduk’s Travels*”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. Lluís Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, s. 113.

⁴⁴² Alasdair Livingstone, *Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2007, s. 231.

⁴⁴³ Dick (2005), *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁴⁴ Daniel Bodi, “Akkadian and Aramaic Terms for a ‘Favorable Time’ (ḥidānu, adānu, and ‘iddān): Semitic Precursors of Greek Kairos?”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, s. 51.

Hatti ülkesine gittiği belirtilmektedir.⁴⁴⁵ Buradan tanrının kült heykelinin düşman tarafından gasp edilmesinin, tanrının koruyucusu olduğu şehir ve halk için onur kırıcı, moral bozucu, felaketlerin işareti, düşmanın ve tanrısının üstünlüğünün göstergesi olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu durumun, kült heykeli çalınan halk tarafından kabullenilmediği ve farklı şekillerde yorumlandığı görülmektedir.

Asur kralı Asurbanipal, Elam'ın Susa kentini ele geçirdikten sonra kentin tapınağını ve tapındaki tanrı heykellerini yıktırır. Asurbanipal, heykeli yıkılan tanrı ve tanrıçaları güçsüz birer hayalet haline getirdiğini ifade etmektedir. Bunun yanında bazı metinlerden, yıkılma tehlikesi bulunan tanrı heykelinin tanrı tarafından terk edildiği belirtilmektedir. Asur kralı Esarhaddon, tanrının kendi kült heykelini bir kuş gibi uçarak terk ettiğini söylemektedir. MÖ. 11. yüzyılda tanrı Şamaş'ın kült heykeli düşman tarafından tahrip edilince, heykelin olmadığı zaman diliminde onun yerine güneş diski (*niphu*) kullanıldı.⁴⁴⁶

Bu örneklerden, tanrı ile kült tasviri arasındaki ilişkinin değişken ve karışık olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilişkiyi modern sembol felsefesi veya yaşayan dinlerin uygulamaları (evharistiya gibi) üzerinden anlama ve anlamlandırma çabaları, konunun bağlamından kopararak ele alınmasına neden olmaktadır. Bundan dolayı bu konu, Mezopotamya Dini çerçevesinde ve dönemin özellikleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Söz konusu ilişkinin zamana ve bölgeye bağlı olarak değişiklik gösterdiği ve bundan dolayı sınırları kesin ve özellikleri net bir tasvir ortaya koymanın oldukça güç olduğu unutulmamalıdır. Bu dinde tanrıların antropomorfik özellikleri ile öne çıktığı göz önünde bulundurulursa, tanrı ile kült tasviri arasındaki ilişkinin insan bedeni ve ruhu arasındaki ilişki gibi olduğu ifade edilebilir. Kült tasviri, tanrının kendisi olmadığı gibi tanrıdan tamamen

⁴⁴⁵ Johnson, *a.g.e.*, s. 114.

⁴⁴⁶ Dick (2005), *a.g.e.*, ss. 57-58.

kopuk bir unsur değildi.

1.4.3. Mezopotamya Dininde Öne Çıkan Tanrılar

1) **An (veya Anu):** Uruk şehrinde tapınılan tanrı An⁴⁴⁷, gökyüzünün tanrısı ve tüm tanrıların babası olarak ifade edilmektedir. Bu şehirde öne çıkan bu tanrı, bir şehrin tanrısı olarak görülmemektedir. İsmi gökyüzü anlamına gelen ve tanrılar panteonuna başkanlık yapan An, ilk zamanlar büyük bir boğa şeklinde tasvir edilmiştir ve daha sonra göğün boğasının sahibi olan bir tanrı imajına sahip olmuştur.⁴⁴⁸ En yüce ve üst irade olarak tanrı An, bütün yetkilerin, tanrıların, krallıkların ve otoritelerin kaynağı olarak görülmüştür.⁴⁴⁹

Uruk şehrindeki Beyaz Tapınağın, bu tanrıya ait olduğu düşünülmektedir.⁴⁵⁰ Metinlerde An'ın ataları, *dāru* ve *dūru* (ebediyet, sonsuzluk)⁴⁵¹ veya *duri* ve *dari* olarak ifade edilmektedir. Sümerce *bala* sözcüğünün Akadca karşılığı olan *dārou*, zaman anlamına gelmektedir.⁴⁵² Kral listelerinde An'dan önce zamanın yaratıldığı ve daha sonra An'ın her şeyi yarattığı anlatılmaktadır.⁴⁵³ Mircea Eliade bu tanrıda, evrenle ve yaratılmışlarla bağı kopmuş durağan tanrı anlamında *deus otiosus* belirtilerinin görüldüğünü ifade etmektedir.⁴⁵⁴

Göklerin kutsal gücü (*numinous*) olan bu tanrı, yağmurun ve takvimin kaynağı olarak görülmüştür. Bu tanrının imajında, boğa böğürmesine benzetilen gök gürültüsünün ve yağmur ile her tarafın yeşillenmesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Boğa şeklinde tasvir

⁴⁴⁷ Metinlerde bu tanrı, ^da-nu, ^da-num, an-nu ve ^d60 biçimlerinde ifade edilmektedir (<http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/an/index.html>, ET. 01.09.2021.).

⁴⁴⁸ Thorkild Jacobsen, *Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture*, (Ed. William L. Moran), Wipf and Stock Publishing, Eugene ve Oregon, 2008, s. 27.

⁴⁴⁹ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 129-131.

⁴⁵⁰ Fred S. Kleiner, *Gardner's Art through the Ages: The Western Perspective*, Cengage Learning Publishing, Cilt 1, 15. Baskı, 2017, s. 34.

⁴⁵¹ Katz (2013), *a.g.e.*, s. 118.

⁴⁵² Susana B. Murphy, "Reconsidering the Categories of Time in Ancient Iraq", *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, s. 248.

⁴⁵³ Katz (2013), *a.g.e.*, s. 118.

⁴⁵⁴ Eliade (2003), *a.g.e.*, s. 79.

edilmesi, onun çoban panteonuna ait olabileceği görüşünü ortaya çıkarmaktadır. An'ın karısı, yeryüzü tanrıçası Ki'dir. *Lugal-e* olarak adlandırılan metinde, An ile Ki'nin birleşmesi ile yeryüzünde bitki örtüsünün oluştuğu ve bitkilerin efendisi Azag'ın doğduğu ifade edilmektedir.⁴⁵⁵ Bazı metinlerde An'ın eşi, Antum ismi ile ifade edilmektedir.⁴⁵⁶ Pasif bir figür olan tanrıça Antum, erken dönemlerden itibaren yerini tanrıça İnanna'ya bırakmıştır.⁴⁵⁷

2) Enlil: Metinlerde Enlil (^den-lil, ^d50), Ellil ve Nunamnir (^dnu-nam-nir) isimleri ile geçen bu tanrı Yunanlılar tarafından İllinos olarak ifade edilmektedir.⁴⁵⁸ Tanrı An'ın oğlu olan Enlil, yeryüzünün ve rüzgârın efendisi olarak tanımlanmaktadır. Belirli bir dönemden sonra babasının yerine geçerek tanrıların kralı olur.⁴⁵⁹ Enlil isminin Sami kökenli olabileceği belirtilmektedir.⁴⁶⁰ Efendi anlamına gelen *en* (𒂗) ile tartışmalı olmakla birlikte rüzgâr olarak yorumlanan *lil* (𒂗) sözcüklerinin bir araya gelmesi ile oluşan ^dEn-lil₂ isminin “rüzgârın efendisi” anlamına geldiği görüşü ağır basmaktadır.⁴⁶² *Lil* sözcüğünün Akadca karşılığı *zaqīqu* olduğu, ruh veya hayalet anlamına geldiği ve dolayısıyla En-lil isminin ruhların veya hayaletlerin efendisi anlamında olduğu görüşü bulunmaktadır.⁴⁶³

Tanrı Enlil'in çok sayıda görevi bulunmaktaydı. Bir metinde An'ın, Enlil'e verdiği görevler şöyle ifade edilmektedir: Fırat ve Dicle Nehirlerinin temiz ve saf kalmasını sağlamak, topraktan biten yeşillikleri bereketli kılmak, ekili arazilere bol yağmur yağması

⁴⁵⁵ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 127-128.

⁴⁵⁶ King (2019), *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁵⁷ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 180.

⁴⁵⁸ <http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/enlil/index.html>, ET. 02.09.2021.

⁴⁵⁹ Kleiner (2017), *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁶⁰ Piotr Michalowski, “Sumerians”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997, s. 100.

⁴⁶¹ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 132.

⁴⁶² Bkz. Xianhua Wang, *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia*, Ugarit-Verlag Publishing, Münster, 2011, ss. 14-16.

⁴⁶³ Heather Lynn, *The Anunnaki Connection: Sumerian Gods, Alien DNA, and the Fate of Humanity (From Eden to Armageddon)*, Red Wheel/Weiser Publishing, Newburyport, 2020, s. 16.

için bulutları toplamak, sabanın sürüldüğü yarıklardan tahılların filizlenmesini sağlamak, çölde yer alan otlak alanları çoğaltmak ve bitkilerin büyümesini sağlamak.⁴⁶⁴ İnsanların ve tanrıların geleceğini yöneten kader tabletinin sahibi Enlil'dir. Daha sonra bu tablet, Marduk'a verilerek onun tanrılığının simgesi olmuştur.⁴⁶⁵

Çapanın yaratıcısı olarak görülen Enlil'in, tahılın oluşturduğu yükseltiye benzetilen ve kutsal höyük anlamına gelen *du6-kug* tahtında oturduğu ifade edilmektedir. Ambar tanrısı Haia ile arpa tanrıçası Ninshebargunu (veya Nidaba)'nın kızı ve hububat tanrıçası olan Ninlil (veya Sud), Enlil'in karısıdır.⁴⁶⁶ Ninlil, Mulliltu veya Militta olarak da adlandırılmaktadır.⁴⁶⁷ Eski Babil Dönemine ait *Enlil ve Ninlil* adlı metinde, Enlil'in dört evladının (Sin, Nergal, Ninazu ve Enbilulu) olduğu belirtilmektedir.⁴⁶⁸

3) Ninhursaga: Çok sayıda tanrı ve tanrıçanın doğumunu gerçekleştirdiği için tanrıların annesi olarak ifade edilen bu tanrıça, birçok yönetici tarafından anne olarak tanımlanmıştır.⁴⁶⁹ Ninhursaga, taş ve toprakta kendini gösteren kutsal güç (*numinous*) olarak görülmektedir. Çok sayıda ismi bulunan bu tanrıçanın öne çıkan isimleri, Ninhursaga, Nintur, Ninmena, Ninmah, Dingirmah, Aruru, Mama ve Bêlit-ili'dir. Bu isimlerden biri olan Ninhursag.a (k), taşlı toprağın veya dağ eteklerinin hanım efendisi anlamına gelmektedir. Metinlerde bazen Enlil'in karısı bazen de Enlil'in kız kardeşi olarak ifade edilen bu tanrıça, dağ eteklerinde ve çöllerde yaşayan yabani hayvanların annesi olarak tanımlanmaktadır. Onun isimlerinde biri olan Nintur'un, "doğum yapılan yerin hanımefendisi" anlamına geldiği

⁴⁶⁴ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 116.

⁴⁶⁵ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 181.

⁴⁶⁶ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 132-140.

⁴⁶⁷ Henrietta McCall, *Mezopotamya Mitleri*, (Çev. Bircan Baykara), Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2017, s. 39.

⁴⁶⁸ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 115-122.

⁴⁶⁹ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 159.

düşünülmektedir. Bunların yanında bu tanrıça metinlerde, *belit reme* (döl yatağının hanım efendisi), *šassūru* (rahim), *nin-ziznak* (fetüsün hanım efendisi), *nagar-šagak* (iç kısmın marangozu), *nin-bahar* (bakır ustası), *ḏtibira-kalammak* veya *ḏtibira-dingirenek* (tanrıların bakır ustası), *aruru* (rahim gevşetici), *sag4.zu-dingirenek* (tanrıların ebesi) ve *nin-sigs-sigs* (suskunluğun hanım efendisi) gibi çok farklı biçimlerde ifade edilmektedir.⁴⁷⁰

4) Enki: Sümerce “Enkig” olarak ifade edilen Enki⁴⁷¹ sözcüğünün, “yeryüzünün efendisi” anlamına geldiği düşünülmektedir.⁴⁷² Bu tanrı, metinlerde yerin ve bereketin efendisi (En-ki (.ak)), Irmağın maliki (Lugal-id (.ak)), *apsū*’nun maliki (Lugal-anzu (.ak)), biçimlendirme tanrısı (Nudimmud) ve kaynak (Naqbu) gibi farklı şekillerde ifade edilmiştir.⁴⁷³ Enki’nin Akadca karşılığı olan Ea (orijinal biçimi Hayya), hayat anlamına gelmektedir. Tatlı su, bilgelik, inşaat sanatının ve zanaat tanrısı olarak ifade edilen Enki, Eridu kentinin tanrısıdır. Bu tanrının sembolü keçi ve balık olmakla birlikte, bazı yerlerde yarı keçi ve yarı balık bir canlı biçiminde tasvir edilmiştir.⁴⁷⁴

Irmak, yağmur ve göl gibi tatlı sularda bulunan kutsal güç olarak görülen bu tanrı, tasvirlerde genellikle elindeki bir vazodan veya omuzlarından akan ve içerisinde balıkların bulunduğu iki nehir (Fırat ve Dicle) ile gösterilmiştir. Bu tanrının tasvirlerinde, İmdugug olarak adlandırılan, gök gürlemesi kuşu olarak ifade edilen ve kartala benzeyen bir kuş onun eline konmuş bir şekilde yer almaktadır. Bunun yanında bu tanrının ayak kısmında *apsū*’nun sembolü olarak bir dağ keçisi bulunmaktadır.⁴⁷⁵ Ea’yı ifade eden ideogram, antilop (*daru*

⁴⁷⁰ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 140-147.

⁴⁷¹ Bu tanrı metinlerde *en.ki-ga.kam2*, ⁴⁷⁰, ⁴⁶⁰, *ḏen.ki*, *ḏidim*, *ḏnu-dim-mud*, *ḏnin-ši-kù* ve Akadca Ea (*ḏé-a*) biçimlerinde ifade edilmektedir (<http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/enki/index.html>, ET. 01.09.2021.).

⁴⁷² National Geographic, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁷³ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 149-150.

⁴⁷⁴ National Geographic, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁷⁵ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 147-150.

veya *turakhu*) anlamına gelmektedir. Bu tanrı için metinlerde “yaratıcı antilop” ve “prens antilop” gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷⁶ Enki’nin tatlı suların efendisi olması ve suyun temizleyici özelliğinin bulunması, onu arınma ritüellerinin merkezine yerleştirmektedir. Bu tanrının, tanrılar meclisinde alınan kararları uygulama görevi bulunmaktaydı. Sümercede su ve sperm için aynı sözcüğün kullanılması, Enki’nin bereket tanrısı olarak ifade edilmesi ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷⁷

Enki’nin, eşi tanrıça Damgalnunna ile E-engur adlı tapınakta yaşadığına inanılmaktaydı. Bu çiftin evladı olan tanrı Asarluhi⁴⁷⁸, Babilliler döneminde tanrı Marduk olarak ortaya çıkmaktadır. MÖ. 2. bin yılın bitimine doğru Marduk’un, Enki’nin birçok görevini üstlendiği görülmektedir.⁴⁷⁹

Metinlerde Enki’nin, suyun setlerle yüzleşmek yerine etrafından dolanarak yol izlemesine benzeyen bir özelliği öne çıkmaktadır. Sorunlar karşısında güç kullanmak yerine zekice yöntemler bularak çözüm üreten bu tanrı, kurnaz⁴⁸⁰ olarak nitelendirilmektedir. Enki’nin rakiplerine ve problemlere karşı yaptığı zekice planlar ve hileler ile amacına ulaştığını ifade eden çok sayıda anlatı bulunmaktadır.⁴⁸¹ Bunlardan biri olan tufan anlatısında tanrılar insanlığı bir tufan ile yok etme kararı alınca, Enki bu durumu Ziusudra’ya bildirerek bir gemi yapmasını öğütler ve böylece tanrıların insanlığı yok etme planı başarısız olur.⁴⁸² Burada Enki, doğrudan tanrılara veya alınan karara karşı koymak yerine alınan kararın uygulamasını etkisizleştirmek için bir çözüm üretmiştir.

⁴⁷⁶ Demirci, *a.g.e.*, ss. 20-21.

⁴⁷⁷ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 149-151.

⁴⁷⁸ Bu tanrının Asaruludu, Asarluhi ve Namshub biçimlerinde adlandırıldığını görmek mümkündür (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Asaruludu>. ET. 15.09.2021.).

⁴⁷⁹ Leick (2019), *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁸⁰ Samuel Noah Kramer bu tanrı hakkındaki kitabını, “Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki” olarak adlandırmıştır (Bkz. Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.).

⁴⁸¹ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 151.

⁴⁸² Bkz. Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 643- 647.

5) Nanna (Suen-Sin): An'ın torunu ve Enlil'in en büyük oğlu olan ay tanrısı, Sümerce Nanna⁴⁸³ ve Akadca Suen⁴⁸⁴ olarak ifade edilmektedir. Baba⁴⁸⁵ olarak nitelenen bu tanrı için kullanılan *aš-im₄-babbar* ismi, yeni bir ışık anlamına gelmektedir.⁴⁸⁶ Bu tanrının özellikle iki kült merkezi öne çıkmaktadır. Bunlardan biri Ur kentinde yer alan *e₂-giš- šir-gal* (ulu ışığın evi) tapınağı ve diğeri Harran'da yer alan ve *e₂-khul-khul* (zevklerin evi) olarak adlandırılan tapınaktır.⁴⁸⁷ Çevresinde bataklıkların bulunduğu ve hayvancılığın yapıldığı Ur kentinin, bu tanrı ile ilgili sembol, metafor ve tanımlamaların oluşmasında etkili olduğu düşünülmektedir. Nanna'nın kendiliğinden yetişen meyve ve gökyüzünün hareketli sığırı olarak tanımlanması, sırası ile bahçıvan ve çoban yaklaşımını göstermektedir. Bunun yanında bu tanrının gökyüzünün teknesi ve tekne ile seyahat eden tanrı olarak ifade edilmesi, hilalin tekneye benzerliğine ve tekne kullanımının Ur'da yaygınlığına bağlanmaktadır.⁴⁸⁸

Nanna, bazı mitolojilerde Tanrıça Ninlil ile eşi Enlil'in ilk evladı olarak ifade edilmektedir. İlk doğan evlat⁴⁸⁹ olmasından dolayı, panteonda yüksek bir konuma sahip olmuştur. Tekne, boğa boynuzu, hilal, dolunayı anımsatan meyve parçası ve otuz sayısı gibi çok sayıda sembol, onu ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁹⁰ Ay gökcismi ay yılına dayanan

⁴⁸³ Bu tanrı için metinlerde Nanna (^dšeš.na, ^dšeš.ki, na-an-na), Su'en/Sin (^den.zu, (^d30), Dilimbabbar (dil-im₂-babbar) ve *aš-im₄-babbar* isimleri kullanılmıştır

(<http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/nannasuen/>, ET. 01.09.2021.).

⁴⁸⁴ Suen ismi zamanla kısaltılarak Sin şeklini alır (Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 163.).

⁴⁸⁵ Nanna için yazılmış olan bir dini şiirde bu tanrı için "Nanna babamız" ifadesinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir (Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 19.). Tanrı için baba nitelemesi özellikle Hristiyanlıkta yaygın olarak kullanılmaktadır (Bkz. Thomas R. Teply, *My Father Your Father: A Biblical View Of God As Our Father*, Christian Faith Publishing, Meadville, 2019.).

⁴⁸⁶ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 163.

⁴⁸⁷ King (2019), *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁸⁸ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 167-168.

⁴⁸⁹ İlk doğan çocuğun üstünlüğü anlayışının, antik dönemde Yahudi, Yunan ve Roma toplumlarında bulunduğu bilinmektedir (Bkz. Kyu Seop Kim, *The Firstborn Son in Ancient Judaism and Early Christianity: A Study of Primogeniture and Christology*, Brill Publishing, Leiden, 2019.).

⁴⁹⁰ National Geographic, *a.g.e.*, s. 36.

takvimin temeli olduğu için ay tanrısı Sin, “aylarına babası” olarak da ifade edilmiştir.⁴⁹¹

Ay’ın bir tanrıyı temsilen kullanımı, tarihöncesi dönemlere kadar uzanmaktadır. Ay hilal biçiminde gökyüzünde görüldüğünde bu durum, Nanna’nın teknesi ile gökyüzüne geri döndüğü biçiminde yorumlanırdı. Burada Nanna, tekne üzerinde ülkesini iyilikle gözetken bir tanrı olarak düşünülmekteydi. Nanna’nın sembolü olan hilali, onun antropomorfik tasvirlerinde tacının üstünde kullanıldığını görmek mümkündür.⁴⁹²

6) Ninurta (Ninġirsu): Sümerlerin erken dönemlerine uzanan bir geçmişe sahip olan bu tanrının isminin anlamı konusunda hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Enlil’in oğlu olan Ninurta’nın tapınağı *E-šu-me-ša*, Nippur kentinde bulunmaktaydı. İç içe geçmiş olan Ninurta ve Ninġirsu isimlerinin farklı iki tanrıyı veya tek tanrının farklı iki ismini ifade ettiği konusu açık değildir. Bununla birlikte Ningirsu’nun, Ninurta’nın yerel biçimi olduğu düşünülmektedir.⁴⁹³ Erken dönemlerden (yaklaşık MÖ. 2550’lerden) itibaren Lagaş kentinde Girsu’nun efendisi anlamında Nin.girsu adında özellikleri Ninurta’ya benzeyen bir tanrının bulunduğu bilinmektedir. Ninurta’nın bu tanrının yerine geçip geçmediği ve bu tanrıdan ne düzeyde etkilendiği tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte isim olarak ekime elverişli arazinin efendisi anlamına gelen Nin.urta’nın aynı zamanda bir savaş tanrısı olması, bu tanrının farklı iki tanrının sentezi olduğunu düşündürmektedir.⁴⁹⁴ Ninurta’nın eşi konusunda bir belirsizlik olmakla birlikte, Gula veya Bau olduğu ifade edilmektedir.⁴⁹⁵

MÖ. 2. bin yılın sonlarına ait ve yeni versiyon olarak ifade edilen *Anzu Miti* adlı

⁴⁹¹ Murphy, *a.g.e.*, s. 251.

⁴⁹² Sara Pizzimenti, “The Other Face of the Moon: Some Hints on the Visual Representation of the Moon on Third-Millennium B.C.E. Mesopotamian Glyptic”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, s. 267.

⁴⁹³ Black ve Green, *a.g.e.*, ss. 162-163.

⁴⁹⁴ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 384.

⁴⁹⁵ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 163.

metinde Ninurta isminin ve MÖ. 1600'lere tarihlenen ve anlatının eski versiyonu olan metinde Ningirsu isminin aynı tanrı için kullanılması, iki ismin aynı tanrıya ait olduğu⁴⁹⁶ ve bu tanrının zamana ve bölgeye bağlı olarak farklı şekillerde adlandırıldığı düşüncesini desteklemektedir.⁴⁹⁷ Bu tanrı genellikle Nippur ve Girsu kentlerinde öne çıkmaktadır. Başlarda şiddetli rüzgâr getiren bulut olarak ifade edilen bu tanrı, daha sonraları uzun kanatlara sahip aslan başlı bir kuş biçiminde tasvir edilmiştir. Bunun yanında onun, kuş sembolü ile birlikte tamamen insan, insan gövdeli kuş, ağzı ile yağmur yağdıran kuş ve yıldırım atan aslan başlı kuş gibi farklı şekillerde tasvirleri görülmektedir.⁴⁹⁸ Metinlerde Ningirsu'nun yardımı sayesinde, Lagaş kralı Eannatum'un düşmanlarına karşı zafer kazandığı ifade edilmektedir. MÖ. 27. yüzyıla tarihlenen Akbabalar Stelinde, Ningirsu'nun yardımına vurgu yapılmaktadır. Eannatum'un haleflerinden biri tarafından, MÖ. 22. yüzyılda Ningirsu onuruna bir tapınak yapılır.⁴⁹⁹

7) Utu (Şamaş:Şamaş): Sümerce ışıık veya gün anlamına gelen Utu'nun Akadca karşılığı, güneşle bağlantılı bir sözcük olan Şamaş'dır.⁵⁰⁰ Tanrılar panteonunda Nanna ve Ninurta'nın ardından, Nanna'nın üç evladı olan Utu, İşkur ve İnanna gelmektedir.⁵⁰¹ Bu tanrı özellikle Larsa ve Sippar kentlerinde öne çıkmaktadır. Güneşin aydınlatma ve açık bir şekilde gösterme özelliğinden dolayı Utu, adaleti ve eşitliği sağlayan tanrı olarak ifade edilmektedir.

⁴⁹⁶ Tevrat'ta aynı tanrı için Elohim ve Yahve gibi iki farklı ismin kullanılmasından hareketle, bu tanrının farklı şekillerde isimlendirildiği metinlerin derlenerek tek metin haline getirildiği anlaşılmıştır (Bkz. Richard Elliott Friedman, *Who Wrote the Bible?*, Harper Collins Publishing, New York, 1997, ss. 61-69.). Benzer durum Tevrat'tan önce Mezopotamya'da açık bir şekilde görülmektedir. Bu durum, Yakınoğu'da bir tanrının zamana ve bölgeye bağlı olarak farklı şekilde adlandırılmasından kaynaklanmaktadır. Bunun sonucunda aynı özellikte olan ve farklı şekillerde adlandırılan tanrılar ortaya çıkmıştır.

⁴⁹⁷ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 439-463.

⁴⁹⁸ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 171-174.

⁴⁹⁹ Kleiner (2017), *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁰⁰ National Geographic, *a.g.e.*, s. 40.

⁵⁰¹ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 180.

Savaş ve karmaşa karanlığa benzetildiği gibi düzen ve huzur aydınlıkla özdeşleştirilmiştir.⁵⁰²

Mari kentinde bulunan bir tapınakta ortaya çıkartılan metinde, “Şamaş, bütün kara kafalılardan (Sümerlerin) çobanı, meşhur tanrı, hayat bahşeden, her şeyin hâkimi, yakarışları kabul eden, adakları ve duaları kabul etmeye hazır olan, kendisine tapanlara uzun ömür ve mutluluk bahşedendir.” ifadeleri geçmektedir.⁵⁰³ Bu ifadeler, tanrı Şamaş’ın dönemin toplumundaki imajını göstermesi açısından önemlidir.

Eril bir tanrı olan Utu’nun, Sami gelenekte Sin’in kız kardeşi olduğu düşüncesi görülmektedir. Akadca bazı isimlerde güneş tanrıçasının izlerine rastlanmaktadır.⁵⁰⁴ Gündüz yaşayanlar dünyasında ve gece yer altı dünyasında yargılayıcı olan Utu, genellikle elinde bir asa ve bir halka ile tahtında otururken tasvir edilmektedir. Hammurabi kanunlarının yazılı olduğu anıtta bu tanrı, yasanın ve düzenin koruyucusu olarak tasvir edilmektedir. Tasvirde bu tanrı, otoritenin sembolü olan asayı ve halkayı Hammurabi’ye doğru uzatmaktadır. Bu durum, Hammurabi yasalarının meşruiyetini ve tanrısal dayanağını vurgulamaktadır.⁵⁰⁵

Kudurru (sınır) taşlarının en üst kısmında öncelikle tanrı sembollerine yer verilirdi ve bu semboller arasında genellikle Utu’nun sembolü yer almaktadır. Utu’nun gün boyunca gökyüzünde seyahat ettiğine ve insanları izlediğine inanılırdı. Güneşi temsil eden yuvarlak bir disk ve bu diskin içinde yer alan dört ana yönü temsil eden dört kenarlı bir yıldız olan Utu’nun sembolü, Mezopotamya tasvirlerinde çok sık görülmektedir.⁵⁰⁶

8) İşkur (Adad): Akadlarda Adad⁵⁰⁷ olarak adlandırılan ve Şamaş’ın kardeşi olan

⁵⁰² National Geographic, *a.g.e.*, s. 40.

⁵⁰³ Tom Head, *Ancient Mesopotamia*, Abdo Publishing, Minnesota, 2015, s. 68.

⁵⁰⁴ Michalowski (1997), *a.g.e.*, s. 100.

⁵⁰⁵ National Geographic, *a.g.e.*, s. 40.

⁵⁰⁶ Heather Lynn, *Evil Archaeology: Demons, Possessions, and Sinister Relics*, Red Wheel Weiser Publishing, Newburyport, 2019, s. 31.

⁵⁰⁷ Bu tanrının Hadad ve Raman olarak adlandırıldığını görmek mümkündür (Bkz. Frank Moore Cross, *Canaanite Myth and Hebrew Epic: Essays in the History of the Religion of Israel*, Harvard University Press, Cambridge, 2009, s. 58.).

İşkur, yağmur ve fırtına tanrısı olarak ifade edilmektedir. Genellikle sığır güden çobanların tanrısı olarak öne çıkan İşkur, bereketin efendisi ve bitki örtüsünü yaratan ve büyüten kral olarak tanımlanmaktadır. Erken dönemlerde aslan ve boğa biçimlerinde tasvir edilen bu tanrı, antropomorfizmin yaygınlaşmasıyla birlikte gökyüzünde aracı ile dolaşan ve gökten yeryüzüne taşlar (dolu ve yağmur taneleri) fırlatan bir savaşçı olarak gösterilmiştir. Nanna'nın oğlu olarak bilinen İşkur'u, An'ın evladı ve Enki'nin ikizi olarak ifade eden metinler bulunmaktadır.⁵⁰⁸ Sembolü çatal biçimli şimşek olan bu tanrının kutsal hayvanı, boğadır.⁵⁰⁹ MÖ. 6. yüzyılda Babil'in İştar kapısında, Adad'ın kutsal boğası ve Nabu'nun ejderhası tasvir edilmiştir.⁵¹⁰ Bitkarkara⁵¹¹ şehrinin tanrısı olan İşkur'un karısı tanrıça Şala'dır.⁵¹²

9) İnanna (İştar): Sümerlerin aşk ve savaş tanrıçasıdır.⁵¹³ İnanna, Sümerce “göklerin hanım efendisi” anlamına gelmektedir ve bu tanrıça Akadlarda İştar olarak bilinmektedir. Venüs gök cisminin tanrıçası olan İnanna, Yakındoğu mitolojisinde en çok öne çıkan tanrıçalardan biridir. Bu tanrıça, aşk ve bereket ile savaş ve yok etme gibi birbirine zıt kavramları temsil etmektedir. Sembolü aslan olan İnanna'nın temelde kült yeri Akad (Agade) kentidir.⁵¹⁴ Bununla birlikte bu tanrıçanın kültü Uruk, Kiş ve Arba'il (Erbil) gibi kentlerde öne çıkmaktadır.⁵¹⁵ Sümerlerin dişil yönü güçlü bir aşk tanrıçası, eril özellikleri öne çıkan savaşçı ve Sami kökenli bir tanrıça ve Venüs gezegeni ile temsil edilen üçüncü bir tanrıçanın

⁵⁰⁸ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 181-182.

⁵⁰⁹ McCall, *a.g.e.*, s. 39.

⁵¹⁰ Kleiner (2017), *a.g.e.*, s. 34.

⁵¹¹ Zabalam ve Adab şehirleri arasında yer aldığı ifade edilen bu şehrin, günümüz Tell Jidr bölgesinde olduğu düşünülmektedir (Jacobsen (2008), *a.g.e.*, s. 29.).

⁵¹² Jacobsen (2008), *a.g.e.*, s. 29.

⁵¹³ Kleiner (2017), *a.g.e.*, s. 34.

⁵¹⁴ National Geographic, *a.g.e.*, s. 38.

⁵¹⁵ McCall, *a.g.e.*, s. 39.

birleşiminden İnanna'nın ortaya çıktığı düşünülmektedir.⁵¹⁶

Mezopotamya tarihinde çok sayıda tanrıça kültünün bulunduğu bilinmektedir. Fakat bunlardan hiçbiri İnanna kadar öne çıkıp tanınmamıştır. Yakındoğu'da görülen Astarte (veya Aştarte⁵¹⁷), Anat, Asherah ve Ashtaroth gibi tanrı ve tanrıçalar, bu tanrıça ile özdeşleştirilmiştir. Bazı metinlerde İnanna için dans eden kadın anlamında Aguşaya ismi kullanılmıştır.⁵¹⁸ İnanna'nın, hurma ambarında kişileştirilen bir güç ve bahçıvanların tanrıçası olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu tanrıçanın, hurma salkımlarının evi anlamına gelen Eanna tapınağında yaşadığına inanılmaktaydı.⁵¹⁹

Şamaş ile Adad'ın kız kardeşi ve Sin'in üçüncü evladı olan bu tanrıça, kasırga ve yağmur tanrıçası olarak da ifade edilmektedir ve bazı metinlerde sabah ve akşam yıldızının tanrıçası olarak nitelenmektedir. İsin kralı İddin-Dagan dönemine ait bir dini metinde, akşam yıldızı olarak göğe yükselen İnanna selamlanmaktadır. Bunun yanında sabahyıldızı olarak yükselen İnanna'nın canlılara uyanmaları için işaret verdiği ifade edilmektedir. Bu tanrıçanın ambarın kutsal gücü, fahişelerin tanrıçası, göğün ulu kraliçesi ve gökyüzünün kutsal ışığı olarak nitelendiği görülmektedir. Çok farklı sıfatlara sahip olan bu tanrıça, *nin-mer-šar-ra* (çok sayıda makama sahip kraliçe) olarak tanımlanmıştır.⁵²⁰

Adına ithaf edilen on beşten fazla büyük tapınağın bulunduğu bu tanrıça için krallara özgü sıfatların kullanıldığı görülmektedir.⁵²¹ O, hayatı ve ölümü idare eden tanrıça olarak

⁵¹⁶ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 229.

⁵¹⁷ Aştarte ismi Sami kökenli tanrıçanın Yunanca adlandırmasıdır. Özellikleri tanrıça İnanna ile neredeyse aynı olan bu tanrıçanın kültü, antik Yakındoğu'da oldukça yaygındı. Onun ismi, Mısır, Sidon, Filistin, Kıbrıs ve Fenike bölgelerinde ortaya çıkartılan metinlerde görülmektedir. Tanah'ta Aştoreth olarak geçen bu tanrıça hakkında birçok belirsizlik bulunmaktadır (Patricia Monaghan, *Encyclopedia of Goddesses and Heroines*, New World Library Publishing, California, 2014, s. 33.).

⁵¹⁸ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 240, 258.

⁵¹⁹ Jacobsen (2008), *a.g.e.*, s. 27.

⁵²⁰ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 182-190.

⁵²¹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 230.

hem eril (savaş) hem de dişil (aşk) özellikleri taşıdığı için hermafrodit olarak *ıştar barbata* biçiminde ifade edilmiştir. Uruk tanrısı Dumuzi ile İnanna'nın evliliğine dayanan kutsal evlilik (Hieros Gamos) mitolojisi, Yakındoğu'nun en çok bilinen anlatılarından biridir.⁵²²

Bereket tanrıçası ıştar'ın, kendisine tapanlara mahsul, hayvan ve çocuk ihsanında bulunduğuna inanılırdı.⁵²³ Asur dönemi metinlerinde bu tanrıça, tanrı Aşur'un eşı olarak ifade edilmiştir. Bu metinlerde ıştar için *bēlit* (hanımefendi) unvanı kullanılmıştır. ıştar adının, tanrıçaları ifade etmek için genel bir kavram olarak kullanılabildiği anlaşılmaktadır. Akadlarda tanrı Sin'in kızı ve Sippar'ın savaş tanrıçası olarak tapınılan bu tanrıça için *anunitu* ismi kullanılmıştır.⁵²⁴

Sümerce yazılmış bir tablette İnanna'nı 120 sevgilisinin olduğu ve bu sevgililerin onu doyurmada yetersiz kaldığı belirtilmektedir.⁵²⁵ Metinlerde İnanna'nın, yer altı dünyasının kraliçesi ve ablası olan tanrıça Ereşkigal'in makamına göz diktiği ve bunun için yer altı dünyasına inerek zorlu bir yolcuğa giriştiği anlatılmaktadır. Gılgamış Destanında Gılgamış'a evlilik teklifinde bulunan İnanna, güvensiz olduğu gerekçesi ile aşığılanarak reddedilir. Gururu kırılan tanrıça, Gılgamış'dan intikam almaya çalışır.⁵²⁶

Metinlerde ıştar'ın karakteri ile ilgili verilen özelliklerin çelişkilerle dolu olduğu görölmektedir.⁵²⁷ Bundan dolayı onun karakteri, iki kutuplu olarak ifade edilmektedir. Onun

⁵²² Eliade (2003), *a.g.e.*, s. 85.

⁵²³ Sherman Hollar (Ed.), *Ancient Civilizations: Mesopotamia*, Britannica Educational Publishing, New York, 2012, s. 60.

⁵²⁴ King (2019), *a.g.e.*, s. 26.

⁵²⁵ McCall, *a.g.e.*, s. 39.

⁵²⁶ ..., *Gılgamış Destanı*, (Çev. Sait Maden), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 13. Basım, İstanbul, 2020, ss. 57-63.

⁵²⁷ Bu tanrıça metinlerde, "Bıktırma, hor görme, küçümseme, aşığılama ve saygı senin elindedir İnanna. Hüzünlü olma, felaket, acı ile sevinç ve avunma senin elindedir İnanna. Ürperten şiddetli korku, kendinden geçiren kaygı ve görkem senin elindedir İnanna." (Thorkild Jacobsen, *The Harps that Once: Sumerian Poetry in Translation*, Yale University Press, New Haven, 1987, s. 141.) ve "Tahrip etmek, düzeltmek, parçalamak ve düzenleyerek yerleştirmek sana mahsustur İnanna. Kadını erkeğe dönüştürmek ve erkeği kadına dönüştürmek sana mahsustur İnanna." (Ake W. Sjöberg, "in-nin šà-gur₄-ra. A Hymn to the Goddess

karakterindeki bu zıtlık cinsiyet konusunda öne çıkmaktadır. Asurbanipal kütüphanesindeki bazı geç dönem metinlerinde İştar, sakallı ve eril bir tanrı olarak geçmektedir. Bunun yanında onun dişil yönüne atıf yapan çok sayıda metin vardır. Bu tanrıçanın erkek cinsel organı ve kadın göğsü ile tasvirleri bulunmaktadır. İştar kültü görevlilerinin bu tanrıça ile ilgili festival ve uygulamalarda karşı cinsin kıyafetlerini giymeleri, bu cinsiyet zıtlığının yansıması olarak görülebilir.⁵²⁸

10) Dumuzi (Tammuz): Bad-tibira (Tell al-Madinah) şehrinin tanrısı olan Dumuzi, bereket ve hayat veren tanrı olarak ifade edilmektedir. Dumuzi kültü temel olarak iki eksen üzerinden devam etmiştir. Biri onun İnanna ile evliliğı, diğeri ise genç yaşta ölümüne ağıttır. Dumuzi'nin İnanna ile evliliğı, bir kült drama ile ortaya konulurdu. Burada tanrı rolünde kral ve tanrıça rolünde bir rahibe yer almaktaydı. Uruk'da bu evliliğın, bazı ritüelleri içeren bir hasat festivali biçiminde kutlandığı görölmektedir.⁵²⁹ Fenikelilerde Adonis-Thammuz olarak bilinen bu tanrıyı, Mezopotamya dışında farklı kültürlerde görmek mümkündür.⁵³⁰

11) Marduk: İsmi "Utu'nun buzağısı" anlamına gelen Marduk, Enki'nin oğlu olarak ifade edilmektedir. Tarih sahnesine sıradan bir tanrı olarak ortaya çıkan Marduk, MÖ. 18. yüzyılda Hammurabi'nin Babil şehrini imparatorluğunun merkezi yapmasıyla bu şehrin tanrısı olarak tanrılar panteonunda öne çıkmaya başlamıştır. Mezopotamya literatüründe onun hakkında yazılmış çok sayıda metin bulunmaktadır. Bunlardan biri olan *Enuma Eliş* yaratılış destanında Marduk'un, evrenin ve düzenin Tiamat tarafından yıkılmasını engellediğı ifade edilmektedir.⁵³¹

Inanna", *Zeitschrift für Assyriologie*, 65, 1976, ss. 189-190.) biçimlerinde tasvir edilmektedir.

⁵²⁸ Bahrani, *a.g.e.*, ss. 241-245.

⁵²⁹ Jacobsen (2008), *a.g.e.*, ss. 28-29.

⁵³⁰ Ragozin, *a.g.e.*, s. 108.

⁵³¹ Bkz. Heidel, *a.g.e.*, ss. 35-89.

Enuma Eliş destanında, Marduk'un elli isminin olduğu belirtilmektedir.⁵³² Bu metinde Marduk'un elli ismi (Mar.utu, Marukka, Marutukku, Mar.şa.kuş.u, Lugar.dimmer.ankia, Asalluhi.Namtila Nade.Lugar.dimmer.ankia, Asalluhi, Asalluhi.Namru, Asari, Asar.alim, Asar.alim.nunna vd.) sayılarak bu tanrı, hem övülmekte ve yüceltilmekte hem de bu isimlerin anlamları verilmektedir.⁵³³ Bu destanın merkez figürü olan Marduk, tanrıların karşılaşmaktan çekindiği Tiamat ile savaşır ve onu yener. Bunun üzerine tanrılar, Marduk'u kutlar ve ona hediyeler sunar. Tanrı An'ın yanına oturan ve diğer tanrıların onun önünde eğilerek biat ve bağlılık yemini ettikleri Marduk'a, göğün ve yerin tanrılarının kralı anlamına gelen *Lugal-dimmer-an-ki-a* unvanı verilir.⁵³⁴

Mezopotamya literatüründe büyük tanrıların Marduk üzerinden tanımlandığı⁵³⁵ ve MÖ.1. bin yılda *bel* (efendi) sıfatı ile Marduk isminin eşanlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.⁵³⁶ Onun kutsal hayvanı ve sembolü ejderhadır ve bu hayvan *mušḫuššu* olarak adlandırılmaktadır.⁵³⁷ Oğlu Nabu, yazı ve bilgelik tanrısı olarak ifade edilmektedir.⁵³⁸ Enki'nin eşi ve onun annesi tanrıça Damkina, Babil'de önemli bir konuma sahip olmuştur. Bunun yanında bu tanrının eşi tanrıça Zarnapanit'in, tanrıça Damkina kadar olmasa da tanrılar panteonunda önemli bir yeri vardır.⁵³⁹

12) Aşur (Aššur): Asur şehrinin tanrısı olan Aşur, Asur tanrılar panteonunun kralıdır.

⁵³² Heidel, *a.g.e.*, s. 22.

⁵³³ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 737-747.

⁵³⁴ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 223-241.

⁵³⁵ Bu metin şöyledir: "Ninurta çapanın Marduk'udur, Nergal hücumun Marduk'u, Zebaba yakın doğuşun Marduk'u, Enlil hakimiyetin ve tedbirin Marduk'u, Nabium hesaplamının Marduk'u, Sin gece karanlığını aydınlatan Marduk'tur, Şamaş adaletin Marduk'u, Adad yağmurların Marduk'u..." (Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 306.).

⁵³⁶ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 182.

⁵³⁷ Theodore J. Lewis, "Art and Iconography: Representing Yahwistic Divin", *The Wiley Blackwell Companion to Ancient Israel*, (Ed. Susan Niditch), Wiley Blackwell Publishing, Sussex, 2016, s. 514.

⁵³⁸ Kleiner (2017), *a.g.e.*, s. 34.

⁵³⁹ King (2019), *a.g.e.*, s. 26.

Bu tanrının bazen Enlil ile özdeşleştirildiği görülmektedir.⁵⁴⁰ Tanrı Aşur, Marduk gibi önce bölgesel ve sıradan bir tanrı olarak ortaya çıkmış ve zamanla tanrılar panteonunda önemli bir konuma yükselmiştir.⁵⁴¹ Asur (Aşur) isminin metinlerde önce kent ismi olarak görülmesi ve daha sonra tanrı ismi olarak kullanılması, bu tanrının ismini Asur kentinden aldığı sonucuna götürmektedir.⁵⁴² Bununla birlikte bu ismin muhtemelen önce tanrı ismi olduğu ve daha sonra bu tanrı isminin yerleşim yerine verildiği düşüncesi bulunmaktadır.⁵⁴³ Bu tanrı, Asurluların milli tanrısı ve Asur krallığının temel unsuru haline gelmiştir. Asurluların taşra sisteminin tamamının, tanrı Aşur'a tapınım merkezli olduğu ve kentin ve kralın kutsallığının bu tanrıya dayandığı ifade edilmektedir.⁵⁴⁴

13) Nammu (Namma): İsmi sonsuz deniz anlamına gelen işaretle yazılan tanrıça Nammu, yeri ve göğü doğuran ana ve tanrıları yaratan ata olarak ifade edilmektedir. Evrenin yaratılışı ile ilgili metinlerde adı sık sık geçen bu tanrıça, eril gök tanrısı An ile dişil yer tanrıçası Ki'yi meydana getirerek ilk çifti doğuran anne olarak öne çıkmıştır.⁵⁴⁵

14) Ereşkigal: Ereşkigal ve eşi Nergal, dönüşü olmayan yer olarak tanımlanan yeraltı dünyasını yöneten tanrılardır. Ölüler diyarının yöneticisi olan tanrıça Ereşkiga'e daha sonra hastalıkların tanrısı Nergal eşlik etmiştir.⁵⁴⁶ Nergal'in diğer bir ismi Erra (veya İrra)'dır ve *Erra'nın Şiiri* (veya *Destanı*) adında önemli bir mitolojik metin bulunmaktadır.⁵⁴⁷

15) Kula: Tuğla tanrısı olarak ifade edilen Kula, nesnelerin tanrı olabileceğini

⁵⁴⁰ Kleiner (2017), *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁴¹ National Geographic, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁴² Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 106.

⁵⁴³ Morris Jastrow, "Assur", *The Encyclopedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*, (Ed. Hugh Chisholm), Cilt 2, 11. Baskı, Encyclopedia Britannica Company, New York, 1910, s. 788.

⁵⁴⁴ Christopher B. Hays, *Death in the Iron Age II and in First Isaiah*, Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan ve Cambridge, 2015, s. 26.

⁵⁴⁵ Eliade (2003), *a.g.e.*, s. 79.

⁵⁴⁶ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 183.

⁵⁴⁷ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 781-782.

göstermektedir. Bu tanrı, Enki tarafından *abzu* ile toprağın karıştırılmasından yaratılmıştır ve başta tapınaklar olmak üzere binaların, tanrıların isteklerine uygun bir biçimde ve dayanıklı olmasını sağlamaktadır.⁵⁴⁸ Sümercede *sig₄* () (Akadca *libittum*) işareti, tuğlayı, tuğlaların şekillendirildiği tuğla ayını (mayıs-haziran) ve sembolleri kazma ile tuğla kalıbı olan tanrı Kula'yı (*^dsig₄*) ifade etmektedir.⁵⁴⁹

Mezopotamya Dininde öne çıkan bu tanrıların dışında Venüs gök cismini yöneten tanrı Dilbat veya Delebat, özellikle Fırat ve Dicle olmak üzere akarsuları yöneten tanrı Enbilulu, ateş tanrısı Gibil, bitkilerin büyümesini sağlayan tanrı Aşnan, hayvanların gelişmesini sağlayan tanrı Lahar, bozkırın hanımefendisi tanrıça Nin-edinna, ufak kemirgen hayvanların hanımefendisi tanrıça Nin-kilim, madenlerden sorumlu tanrı Nin-simug, kumaş ve iplik işlerinden sorumlu tanrı Uttu, kereste ile ilgili işlerin tanrısı Nin-ildu, ziraat tanrısı Enkimdu⁵⁵⁰, Sümerlerin yazı, öğrenme ve hasat tanrıçası Nisaba⁵⁵¹ ve Dumuzi'nin kız kardeşi, rüya yorumcusu ve şarap tanrıçası Geshtinanna⁵⁵² gibi sayısı binleri bulan tanrı ve tanrıçanın varlığı bilinmektedir.

16) Anunnaki ve İgigu Tanrı Grupları

Tanrıların sorumlu oldukları alanların kura ile belirlendiği, bazı metinlerde ifade edilmektedir. *Atrahasis* veya *Ulu Bilge Şiiri* adlı metinde bu kura sonucunda, göğün tanrı An'a, angarya işlerin İgigu'lara, gökyüzü işlerinin Anunnakilere çıktığı anlatılmaktadır.⁵⁵³ *Enuma Eliš* destanında insanın yaratılışı anlatıldıktan sonra Marduk'un, tanrıları gökyüzünün

⁵⁴⁸ Demirci, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁴⁹ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 42.

⁵⁵⁰ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 61-62.

⁵⁵¹ Ming Him Ko, *The Levite Singers in Chronicles and Their Stabilising Role*, Bloomsbury Publishing, New York ve London, 2017, s. 273.

⁵⁵² C. Scott Littleton, *Gods, Goddesses, and Mythology*, Cilt 4, Marshall Cavendish Publishing, New York-London- Singapore, 2005, s. 451.

⁵⁵³ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 603- 607.

ve yeryüzünün Anunnakileri olmak üzere iki gruba ayırdığı ifade edilmektedir. Bu destanda, yeryüzüne yerleştirilen 300 Anunnakinin *apsu*'da yaşadığı ve gökyüzüne 300 Anunnakinin yerleştirildiği belirtilmektedir.⁵⁵⁴ *Enki ve Ninmah* adlı metinde, yer ile gök ayrıldıktan ve tanrıların kaderi belirlendikten sonra onların yaratıldığı anlatılmaktadır.⁵⁵⁵

Mezopotamya'nın üst sınıf tanrılarını oluşturan Anunnakilerin aksine, İgigi veya İgigu olarak adlandırılan tanrılar alt sınıf tanrıları ifade etmektedir.⁵⁵⁶ İgigi, alt sınıf bir grup tanrının genel ismidir ve bu grubu oluşturan tanrıların kişisel isimleri yoktur. Sayılarının 300'ü bulunduğu düşünülen İgigiler'in, Anunnakiler tarafından köle gibi angarya işlerde çalışmaya zorlandıkları *Atrahasis* adlı metinde anlatılmaktadır. İgigilerin bu duruma itiraz ederek baş kaldırması üzerine, bu işleri yapması için insanların yaratıldığı belirtilmektedir.⁵⁵⁷

İlk defa Sümer metinlerinde görülen Anunnakilerin aksine, İgigiler Eski Babil Dönemine kadar Mezopotamya literatüründe görülmemektedir. İgigilerin yeryüzünün ve Anunnakilerin gökyüzünün tanrıları olduğu biçiminde bir düşünce bulunmakla birlikte İgigilerin durumu konusunda bazı belirsizlikler varlığını korumaktadır.⁵⁵⁸ İgigileri, gökyüzünün tanrıları olarak tanımlayan metinler bulunmaktadır.⁵⁵⁹ MÖ. 2. bin yılın sonlarına ait olduğu düşünülen ve *An.gim* veya *Ninurta Nippur'a Geri Dönüyor* adlı metinde, tanrı Ninurta'ya "Anunna'ların en kuvvetlisi" denilmektedir.⁵⁶⁰ Buradan bazı tanrıların Annunaki olarak ifade edilebildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁵⁴ Heidel, *a.g.e.*, ss. 69-72.

⁵⁵⁵ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 214.

⁵⁵⁶ Maximillien De Lafayette, *A to Z: Akkadian-English Dictionary*, Times Square Press, New York vd., 2014, s. 284.

⁵⁵⁷ George ve Al-Rawi, *a.g.e.*, s. 169.

⁵⁵⁸ Bertman, *a.g.e.*, s. 119.

⁵⁵⁹ Sabine Franke, *Anthology of Ancient Mesopotamia Texts: When the Gods Were Human*, Pen and Sword Publishing, South Yorkshire, 2016, s. 113.

⁵⁶⁰ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 425-426.

1.5. Tanrı Olmayan Ruhsal Varlıklar

Mezopotamya’da tanrılarına karşı sorumluluklarını yerine getiren kişiye, tanrılarının iyi davranacağı ve tanrılardan zarar gelmeyeceği inancı bulunmaktaydı. Bu inanç, tanrılara karşı sorumluluklarını yerine getiren bireylerin başına gelen olumsuzlukları açıklamak için kötülüğün kaynağı olan bazı kötü ruhsal varlıklara ihtiyaç duymaktadır. Burada hastalık, felaket, afet gibi kötülöklere neden olan kötü ruhsal varlıkların (cinler, ifritler veya şeytanlar gibi), tanrılarının imajının zedelenmesinin önüne geçtiğı anlaşılmaktadır. Bu kötü ruhsal varlıklar, Sümerce *udug, gals, .la, a.la, asag*, vb. ve Akadca *utukku, gallu, alu, asakku, tu, ahhazu, rabisu, pašittu* vb. sözcükler ile ifade edilmişlerdir.⁵⁶¹

Mezopotamya’da kötü ruhların kişiye musallat olarak onu hasta edebileceğı inancı bulunmaktaydı.⁵⁶² İlk dönemler *labartu* olarak ifade edilen *lamaštu*, özellikle yüklü kadınlara, doğum yapanlara ve annelere musallat olan dişi bir kötü ruhsal varlıktır.⁵⁶³ *Lamaštu*’nun, bir anne gibi bebeklere göğsünü sunduğı ve bu yolla bebeğı yakalayarak yeraltı dünyasına götürdüğü düşünölmekteydi.⁵⁶⁴ Vücutun baş kısmında ortaya çıkan ağrı ve hastalığı tedavi etmek için yazılmış bir büyü metni şöyledir:

“Tanrı An’ın kızı *lamaštu*... Kafada ortaya çıkan ateşi şiddetlendiren bıçak, tüylerle sarılı tanrıça...Tanrılarının namına, senin yaptıklarını tanrılar etkisiz hale getirsin ve gökyüzünde uçan kuşlar gibi uç uzaklaş!”⁵⁶⁵

Öne çıkan diğör bir kötü ruhsal varlık, *pazuzu*’dur. *Pazuzu*’nun *lamaštu*’yu kovma ve onun kötölüklerini etkisiz hale getirme gücünün olduğuna inanılırdı. Bundan dolayı insanlar,

⁵⁶¹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁶² National Geographic, *a.g.e.*, s. 45.

⁵⁶³ Walter Burkert, *Yunan Kültüründe Yakındoğı Etkileri*, (Çev. Mehmet Fatih Yavuz), İthaki Yayınları, İstanbul, 2017, s. 114.

⁵⁶⁴ National Geographic, *a.g.e.*, s. 45.

⁵⁶⁵ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 60.

kötü ruhlardan korunmak için *pazuzu* muskalarını taşımaktaydı.⁵⁶⁶ Babil ülkesinde kilden ve taştan yapılmış çok sayıda muska ortaya çıkartıldı. Bu muskalarda *pazuzu*, kanatlı bir şekilde tasvir edilmektedir. Bu ruhsal varlığın tasvir edilmesinin amacı, onun kötü ruhsal varlıklar üzerindeki etkisi ve otoritesi olduğu düşünülmektedir.⁵⁶⁷ *Lamaštu*'ya benzeyen diğer bir kötü ruhsal varlık, *lamia*'dır.⁵⁶⁸

Düşmanlık, tehlike, hastalık ve musibet gibi kavramlarla özdeşleşen bu varlıkların, çöl, bozkır ve yeraltı dünyası gibi yerlerde yaşadıkları ifade edilmektedir.⁵⁶⁹ Kötü ruhsal varlıkların, tanrı An ve Enlil'in çocukları olduğu inancı bulunmaktaydı. Bunun yanında bazı iyi ruhsal varlıkların bulunduğu görülmektedir. İnsan başlı, kuş kanatlı, aslan veya boğa biçimli ve *şedu* veya *lamassu* (veya *lamaššu*) olarak adlandırılan koruyucu varlıklar, Asur'da saray kapılarının önünde muhafız olarak durmaktaydı.⁵⁷⁰ *Lugal-e* adlı metinde, yer ile göğün birleşmesinden ilk şeytani varlık olan *asakku*'nun ortaya çıktığı anlatılmaktadır. Söz konusu mitolojik anlatıda *asakku*'nun dağ ile birleştiği, bunun sonucunda farklı türden taşların ortaya çıktığı ve tanrı Ninurta'nın *asakku*'nun hayatını sona erdirerek onu taşa dönüştürdüğü belirtilmektedir.⁵⁷¹ Asur hemeroloji⁵⁷² koleksiyonunda, Nisannu ayının altıncı günü bağa veya bahçeye giren kişiye *şulak* adlı bir ruhsal varlığın musallat olacağı ifade edilmektedir.⁵⁷³

Şeytani ve kötü yedi ruhsal varlık, Babil metinlerinde geçmektedir. Dehşet ve

⁵⁶⁶ National Geographic, *a.g.e.*, s. 45.

⁵⁶⁷ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁶⁸ Burkert, *a.g.e.*, s. 114.

⁵⁶⁹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁷⁰ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 187.

⁵⁷¹ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, ss. 462-463.

⁵⁷² Hemeroloji, menoloji veya ihtiyârât ilmi kavramları, uğurlu ve uğursuz günler takvimini ifade etmektedir. Mezopotamya, Mısır ve Arabistan gibi farklı coğrafyalarda görülen bu uygulama, belirli işlerin yapılması için en uygun zamanın tespit edilmesi anlayışına dayanmaktadır. Araplar arasında yaygın olan bu anlayışın sonucunda, yıl, ay, hafta, gün ve hatta saatlere göre uğurlu ve uğursuz zaman takvimi ortaya çıkmıştır. Bu takvim özellikle kehanetin ve belirli ritüellerin zamanını belirlemede kullanılmıştır (Tevfik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt 22, İstanbul, 2000, ss. 125-126.).

⁵⁷³ Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, s. 163.

şaşkınlıkla anlatılan bu yedi şeytani ruhsal varlığın, ay ve güneş tutulması gibi göksel olaylar esnasında aya hücum ettiklerine inanılmaktaydı. Muska gibi kullanıldığı düşünülen büyülü bir plakada geçen bir metinde, bu ruhsal varlıkların sayısının yedi olduğu, cinsiyetlerinin olmadığı, eşlerinin ve evlatlarının bulunmadığı, kanun ve düzen tanımadıkları, yakarıştan ve dilekten anlamadıkları, derinliklerde ve dikenli yerlerde yaşadıkları, Enki'yi sevmedikleri, genellikle karmaşaya neden oldukları, lanetli ve fena oldukları ifade edilmektedir.⁵⁷⁴

Sümerlerin ve Akadların en çok öne çıkan kötü ruhsal varlığı, *galla* (veya *gallu*)'dur.⁵⁷⁵ Tanrıça İnana'nın yeraltı /ölüler dünyasına inişinin anlatıldığı metinlerde, İnanna'nın bazı *galla* şeytanları ile dünyaya döndüğü ve kendi yerine bir kişiyi bulmadığı takdirde *galla* şeytanları tarafından tekrar yeraltı dünyasına götürüleceği anlatılmaktadır. Bunun üzerine tanrıça İnanna, *galla* şeytanlarına Dumuzi'nin yakalanması ve kendi yerine yeraltı dünyasına götürülmesi emrini verir.⁵⁷⁶

Babil hemeroloji koleksiyonunda, *tašrītu* (Tişri: Eylül-Ekim) ayının birinci günü bozkır yerde şiddetli ve kumlu rüzgâra karşı yürüyen kişi ile kötü ruhsal varlığın (*hallulaya*) evleneceği ifade edilmektedir. Aynı metinde, *tašrītu* ayının ikinci gününde evin tepesine (çatı veya dam) çıkılmaması gerektiği ve çıkıldığı takdirde *lilû* hizmetçisi (dişi kötü ruhsal varlık) ile evlenileceği yazmaktadır.⁵⁷⁷ Bu koleksiyonda belirli günlerde yapılması yasaklanan şeyler listelenmekte ve bu yasaklı şeylerin yapılması halinde kötü ruhsal varlıkların musallat olacağı ve hastalık ile rahatsızlık ortaya çıkaracakları belirtilmektedir.⁵⁷⁸ Babil dilinde bağlamak anlamına gelen *e'ēlu* fiilinden türediği düşünülen *e'ēlu* adlı bir kötü ruhsal varlık

⁵⁷⁴ Budge (2016), *a.g.e.*, ss. 152-153.

⁵⁷⁵ Burkert, *a.g.e.*, s. 113.

⁵⁷⁶ Eliade (2003), *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁷⁷ Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, ss. 13-14.

⁵⁷⁸ Bkz. Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*

metinlerde geçmektedir. Babil hemeroloji koleksiyonunda 20 *dumūzi* (Temmuz) tarihinde esir olan kişinin kudretli bir şekilde yürüyeceği ve bağlayıcı ruhsal varlığın (*e'ēlu*) ona ilişmeyeceği ifade edilmektedir.⁵⁷⁹

Sayısı çoğaltılabilecek bu örneklerden, Mezopotamya'da tanrı olmayan ruhsal varlıklara inancın bulunduğu anlaşılmaktadır. Genellikle kötü olduğuna inanılan bu varlıklar, hastalık, afet, salgın ve musibet gibi olumsuzlukların nedeni olarak görülmüştür. Metinlerde söz konusu varlıklar ile ilgili ortaya konan tasvirlerin farklı olması, bu coğrafyada görülen ruhsal varlıkların zamana ve bölgeye bağlı olarak değişebildiğini göstermektedir.

1.6. Tapınaklar

Mezopotamya'da tanrının evi olarak ifade edilen tapınaklar, tanrıların yaşamayı tercih ettiği, onları temsil eden heykel ve sembollerin bulunduğu, rahipler tarafından düzenli olarak ritüellerin titizlikle yapıldığı ve tanrılara hizmet için yaratıldığına inanan insanların tanrılara karşı görevlerini yerine getirdikleri mekanlardır. Tapınaklar, belirli görevlerin düzenli bir şekilde yerine getirildiği kutsal yerler olarak görülmekteydi.⁵⁸⁰

Sümer dilinde *é*, Akadca'da *bītu(m)*, Ugaritçe *bētu*, İbrani dilinde *bayt* ve Fenike dilinde *bēt* kavramı ev anlamını ifade etmekle birlikte tapınak anlamında kullanılmaktadır.⁵⁸¹ Tapınaklar, kutsalın görkeminin, gücünün ve gizeminin hissedilebildiği mekanlar olmuştur. Metinlerde *ní* (huşu) ve *me-lâm* (muhteşem hale), kutsal ile bağlantılı olarak tapınakların özelliği olarak geçmektedir. Tapınaklar için gün ışığına yabancı karanlık oda (*itima* veya *kissum*), güneşin yükseldiği ev (*é -babbar*), ürkütücü ev (*é -huš*), belli bir tanrının evi⁵⁸² (*é -*

⁵⁷⁹ Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁸⁰ Jean-Claude Margueron, "Temples: Mesopotamian Temples", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997, s. 165.

⁵⁸¹ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 476.

⁵⁸² Marduk'un tapınağı E-sagil, Nabu'nun tapınağı E-zida ve Nergal'in Kutha kentindeki tapınağı E-šidlam olarak adlandırılmaktadır (King (2019), *a.g.e.*, s. 24.).

Ninnu), dağ evi (é -*kur*: Enlil’in tapınağı), büyük dağ (*kur-gal*), aydınlığın kaynağı (é -*giš-nus-ğal*), hurma salkımı evi (é -*an-na*) ve evi zenginleştiren *mēsu* ağacı (é -*mes-lam*, Nergal tapınağı) gibi çok farklı tanımlamalar kullanılmıştır.⁵⁸³

Bir tapınağın tarihsel süreç içerisinde farklı şekillerde adlandırıldığını görmek mümkündür. Asur krallığının ve kentinin merkezinde yer alan tapınağın, zaman içerisinde farklı şekillerde isimlendirildiği görülmektedir. Bu tapınak, MÖ. 2. bin yılın başlarında *Eamkurkurra* (krallığın vahşi boğasının evi), MÖ. 2. bin yılın sonlarına doğru *Ehursagkurkurra* (krallığın dağlarının evi) ve MÖ. 1. bin yılda ise *Eşarrra* (kâinatın evi) olarak adlandırılmıştır. MÖ. 20. yüzyılda Asur yöneticisi olan I. Erişum Asur tapınağını, “Asur tapınağının ismi ‘vahşi boğa’, kapısının ismi ‘muhafız tanrıça’, anahtarının ismi ‘kuvvetli ol!’ ve eşliğinin ismi ‘dikkat et!’.” biçiminde ifade etmiştir.⁵⁸⁴ Burada tapınağa ait unsurların dahi özel ve anlamlı isimler ile adlandırıldığı görülmektedir.

Tapınak inşa etmek, tanrıya ulaşmanın yollarından biri olarak görülmüştür. Tapınak ile bu tapınağın atfedildiği tanrı arasında dikkate değer bir bağ ve özdeşleşme bulunmaktadır. Mezopotamya’da ev sahibinin nitelikleri, genellikle sahibi olduğu eve bir değer katmaz. Fakat söz konusu tanrı olunca, tanrının evi olarak tapınak sıradan bir mekânın ötesine geçerek tanrının varlığı ile özel bir bağı olan ve tanrı ile özdeşleşen kutsal bir mekâna dönüşür. Girsu kentinde yer alan ve aslan başlı kuş şeklinde tasvir edilen tanrı Ningirsu’nun Ninnu tapınağının “É-Ninnu parlayan gök gürültüsü kuşu (É -*Ninnu*-*dIm-dugud*^{mušen}-*bar₆-bar₆*)” olarak ifade edilmesi, tanrının özelliği ile tapınağın tanımlandığını göstermektedir.⁵⁸⁵

Tapınaklar, *imago mundi* (dünyanın tasviri / imajı) olarak görülmekteydi. Yeni Yıl

⁵⁸³ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 29-32.

⁵⁸⁴ Radner (2018), *a.g.e.*, ss. 4-7.

⁵⁸⁵ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 29-36.

festivalinde tapınak inşa edilmesi, yaratılışın ve varoluşun tekrarlanmasını simgelemektedir.⁵⁸⁶ Metinlerde tanrıların tapınak yapılmasını bizzat istedikleri ifade edilmektedir. Tanrı Ningirsu, rüya vasıtası ile kral Gudea'ya ihtişamlı bir tapınak yapmasını söylemiştir.⁵⁸⁷ *Enmerkar ile Aratta Kralı* adlı destanda tanrıça İnanna, "...Aratta ahalisi, dağlardan taşlar getirsin benim için, büyük bir tapınak yapsın bana, büyük bir şölen odası yapsın benim için..." ifadeleri ile Aratta halkından tapınak yapılmasını istemiştir.⁵⁸⁸ Kral Tukulti-Ninurta, tanrı Aşur'un kendisinden tapınak yapılmasını istediğini ve bunun üzerine büyük bir özen ve özveri ile tanrı Aşur için ihtişamlı bir tapınak yaptığını ifade etmektedir.⁵⁸⁹

Mezopotamya mitolojisinde yaratılışı, tapınak merkezli olarak anlatan metinler bulunmaktadır. Akadca ve Sümerce yazılmış olan ve tapınağın temeli atılırken söylenen bir yakarış metninin giriş kısmında, hiçbir şeyin bulunmadığı dönemden itibaren yaratılanlar tapınak merkezli olarak sıralanmakta ve açıklanmaktadır.⁵⁹⁰ Metinlerde Mezopotamya'da inşa edilen ilk binanın tapınak olduğu ifade edilmektedir. Bundan sonra hem tanrılara hem de tapınağa hizmet için insan yaratılmıştır.⁵⁹¹

MÖ.1. binyıla ait olan ve içerik olarak tahrip olmuş bir tapınağın yenilenmesinden sonra açılışında okunacak yakarışları içeren bir tablette, Nudimmud (Enki), Kulla, Nin.ildu, Nin.simug, Arazu, Guşkin.banda, Nin.agal, Nin.zagim, Nin.kura, Aşnan, Lahar, Siris, Nin.giş.zi.da, Nin.sar, Umun.mu.tamku ve Umun. mu.tamnag adlı tanrıların bir tapınağın inşa edilmesi ve faaliyet göstermesi için yaratıldığı ifade edilmektedir.⁵⁹² *Enki Ê-engurra'yı*

⁵⁸⁶ Eliade (2003), *a.g.e.*, ss. 82- 83.

⁵⁸⁷ Leonard William King ve Henry Reginald Holland Hall, *Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil ve Asur Tarihi*, (Çev. Arıcan Uysal), 5. Baskı, İlya Yayınevi, İzmir, 2011, ss. 180-182.

⁵⁸⁸ Selim F. Adalı ve Ali T. Görgü, *Sümer Kral Destanları: Enmerkar-Lugalbanda*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2019, s. 5.

⁵⁸⁹ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, ss. 468-469.

⁵⁹⁰ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 567-569.

⁵⁹¹ Leick (2019), *a.g.e.*, s. 22.

⁵⁹² Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 556-557.

İnşa Ediyor olarak adlandırılan metinde, Enki'nin Eridu şehrindeki tapınağını nasıl yaptığı ve ardından babası Enlil'e ait olan Ekur tapınağına giderek kutlamalara katıldığı anlatılmaktadır.⁵⁹³ *Gilgames ve Adda* adlı metinde Uruk şehrinin tapınaklarının tanrılar tarafından tasarlandığı ve yapıldığı, “Tanrıların eseri olan Uruk’un gökten indirilen (tapınağı) Eanna, onun (tapınağın) bütün bileşenlerini büyük tanrılar (bizzat) yaptılar.”⁵⁹⁴ biçiminde ifade edilmektedir. Bu örnekler, bu yapıların ortaya çıkmasında tanrıların iradesini ve rolünü göstermektedir.

Mezopotamya’da tanrı adına tapınak inşa etmek, saygınlık ve itibar kazanmanın bir yolu olarak görülürdü. Bundan dolayı kral yazıtlarının çoğunda, kralın belli bir tanrı için inşa ettiği tapınaklardan övgü ile bahsedilmektedir. Lagaş kralının heykelinde, kralın kazandığı zaferlerin ifade edilmediği ve bunun yerine kralın kentin tanrısı Ningirsu için yaptığı tapınakların listelendiği görülmektedir. Hatta Gudea’nın bir heykelinin diz kısmına tapınağın planı çizilmiştir. Bunun yanında kral Ur-Nammu’yu, tanrı Nanna için inşa edilen bir tapınağın malzemelerini taşıyan gösteren bir stel bulunmaktadır.⁵⁹⁵ Burada kralın mevcut imajında, tapınak inşa etmenin önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Tapınakların, kralın tahta çıkış merasimlerinde önemli bir yeri olmuştur. Orta Asur Dönemine ait bir metinde, yeni kral tahta çıktığı zaman bu krala krallık nişanlarının Aşur tapınağında ve tanrılarının huzurunda verildiği ifade edilmektedir. Bu nişanların tanrılar tarafından verildiğinin anlatılmak istendiği bu törende, krala verilen her bir krallık nişanında ona tanrılar tarafından emirler verilirdi. Krallık nişanı olarak asa krala verilirken, “bu asa ile devleti büyüt ve topraklarımızı artır” biçiminde tanrılarının emri ifade edilirdi. Daha sonra kral,

⁵⁹³ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 155.

⁵⁹⁴ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 107.

⁵⁹⁵ Davide Nadali, “Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 310.

“Tanrı Aşur kraldır, kral x (kralın ismi) onun vekilidir.” sloganları eşliğinde kenti dolaşırdı. Bu törenlerin tapınakta ve tanrıların huzurunda yapılması ile kralın tanrı Aşur’un hizmetkârı olduğu, kralın tanrılar tarafından onaylandığı ve tanrısal desteğin kralın arkasında olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁹⁶ Tapınağa sıradan bir kişi gibi giren kral adayının tapınaktan yeni kral olarak çıkması, tapınağın dönüştürücü gücünü göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Mezopotamya’da üç bölümlü tapınak yapısı, MÖ.7. bin yıla kadar uzanmaktadır. Bu biçimdeki tapınakları, MÖ. 2. bin yıldan sonra bile görmek mümkündür. Bu üç bölümlü tapınağın birinci bölümü, dünyevi bölgeden kutsal bölgeye geçişin yapıldığı giriş koridorudur. Giriş koridoru, ritüellerin yapıldığı ve sunağın ve belirgin bir platformun olduğu kutsal alana açılmaktadır. Bu alan ikinci bölümdür. Tanrı heykellerinin ve sembollerinin yer aldığı üçüncü bölüm ise platform üzerinde yer almaktadır. Tapınağın en kutsal ve mahrem alanı bu üçüncü bölümdür⁵⁹⁷ ve *cella* olarak adlandırılmaktadır. Bazı tapınaklarda *cella*’dan önce fazladan bir giriş bölümü yer almaktaydı. *Ante-cella* olarak adlandırılan *cella*’ya giriş bölümünden iki tanesinin aynı anda bir tapınakta olduğu görülebilmektedir.⁵⁹⁸

Sümerolog P. Anton Deimel, Girsu kentinde ortaya çıkartılan tabletler üzerinde yaptığı araştırmalarda tanrıça Baba (veya Bau)’nın varlıklarından sıklıkla bahsedildiğini tespit etmiştir. Bu metinleri tapınak arşivi olarak değerlendiren Deimel, Girsu kentini içine alan Lagaş krallığında yer alan bütün arazilerin tapınağa ait olduğunu iddia etmiştir.⁵⁹⁹ Din temelli tapınak devleti olarak ifade edilen ve uzun bir süre kabul gören bu yaklaşım biçimi, devletin ortaya çıkış kuramlarını etkiledi. Daha sonra yapılan kazılarda bazı ailelerin toprak

⁵⁹⁶ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, ss. 478- 479.

⁵⁹⁷ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, ss. 145-147.

⁵⁹⁸ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 99.

⁵⁹⁹ Bkz. Anton Deimel, *Šumerische Tempelwirtschaft: Zur Zeit Urukaginas und Seiner Vorgänger*, Pontificium Istitutum Biblicum Publishing, Roma, 1931.

sahibi olduklarını gösteren kanıtların bulunması ve Lagaş tapınak arşivlerinde söz konusu olan toprakların tapınağın olmayıp kral ve kraliyet ailesinin olduğu iddiaları, Sümerlerde din temelli tapınak devletinin hakim olduğu düşüncesini tartışmaya açmıştır.⁶⁰⁰ Eski Çağ Tarihçisi Firuzan Kınalı, Sümerlerin şehir devletlerinde bir tür primitif sosyalizmin hakim olduğunu ve bunun tapınak sosyalizmi veya teokratik sosyalizm olarak ifade edilmesi gerektiğini öne sürmüştür.⁶⁰¹

1974 tarihinde Asur Bilimci Igor Mikhailovich Diakonoff, yayınladığı *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer* adlı eserinde Sümer şehir devletlerinde toprağın tamamen tapınağa ait olmadığını ve tapınağın Sümer ekonomisindeki rolünün abartıldığını ifade etmiştir.⁶⁰² Bununla birlikte tapınakların, geniş topraklara sahip olduğunu gösteren çok sayıda belge Girsu şehrinde bulunmuştur.⁶⁰³ Buradan Sümerlerde ekonominin bütünüyle tapınak merkezli olmadığı görülmekle birlikte, tapınakların dikkate değer bir oranda toprak sahibi olduğu, bu toprakların işlenmesinde çok sayıda çalışana ev sahipliği yaptığı ve böylece tapınağın ekonomik ve sosyal hayatta büyük bir oranda etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Mezopotamya Dininin, ekonomik hayat üzerinde dikkat çekici bir etkisinin olduğu bilinmektedir. Özellikle erken dönemlerde iş kollarında ve zanaat alanlarında uzmanlaşmanın ortaya çıkması ile üretilen ürünlerin takas yolu ile alınmasını ve satılmasını denetleyecek bir otoriteye ihtiyaç duyulmuştur. Uruk Döneminde bu ihtiyacı karşılayan otoritenin din olduğu görülmektedir. Üretilen mallar kentin tanrısına sunuluyor ve buradan topluma dağıtılıyordu. Bu yöntemin uygulama merkezi, tapınaklar olmuştur. Tapınakların,

⁶⁰⁰ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, ss. 35-36.

⁶⁰¹ Firuzan Kınalı, *Eski Mezopotamya Tarihi*, AÜDTCF Yayınları, Ankara, 1983, s. 37.

⁶⁰² Bkz. Igor Mikhailovich Diakonoff, *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer*, Undena Publications, Los Angeles, 1974.

⁶⁰³ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 41.

malların dolaşımında ve ticari hayatın oluşmasında büyük bir etkisi olmuştur. Uruk Vazosunda, dönemin tarımsal ürünlerinin bir ritüel eşliğinde Eanna tapınağında tanrıça İnanna'ya sunulduğu tasvir edilmiştir. Malların tapınaklarda toplanıp dağıtılması, tapınaklarda kaydetme, yazı, ölçüm ve ölçekler, nakliye, muhasebe ve bürokrasi gibi çok farklı gelişmelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁶⁰⁴

Sümerlerde çiftçilerin kürek ve çapa gibi basit tarımsal aletleri bulunmakla birlikte saban gibi karmaşık aletler tapınaklarda bulunmaktaydı. Bu sabanları kullanmak isteyen çiftçiler, sabanı ve onu çeken hayvanları tapınaktan kiralardı.⁶⁰⁵ Hammurabi yasalarında tapınak mallarına (dolayısıyla tanrının malına) karşı işlenen suçlar, ağır bir şekilde cezalandırılmaktadır. Bu kanunların sekizinci maddesi⁶⁰⁶, tapınak mallarına verilen önemi açık bir şekilde göstermektedir.

Yeni Babil Dönemine ait ve tapınaklardan veya bazı kişisel koleksiyonlardan elde edilen belgelerde, tapınağa ait çok sayıda arazi, hayvan varlığı ve köle dikkat çekmektedir. Tapınakların bu varlıkların dışında önemli vergi gelirleri vardı. Kralın ve varlıklı kişilerin gelirlerinin yaklaşık %10'unu tapınağa verme zorunluluğu bulunmaktaydı. Vergisini veremeyecek durumda olanların faizle borç alarak veya çocuğunu tapınağa vererek bu yükümlülüğünden kurtulduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰⁷ III. Ur Hanedanlığı Döneminde bir tapınağa sadece bir yılda 28.000 büyük baş hayvanın ve 350.000 koyunun gelir olarak kaydedildiği görülmektedir.⁶⁰⁸

⁶⁰⁴ Mieroop (2018), *a.g.e.*, ss. 24-25.

⁶⁰⁵ Crawford (2015a), *a.g.e.*, ss. 58-59.

⁶⁰⁶ “Şayet bir kişi bir sığır, koyun, eşek, domuz ya da manda hırsızlığı yapmış ve hırsızlık yapılan hayvan tanrıya (tapınağa) veya saraya ait ise çaldığı şeyin otuz katını iade etmekle cezalandırılacak. Şayet bu mal bir muşkenuma ait ise on katını iade etmekle cezalandırılacak. Çalanın verecek bir şeyi yoksa öldürülecek.” (Klengel, *a.g.e.*, s. 187.).

⁶⁰⁷ Mieroop (2018), *a.g.e.*, s. 248.

⁶⁰⁸ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 46.

Akad Döneminde savaşlardan elde edilen ganimetlerden tapınaklar da yararlanmaktaydı.⁶⁰⁹ Yeni Babil Dönemine ait bir metinde, Bāba-aḥa-iddina adlı bir Babil soylusunun kral Nebukadnezar’a ihanetinden bahsedilmektedir. İhanetinin cezası olarak öldürülen bu soylunun mal varlığına el konulduğu ve bu mal varlığının bir kısmının Borsippa’da bulunan Nabu tapınağına verildiği belirtilmektedir.⁶¹⁰ Yeni Asur Döneminde savaş esirlerinin tapınaklara gönderildiği bilinmektedir.⁶¹¹ Yeni Babil Döneminde, tapınaklara ait kölelerin bulunduğu ve bu kölelerin tapınak topraklarının işlenmesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶¹²

Metinlerde tapınakların belli bir faizle mal verdiği ve altının faizle borç verildiği anlaşılmaktadır. Faiz oranları değişmekle birlikte genellikle belirli bir faiz oranına veya tanrı Şamaş’ın tapınağının faiz oranına göre işlem yapıldığı görülmektedir. Hammurabi kanunlarında gümüş için %20 ve arpa için %331 (veya 333) miktarında bir faiz oranı belirlenmiş ve bu oranların üzerinde faiz alanlar cezalandırılmıştır. Sippar kentinde Şamaş’a adanmış rahibelerin ticari belgelerinden, Şamaş tapınağının faiz oranının piyasaya göre daha düşük olduğu anlaşılmaktadır. Asurbanipal kütüphanesindeki *ana ittišu* koleksiyonunda, “tanrı Şamaş’ın faizi” tabiri geçmektedir.⁶¹³

Mezopotamya’da ağırlık ölçüsünde hile ve sahteciliğin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı metinlerde belli bir tapınağın ağırlık ölçüsü üzerinden tanımlamalar yapılmıştır. “Sippar’da bulunan tanrı Şamaş’ın tapınağının ölçüsünden” biçiminde ifadelerin kullanılması⁶¹⁴, tapınakların özgün ve güvenilir ölçü birimlerinin olduğunu göstermektedir.

⁶⁰⁹ Kuhrt, (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 71.

⁶¹⁰ Kuhrt, (Cilt 2), *a.g.e.*, s. 288.

⁶¹¹ Kuhrt (Cilt 2), *a.g.e.*, s. 204.

⁶¹² Kuhrt (Cilt 2), *a.g.e.*, ss. 315-316.

⁶¹³ Klengel, *a.g.e.*, ss. 85-87.

⁶¹⁴ Klengel, *a.g.e.*, s. 76.

Tapınakların, mahkeme gibi duruşmalara ev sahipliği yaptığı dönemler olmuştur. Davalar, tapınağın avlusunda veya kapısında kurulan mahkeme heyeti tarafından görülürdü. Davalara bakan heyetin, tapınak tarafından toplumun yaşlıları ve ileri gelenleri arasından seçildiği düşünülmektedir. Hammurabi zamanında yargısal işlerin ve yetkilerin tapınaktan alınarak kralla bağlandığı bilinmektedir.⁶¹⁵ Bazı davalarda Şamaş'ın tapınağına gidilerek yemin edildiğini ve davanın bu şekilde çözüme kavuşturulduğunu görmek mümkündür.⁶¹⁶ Tapınakların evlilik törenlerinde önemli bir yeri olmuştur. Gelin ve damadın bulundukları yerdeki tapınakta kurban kestirdikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanında evliliğin bir parçası olarak tapınakta ayin düzenlenmekteydi.⁶¹⁷

Tapınaklar genel olarak halka kapalı mekanlardı. Yetkin olmayan kişilerin özellikle tapınağın özel bölümlerine girişinin, bu kutsal yapıları kirleteceğine inanılmaktaydı. Bundan dolayı tapınağa giriş yetkinliğine sahip olan görevli kişiler, *ērib biti* olarak adlandırılan özel bir ayrıcalığa sahip olmuştur.⁶¹⁸

Mezopotamya'da tapınaklar aynı zamanda çivi yazısının öğretildiği bir okul işlevi görmektedir. Tapınağa gelen öğrenciler, kil tabletler üzerinden çivi yazısını okumayı ve yazmayı öğreniyordu.⁶¹⁹ Bazı tapınakların bir sığınma evi işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Geçimini sağlayamayan kadınların ve çocukların, tapınak bünyesindeki yapılara yerleştirildiği ve onlara çalışma fırsatı sunulduğu görülmektedir.⁶²⁰

Tapınakta tanrıların yiyeceklerinin hazırlanması, giysilerinin düzenlenmesi, arazilerinin ekimi, mahsulün toplanması, hayvanların bakımı, tapınak gelir ve giderlerinin

⁶¹⁵ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 75.

⁶¹⁶ Klengel, *a.g.e.*, s. 226.

⁶¹⁷ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 147.

⁶¹⁸ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 478.

⁶¹⁹ Hollar, *a.g.e.*, s. 34.

⁶²⁰ Microop (2018), *a.g.e.*, s. 52.

hesaplanması, balık tutulması, tapınağın yazı işlerinin görülmesi, görevlilerin ve yapılan işlerin denetlenmesi gibi işleri gören çok sayıda çalışan bulunmaktaydı. Tapınaklarda, büyük tanrıların hizmetinde olan alt dereceli tanrı ve tanrıçaların bulunduğu inanılmaktaydı. Tanrı Igalima'nın Ningirsu'nun güvenlik işlerinden sorumlu olması, tanrıça Kindazi'nin Ningirsu'nun banyosunu ve yatağını düzenlemesi, tanrı Shulshagana'nın yemekleri teftiş etmesi, Ningirsu'nun Lugalkurdub ve Kurshunaburuam adında iki tanrı generalinin bulunması, Ningirsu'nun tarım işlerini tanrı Gishbare'nin yerine getirmesi, Lamar'ın vergi toplayan tanrı olması ve Dimgalabzu'nun tapınak arazilerini yabani hayvanlardan koruyan tanrı olması gibi örnekler verilebilir.⁶²¹

Mezopotamya'da tapınaklar ile bağlantılı olan ve ziggurat olarak adlandırılan yapılar dikkat çekmektedir.⁶²² Sümerce ziggurat ismi, “yüksek yere inşa edilmiş” anlamına gelen *zīqquratu* sözcüğünden gelmektedir.⁶²³ Zigguratlar için Akadca merdiven anlamına gelen *simmulti* ifadesi kullanılmaktaydı.⁶²⁴ Sümerlerde bu yapılar, *é.temen.an.ki* sözcüğü ile ifade edilirdi. Burada *é* ifadesi ev veya tapınak, *temen* sözcüğü temelin üzerinde durduğu yükselti, *an* gökyüzü veya tanrı An ve *ki* yeryüzü anlamına gelmektedir. Burada zigguratın, “yerle göğün temeli olan ev” anlamına geldiği anlaşılmaktadır.⁶²⁵

MÖ. 3. bin yıldan MÖ. 6. yüzyıla kadar Mezopotamya'da şehirlerin karakteristik temel yapısı olan zigguratlar, genellikle tabanı dikdörtgen veya kare biçiminde, ortalama 40x50 metrelik bir taban genişliğinde, iç kısmı kerpiçten ve dış kısmı fırınlanmış tuğladan yapılıyordu. Sümer, Babil ve Asur dönemlerinde yapılmış olan yaklaşık 25 tane ziggurat

⁶²¹ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 110-113.

⁶²² Janey Levy, *The Advances of Ancient Mesopotamia*, Gareth Stevens Publishing, New York, 2022, s. 12.

⁶²³ Head, *a.g.e.*, s. 45.

⁶²⁴ Shaul Bar, *A Letter That Has Not Been Read: Dreams in the Hebrew Bible*, Hebrew Union College Press, New York, 2001, s. 20.

⁶²⁵ Andre-Salvini, *a.g.e.*, ss. 122-124.

bilinmektedir.⁶²⁶ Bu yapılar, şehrin zenginliğini, imajını, yöneticilerinin gücünü ve şehir tanrısının yüceliğini göstermekteydi.⁶²⁷

Zigguratlardan sadece on altı tanesinin kalıntısı bilinmektedir. Metinlerde Ninova, Akad ve Susa’da zigguratların bulunduğu ifade edilmesine rağmen, bu bölgelerde onların kalıntılarına ulaşılamamıştır.⁶²⁸ Yapıldığı dönemin bütün özelliklerini koruyarak günümüze ulaşan hiçbir ziggurat bulunmamaktadır. Zamanla deforme olan bu yapılardan en az zarar görek günümüze ulaşan, Ur zigguratıdır. Bu yapıların en büyüğünün, Elam’da (güneybatı İran’da) bulunan *Chogha Zanbil* olduğu düşünülmektedir.⁶²⁹ Bunun yanında Babil’in 64 m ve 46 m boyutlarında bir taban alanına sahip olan Etemenanki zigguratının, en büyük ziggurat olabileceği ifade edilmektedir.⁶³⁰

Basamaklı bir yapısı olan zigguratların, bir kutsal yapının üzerine yeni bir tapınağın yapılması ile ortaya çıktığı düşünülmektedir.⁶³¹ Zigguratlar, her katı bir altındaki kattan küçük olan ve yedi kata kadar çıkabilen kule biçimli tapınaklardır. Piramitlerin zigguratlara benzemesi ve zigguratların piramitlerden önce inşa edilmesi, zigguratların Mısır piramitleri üzerinde etkili olduğunu düşündürmektedir. Tevrat’ta geçen Babil kulesinin bir ziggurat olabileceği ifade edilmektedir.⁶³² Dış kısmında dairesel bir merdiven veya eğimli bir yol bulunan zigguratlar, rahipler, idari görevliler, müzisyenler, şarkıcılar ve belirli alanlarda uzmanlaşmış ustalar (fırıncılar, çömlek yapanlar, dericiler, bira yapanlar, dokumacılar, kuyumcular vd.) gibi birçok kesimden kişiye ev sahipliği yapmıştır.⁶³³

⁶²⁶ Hollar, *a.g.e.*, s. 58.

⁶²⁷ Stokstad ve Cothren, *a.g.e.*, s. 36.

⁶²⁸ Luigi Turri, “Piramitler ve Zigguratlar”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 353.

⁶²⁹ Hollar, *a.g.e.*, s. 59.

⁶³⁰ Head, *a.g.e.*, ss. 46-48.

⁶³¹ Stokstad ve Cothren, *a.g.e.*, s. 28.

⁶³² Knight (2001), *a.g.e.*, s. 54.

⁶³³ Hollar, *a.g.e.*, s. 22.

Zigguratlar, tabanı geniş bir alanı kaplayacak ve yukarıya doğru daralan bir biçimde inşa edilmekteydi. Bir dağı andıran bu biçim, hem yapının yağmur suyu ile tamamen temizlenmesini sağlamaktaydı hem de ışık ve gölge zıtlığını ortaya çıkaran görüntüler sunmaktaydı. Zigguratın en üst kısmında, ana yapıdan ayrılmış görüntüsü veren, küçük ve arka tarafta kalan bir tapınak bulunmaktaydı. Kraliyet ailesinin üyelerinin ve rahiplerin girebildiği bu tapınakta ve onun terasında ritüeller yapılmaktaydı.⁶³⁴

1.7. Ritüeller

Ritüeller, Mezopotamya Dininde detaylı ve açık olarak ortaya konabilen ender konulardan biridir. Bu durumun oluşmasında, Mezopotamya’da ritüellerin nasıl gerçekleştirileceğinin ayrıntılı olarak kaydedilmesinin büyük etkisi olmuştur. Bu kayıtlar sayesinde Yeni Yıl festivali, tanrının kült heykelini aktif hale getirmek için ağız açma ritüeli ve kutsal evlilik gibi çok sayıda ritüel hakkında bilgi elde edilebilmiştir.⁶³⁵ Burada ritüel kavramı sunu, kutlama, tören, tapınım, kutsama, ruh kovma, kült faaliyetleri gibi bütün dini uygulamaları içine alacak şekilde kullanılacaktır.

Mezopotamya’da din, devlet ideolojisinin bir parçası olmuştur. Bundan dolayı tapınak ritüelleri hem halk ile olan bağı güçlendirmiş hem de bir siyasi kutlama işlevini görmüştür.⁶³⁶ Ritüeller günlük, yıllık ve bazı özel durumlar (ay tutulması gibi) ortaya çıktığında yapılmaktaydı. Bazı ritüellerin büyü olarak adlandırıldığı görülmektedir. Büyücülerin uygulamalarının rahiplerin yaptıkları ile eş veya benzer görülmesi, bu durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁶³⁷ Bundan dolayı bazı büyü uygulamaları ile ritüelin tam

⁶³⁴ John B. Nici, *AP Art History: With 5 Practice Tests*, Simon and Schuster Publishing, New York, 2020, s. 112.

⁶³⁵ Schneider, *a.g.e.*, s. 101.

⁶³⁶ Michalowski (1997), *a.g.e.*, s. 100.

⁶³⁷ Schneider, *a.g.e.*, s. 101.

olarak ayırımını yapmak mümkün olmamaktadır.

Mezopotamya’da ritüelleri hayatın neredeyse bütün alanlarında görmek mümkündür. Bir madenin işletilmeye açılması ve bunun için bir fırın yapılması girişiminde bile, ritüeller merkezi rol oynamaktadır. Bu girişimde uğurlu bir günün tercih edilmesi, maden alanının ve cevherinin serpm ritüelleri ile kutsanması, kurban sunumunun yapılması, madende görev alan kişilerin arındırılması ve temiz olmayan unsurların engellenmesi, fırında yakılacak belli bir tür ağacın uğurlu günlerde kesilmiş olması ve ondan elde edilen odunun belirli arınma işlemlerinden geçirilmesi gibi çok sayıda ritüel gerçekleştirilmiştir.⁶³⁸ MÖ. 2.bin yılda Mari kentinin merkezi idaresi ile göçebe topluluklar arasında bazı temaslar olmuştur. Bu temaslarda iki tarafın ilişkilerinin sağlamlaştırılması için eşeklerin kurban edildiği kanlı ritüellerin yapıldığı görülmektedir.⁶³⁹ Bu örnek diplomatik ilişkilerde ritüellerin kullanılabildiğini göstermektedir.

Antik dünyada ritüeller, mitoloji ve mevsime bağlı kutlamalar ile daima iç içe olmuştur. Burada mitoloji ile ritüelin etkileşimi, genellikle dramayı ortaya çıkarmaktadır. Bunun öne çıkan örneklerinden biri, Yeni Yıl kutlamalarıdır.⁶⁴⁰ Samilerin *akitu* ve Sümerlerin *zagnuk* (yılın başlangıcı) olarak adlandırdıkları Yeni Yıl, mitoloji ve ritüel yoğunluklu bir kutlamadır. Nisan ayının başında itibaren on iki gün süren *akitu* kutlamalarında, belirli bir standartta ve sıralamaya dikkat edilirdi.⁶⁴¹

Arınma ritüelleri, öne çıkan diğer bir ritüel türüdür. Saf bilgelik olarak ifade edilen *geštuğ sikil-ti*, bu ritüeller ile ortaya çıkan bir durumdur. Büyünün önemli bir rolünün olduğu

⁶³⁸ Eliade (2002), *a.g.e.*, ss. 81-82.

⁶³⁹ Zorzi, *a.g.e.*, s. 138.

⁶⁴⁰ Theodor H. Gaster, *Thespis: Eski Yakındoğu’da Ritüel Mit ve Drama*, (Çev. Mehmet H. Doğan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, ss. 17-19.

⁶⁴¹ Eliade (2003), *a.g.e.*, ss. 93-95.

arınma ritüellerinde, *muššuru* (göz yaşı), *šu.hum* (bir taş türü olduğu düşünülmekte), süt ve yağ gibi maddeler kullanılmıştır. Özellikle süt banyosu veya kişinin üstüne süt dökülmesi ve vücuda yağ sürülmesi gibi uygulamalar dikkat çekmektedir.⁶⁴² Zamanla arınma ritüellerinde bazı değişiklikler görülse de, bu ritüeller Mezopotamya'nın ritüel geleneğinde varlığını ve önemini korumuştur.⁶⁴³

Mezopotamya'da ay tanrısı Sin ile bağlantılı olarak gökyüzünde ayın döngüsel değişimi, belirli ritüellerin yapılmasına zemin hazırlamıştır. Ay takvimine ve başta yeni ay ve dolunay olmak üzere ayın gökyüzündeki dört evresine uygun olarak günlük ve aylık ritüeller yapılmaktaydı. Bunlardan *eš-eš* ve *siskur* olarak adlandırılan ritüeller dikkat çekmektedir. Burada *eš-eš* ritüeli, boğa, koyun ve keçi gibi hayvanların yanında nar ve hurma gibi meyvelerin sunumunu içermektedir. *Siskur* ritüelinde ise, çeşitli unlarla birlikte bira libasyonu (sıvı dökme ayini) yapılmaktaydı. Bununla birlikte *siskur* genel bir sunu tipi özelliğini gösterirken, *eš-eš* daha çok ayın evreleri ile bağlantılı bir kutlama görünümü sergilemektedir.⁶⁴⁴ Sunularda koyun dışında keçi ve öküz kullanıldığı bilinmekle birlikte, genellikle *siskur*'dan önce kullanılan *udu.nita* kavramı koyun anlamına gelmektedir.⁶⁴⁵ III. Ur Hanedanlığı Dönemi boyunca genellikle ayın birinci, yedinci veya on beşinci günlerine denk gelen *eš-eš*, Jacobsen tarafından "tüm tapınakların kutlaması" olarak ifade edilmiştir. Ayın gökyüzünde görülmediği ve ayın öldüğünün düşünüldüğü günler, *ud-nú-a* (aşağı inme günü) olarak ifade edilir ve bugüne özgü bazı sunular gerçekleştirilirdi.⁶⁴⁶

Sümerce *a.tu5.a* ve Akadca *bīt rimki* olarak ifade edilen arınma evinin, arınma

⁶⁴² Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, s. 41.

⁶⁴³ Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, s. 5.

⁶⁴⁴ Pizzimenti, *a.g.e.*, s. 266.

⁶⁴⁵ Marc J. H. Linssen, *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts As Evidence for Hellenistic Cult Practice*, Brill Publishing, Leiden-Boston, 2004, s. 158.

⁶⁴⁶ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 164.

ritüellerinde ve yıkanma ayinlerinde önemli bir yeri bulunmaktaydı. Babil hemeroloji koleksiyonunda, *tašrītu* ayında yapılması gereken işlerin başında kralın *bīt rimki*'ye giderek yıkanması ve arınma ritüeline tabi tutulması geçmektedir.⁶⁴⁷ Önceden denenmiş ve faydası görülmüş olan arınma ritüelleri, kralı korumak için yapılırdı. Özellikle ay tutulmasının olduğu günlerde, kralın hayati tehlikeye maruz kalma olasılığının yüksek olduğuna inanıldığı için koruyucu ritüeller yapılır ve *šar pūhi* (yedek kral) devreye sokulurdu.⁶⁴⁸ Bu şekilde kral ritüeller ile korumaya alınır.

Bu dinin tartışmalı konularından biri, kutsal evlilik ritüelidir. Özellikle tanrıçayı (İnanna) temsil eden başrahibe ile tanrıyı (Dumuzi) temsil eden rahip-kralın, dini ritüelin bir parçası olarak cinsel birliktelikleri konusu öne çıkmaktadır. III. Ur ve İsin Hanedanlıkları Döneminde tanrıça ile kralın cinsel birlikteliğini gösteren deliller bulunmaktadır. Bazı Asur Bilimciler (F. R. Kraus gibi), cinsel birleşmeyi ritüelin bir parçası olarak görmenin doğru olmadığını⁶⁴⁹ ve Yakındoğu uzmanı R.F.G. Sweet, cinsel birleşmeyi anlatan metinlerin mitolojik öykülerin bir parçası olarak görülmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁵⁰

MÖ. 2000 civarına tarihlenen ve Mari kentinde bulunmuş olan tabletlerden, *kišpu* olarak adlandırılan ritüellerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Kralın atalarının heykellerinin yer aldığı bu ritüelde, onun atalarına yiyecek ve içecek sunulurdu. Bu ritüel ile meşruiyetini kanıtlayan kral, hanedanlık silsilesi yoluyla kendinden önceki efsanevi krallar ile olan bağına öne çıkarmaktadır. Bu ise geçmişe atıf yapılarak tekrarlanan ritüellerin, ritüelin yapıldığı zamanda mevcut durumun meşruiyetini sağladığını göstermektedir. Bu ritüelin *pakadu*

⁶⁴⁷ Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, s. 5.

⁶⁴⁸ Kuhrt (Cilt 2), *a.g.e.*, s. 191.

⁶⁴⁹ Bahrani, *a.g.e.*, ss. 230-231.

⁶⁵⁰ Bkz. R.F.G. Sweet, "A New Look at the 'Sacred Marriage in Ancient Mesopotamia'", (Ed. E. Robbins ve S. Sandahl), *Corolla Torontonensis Studies in Honour of Ronald Morton Smith* içinde, University of Toronto, 1995, ss. 85-104.

olarak adlandırılan bir aşamasında, ölmüş olan atalar isimleri ile çağrılarak anılırdı ve hatıraları canlı tutulurdu. Bazı evlerde aile bireylerinin toplandığı *kişpu* odasının bulunduğu görülmektedir. Bu odalarda ölümler dünyasındaki atalara yiyecekler ve içecekler sunulurdu. Böylece ölmüş aile üyelerinin (*etemmu*) ihtiyaçlarının karşılanmış olduğuna inanılmaktaydı. Ölüm ve yaşam arasındaki bağın ve ilişkinin doruğa ulaştığı bu ritüeller, toplumsal düzenin devamlılığını ve geçmişin bir değer olarak sürekliliğini sağlamaktaydı.⁶⁵¹

Öldükten sonra düzgün bir şekilde gömülmeleyen ve yeraltı dünyasında yeterli yiyecek bulamayan insanların ruhlarının, yaşayanlara musallat olabileceği ve zarar verebileceği inancı hakimdi. Bu inanç, ruhsal varlıkların verebileceği zararlardan korunmak için yapılan birçok ritüelin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁶⁵² Cenaze ritüelleri yapılmayan kişinin ruhunun, ölümler dünyasına (*arallû*) ulaşamayacağına ve bunun sonucunda bu ruhun yeryüzünde sefil bir şekilde dolaşmak zorunda kalacağına inanılmaktaydı.⁶⁵³

Ritüel amacıyla sıvının dökülmesi uygulaması olan libasyon, sunuların temel unsurudur. Kutsanmış su, bira, şarap, bal, süt ve su gibi sıvı maddelerin kullanıldığı libasyon, genellikle kült heykelinin önünde yapılırdı. Bunun yanında tütsü kabının, sunağın ve maltızın (köz ocağı) önünde yapıldığı görülmektedir. Ölmüş atalar için gerçekleştirilen ritüellerde yapılan libasyonun, ölmüş kişiye içecek sağladığı inancına dayandığı tahmin edilmektedir.⁶⁵⁴

Yeni Asur Dönemi krallarından olan Assurnasirpal'ın saray duvarlarında yer alan bir kabartmada (ortostat) kralın bazı ritüeller eşliğinde öldürülmüş düşman cesetleri üzerine şarap döküşü tasvir edilmektedir. Düşman cesetleri üzerine şarabın dökülmesi, kralın

⁶⁵¹ Murphy, *a.g.e.*, ss. 250-251.

⁶⁵² National Geographic, *a.g.e.*, s. 45.

⁶⁵³ King (2019), *a.g.e.*, s. 41.

⁶⁵⁴ Black ve Green, *a.g.e.*, ss. 188-189.

hâkimiyetinin vurgulanması olarak yorumlanmaktadır.⁶⁵⁵ Babil hemeroloji koleksiyonunda Nisannu ayının birinci gününde tanrı Şamaş'ın önünde kızıl bira dökülmesi talimatı verilmektedir.⁶⁵⁶ Tanrıya yapılan sunularda, sunan kişinin isminin yazıldığı ve bazen sununun sebebinin açıklandığı görülmektedir. Tanrının ismi ile başlayan bu sunularda, bazen tanrının unvanları ve özellikleri ifade edilmektedir.⁶⁵⁷ MÖ. 1. bin yıla tarihlenen kehanet metninde, bir sunu ritüeli şöyle tasvir edilmektedir:

“Sunuyu (kurbanı) güneş doğarken hazırlayacaksın, üstüne temiz su saçacaksın, doğu tarafına kişisel tanrıçasının huzuruna bir tütsü bırakacaksın, Marduk'un ön tarafında yer alan tütsünün arkasına bir masa yerleştireceksin ve (üzerine) içki ile dolu 4 sürahi koyacaksın.”⁶⁵⁸

Tanrılar için yapılan sunuların, onlar için önemli olduğuna inanılmaktaydı. *Atrahasis* anlatısında, tufan ile insanların büyük bir çoğunluğunun öldüğü ve tanrılara sunuların kesildiği ifade edilmektedir. Bu durum tanrılarda şiddetli açlık ve karın ağrısı oluşturdu. Tufanın bitmesi ile Atrahasis tanrılara kurban sundu ve kurbanın kokusunu hisseden aç tanrılar, sineklerin yemek etrafında toplanması gibi kurbanın başına üşüştiler.⁶⁵⁹ *Enuma Eliş* destanında, Marduk'un görevleri arasında insanlara çobanlık yapması ve onlara sorumluluklarını anlatması geçmektedir. Bu destana göre insana hatırlatılması gereken sorumluluklardan biri, tanrı ve tanrıçalara yiyecek getirilmesi ve onların unutulmamasıdır.⁶⁶⁰

Ekmek Takdim Takvimi olarak ifade edilen metinlerde, tanrının önünde yere kapanma ve kült heykellerinin huzurunda tapınma uygulamasından bahsedilmektedir.⁶⁶¹ Tanrının

⁶⁵⁵ Davide Nadali, “Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım: İmgeler Yoluyla Anlatım”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 383.

⁶⁵⁶ Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁵⁷ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, ss. 393-394.

⁶⁵⁸ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 368.

⁶⁵⁹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 162.

⁶⁶⁰ Heidel, *a.g.e.*, ss. 75-76.

⁶⁶¹ Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, s. xviii.

huzurunda yere kapanma biçiminde bir tapınma⁶⁶², Babil hemeroloji koleksiyonunda görülmektedir. Metinlerde, “tanrı Marduk’un önünde yere kapansın ve isteğini söylesin.”, “Nisannu ayının 13. günü tanrı Şamaş’ın önünde yere kapansın ve güneşin batış tarafına yüzünü dönsün...” ve “tanrı Sin’in önünde yere kapansın...” biçiminde ifadeler geçmektedir.⁶⁶³

Ritüellerin belirli zamanlarda yapılmasına özellikle dikkat edilmekteydi. *Ekmek Takdim Takvimi* adlı metinlerde, tanrılara sunu yapılabilecek elverişli günler ve ritüeller yer almaktadır. Bunun yanında Babil hemeroloji koleksiyonu, ritüellerin yapılması veya yapılmaması gereken zamanlar hakkında bilgiler sunmaktadır. Babil hemeroloji koleksiyonunda *tašrītu* ayının birinci günü tarla faresinin yenilmemesi gerektiği ve yenilmesinin tanrıça Ninlil tarafından yasak kılındığını ifade edilmektedir.⁶⁶⁴ Buradan dönemsel olmakla birlikte, bu dinde yenmesi yasak olan (haram) şeylerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Adaklık olarak ifade edilen bazı heykel veya nesneler tanrılara sunulmaktaydı. Metinlerden Babil kralı Ammi-ditana’nın, altın ve kıymetli taşları yapısında barındıran ve çıplak bir şekilde sergilenen figürleri İnanna’ya adaklık olarak sunduğu anlaşılmaktadır. Mezopotamya’da bazı ritüel araçlarının ve müzik enstrümanlarının kutsal olduğu inancı görülmekle birlikte, bu adaklık nesnelerinin kutsal kabul edildiği inancı ve adaklık heykellerin tanrılaştırıldığı görülmemektedir.⁶⁶⁵

Toplumun kutlamalara ve törenlere katılım düzeyi hakkında yeterli kaynak

⁶⁶² Tevrat’ta Rab’be yere kapanarak tapınıldığı geçmektedir (Bkz. Yaratılış 24:52). Bu durum Kuran’da secde olarak birçok yerde görülmektedir (Bkz. Furkan 64, Araf 206 vd.).

⁶⁶³ Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, ss. 253-255.

⁶⁶⁴ Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, ss. xviii-13.

⁶⁶⁵ Bahrani, *a.g.e.*, s. 101.

bulunmamaktadır. Bununla birlikte mevcut metinlerden, büyük ölçekli kutlamalara ve törenlere halkın seyirci olarak katıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁶⁶ Babillilerde çok çeşitli festival ve kutlama günlerinin bulunduğu bilinmektedir. Koyun yünlerinin kesildiği koyun kırkma kutlaması, hasat ve nimetlere şükür günü ve Yeni Yıl bayramı gibi gün ve kutlamaların yanında kentlerin özel gün ve kutlamalarının olduğu görülmektedir.⁶⁶⁷

Kaynaklarda bireysel yakarışlar ile ilgili metinlerin sayısı oldukça azdır. Buradan bireysel olarak yapılan yakarışların kaydedilmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bazı heykellerin alt kısımlarında tanrıya yapılan yakarışlar yer almaktadır. Burada özellikle kişi adları önemli ipuçları vermektedir. Metinlerde sıklıkla geçen *ili ašranni* (tanrım bana ilgi göster) ve *lā tubāšanni* (tanrım bu ayıptan beni koru) gibi kişi adları, tanrıdan kişisel beklentileri belli bir oranda ifade etmektedir.⁶⁶⁸ Buradan bireysel yakarışların bulunduğu görülmektedir.

1.8. Evren Anlayışı ve Yaratılış

Her uygarlık ve kültür, kendine özgü evren anlayışını ve yaratılış serüvenini üretir. Burada özellikle fiziksel evrenden önce neyin var olduğu ve yaratılışın nasıl gerçekleştiği soruları öne çıkmaktadır. Birçok uygarlıkta evrenin yoktan yaratıldığı (*ex nihilo*) düşüncesinin hâkim olduğu görülmektedir. Mezopotamya'nın kozmoloji geleneğinde, yaratılışın aşamaları ve yaratılıştan önce var olan unsurlar açık bir şekilde ifade edilmektedir.⁶⁶⁹ Burada yedi çivi yazılı tabletten oluşan *Enuma Eliş* yaratılış destanı, bu konuda dikkate değer bilgiler sunmaktadır. Bu destanda yaratılış başlamadan önce, yerin ve

⁶⁶⁶ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 186.

⁶⁶⁷ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 185.

⁶⁶⁸ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 416.

⁶⁶⁹ Gonzalo Rubio, "Time Before Time: Primeval Narratives in Early Mesopotamian Literature", *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, s. 3.

göğün isimlerinin bulunmadığı, tanrıların yaratılmadığı, hiçbir toprak parçasının şekillenmediği ve bataklığın görülmediği ifade edilmektedir. Bunun yanında Apsu⁶⁷⁰ ve Tiamat'ın⁶⁷¹ varlığı ve yaratılışın bu ikisi üzerinden başladığı vurgulanmaktadır.⁶⁷² Daha sonra Yahudilikte ve Hristiyanlıkta görülecek olan evrenin yoktan yaratıldığı düşüncesinde, tanrının evreni hiçlikten mi yoksa belirli unsurlardan mı yarattığı sorusu öne çıkmıştır. Mezopotamya kozmolojisinde, Apsu'nun ve Tiamat'ın üzerinden yaratılışın gerçekleştirildiği ifade edilerek bu konuda açık bir görüş ortaya konmuştur.⁶⁷³

Enuma Eliş destanı, Mezopotamya'nın erken dönem kozmografya anlayışının ipuçlarını taşımaktadır. Bu eserin beşinci tabletinde, Marduk'un kaos güçlerini nasıl yendiği, düzeni ve kozmosu sağladığı, gök cisimlerini yerleştirdiği, on iki ayın her biri için takvimi ve takımyıldızlarını düzenlediği, Enlil ve Ea'nın yanında Jübiter evini (*nebiru*) oluşturduğu ve daha sonra ayı, tanrı Sin'i, güneşi ve tanrı Şamaş'ı yaratarak gün, hafta, ay ve yıl gibi döngüleri yarattığı ifade edilmektedir.⁶⁷⁴ Bu destanın Mezopotamya teogonisinde (tanrıların yaratılışı) önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu destan, aynı zamanda evrende etkin tanrıların ve güçlerin kökenlerini ve yaratılışlarını anlatılmaktadır. Destanın merkez figürü tanrı Marduk'dur. Fakat MÖ. 1. bin yılın erken dönemlerinde Asur uygarlığının öne çıkması ile tanrı Aşur'un, Marduk'un yerine konulduğu görülmektedir.⁶⁷⁵

Enuma Eliş anlatısında önce Lahmu ile Lahamu ve daha sonra Anşar ile Kişar olarak

⁶⁷⁰ Tatlı su olarak tanımlanan apsu (veya abzu), bilge tanrı Enki ile ilişkilendirilmektedir. Mezopotamya'da kuyuların, göllerin, pınarların ve akarsuların sularını, yerin altında bulunan abzu (apsu)'dan veya engurda bulunan tatlı su okyanusundan aldığı inanılmaktaydı (Black ve Green, *a.g.e.*, s. 25.).

⁶⁷¹ Deniz anlamına gelen *tiamtum* sözcüğünden türeyen *tiamat* ismi, tuzlu su anlamına gelmektedir (Black ve Green, *a.g.e.*, ss. 216-217.).

⁶⁷² Leonard W. King, *Enuma Elish: The Seven Tablets of Creation: Or the Babylonian and Assyrian Legends Concerning the Creation of the World and of Mankind*, Book Tree Publishing, California, 1999, ss. 2-3.

⁶⁷³ Rubio, *a.g.e.*, s. 4.

⁶⁷⁴ Bkz. Heidel, *a.g.e.*, ss. 67-69.

⁶⁷⁵ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 223-225.

adlandırılan tanrı çiftlerinin yaratıldığı ifade edilmektedir. Anşar ile Kişar'ın birleşmesinden An ve eşinin (Antum) yaratıldığı ve ardından An ve eşinin birleşmesinden Nudimmud (Ea)'un ortaya çıktığı belirtilmektedir. Ea ve eşi Damkina ise Marduk'un yaratıcısı olarak gösterilmektedir. Destanda, tanrılar panteonunun ortaya çıkışı hiyerarşik düzen gözetilerek aşama aşama anlatılmaktadır.⁶⁷⁶

Atrahasis adlı metinde insanın yaratılış amacı ifade edilmektedir. Bu metne göre insan yaratılmadan önce tanrılar, kanal yapmak için kazma, çapa yapma ve su bentleri inşa etme gibi çok sayıda ve ağır angarya işlerde çalışmak zorunda bırakılmıştır. Anlatıya göre insan bu angarya işleri yapmak için yaratılmıştır.⁶⁷⁷ Metinde tanrıça Nintur (Ninhursaga)'un, ölmüş bir tanrının eti ve kanı ile kili karıştırarak ona şekil verdiği ve bundan insanı yarattığı ifade edilmektedir.⁶⁷⁸ *Gilgamiş, Enkidu ve Ölümler Diyar* olarak adlandırılan mitolojik metnin giriş kısmında evrenin yaratılışı ve tanrılarının sorumluluk alanları şöyle ifade edilmiştir:

“O günlerde, o çok eski günlerde. O gecelerde, o çok uzak gecelerde. Ve o yıllarda, o kadim yıllarda... Gök yerden ve yer gökten ayrıldığında... An yanına katıp gittiğinde göğü ve Enlil yeri yanına alıp gittiğinde ve bağışladığında ölümler diyarını Ereşkigal'e...”⁶⁷⁹

Sümerlerin erken dönem mitleri, yer ile göğün bir zamanlar bir bütün olduğunu ve Enlil'in onları ayırdığı ifade edilmektedir. Yaratılış mitinin diğer bir versiyonunda ise, yer ile göğün bir araya gelmesi ile dünyanın oluştuğu anlatılmaktadır. MÖ. 1800'lere ait bir mitolojik anlatıda, Enki'nin tanrıçalar ile birlikte dünyayı oluşturulduğu geçmektedir.⁶⁸⁰ Söz konusu örneklerde, evrenin ve tanrılarının yaratılışı konusunda bazen birbiri ile çelişen farklı

⁶⁷⁶ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 751-752.

⁶⁷⁷ Bkz. Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 603- 619.

⁶⁷⁸ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 159.

⁶⁷⁹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 545.

⁶⁸⁰ National Geographic, *a.g.e.*, ss. 20-21.

anlatıların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu farklı anlatıların değişmeyen belirli unsurları (tanrılar, apsu ve tiamat gibi) koruması, bu dinin evren ve yaratılış anlayışını kısmen ortaya koymayı mümkün kılmaktadır.

1.9. Ölüm ve Ölüm Sonrası Yaşam İnancı

Mezopotamya’da ölüm, tanrılarının insanlar için takdir ettiği bir karar olarak görülmektedir. Gılgamış Destanında, “Tanrılar insanları yarattığında onlara ölümü layık gördüler ve insanın hayatı tanrılarının elindedir.” ifadesi bu düşüncüyü göstermektedir.⁶⁸¹ Ur kentinde MÖ. 2600’lere tarihlenen kral mezarları bulundu ve kraliçe Puabi’nin eşyaları ve 15 hizmetkârı ile birlikte gömüldüğü ortaya çıktı.⁶⁸² Metinlerde Gılgamış’ın eşi, evlatları, şarapçısı, berberi, müzisyenleri ve diğer hizmetkarları ile birlikte defnedildiği anlaşılmaktadır.⁶⁸³ Sümerlere ait mezarlarda yiyecekler, içecekler, müzik enstrümanları, aksesuarlar, silah ve oyun malzemeleri ortaya çıkartılmıştır.⁶⁸⁴ Kişinin eşyaları ve hizmetkârları ile gömülmesi, ölümden sonra yaşam inancını göstermektedir.

Metinlerde yeraltı veya ölüler diyarı, *arallû* sözcüğü ile ifade edilmektedir. Bunun yanında *arallû* için geri dönüşü olmayan yer anlamına gelen *māt lā tārī* nitelemesinin yapıldığı görülmektedir. Bunaltıcı ve karanlık⁶⁸⁵ bir yer olarak tasvir edilen *arallû* diyarında perişan ve ümitsiz bir yaşam süren ve besinleri toz, toprak ve çamur olan ölüler, tüylerden oluşan elbiseler giydikleri için kuşlara benzetilmektedir. Her tarafın toz toprak olduğu bu yerde, sevinç, huzur ve mutluluk bulunmamaktaydı.⁶⁸⁶

⁶⁸¹ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 270.

⁶⁸² Head, *a.g.e.*, s. 66.

⁶⁸³ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 490.

⁶⁸⁴ Crawford (2015a), *a.g.e.*, s. 141.

⁶⁸⁵ Antik dünyada ölen biri için kullanılan “gecedeki yerini aldı” tabiri, yer altı dünyasının karanlık olduğu inancını yansıtmaktadır (Bkz. Ragozin, *a.g.e.*, s. 280.).

⁶⁸⁶ King (2019), *a.g.e.*, s. 35.

İnanna'nın Ölüler Diyarı'na İnişi adlı metnin Akadca versiyonunda ölüler dünyası, “Ganzer Sarayı” olarak ifade edilmektedir.⁶⁸⁷ Metinlerde ölüler dünyası için kullanılan diğer bir isim “Büyük Şehir”dir ve tanrı Şamaş’ın her akşam vakti bu şehre girdiğine ve sabah vaktinde bu şehri terk ettiğine inanılmaktaydı.⁶⁸⁸ Her sabah güneşin doğduğu kapıların bekçisi olan tanrının kapıyı açması ile Şamaş, Mezopotamya’nın doğusundaki dağlardan ortaya çıkar ve yükselir. Gün boyunca ışık saçan Şamaş, ortaya çıktığı yerin karşı tarafındaki kapıdan yer altı dünyasına inmektedir. Burada Şamaş’ın, gündüz gökyüzünde takip ettiği rota ile yeryüzünde ve gece yeraltı dünyasına inerek ölüler dünyasında seyahat ettiği ve bu şekilde bir döngü ile düzeni (kozmosu) sağladığı ifade edilmektedir.⁶⁸⁹

Mezopotamya’da ölüler diyarına gitmek için geçilmesi gereken bir denizin olduğu inancı bulunmaktaydı. Bu deniz bir kayıkla geçilmekteydi⁶⁹⁰ ve kayıkçı hızlı götür anlamına gelen *humattabal* sözcüğü ile ifade edilmiştir. Ölüler dünyasının ortasında yer alan ve yedi duvar ile çevrili olan bir kentin bulunduğu ve bu kente girmek için yedi kapıdan geçmek gerektiğine inanılmaktaydı. Ölen kişi bu kapılardan her birinden sıra ile geçmekte ve her geçişte geldiği dünyadan bir şeyler bırakmaktadır. Son kapıdan geçen kişi, gölge, ruh veya can anlamına gelen *etemmu* sözcüğü ile tanımlanmaktadır.⁶⁹¹

İştar Ölüler Dünyası'na İniyor adlı metinde ölüler dünyası, “Hiçbir boğa inekle çiftleşmedi, tek bir eşek bile dişisi ile ilişkiye girmede, tek bir erkek bile hamile bırakmadı

⁶⁸⁷ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 312-317.

⁶⁸⁸ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 198.

⁶⁸⁹ National Geographic, *a.g.e.*, ss. 40-41.

⁶⁹⁰ Antik Yunan’da ve Roma’da ölen kişinin ağzına veya gözüne para konularak gömüldüğü ve bu paranın ölen kişinin, öbür tarafta olduğuna inanılan denizi geçerken kayıkçıya vermesi için konulduğu bilinmektedir. Bu para, *Charon’s Obol* kavramı ile ifade edilmektedir. Yunan mitolojisine dayanan bu uygulamanın izlerinin Mezopotamya’da görülmesi dikkat çekicidir (Bkz. Ian Morris, *Death-ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, s. 106.).

⁶⁹¹ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 492.

dişisini, bütün canlılar yalnız uyuyordu odasında, herkes tek başına uyuyordu yatağında.”⁶⁹² biçiminde ifade edilmektedir. Burada ölümler diyarının sakinlerinin şiddetli bir yalnızlık yaşadığı ve cinsel birleşmeden mahrum olduğu vurgulanmaktadır.

Öldükten sonra yeraltı dünyasına giden kişinin durumunu, yeryüzündeki yaşantısının belirlediğine inanılmaktaydı. Gılgamış Destanında Enkidu, arkadaşı Gılgamış’a hiç çocuğu olmamış birinin öldükten sonra yeraltı dünyasında büyük bir açlık çektiğini ve kişinin ardından bıraktığı çocuk sayısının öldükten sonra kişiye sunulan besinler ile doğru orantılı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁹³ Ölü doğan bebeklere, tanrıların tabletleri ile oynama izni verildiği, yemeleri için ballı yiyecekler sunulduğu ve onların yeraltı dünyasında iyi bir yolculuk yaptıkları belirtilmektedir. Çok sayıda çocuğu olan kişinin iyi muamele göreceği inancının toplumsal yaşamda etkili olduğu düşünülmektedir.⁶⁹⁴

Ölen kişinin ruhu veya hayaleti olarak ifade edilen *gidim*’in (veya Sümerce *gedim*, Akadca *etemmu*) *irkalla*’ya gittiğine inanılırdı. Metinlerden *gidim*’in hastalıkların kaynağı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Mezopotamya’da sıklıkla görülen ve belirtileri bilinmeyen bir hastalık, *şu gidimma* (hayaletin eli) olarak adlandırılmıştır.⁶⁹⁵ *Nergal ve Ereşkigal* adlı anlatının MÖ.1. bin yılın ilk yarısına tarihlenen yeni versiyonunda Erra’nın yeraltı dünyasına inişi tasvir edilirken, yedi kapıdan geçtiği ve bu yedi kapının isimlerinin sırası ile Kapıcının Kapısı, Kışar’ın Kapısı, Endaşurimma Kapısı, Enurulla Kapısı, Endukuga Kapısı, Enduşuba Kapısı ve Ennugigi Kapısı olduğu ifade edilmektedir.⁶⁹⁶

Ölümler dünyasının hükümdarları, Meslamtaea, Ugur ve Erra olarak da isimlendirilen

⁶⁹² Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 361-364.

⁶⁹³ *Gılgamış Destanı*, ss. 127-128.

⁶⁹⁴ National Geographic, *a.g.e.*, s. 44.

⁶⁹⁵ Head, *a.g.e.*, s. 69.

⁶⁹⁶ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 495-507.

tanrı Nergal ve eşi Ereškigal'dır. Erken dönem metinlerinde Ereškigal'in eşi olarak Nergal yerine Gugalanna ve Ninazu görülmektedir. Yeraltı dünyasında bir yargılama meclisi bulunmaktaydı. Bu meclise, gece vakti güneş tanrısı Şamaş ve gündüz vakti ay tanrısı Sin liderlik yapmaktaydı. Bunun yanında Ereškigal ve Gılgamış gibi figürlerin bu meclise başkanlık yaptığı görülmektedir. Ölüler dünyasının güvenliğini sağlayan ve Ningishzida'nın yönetiminde yer alan çok sayıda görevli bulunmaktaydı. Ölüler dünyasının kapısının bekçisi olan Nedu, kapıları kapalı tutup giriş çıkışları denetlerdi. Adı kader anlamına gelen Namtar, Ereškigal'in yardımcılığını ve haberciliğini yapmaktaydı.⁶⁹⁷

Nergal ve Ereškigal adlı anlatının yeni versiyonunda tanrı An'ın, habercisi Kakka'yı yeraltı dünyasına gönderdiği ve Kakka'nın gökyüzünün uzun merdivenlerinden⁶⁹⁸ indiği anlatılmaktadır. Bu anlatının başka bir yerinde, Namtar'ın gökyüzünün uzun merdivenlerine tırmandığı belirtilmektedir. Yeraltı dünyası, yeryüzü ve gökyüzü arasında geçişin yapıldığı bu merdivenin zigguratlar olduğu düşünülmektedir.⁶⁹⁹

Mezopotamya Dininin, karamsar ve ümitsiz bir nitelik sergilediği ifade edilmektedir. Bu düşüncenin oluşmasında Mezopotamya literatüründe ölümden sonrası için ortaya konulan tasvirlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Burada ölümden sonra yaşamı, acı ve üzüntü dolu bir ortam olarak gösteren Gılgamış Destanı öne çıkmaktadır. Bu destanda ölüm sonrası yaşam için olumlu bir tasvir görülmemektedir. Bu durumun, dönemin toplumunun belirsizliklerle dolu doğasının bir sonucu olabileceği düşünülmektedir.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 298-299.

⁶⁹⁸ Tevrat'ta Tanrı'nın meleklerinin gökyüzünden yeryüzüne merdiven ile çıkıp indikleri ifade edilmektedir (Bkz. Yaratılış 28:12).

⁶⁹⁹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 495-501.

⁷⁰⁰ Peter Archer, *Religion 101: From Allah to Zen Buddhism, an Exploration of the Key People, Practices, and Beliefs that Have Shaped the Religions of the World*, Simon and Schuster Publishing, New York vd., 2013, s. 9.

Mezopotamya’da ölen kişilerin bedenlerinin yakılması veya farklı şekillerde ortadan kaldırılması görülmemektedir. Cesetlerin gömülmesi geleneği bulunmaktaydı.⁷⁰¹ MÖ. 2000-MÖ.1500 tarihleri arasında küçük yaşta ölen çocukların cesetlerinin küplere konularak evlerin altına gömüldüğü görülmektedir. Ölülerin evin zeminine gömülmesi geleneği, Eski Babil Döneminde Ur ve Asur kentlerinde bulunmaktaydı.⁷⁰² Bunun yanında Susa’da ölümler, etleri kemiklerinden ayrıldıktan sonra defnedilmiştir. Bu durum yaygın olmayıp, nadir görülen bir defin biçimidir.⁷⁰³ Babil kayıtlarında ölen kişinin cesedini korumak için yağ, tuz ve bal gibi maddelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁰⁴

Neredeyse bütün kültürlerde görülen ideal dönem veya zaman inancı, Mezopotamya’da bulunmaktadır. Bazı metinlerde bütün yönleri ile mükemmel olarak ifade edilen eski günler veya başlangıç zamanı gibi tanımlamalar görülmektedir. Bunun yanında aslanın öldürmediği, kurdun kuzulara musallat olmadığı, güvenliği sağlamak için gece nöbetinin gerekmediği ve hastalığın, ölümün ve göz ağrısının olmadığı cennet gibi ideal bir yer tasviri dikkat çekmektedir. Bu ideal yer, Dilmun olarak adlandırılmaktadır. Tufan anlatısının kahramanı Ziusudra’ya, tanrılarınkine benzer ölümsüz bir hayat ve tanrıların ebedi soluğu bahşedilerek onun Dilmun’a yerleştirildiği ifade edilmektedir.⁷⁰⁵ Mezopotamya Dininde ölümden sonra bir cennet inancı görülmemekle birlikte cennet gibi bir yerin yeryüzünde bulunduğu inancını gösteren tasvirler vardır.

1.10. Mezopotamya Dininde Peygamberlik ve Kutsal Kitap

Metinlerden tanrı tarafından seçilerek görevlendirildiğini ve ondan mesajlar aldığını

⁷⁰¹ Bottero ve Steve, *a.g.e.*, s. 117.

⁷⁰² Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 285.

⁷⁰³ Pollock, *a.g.e.*, s. 231.

⁷⁰⁴ King (2019), *a.g.e.*, s. 45.

⁷⁰⁵ Eliade (2003), *a.g.e.*, ss. 80-84.

iddia eden ve bu mesajları halka ileten kişilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. MÖ. 2. bin yılda özellikle Sami topluluklarda onları görmek mümkündür. Sümerlerde bu kişilerin olduğunu gösteren kanıtlar bulunmamaktadır. Mari kentinin sarayında ortaya çıkartılan yaklaşık kırk tane mektuptan, Mari krallığında ve civar krallıklarda tanrı ile özel bir bağının bulunduğunu iddia eden kişilerin faaliyetlerinin ve yaydıkları mesajların krala iletildiği anlaşılmaktadır. Bu kişiler sarayda bir elçi gibi muamele görürdü ve onlara hediyeler sunulurdu. Benzer şekilde bu döneme tarihlenen Uruk tabletlerinden, bu tür kişilerin bulunduğu görülmektedir. MÖ. 1. bin yılda Asur kralına yazılan mektuplarda, bu kişilerden ve onların mesajlarından söz edilmektedir.⁷⁰⁶

Bu kişilerin peygamber olarak nitelenebileceği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Türk Tarih Kurumunun fahri üyeliğini yapmış olan Ön Asya arkeolojisi uzmanı Barthel Hrouda, Mezopotamya Dininde peygamberlerin olmadığını ifade etmektedir.⁷⁰⁷ Bunun yanında söz konusu kişiler için peygamber tanımlanmasının yapıldığını görmek mümkündür.⁷⁰⁸ Hammurabi'nin kanun metninde, kanunların kaynağı tanrıya bağlanmakta ve kralın adaleti sağlamak üzere tanrı tarafından görevlendirildiği geçmektedir. Hammurabi kanunları, bu görevlendirme ve yetkilendirmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁰⁹ Hammurabi, kanunlarını tanrı Şamaş'a dayandırırsa bile onun bir peygamber olmadığı belirtilmektedir.⁷¹⁰

Tevrat'ın sayılar kitabının 22. ve 23. bablarında, Moab kralı Tsippor oğlu Balak tarafından İsrail halkını lanetlemesi için nehir (Fırat olduğu düşünülmekte) kıyısındaki Amav

⁷⁰⁶ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 498.

⁷⁰⁷ Hrouda, *a.g.e.*, s. 115.

⁷⁰⁸ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 498.

⁷⁰⁹ Klengel, *a.g.e.*, s. 178.

⁷¹⁰ Jack Sholl ve Jeane Breazeale, *The Code of Hammurabi: A Case Study*, Author House Publishing, Bloomington, 2013, s. 31.

ülkesinde yer alan Petor adlı yerde yaşayan Beor oğlu Balam adında birinin çağrıldığı ifade edilmektedir. Tanrının araya girip Beor oğlu Balam'ı bu lanetlemeden bizzat vazgeçirdiği belirtilmektedir. Bunun yanında tanrı, Balam'a yedi sunak hazırlamasını ve burada yedi koç ile yedi boğa sunmasını istemiştir. Beor oğlu Balam'ın, Mezopotamyalı bir pagan kâhin veya peygamber olduğu düşünülmektedir.⁷¹¹ Bununla birlikte doğrudan İsrail'in tanrısı ile muhatap olan, tanrının isteği üzerine sunak hazırlayan ve bu sunakta tanrıya koç ile boğa sunan ve lanetlemesi ile kutsaması makbul olduğu anlaşılan Mezopotamyalı Beor oğlu Balam'ın bir peygamber profili çizdiği söylenebilir. Bu kişinin tanrıların işaretleri üzerinden kehanet ile ilgili olmayan uygulamalarda (sunak hazırlama, sunu yapma, lanetleme ve kutsama) öne çıkması bu görüşü desteklemektedir.

Tanah'ın Nevi'im (Peygamberler) bölümünde yer alan Yunus Kitabı, Mezopotamya'da Sami dinlerindeki gibi bir peygamber figürünün olduğunu göstermektedir. Bu kitaba göre Hz. Yunus, Asur'un başkenti Ninova'ya peygamber olarak gönderilmiştir.⁷¹² Kuran'da adına sure bulunan Hz. Yunus'un, Ninova'ya peygamber olarak gönderildiği belirtilmektedir.⁷¹³ Bunun yanında Tanah'ta, bir peygamber olarak Hz. İbrahim'in Mezopotamya'nın Ur kentinden çıktığı ifade edilmektedir.⁷¹⁴

Yahudilikte, Yahudi olmayan halkların peygamberleri olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bu dinde sistemli ve gelişmiş bir peygamberlik yapılanması olduğu bilinmektedir. Özellikle Hz. Musa'dan (MÖ. 13. yüzyıl) MÖ. 8. yüzyılın ortalarına kadar peygamberlik müessesesinin, dikkat çekici bir gelişme ve sistemleşme ile öne çıktığı

⁷¹¹ Martin H. Manser ve Michael H. Beaumont, *Christian Basics Bible NLT*, Tyndale House Publishers, Illinois, 2017, s. 182.

⁷¹² Bkz. Yunus 1-17.

⁷¹³ Bkz. Ömer Faruk Harman, "Yunus", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt 43, İstanbul, 2013, ss. 597-599.

⁷¹⁴ Bkz. Yaratılış 11: 26-27 ve Nehemya 9:7.

anlaşılmaktadır. Mezopotamya'ya komşu topraklarda görülen Yahudilikteki gelişmiş peygamberlik kurumu, Yahudilere komşu milletlerin etkisini ve yapısını gösteren çok boyutlu bir olgudur. Bunun yanında Tanah'ta peygamberi ifade etmek için kullanılan *navi* (נביא) sözcüğünün Akadca çağırmak anlamına gelen *nabu* filinden ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Hatta Hz. Musa için *navi* nitelemesi yapılmaktadır.⁷¹⁵

Çivi yazılı kaynaklarda Sami gelenekteki gibi inanç esasları, amacı, ismi, sınırları ve özellikleri tanımlanmış bir dini temsil eden ve onu yayan bir peygamber görülmemektedir. Bununla birlikte tanrı ile özel bir bağının bulunduğunu, onun tarafından seçildiğini ve onun mesajlarını söylediğini iddia eden kişiler olmuştur. Bu kişiler ve yaydıkları mesajlar hakkında yeterli bilgilerin bulunmaması, onlar için peygamber tanımlamasının yapıp yapılamayacağı konusunda belirsizliğe ve farklı görüşlere neden olmaktadır. Hem Tanah hem de Kuran, bu coğrafyada Sami gelenekteki gibi bir peygamber figürünün bulunduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir.

Mezopotamya Dininde öne çıkan ve yaygın olan bir kutsal kitap anlayışının olmadığı bilinmektedir.⁷¹⁶ Bununla birlikte MÖ. 2. bin yılın sonlarına ait olduğu düşünülen ve *An.gim* veya *Ninurta Nippur'a Geri Dönüyor* olarak adlandırılan mitolojik metnin, tanrı Enki tarafından yazılmış olduğu iddia edilmiştir.⁷¹⁷ Mezopotamya mitolojisinde önemli bir yeri olan *Erra'nın Şiiri*, MÖ. 8. yüzyılda yazılmıştır ve Asur literatüründe öne çıkan bir eserdir.⁷¹⁸ Bu eserin, Dabibi'nin oğlu Kabti-ilani Marduk adında birinin bir gece Şamaş'ın kardeşi tanrı İşum'dan duyduklarını o gecenin gündüzünde kaleme alması ile oluştuğu ifade edilmektedir.

⁷¹⁵ Bkz. Eldar Hasanoğlu, "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, 2014, ss. 676-695.

⁷¹⁶ Bottero, Herrenschildt ve Vernant, *a.g.e.*, s. 53.

⁷¹⁷ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 425-426.

⁷¹⁸ John Van Seters, *Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis*, Westminster /John Knox Press, Kentucky, 1992, s. 59.

Kabti-ilani Marduk, sadece duyduklarını kaleme aldığını ve hiçbir ekleme ve çıkarma yapmadığını iddia etmektedir.⁷¹⁹ Tanrıya dayandırılan metinler bulunmakla birlikte, Sami gelenekteki gibi genel kabul gören ve bir dini hem temsil eden hem de açıklayan bir kutsal kitap bulunmamaktadır.

⁷¹⁹ Van De Microop, *Philosophy Before the Greeks: the Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2016, s. 21; Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 810.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MEZOPOTAMYA DİNİNDE RAHİPLİK

Çin, Mısır, İndus Vadisi (Harappa) ve Mezopotamya gibi antik uygarlıklarda, belirli bir alanda uzmanlaşmış kişiler arasında özellikle rahipler ve rahibeler⁷²⁰ öne çıkmaktadır.⁷²¹ Mezopotamya’da din yaşamın merkezinde olduğu için rahiplerin, toplumda önemli bir yeri ve etkisi vardı. Bu coğrafyada insanın temel görevinin tanrıya hizmet etmek olduğuna inanılırdı ve bu dini görevin temsilcisi rahipler olmuştur.⁷²² Doğrudan tanrıya yaklaşma ayrıcalığına sahip ve belirli alanlarda uzmanlaşmış olan rahip sınıfı, küçük bir azınlığın ötesine geçerek dikkate değer bir büyüklüğe ve güce ulaşmıştır.⁷²³

Mezopotamya’da din, hayatın bir parçası olmasının ötesinde hayatın ona göre düzenlendiği ve şekillendiği bir unsurdur. Bundan dolayı rahipler, olay ve olguları dini inanç ve uygulamalar üzerinden yorumlayan ve anlamlandıran kişiler olarak görülmektedir. Bu durum, rahiplerin toplum üzerinde etkili olmasında ve bu etkinin sürekliliğinde önemli bir rol oynamıştır.⁷²⁴ Zengin sembolik anlamlar taşıyan geleneksel ritüeller, bu coğrafyanın insanları için günlük yaşamın ayrılmaz bir parçasıydı. Mezopotamya’nın, ritüeller ile yaşayan bir dünya olarak tanımlandığını görmek mümkündür. Bu ritüellerde rahiplerin, önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.⁷²⁵

⁷²⁰ Tezimizde rahip ve rahibeleri ifade etmek için sadece rahip kavramı kullanılacaktır. Cinsiyetin ayrıca vurgulanmaya ihtiyaç duyulduğu yerlerde rahibe kavramı belirtilecektir. Rahip ifadesi hem erkek hem de kadın din görevlisini ifade edecek şekilde kullanılacaktır.

⁷²¹ Douglas Carnine, Carlos E. Cortes, Kenneth R. Curtis ve Anita T. Robinson, *World History: Ancient Civilization*, McDougal Littell Publishing, The USA, 2006, s. 15.

⁷²² Wallenfels ve Sasson (Cilt 4), *a.g.e.*, s. 13.

⁷²³ Benjamin R. Foster, “Mesopotamia”, *A Handbook of Ancient Religions*, (Ed. John R. Hinnells), Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 194.

⁷²⁴ Ercüment Yıldırım, *Eskiçağ Mezopotamya’sında Liderler, Krallar, Kahramanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 36.

⁷²⁵ Daniel Schwemer, “Mesopotamia”, *Guide to the Study of Ancient Magic*, (Ed. David Frankfurter), Brill Publishing, Leiden ve London, 2019, ss. 37-38.

Tapındaki rahip yapılanması ve çeşitliliği, tapınağa bağlı olarak değişebilmektedir. Tapınak personelinin çeşitliliği ve sayısı, çivi yazılı tabletlerde verilen listelere ve metinlere dayanmaktadır.⁷²⁶ Tapınağın hiyerarşik yapılanmasında üst düzey makamlara gelecek rahipler, tanrılar tarafından seçilmekteydi. Bu seçim süreci o kadar önemliydi ki, yıl isimleri seçilen rahipler üzerinden belirlenirdi. Metinlerde genellikle yıl isimleri, “x tanrısının y rahibinin kehanetle seçildiği yıl” biçiminde ifade edilirdi.⁷²⁷

Birçok çivi yazılı tablette anlatılan olayın gerçekleştiği zaman, rahipler üzerinden ifade edilmiştir. CDLI⁷²⁸’de P142686 ve P142689 numaralı tabletlerde anlatılan olayların zamanı, “Eridu kentinin rahibinin göreve başladığı yıl (*mu en eridu{ki} ba-hun-ta*)” olarak ifade edilmiştir. Bunların yanında P480071, P102289, P102350 numaralı tabletlerde “Ga’eş”de yüksek rahiplik makamının kurulduğu yıl (*mu en ga-esz{ki} ba-hun*)”, P450602, P102318, P102319, P102320, P102349, P103876 ve P212345 numaralı tabletlerde “Nanna’nın *en* rahibesi Enmağgalana’nın göreve başladığı yıl (*mu en-mah-gal-an-na en {d}nanna ba-hun*)” ve P265995 numaralı tablette “Nanna’nın rahibesi En-nirza-ana’nın hepatoskopi⁷²⁹ ile seçildiği yıl (*mu en-nir-zi-an-na en-{d}nanna masz₂-e i₃-pa₃*)” biçiminde çok sayıda örnek bulunmaktadır.⁷³⁰ Önemli olayların rahiplerin göreve başlaması veya bir yerde rahiplik makamının tesis edilmesi üzerinden tarihlendirilmesi ve kaydedilmesi, rahipliğin önemini ve etkisini göstermektedir. Bunun yanında rahiplerin, çeşitli kehanet yöntemleri ile seçildiği ifade edilmektedir. Bu durum rahibin tanrı tarafından belirlendiği ve

⁷²⁶ Joan Goodnick Westenholz, “The Ministering Clergy”, *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013, s. 247.

⁷²⁷ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 267.

⁷²⁸ Cuneiform Digital Library Initiative (CDLI), dijital ortamda çivi yazılı tabletlerin bir kütüphanesini oluşturma girişimidir. Bu proje Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles Üniversitesi, Oxford Üniversitesi ve Max Planck Enstitüsünün katılımı ile online olarak oluşturulmuştur. Bkz. <https://cdli.ucla.edu/>, ET. 15.09.2021.

⁷²⁹ Hepatoskopi (extispicy), hayvan organlarına (ciğer, bağırsak gibi) bakarak kehanette bulunma yöntemi.

⁷³⁰ Bkz. <https://cdli.ucla.edu/>, ET. 15.09.2021.

seçilmiş kişi olduğu anlamına gelmektedir.

Mezopotamya’da rahipliğin tam olarak bir tanımını ortaya koymak, antik Yakındoğu uzmanlarının yanında Dinler Tarihçilerini ilgilendiren bir konudur. Rahip, kurumsal veya geleneksel bir yapı bağlamında genellikle tapınak temelli olarak görülen tanrı kültüne ve ritüellere aktif olarak katılan kişi olarak tanımlanmaktadır. Bu aktif katılımın doğasında çeşitlilik kaçınılmaz bir unsurdur. Bundan dolayı tapınakta ekmek pişirmek, kasaplık yapmak ve tapınağın içini arındırmak gibi işler bu katılımın kapsamında görülmektedir.⁷³¹

Tapınakta doğrudan ritüeller ve kült ile ilgisi olmayan fırıncı, kasap, temizlikçi, tedarikçi, çoban, kuyumcu, aşçı, şarapçı, çiftçi ve bahçıvan gibi belirli alanlarda ve işlerde uzmanlaşmış kişilerin rahip olarak ifade edilmesi konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Bu kişileri din adamı sınıfı kapsamının dışında ve tapınak çalışanı (veya hizmetlisi) olarak kategorize edildiğini görmek mümkündür.⁷³² Bununla birlikte tapınak hizmetlerini yapanlar arasında rahiplik işlerini görenler (din hizmeti yapanlar) ile din dışı alanda çalışanlar gibi bir ayrıma gidilmesini doğru bulmayan yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre tapınak personelleri, farklı oranlarda tanrısal hizmetin bir parçasıdır.⁷³³

Tapınakta çok farklı alanlarda görev yapan kişilerin rahip olarak ifade edilmesinin nedeni, bu kişilerin bir tapınak sistemi tarafından organize edilmiş olmasıdır. Kişinin bu sisteme katılabilmesi için bazı koşulları yerine getirmesi gerekmektedir. Bu şartlardan biri, kişinin tapınak işleyişine bir şekilde katkı sağlamasıdır. Bir rahip için bu katkı çok farklı şekillerde (ekmek pişirmek, bira hazırlamak, ritüel yapmak, sunu hayvanlarını yetiştirmek ve

⁷³¹ Caroline Waerzeggers, “The Pious King: Royal Patronage of Temples”, *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Ed. Karen Radner ve Eleanor Robson), Oxford University Press, Oxford vd., 2011, s. 735.

⁷³² Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 482.

⁷³³ Leick (2010), *a.g.e.*, s. 142.

hazırlamak, elbise üretmek ve tapınağın güvenliğini sağlamak gibi) olabilmekteydi.⁷³⁴

Tapınak hizmetlerini gören *girsiga* unvanlı kişinin metinlerde aynı zamanda alt sınıftan bir rahip olarak ifade edilmesi⁷³⁵ ve tapınak aşçısı *muhaldim* (veya *muhatimmu*) unvanının rahipler kategorisinde verilmesi⁷³⁶, tapınak personellerinin rahip olduğu yaklaşımını desteklemektedir. Orta Asur krallığında tanrı Aşur'un tapınağında, tapınak hizmetlerini gören fırıncı, kasap, yağ ve bira imalatçısı gibi belirli alanlarda uzman erkek tapınak görevlileri mevcuttu. Avusturyalı Asur Bilimci Karen Radner, tanrının hizmetinde çalışan ve tapıntaki dini faaliyetlerin temelini oluşturan işleri yapan bu görevlilerin doğal olarak rahip olduğunu ifade etmektedir.⁷³⁷

Antik dünyada dini ve seküler alan gibi bir ayrımın olmadığı bilinmektedir. Her türlü eylem, tutum ve düşünce, metafizik dünyadan bağımsız olarak düşünülmemekteydi.⁷³⁸ Bazı araştırmacılar tarafından tapınak personellerinin tapınak hizmetlisi ve rahip biçiminde sınıflandırılması, temelde dini (kutsal) ve din dışı (dünyevi) alanların keskin bir şekilde belirlenmesine ve ayrıştırılmasına dayanmaktadır. Modern dünyada görülebilen dini ve din dışı ayrımının, antik dünyada özellikle tapınak işlerinde bulunmadığı ve bundan dolayı günümüzün paradigmalarından hareketle yapılan tapınak rahibi ve tapınak hizmetlisi gibi bir ayrımın ve yaklaşımın uygun olmadığı söylenebilir.

Rahipler için tapınak görevlisi tanımlamasının kullanıldığını ve bu görevliler için yönetim, kült ve tapınak işleri gibi sorumluluk alanları ayrımına gidildiğini görmek

⁷³⁴ Waerzeggers, *a.g.e.*, s. 735.

⁷³⁵ Herman Vanstiphout, *Epics of Sumerian Kings: the Matter of Aratta*, (Jerrold S. Cooper), Society of Biblical Literature Publishing, Atlanta, 2003, s. 174.

⁷³⁶ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 180.

⁷³⁷ Radner (2018), *a.g.e.*, s. 10.

⁷³⁸ Bertman, *a.g.e.*, s. 127.

mümkündür.⁷³⁹ Rahipleri bu şekilde bağlayıcı ve sınırlı bir kavram ile ifade etmek, onların tapınak dışındaki toplumsal işlevlerini arka plana itmektedir. Bundan dolayı rahiplik en genel anlamı ile din adamlığı olarak ifade edilebilir.

2.1. Mezopotamya’da Rahipliğin Kökeni ve Gelişimi

Mezopotamya’da rahipliğin başlangıç noktasını ve ilk rahibi tespit etmek oldukça güçtür. Bununla birlikte bu coğrafyada rahipliğin tarih öncesi dönemlerine atıf yapan metinler ve arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır. Bu kaynaklar ağırlıklı olarak çıkarsamalara ve olasılıklara dayanmaktadır. Söz konusu kaynakların tarihleri günümüze yaklaştıkça, ortaya çıkan rahip tasvirleri netlik ve kesinlik kazanmaktadır.

Tevrat’ta Aden bahçesinden çıkan bir ırmağın Pıson, Gihon, Fırat ve Dicle olmak üzere dört kola ayrıldığı ve bu bahçenin doğuda olduğu ifade edilmektedir.⁷⁴⁰ Bu bilgilerden hareketle Aden bahçesinin konumu hakkında çok farklı görüşler ileri sürülmüştür⁷⁴¹ ve bu görüşler arasında özellikle Güney Mezopotamya bölgesi öne çıkmaktadır.⁷⁴² Bununla birlikte Aden bahçesinin kadim bir tapınak olduğu ve ilk insan Hz. Âdem’in ilk rahip olduğu görüşü bulunmaktadır.⁷⁴³ Buradan yeryüzünün ilk rahibinin ve rahipliğin, Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıktığı görüşü dikkat çekmektedir.

Mezopotamya mitolojisinde, rahipliğin kökenine, yapısına ve özelliklerine yönelik çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bir geleneğe göre tanrı Marduk, belirli rahiplerin görevlerini yaratılış anında takdir etmiştir. Diğer bir geleneğe göre tüm kâhin rahipler, sanatlarını

⁷³⁹ J. Nathan Clayton, *Symbol, Service, and Song: The Levites of 1 Chronicles 10-29 in Rhetorical, Historical, and Theological Perspectives*, Wipf and Stock Publishers, Eugene, 2021, ss. 140-205.

⁷⁴⁰ Bkz. Yaratılış 2: 8-16.

⁷⁴¹ Bkz. Dora Jane Hamblin, “Has the Garden of Eden Been Located at Last?”, *Smithsonian Magazine*, Vol. 18, No. 2, Mayıs 1987, s. 127-133.

⁷⁴² Gordon Campbell, *Garden History: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2019, s. 5.

⁷⁴³ Scott Hahn (Ed.), *Catholic Bible Dictionary*, Crown Publishing, New York vd., 2009, s. 24.

tanrılardan öğrenmiş ve tufan öncesinde yaşamış bir kralın soyundan gelmekteydi. Mitolojide bir rahip prototipi olan Adapa, tanrı Ea tarafından insanlığa bilgelik getirmesi için tufan öncesinde gönderilen yedi bilgeden biri olarak sunulmaktadır. Özellikle ritüel sanatında yetenekli olduğu belirtilen Adapa'nın, Eridu'nun rahipliğini yaptığı ifade edilmektedir.⁷⁴⁴

Sümer metinlerinde tanrılarının, Enmeduranki'yi ilk rahip olarak seçtikleri ve ona yazmayı ve aritmetiği öğrettikleri anlatılmaktadır.⁷⁴⁵ Enmeduranki ile ilgili metin şöyledir:

“Enmeduranki, An, Enlil ve Ea'nın sevdiği, Sippar'lı bir prens[tı]. Onu, aydınlık (Ebabbara'daki) tapınaktaki Şamaş seçmişti. Şamaş ve Adad, onu [tanrılar] meclisine götürdüler... Ona An, Enlil ve Ea'nın bir sırrı olarak suyun üzerindeki yağı nasıl yorumlayacağını gösterdiler. Ona tanrısal tableti, gökyüzünün ve yeryüzünün *kibdu* sırrını takdim ettiler...Ona sayılarla hesap yapmayı öğrettiler...”⁷⁴⁶

Tanrılardan gizli bilgileri alan Enmeduranki, Sümer ülkesine döner ve Nippur, Sippar ve Babil halkını davet ederek onlara tecrübelerini ve rahiplik makamı konusunda önemli bilgileri aktarır. Tanrılarının emanet ettiği özel ve saklı bilgileri (tabletteki *kibdu* sırrını) bu rahip, Şamaş ve Adad'ın önünde yemin etmiş olan oğluna aktarmıştır. Bu metin, “Rahiplerin nesli işte bu şekilde var edildi. Onlar (rahipler) Şamaş ve Adad'a yakın olan kişilerdir.” cümlesi ile sonlanmaktadır.⁷⁴⁷

Martu'nun Evliliği olarak adlandırılan metnin başında başlangıçta var olan ve olmayan şeyler, “Ninab (yerleşim yeri) varken, (ama) Kiritab yokken. Kutsal rahip başlığı

⁷⁴⁴ Waerzeggers, *a.g.e.*, s. 734.

⁷⁴⁵ Zecharia Sitchin, *The Earth Chronicles Handbook: A Comprehensive Guide to the Seven Books of the Earth Chronicles*, Bear & Company Publishing, Vermont, 2009, s. 222.

⁷⁴⁶ John Day, *From Creation to Abraham: Further Studies in Genesis 1-11*, T&T Clark Bloomsbury Publishing, New York vd., 2022, s. 103.

⁷⁴⁷ Zecharia Sitchin, *Tanrılarının ve İnsanların Savaşları*, (Çev. Gülden Özbilun), Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 2005, s. 150.

vardı, (ama) kutsal taç yoktu. Kutsal aromatik otlar vardı, (ama) kutsal sedirler yoktu, ...” biçiminde ifade edilmiştir. Bu metinde birbirine yakın iki unsur kıyaslanmakta ve önemli olanın daha önce mevcut olduğu belirtilmektedir.⁷⁴⁸ Burada rahip başlığının kral tacından önce var olduğu ifade edilerek rahipliğin krallıktan daha köklü olduğu vurgulanmaktadır.

Gılgamış Destanında, tanrıça Ninsun’un Uruk şehrinin yüksek rahibi ile evlendiği ve bu evliliğin sonucunda üçte ikisi tanrı ve üçte biri insan olarak ifade edilen Gılgamış’ın doğduğu anlatılmaktadır.⁷⁴⁹ Bu anlatı, rahipler ile tanrıların yakınlığını göstermektedir.

Tarih öncesi dönemlerin rahipleri hakkında bilgi sunan önemli kaynaklardan biri, arkeolojik buluntular ve bu buluntuların yorumlanmasıdır. Kuzey Mezopotamya’da ortaya çıkartılan Göbekli Tepe tapınağı, buradaki ayinleri gerçekleştiren ve tanrı olduğu düşünülen varlıklara hizmet eden bir rahip sınıfının bulunduğu kanıtı olarak yorumlanmaktadır. Bu tapınağın özellikleri, bu sınıfın belirli alanlarda uzmanlaştığını ve köklü ve etkili bir dini inanışın temsilcisi olduklarını belirtmektedir.⁷⁵⁰ Belirli bir inanç sisteminin Göbekli Tepe gibi büyük bir tapınak inşa edecek seviyede olması, bu inanç sisteminin dönemine göre gelişmiş, yaygın ve belli bir hiyerarşiye göre düzenlenmiş temsilcilerinin bulunduğunu göstermektedir. Bu tapınak, inanç sistemine sahip bir kitleyi, bu kitleyi dini kaygılarla toplayacak ve onlara tapınak yaptıracak dini ve idari önderleri gerekli kılmaktadır. Göbekli Tepe, din adamlarının halkı örgütleyerek ve motive ederek tapınak inşa etme başarısının sembolü olarak görülmektedir.⁷⁵¹ Bundan dolayı Mezopotamya’da rahip sınıfının geçmişinin, Göbekli Tepe’ye ve dolayısıyla MÖ.10.000 tarihine kadar uzandığı söylenebilir.

⁷⁴⁸ Jacob Klein, “The God Martu in Sumerian Literature”, *Sumerian Gods and Their Representations*, (Ed. I.L. Finkel ve Markham J. Geller), STYX Publications, Groningen, 1997, s. 113.

⁷⁴⁹ *Gılgamış Destanı*, ss. 3-11.

⁷⁵⁰ Karl W. Luckert, *Göbekli Tepe*, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 164-166.

⁷⁵¹ Ercüment, *a.g.e.*, ss. 9-10.

MÖ. 7. bin yılın sonlarında görülmeye başlayan, üç bölümden oluşan ve özel amaçlar için kullanıldığı anlaşılan yapılar, arkeolojik kazılarda ortaya çıkartıldı. Önce Suriye'nin orta bölgelerinde ve daha sonra Eridu ve Tepe Gawra gibi yerlerde ortaya çıkartılan bu yapılar,⁷⁵² arkeolog Jean-Daniel Forest tarafından tapınak olarak ifade edilmiştir.⁷⁵³ Bunun yanında bu yapılar, aynı zamanda rahiplik olarak ifade edilebilecek bir uzmanlık sahasının ortaya çıkmış olduğunun kanıtı olarak yorumlanmaktadır.⁷⁵⁴ Bu yapıları, tapınakların ve rahip sınıfının varlığına işaret olarak yorumlayanlar olduğu gibi buna karşı çıkan ve bu yorumlamanın hatalı olduğunu ifade eden görüşler bulunmaktadır.⁷⁵⁵

Toplumsal örgütlenmenin odak noktası, tapınaklar ve rahip sınıfı olmuştur. Bir tapınak çevresinde örgütlenen şehirlerin idari yapıları, rahipler tarafından şekillenmiştir. Bunun yanında rahipler, temsil ettikleri dini inanç ve uygulamaların sistemleşmesini ve kurumsallaşmasını sağlamışlardır.⁷⁵⁶ Ubeyd Döneminin (MÖ. 5. bin yıl) toplumsal yapısı üzerine yapılan araştırmalarda Yakındoğu arkeoloğu Frank Hole, rahiplerin bu dönemde toplumun önderi konumunda olduğu iddiasında bulunmuştur. Hole, özellikle tapınakların yapılması için gerekli olan iş gücünün dini inançların motivasyonu ve rahiplerin önderliği ile sağlandığını düşünmektedir.⁷⁵⁷ Bu dönemde Eridu bölgesindeki tapınakta tekstil üretiminin yapıldığını gösteren kanıtların yanında, yiyecek hazırlamak için kullanılan araçlar, itina ile boyanmış çanak ve çömlekler ve damga mühürler bulunmuştur. Bu buluntulardan,

⁷⁵² Tekin, *a.g.e.*, ss. 366-367.

⁷⁵³ Jean-Daniel Forest, "Aux Origines de l'architecture Obeidienne: Les Plans de Type Samara", *Akkadica* 34, 1983, ss. 1-47.

⁷⁵⁴ Jean-Louis Huot, *Les Premiers Villageois de Mesopotamie: Au Village a la Ville*, Armand Collin Publishing, Paris, 1994, s. 164.

⁷⁵⁵ Bkz. Tekin, *a.g.e.*, ss. 358-363.

⁷⁵⁶ Ercüment, *a.g.e.*, s. 35.

⁷⁵⁷ Frank Hole, "Symbols of Religion and Social Organization at Susa", *The Hilly Flanks and Beyond: Essays on the Prehistory of Southwestern Asia Presented to Robert J. Braidwood*, (Ed. T. Cuyler Young vd.), Kasım 15, Studies in Ancient Oriental Civilization 36, Chicago, 1982, ss. 315-333.

tapınakların çok boyutlu olarak işlev gördüğü ve rahiplerin bu işlevleri gerçekleştiren ve yöneten kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Burada bulunan mühürler, tapınakların ve rahiplerin onaylama ve yetkilendirme işlevini göstermektedir.⁷⁵⁸

Yakındoğu'nun en erken ritüel örnekleri avcılıkla ilgili olmuştur. Bu ritüelleri yöneten dönemin liderlerinin, avcılık konusunda uzman olduğu anlaşılmaktadır. Avcı lider ile av hayvanı aslan arasındaki ilişkinin, ilerleyen dönemlerde kral ile kraliyetin sembolü aslan biçiminde kendini gösterdiği düşünülmektedir. Mezopotamya'nın erken dönemlerine ait tasvirlerde rahip-krallar, aslanları avlarken gösterilmektedir.⁷⁵⁹ Aslında rahip-kral ifadesi, araştırmacılar tarafından ortaya atılmış bir kavramdır. Bir yöneticinin veya kralın dini bir ritüeli veya töreni yönetmesi hem rahip hem de kral unvanını içine alan rahip-kral kavramının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁷⁶⁰

Kentlerin oluşum ve gelişim süreçlerinde, tapınakların ve rahiplerin önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Özellikle aşiret veya kabile yapılanmasından krallığa dönüşümün gerçekleşmesinde, rahiplerin etkili olduğu ifade edilmektedir. Bu süreçte rahipler ile krallar arasındaki iş birliğinin, önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.⁷⁶¹ Bu iki güç odağı arasında zaman zaman çatışma ve mücadele görülmektedir ve bu mücadele, Orta Çağ'da papa ile krallar arasındaki mücadeleye benzetilmektedir.⁷⁶²

Erken Hanedanlık Dönemi metinlerinde yönetimin başında olan kişi için kullanılan *en* ve *ensi* unvanlarının, tanrı ile güçlü bir bağının bulunduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraları

⁷⁵⁸ Pollock, *a.g.e.*, ss. 108-109.

⁷⁵⁹ Dominique Collon, "Depictions of Priests and Priestesses in the Ancient Near East", *Priests and Officials in the Ancient Near East*, (Ed. Kazuko Watanabe), Universitätsverlag V. Winter Publishing, Heidelberg, 1999, s. 17.

⁷⁶⁰ Michalowski (1997), *a.g.e.*, s. 100.

⁷⁶¹ Mumford, *a.g.e.*, ss. 52-53.

⁷⁶² Uhlig, *a.g.e.*, s. 156.

kullanılmaya başlayan ve kökeni tam olarak bilinmeyen *lugal* unvanının, *en* ve *ensi* gibi tanrılarla güçlü bir bağının olmadığı düşünülmektedir. Bundan dolayı genellikle *en*, rahip ve *lugal*, kral olarak çevrilmektedir. Bu dönemde tapınakların yanında sarayların ortaya çıkıp gelişmesi, unvanlardaki bu değişimlerin mimaride görülen değişimler ile desteklendiği biçiminde yorumlanmıştır. Bu durum aynı zamanda krallar ile rahipler arasında bir güç mücadelesi ve kutuplaşma olduğunun göstergesi olarak anlaşılmıştır. Bunun yanında söz konusu unvanların birlikte kullanılabildiği görülmektedir.⁷⁶³

Sümer mitolojisinde büyük tufanın, şehirleri bir yönetici otoritesinde birleşmeye zorladığı ifade edilmektedir. Bu dönemde Kiş kralı olan Etana'nın, kendini hem *ensí* hem de *lugal* olarak tanımladığı görülmektedir. Bu dönemde meydana gelen değişimlerin, kralların rolünü güçlendirdiği ve dolayısıyla rahiplerin yönetimdeki etkisini azalttığı anlaşılmaktadır.⁷⁶⁴ Mari kralı Zimri-lim'in sarayının ortaya çıkartılan kalıntılarından, sarayın yaklaşık 250'den fazla bölmeye veya odaya sahip olduğu görülmüştür. Bu kalıntılarda, özellikle sarayın idari bölmeleri ile kült bölmeleri arasındaki ayrım belirgin ve açıktır. Bu durum, kralın hem rahip-kral olduğunu hem de idari ve kült ile ilgili görev ve sorumluluklarının iç içe olmadığını göstermektedir. Bu kalıntılar, kralın idari ve rahiplik olmak üzere ikili işlevinin arkeolojik kanıtı olarak yorumlanmaktadır.⁷⁶⁵

MÖ. 1. bin yılda Asur kralları, rahip rolünü benimsemişlerdir. Bu krallar, tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak yönetmiş, sefere çıkmış ve avlanmışlardır.⁷⁶⁶ Asur krallığının siyasi ideolojisinde ve yönetim anlayışında Asur kralı, tanrı Aşur'un başrahibi olarak ifade

⁷⁶³ Nissen, *a.g.e.*, ss. 160-161.

⁷⁶⁴ Head, *a.g.e.*, ss. 32-33.

⁷⁶⁵ Uhlig, *a.g.e.*, s. 174.

⁷⁶⁶ Collon (1999), *a.g.e.*, s. 24.

edilmekteydi.⁷⁶⁷ Güçlü ve katı otoriter yapısından dolayı, bu krallığın rahiplerinin Babil krallığının rahipleri kadar bağımsız olmadıkları görülmektedir.⁷⁶⁸ Tanah'ta, Asur kralı Şalmaneser'in Samiriye'yi ele geçirmesi ve İsrail halkını Asur'a sürmesi anlatılmaktadır. Burada Asur kralının Samiriye'ye farklı bölgelerden getirilen halkları yerleştirdiği, bu halkların İsrail'in tanrısını tanımadıkları ve bundan dolayı İsrail tanrısının, bu halklara aslanları musallat ettiği ifade edilmektedir. Bu durum karşısında Asur kralının, sürgüne gönderdiği İsrail'in rahiplerinden bazısını bu halka bölgenin tanrısına nasıl tapınılacağını öğretmesi için gönderdiği belirtilmektedir.⁷⁶⁹ Burada Asur kralının, diğer milletlerin tanrılarının rahiplerine olan inancı görülmektedir. Bu örnek, Mezopotamya'da farklı ulusların rahiplerinin imajını ve itibarını belli bir oranda göstermesi açısından önemlidir.

Buradan Mezopotamya'nın, kökleri tarih öncesi dönemlere uzanan, mitolojik metinler ile efsaneleşen, arkeolojik ve yazılı veriler sayesinde belirginleşen bir rahiplik boyutunun olduğu anlaşılmaktadır. Özellikleri döneme, bölgeye ve topluma bağlı olarak değişebilen rahiplerin, Mezopotamya Dininin vazgeçilmez figürü olmayı başardıkları söylenebilir. Özellikle hem rahipliği hem de yöneticiliği kendinde birleştiren rahip-krallar dönemi, rahipliğin en çok öne çıktığı zamanlar olmuştur. Rahiplerin yönetici olmadıkları dönemlerde bile, toplumun ve yönetimin etkili bir unsuru oldukları anlaşılmaktadır.

2.2. Rahipler İçin Kullanılan Başlıca Unvanlar

Rahipler için kullanılan unvanlar ve sıfatlar zamana ve bölgeye bağlı olarak değişebilmektedir. En erken çivi yazısı örneklerinde resmi görevlilerin listesi yer almaktadır ve bu listelerde çeşitli rahip sınıflarının bulunduğu görülmektedir. Erken dönem metinlerinde

⁷⁶⁷ De Microop (2018), *a.g.e.*, s. 229.

⁷⁶⁸ Cotterell, *a.g.e.*, s. 149.

⁷⁶⁹ Bkz. 2.Krallar 17. Bab.

rahipler arasındaki hiyerarşi hakkında görülen karışıklık ve belirsizlik, sonraki metinlerde tapınak yapılanması bünyesinde yüksek rahip veya baş rahip gibi kavramlarla giderilmeye çalışılmıştır.⁷⁷⁰

Sümerce *udug-hul* ve Akadca *utukkū lemmūtu* olarak ifade edilen büyücü rahipler⁷⁷¹ ile ilgili metinlerde, “Ben Enki’nin rahibiyim. Ben Damgalnunna’nın arındırıcısıyım. Ben Asalluhi’nin ... (okunmuyor)’im. Ben Nanna’nın adamıyım. Ben Nanše’nin adamıyım. Ben yağlanmış *gudu* rahibiyim ve *şangamah* hakkında bilgi sahibiyim. Ben Asila (?)’nin adamıyım. Ben Ku’ar’nın temizlenmiş ve arınmış büyücü rahibiyim. Ben Enki’nin yağlanmış ve arındırıcı rahibiyim...” ifadeleri geçmektedir.⁷⁷² Bununla birlikte Nippur kentinin çeşitli tapınaklarında kült görevlerini yerine getiren *nu-éš* rahibi, aynı zamanda Adab kentindeki Damgalnuna tapınağında görülmektedir ve burada *gudu₄* rahibi işlevi gördüğü düşünülmektedir.⁷⁷³ Sayısı çoğaltılabilecek olan bu örnekler, bir rahibin birden fazla unvana, sığata ve kült alanı uzmanlığına sahip olabileceğini göstermektedir. Sümerlerde kullanılan başlıca rahip unvanları *en*, *lagar*, *išib*, *lú-mah* ve *egi-zi-mah*, *ereš-diğir*, *egi-zi*, *gudu₄* / *gudu₄-abzu*, *šita*, *nu- éš*, *susbu*, *nar*, *gala* ve *lukur*’dur (Bkz. Tablo-3).⁷⁷⁴

Sümercede rahip anlamında kullanabilen birçok sözcük (*abgal*, *bur*, *a-tu*, *ennigi*, *en-zid*, *gada-la₂*, *guda₂-abzu*, *gudug*, *nigru* veya *nagiri*, *en-du₁₁-du₁₁* ve *abrig* gibi) bulunmaktadır.⁷⁷⁵ Akadca bir tür rahip, güçlü, çalı yığını ve kanat gibi anlamlara gelen *abru* (*m*) (veya *aplu*) sözcüğü ile bağlantılı olan *abrūtu* kelimesi, rahiplik anlamına gelmektedir.

⁷⁷⁰ Black ve Green, *a.g.e.*, ss. 179-181.

⁷⁷¹ Markham J. Geller, *Healing Magic and Evil Demons: Canonical Uduh-hul Incantations*, De Gruyter Publishing, Berlin, 2015, s. 3.

⁷⁷² Markham J. Geller, *Forerunners to Uduh-hul: Sumerian Exorcist Incantations*, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH Publishing, Stuttgart, 1985, s. 33.

⁷⁷³ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 264.

⁷⁷⁴ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 248.

⁷⁷⁵ Bkz. <http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>, ET. 21.09.2022 ve Nafiz Aydın, *Sümerce ve Akadca İşaretler Listesi*, Tuğra Ofset, Antalya, 2001, s. 139, 161 ve 241.

Bunun yanında *kiništu* ve *šangûtu* sözcüğü, rahiplik anlamında kullanılabilmektedir.⁷⁷⁶

Buradan Mezopotamya’da genel olarak kabul gören ve rahip anlamında kullanılan bir terimin olmadığı ve metinlerde genellikle belirli alanlarla ilgili rahip unvanlarının sıklıkla kullanıldığı söylenebilir.

Ritüel Rolü	Birincil Dini Merkezi ⁷⁷⁷		İkincil Dini Merkez
	Ana Tapınak	İkincil Tapınak	Ana Tapınak
Din Görevlisi Unvanları (Genellikle İdari Makamlar)	<i>en</i>	<i>ereš-diğir</i>	<i>ereš-diğir</i>
	<i>lagar</i>		
	<i>išib</i>	<i>egi-zi</i>	<i>egi-zi</i>
	<i>lú-mah</i>	<i>lú-mah</i>	<i>lú-mah</i>
	<i>egi-zi-mah</i>		
Kült Ritüellerini Aktif Olarak Gerçekleştirenler	<i>gudu₄ / gudu₄- abzu</i>	<i>gudu₄</i>	<i>gudu₄</i>
	<i>išib</i>	<i>išib</i>	<i>išib</i>
	<i>šita</i>		
	<i>nu- éš</i>		
	<i>susbu</i>		
Ritüel Kantorları ve Müzisyen Rahipler	<i>nar</i>	<i>nar</i>	<i>nar</i>
	<i>gala</i>	<i>gala</i>	<i>gala</i>
Tapınağa Adanmış Rahibe	<i>lukur</i>	<i>lukur</i>	<i>lukur</i>

Tablo 3: Sümerlerde Rahip Unvanları⁷⁷⁸

Sümerce bazı rahip unvanları, *nu* sözcüğünü içeren birleşik sözcüklerden oluşturulmuştur. Bu dilde *nu* sözcüğünün anlamı tam olarak bilinmemekte ve tanrısal bir sıfat olduğu düşünülmektedir. Metinlerde Tanrı Enlil’in *^dNu.nam.nir*, Enki’nin *^dNu.dim.mud* ve

⁷⁷⁶ Black, George ve Nicholas, *a.g.e.*, s. 3, 158 ve 355.

⁷⁷⁷ Sümer kentlerinde birinci dini merkez ve ikinci dini merkez gibi bölgesel bir ayrım bulunmaktaydı. Birinci dini merkezde birden fazla tapınak varsa, bunlar ana tapınak ve ikinci dereceli tapınak olarak ifade edilmektedir (Bkz. Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 248.).

⁷⁷⁸ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 248.

Ninurta'nın ^d*Nu.nir* olarak geçmesi bunu desteklemektedir. *Nu* tanrısai sıfatı getirilerek oluşturulan *nu-èš* birleşik ismi, rahip anlamına gelmektedir. Bunun yanında *nu-gig* rahibe, *nu-sağ* rahip ve *nu-bar* rahibe anlamına gelmektedir.⁷⁷⁹ Sümerce bir tür rahip sınıfını ifade eden *sağa* sözcüğünün Akadca karşılığı, güçlü adam anlamına gelen *šangû.ğuruš* 'dur ve bu sözcük Ebla metinlerinde *nu-ri2-šum2* biçiminde geçmektedir.⁷⁸⁰ Burada tanrısai bir sıfat olduğu düşünülen bir ekin rahipleri ifade etmek için kullanılması ve Akadca'da rahibin güçlü adam olarak tanımlanması dikkat çekicidir. Rahipler için kullanılan unvanlar arasında öne çıkanlar şu şekilde listelenebilir:

1) En: Mezopotamya'da yöneticiler için kullanılan ilk unvanların *en*, *ensi* ve *lugal* olduğu bilinmektedir. Birinci Hanedanlık Döneminde şehir devletlerinin başında hem dini hem de idari otoriteyi temsil eden *en* unvanlı yüksek rahiplerin olduğu görülmektedir. MÖ. 3. bin yılda unvanların detaylandırılmasıyla birlikte, kral anlamında *lugal* ile kurucu rahip ve yerel yönetici anlamında *ensi* unvanları kullanılmaya başlandı. Kiş ve Ur gibi şehirlerin politik hegemonyayı elde etmeleri ve şehirler arasında ittifakların kurulmaya başlanmasıyla birlikte, askeri idareci (*lugal*), ittifakın başkanı (*en*) ve şehir yöneticisi (*ensi*) gibi unvanlar öne çıktı. Akadca *iššakum* ve Sümerce *ensi* (veya *patesi*) olarak ifade edilen unvan, şehirleri yöneten prensler tarafından kullanılmıştır. Hem dini hem de idari yönetici olan *ensi*'nin, krala bağlı dini yönetici olarak ifade edildiğini görmek mümkündür. Krallığın babadan oğula geçmesinin yaygınlaşmasıyla birlikte *ensi*'nin prens anlamında kullanımı öne çıkmıştır.⁷⁸¹ Bunun yanında *ensi* ile özdeş olan *patesi*'nin, rahip-kral olarak ifade edildiğini görmek

⁷⁷⁹ Marie-Louise Thomsen, *The Sumerian Language: An Introduction to Its History and Grammatical Structure*, Academic Press, Copenhagen, 1984, s. 56.

⁷⁸⁰ John L. Hayes, *A Manual of Sumerian Grammar and Texts*, Undena Publication, Malibu, 2000, s. 25.

⁷⁸¹ Shaymardanov Azamat Zokirovich, "Ancient East Titles", *World Bulletin of Social Sciences (WBSS)*, Vol. 5, Aralık-2021, ss. 156-157.

mümkündür.⁷⁸² Bu üç unvanın (*en*, *lugal* ve *ensi-patesi*) tanımlanması konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.

Sümerlerde tapınağın hiyerarşik yapılanmasının başında *en* rahibi bulunmaktaydı.⁷⁸³ Bu unvanın *ēnu* (veya *īnu*) biçiminde kullanımı görülebilmektedir.⁷⁸⁴ Bu unvana sahip rahiplerin tanrı ile özel bir bağının bulunduğu ve genellikle tanrının eşi olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bu rahiplerin tanrı ile olan metaforik ilişkisi, onların tanrısal dünya ile insanlar dünyası arasındaki uyumun ve dengenin sembolü olmasını sağlamıştır.⁷⁸⁵

Bu unvanının yüksek rahip anlamında kullanımının, MÖ. 4. bin yılın sonlarına (Jemdet Nasr Dönemine) kadar uzandığı tahmin edilmektedir.⁷⁸⁶ Bununla birlikte Erken Hanedanlık Dönemi metinlerinde görülen bu unvanının, ne zaman kullanılmaya başlandığı ve erken dönemlerdeki tarihsel gelişimi tam olarak bilinmemektedir. Metinlerden bu unvanının, kraliyet *en* unvanı ve rahiplik *en* unvanı olmak üzere iki türünün bulunduğu anlaşılmaktadır. Yeterli kanıt bulunmamakla birlikte, bu rahiplik unvanının hem siyasi ve idari hem de dini gücü bulunan bir makamın bölünmesinden ortaya çıkmış olabileceği düşünülmektedir. Bu düşünceyi destekleyen bir örnek bulunmaktadır ve bu örnek, Erken Hanedanlık Dönemi kralı *Ĝiša-kidu*'dur. Umma kralı olan bu kişi, hem dini bir makam olarak *en* rahiplik unvanını hem de kraliyet makamı olarak “tanrıça Ninur’un yanındaki *en* rahibi (*en zâ kēš^d Nin-ur₄-ke₄*)” unvanını kullanmıştır.⁷⁸⁷ Uruk’un erken dönem metinlerinden, *en* unvanının hem idari hem de dini kapsamlı olduğu ve zamanla bu kapsamda bölünmeye

⁷⁸² Ragozin, *a.g.e.*, s. 8.

⁷⁸³ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 248.

⁷⁸⁴ A. Leo Oppenheim vd. (Ed.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Oriental Institute of the University of Chicago Publishing, Vol.4, 6. Baskı, Chicago, 2004, s. 180.

⁷⁸⁵ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 248.

⁷⁸⁶ Betty De Shong Meador, *Inanna, Lady of Largest Heart; Poems of the High Priestess Enheduanna*, University of Texas Press, Austin, 2000, s. 33.

⁷⁸⁷ Westenholz (2013), *a.g.e.*, ss. 248-249.

gidilerek Uruk'un yöneticisi ve İnanna'nın yüksek rahibi statülerinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁷⁸⁸ Kralların "Uruk kentinin *en* rahibi" sıfatını kullanmayı tercih etmelerinin nedeni, bu sıfatın tanrıça İnanna'nın *en* rahibi anlamını ifade etmesidir.⁷⁸⁹

Metinlerde bu unvanlı rahipler için kullanılan bazı sıfatlar dikkat çekmektedir. CDLI'de P448299, P448300, P448302, P448303, P448304, P448307 numaralı tabletlerde "uygun *en* rahibi (*en me-te*)", P448308 ve P448318 numaralı tablette "gözde veya itaatkâr *en* rahibi (*en še-ga*)", P448321, P448322 ve P448345 numaralı tabletlerde "sevgili *en* rahibi (*en ki-ag₂*)" ve P448405 numaralı tablette "büyük *en* rahibi (*en-gal*)" ifadeleri geçmektedir.⁷⁹⁰ CDLI'de P469682 numaralı ve Eski Babil Dönemine ait bir tablette, *gipar*'ın *en* rahibinin kaçırılarak düşman topraklarına esir olarak götürüldüğü ve böylece kutsal *gipar*'ın rahipliğinin kirletildiği ifade edilmektedir.⁷⁹¹ Bu örnek *en* unvanlı rahiplerin, tapınağın kutsallığında önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir.

2) İšib: Bu unvanlı rahipler, tanrı ve tanrıçalara hizmet eden erkek kült görevlileridir. Bazı Sümer krallarının bu unvanı kullanmış olması, onun önemini göstermektedir. Kraliyet unvanı olarak *išib* (*an-na*) (göklerin *išib*'i) ifadesi ilk defa Umma kralı Lugalzagesi tarafından kullanılmıştır. Bu kraldan sonra Šu-Sîn, Lipit-Ištar, Ur-Ninurta ve Rîm-Sîn gibi krallar için *išib-an-ki-a* (yerin ve göğün *išib*'i) ifadesi metinlerde geçmektedir. Kaynaklarda *išib*'in tanrısal bir unvan olarak kullanıldığı ve başta Enki olmak üzere bazı tanrıların "tanrıların *išib*'i" olarak nitelendirildiği görülmektedir.⁷⁹²

⁷⁸⁸ Piotr Steinkeller, "On Rulers, Priests and Sacred Marriage: Tracing the Evolution of Early Sumerian Kingship", *Priests and Officials in the Ancient Near East*, (Ed. Kazuko Watanabe), Universitätsverlag V. Winter Publishing, Heidelberg, 1999, s. 117.

⁷⁸⁹ Marten Stol, *Women in the Ancient Near East*, (Çev. Helen Richardson ve Mervyn Richardson), De Gruyter Publishing, Boston ve Berlin, 2016, s. 556.

⁷⁹⁰ Bkz. <https://cdli.ucla.edu/>, ET. 15.09.2021.

⁷⁹¹ Bkz. <https://cdli.ucla.edu/>, ET. 15.09.2021.

⁷⁹² Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 258.

Oldukça eski olan bu unvanın, Akadca kötü ruhsal varlıkları kovan rahip anlamına gelen *wāšibu* sözcüğünden türetildiği düşünülmektedir ve bu sözcük, genellikle büyücü rahip veya ritüel uzmanı olarak çevrilmektedir. Bu rahibin görevlerinden biri, belirli kötü ruhsal varlıkların kovulmasıdır.⁷⁹³ Tapınak yapılanması içerisinde *išib* rahipleri, hizmet ettikleri tanrı ve tanrıça kültüne bağlı olarak farklı statülerde görev yapmışlardır. Lağış bölgesinde her şehrin kendine özgü tanrısı ve bu tanrıların rahip yapılanması bulunmaktaydı. Bu bölgede yer alan Niğin veya Nina (Tell Zurghul) yerleşim yerinin tanrıçası olan Nanše'nin hizmetinde *en* rahipleri öne çıkarken, Girsu kentinde Ningirsu'nun *išib* rahipleri bu tanrı kültünün üst düzey yöneticisi olarak görülmektedir.⁷⁹⁴ Buradan *išib* rahiplerinin statüsünün şehre, tapınağa ve rahibi olunan tanrıya bağlı olarak değişebildiği anlaşılmaktadır.

3) Lagar: Genellikle *en* unvanı ile bağlantılı olan *lagar* unvanı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu unvanlı rahipler, *en* rahibine hizmet etmekteydi ve onun veziri gibi görev yapmaktaydı. *Lagar* rahibi, genellikle hizmet ettiği *en* rahibi ile aynı cinsiyette idi. Nippur kentinin ve tanrı Enlil'in hizmetinde olan *lagar* rahibi, bazı litürjik görevleri gerçekleştirdiği görülmektedir.⁷⁹⁵

Her iki cinsiyetten (eril ve dişi) olabilen *lagar* rahibi, ağıt yakan rahip olarak da ifade edilmektedir.⁷⁹⁶ Tanrıça Nintu üzerine yazılmış olan Sümerce bir dini metinde, “O (Nintu) *en* rahibini doğurdu, O *lagar* rahibini doğurdu, Nintu kutsal kürsüde bir kral doğurdu.” ifadeleri geçmektedir.⁷⁹⁷ Buradan *lagar* rahibinin *en* rahibi gibi tanrıçadan doğduğu ifade

⁷⁹³ Hayes, *a.g.e.*, s. 248.

⁷⁹⁴ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 258.

⁷⁹⁵ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 258.

⁷⁹⁶ Maximillien De Lafayette, *Thesaurus Lexicon Of Similar Words & Synonyms In 21 Dead & Ancient Languages*, Lulu Publishing, New York ve Berlin, 2015, s. 154.

⁷⁹⁷ Marten Stol ve Frans A. M. Wiggermann, *Birth in Babylonia and the Bible: Its Mediterranean Setting*, Brill Publishing, Groningen, 2021, s. 84.

edilerek bu unvanlı rahibin tanrısal kökenine vurgu yapılmaktadır.

4) Lú-mah: Yüce adam anlamına gelen *lú-mah* unvanı, erkek kült görevlileri tarafından kullanılmıştır. Bu rahiplerin tasvirlerinden, bu unvanın ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Umma kralı Lugalzagesi tarafından yazdırıldığı düşünülen metinlerde geçen ve yazının tanrıçası Nisaba'nın *lú-mah* unvanı ile ilgili olan iddialar, bu unvanın önemini göstermektedir. Bu metinlerde *lú-mah* rahibinin detaylı bir görsel tasviri verilmemekle birlikte bu rahibin, ritüel ile ilgili görevlerini gerçekleştirirken keten kıyafet giydiği ifade edilmektedir. Girsu kentinde Bau (veya Baba)'nın *lú-mah* rahibi, *ereš-diğir* rahibesine bağlı olarak ve onun yardımcısı olarak görev yapmaktaydı. Bununla birlikte bu rahibin, Girsu'da İnanna kültünün üst düzey görevlisi olduğu görülmektedir. Bu rahibin dini sorumlulukları konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır.⁷⁹⁸

5) Ērib bīti: Tapınakta bazı görevliler, *ērib-bīti* olarak ifade edilmekteydi.⁷⁹⁹ Akadca giriş, giren ve dahil olan anlamlarına gelen *ērību* sözcüğü ile ev anlamına gelen *bītu* sözcüğünün birleştirilmesi ile meydana getirilen bu unvan, tapınağa giriş izni ve yetkinliği olan rahibi tanımlamak için kullanılmıştır.⁸⁰⁰ Özellikle tapınağın iç ve en kutsal bölgelerine giriş, rahipliğin önemli bir ayrıcalığı olarak görülmüştür. MÖ. 9. yüzyıla tarihlenen bir metinde, Babil kralı Nabu-apla-iddina'nın Nabu-nadin-šumi adında birini Şamaş'ın tapınağına *ērib-bīti* rahibi olarak atadığı ifade edilmektedir.⁸⁰¹ Bu durum söz konusu unvanın önemini göstermektedir.

⁷⁹⁸ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 261.

⁷⁹⁹ Hayim Tadmor, "With my Many Chariots I Have Gone up the Heights of Mountains", *Historical and Literary Studies on Ancient Mesopotamia and Israel*, (Ed. Mordechai Cogan), Old City Press, Jerusalem, 2011, s. 108.

⁸⁰⁰ Black, George ve Postgate, *a.g.e.*, s. 78.

⁸⁰¹ Waerzeggers, *a.g.e.*, ss. 735-736.

6) Gudu (gudu₄): Bu rahip unvanının Akadca karşılığı *pašišu*'dur.⁸⁰² Sümer tapınaklarında çok sayıda kült görevlisi bulunmakla birlikte, bu görevliler arasında özellikle *gudu* rahipleri öne çıkmaktaydı. Bu rahipler, hizmetinde oldukları tanrıların sunularından, bakımından ve beslenmesinden, arınma ritüellerinden ve tanrının evinin (tapınağın) hizmetlerinden sorumluydular. Bununla birlikte ölen ve yaşayan kral ve rahibelerin kültleri ile ilgili sorumlulukları bulunmaktaydı.⁸⁰³ III. Ur Hanedanlığı Döneminde, tanrılaştırılan kral kültü ile sadece *gudu* rahibi ile *nin.dingir* rahibesinin bağlantılı olduğu görülmektedir.⁸⁰⁴

Tapınakta *gudu* rahiplerinin görevlerinden biri, kanlı sunuların hazırlığını yapmaktı. Metinlerden bu rahibin, *hi-li* adlı özel bir kıyafet giydiği anlaşılmaktadır. Çivi yazısında *gudu* rahibi *aḥ-mi* işaretleri ile gösterilmektedir. Metinlerde *mi* işareti saflık ile ilgili bazı sözcüklerde kullanılmaktadır.⁸⁰⁵ Gudea silindirinde, “suyun asla durmadığı *gudu* rahibinin kutsal evi” ifadesi geçmektedir.⁸⁰⁶

MÖ. 3. bin yıla ait Sümer metinlerinde, “Beyaz ve yünden yapılmış elbiseli kral, tahtında sevinçlidir. Bedeni, büyük tanrıların varlığı ile parıldıyor. Arınma rahipleri, *pašeš* (*gudu₄*) rahipleri ve temizlenmiş rahipler onu arındırmak için giydirdikten sonra, onlarla birlikte kutsal yemeğine doğru yürüyor...” ifadeleri geçmektedir.⁸⁰⁷ Sümer metinlerinde büyü ile ilgili uygulamalarda *gudu* rahibine birden çok atıf yapılmaktadır ve bu atıflardan bazısı tanrıça Ningirim ile bağlantılı (Ningirim'in *gudu* rahibi gibi) olmuştur. Metinlerde bu rahibin, nasıl yılanın dişlerini bağladığı ve akrebin kuyruğunu kestiği anlatılmaktadır.⁸⁰⁸

⁸⁰² <http://psd.museum.upenn.edu/epsd/epsd/e1880.html>, ET. 01.03.2022.

⁸⁰³ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 263.

⁸⁰⁴ Nicole Brisch, “The Priestess and the King: The Divine Kingship of Šū-Sîn of Ur”, *Journal of the American Oriental Society*, Nisan-Haziran, 2006; 126, 2, ss. 161-165.

⁸⁰⁵ Hayes, *a.g.e.*, s. 248.

⁸⁰⁶ Bendt Alster, *Wisdom of Ancient Sumer*, CDL Press, Maryland, 2005, s. 137.

⁸⁰⁷ Lloyd Llewellyn-Jones ve Sian Lewis, *The Culture of Animals in Antiquity: a Sourcebook with Commentaries*, Routledge Publishing, New York ve Oxon, 2018, s. 82.

⁸⁰⁸ Graham Cunningham, *Deliver me From Evil: Mesopotamian Incantations 2500-1500 BC*, Pontificio Istituto

7) **Sanga (Šangû):** Tapınak hiyerarşisinin en üst sıralarında bulunan *sanga* (Akadca *šangû*) rahibi, genellikle tapınağın idari işlerinin yürütülmesini sağlayan kişi olmuştur. Metinlerde bu rahip, tapınağın mali işler yöneticisi olarak geçmektedir. Bu rahibi ifade eden çivi yazısı işareti *šitas*'dir ve bu işaret aynı zamanda saymak veya hesaplamak anlamına gelmektedir.⁸⁰⁹ Tapınaklarda *sanga* unvanlı başrahip hem dini hem de idari görevlere bakmaktaydı.⁸¹⁰ *Sanga*, Nippur kenti ile öne çıkmış bir rahiplik unvanıdır.⁸¹¹

Ur şehrinde bulunan ve yaklaşık 5000 yıllık olan bir tablette, arpa gibi tahıl işaretlerinin yanında Sümerce *ku* ve *sim* işaretleri dikkat çekmiştir. Bu işaretleri *kuşim* olarak çeviren uzmanlar bunun kişi adı olduğunu ifade etmektedir. Bira yapımının anlatıldığı düşünülen bu tablet, tarihin ilk kişi adını ve imzasını taşıyan eser olarak bilinmektedir. Tabletteki *kuşim* ifadesi konusunda farklı düşünceler bulunmaktadır ve bu ifade 17 farklı tablette geçmektedir. Bu tabletlerin bir kısmında *kuşim* ifadesi *sanga* tapınak yöneticisi için kullanılmaktadır.⁸¹² Tarihte bir belgeye ismini yazarak imzasını atan ilk kişinin, tapınağı yöneten bir *sanga* rahibi olabileceği görülmektedir.

III. Ur Hanedanlığı Döneminin Girsu ve Lagaş metinlerinde geçen *šabra-sanga-ne/me* unvanı, o kentteki tapınakların baş sorumlusunu ifade etmektedir. Burada *šabra* ve *sanga* unvanlı yöneticilerin altında tapınak personelleri bulunmaktaydı. Bu personellerin, yöneticilerinin talimatları doğrultusunda tarımsal üretimin yapılması, üretilen malların depolanması ve dağıtımı gibi işlerde çalıştıkları bilinmektedir.⁸¹³

Biblico Publishing, Roma, 1997, s. 14.

⁸⁰⁹ Hayes, *a.g.e.*, s. 283.

⁸¹⁰ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 185.

⁸¹¹ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 264.

⁸¹² <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-8635405/5-000-year-old-clay-tablet-depicting-beer-southern-Iraq-sells-175-000.html>. ET. 03.02.2021.

⁸¹³ Kazuya Maekawa, "The 'Temple Personnel' of Ur III Girsu-Lagash", *Priests and Officials in the Ancient Near East*, (Ed. Kazuko Watanabe), Universitätsverlag V. Winter Publishing, Heidelberg, 1999, s. 61.

Tapınakta *ērib-bīti* unvanına sahip *sanga* rahiplerinin, *šatammu* ile eşit pozisyonda olan tapınak yöneticileri olduğu düşünülmektedir. Bu rahiplerin ritüel uygulamalarına katılabildiği görülmektedir.⁸¹⁴ Bununla birlikte bu unvanlı rahiplerin dini bir fonksiyonunun olmadığı iddiası bulunmaktadır.⁸¹⁵

Bu unvan, özellikle Asurlularda yaygın olarak kullanılmıştır.⁸¹⁶ Tanrı Aşur'un tapınağının başında, *šangû rabiu* olarak adlandırılan yüksek rahip bulunmaktaydı. Bu yüksek rahibin ritüellerin icrasındaki merkezi rolü, kralın himayesinde olmuştur. Bu rahibin, *šangû šaniu* (ikinci *šangû*) unvanlı bir yardımcısı vardı. Tanrı Aşur'un tapınağının dışındaki her tapınakta yalnızca bir *šangû* rahibi bulunmaktaydı ve bu rahip tapındaki tüm tanrılardan sorumluydu. Metinlerde *sanga* rahipleri bir tanrı, tapınak veya şehir ile bağlantılı olacak şekilde verilmiştir.⁸¹⁷

8) Šatammu: Tapınak yapılanmasında görülen diğer bir rahip unvanı *šatammu*'dur. Bu unvanlı kişiler, tapınağın mali ve ritüel işlerinin yüksek rütbeli rahibi olmamakla birlikte idari olarak rahiplerin yöneticisi konumunda olmuştur. Orta dereceli bir baş rahip olarak ifade edilebilecek olan *šatammu* rahiplerinin, kral tarafından atandığı anlaşılmaktadır. Bu rahipler, başta tapınağın toprakları olmak üzere tapınak varlıklarının ve personellerinin yöneticisi ve sorumlusu olmuştur. Tanrılara düzenli olarak yemek sunulmasından sorumlu olan bu rahipler, takvimin düzenlenmesi ve ayların eklenmesi işlerinin denetimini yapmışlardır. Diğer rahipler arasında idarecilik yönü ile öne çıkan bu rahiplerin, piskopos olarak ifade edildiğini görmek mümkündür. Sippar gibi bazı şehirlerde *šatammu* rahiplerinin sadece

⁸¹⁴ Steven W. Holloway, *Aššur is King! Aššur is King!: Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*, Brill Publishing, Leiden-Boston-Köln, 2002, s. 327.

⁸¹⁵ Maekawa, *a.g.e.*, s. 61.

⁸¹⁶ Tadmor, *a.g.e.*, s. 108.

⁸¹⁷ Beate Pongratz-Leisten, *Religion and Ideology in Assyria*, De Gruyter Publishing, Boston ve Berlin, 2015, s. 203.

tapınağı değil, aynı zamanda şehri yönettiği görülmektedir. Tapınakta katipler (*tupšarru*), hiyerarşik olarak bu rahiplerin altında bulunmaktaydı. MÖ. 7. ve MÖ. 6. yüzyıllarda Babil'deki Esagil tapınağında *šatammu* rahibi, genellikle şehrin yöneticiliğini yapmaktaydı. II. Marduk-apla-iddin döneminde şehrin yöneticisinin *hazannu* olarak ifade edilmesi, *šatammu*'ların idari etkinliğinin Kaldeli krallar tarafından sınırlandırıldığını göstermektedir.⁸¹⁸

9) Nešakku (Sümerce: nu-ěš): Metinlerde görülen diğer bir rahip unvanı *nešakku*'dur. Nippur'da bulunan bir metinde *nešakku* rahibi, kâhinlerin başı ve Babil kralı Marduk-sāpik-zēri'nin hizmetkârı olarak geçmektedir.⁸¹⁹ Bu unvanlı rahiplerin, bazı tapınaklarda *lu-mah* ve *sanga* rahipleri gibi bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir. Bu unvanla ilgili metinlerin büyük bir çoğunluğu, Nippur kentindeki Enlil kültü ile ilgilidir. Asur kralı II. Sargon için bir kraliyet unvanı olarak, “Aşur’un nu-ěš rahibi” (*nu.ěš dAššur*) ifadesi kullanılmıştır.⁸²⁰

10) Šešgallu (Sümerce: šeš. gal): Rahiplik yapılanmasında yönetici ve denetmen olarak ifade edilen bu unvanlı rahipler, özellikle Yeni Yıl kutlamalarının tasvir edildiği metinlerde öne çıkmaktadır.⁸²¹ Babil’de gerçekleştirilen bu kutlamalarının bir parçası olarak, Esagila tapınağında Nisan ayının ikinci günü ile dördüncü günü arasında arınma ritüellerinin yapıldığı ve bu ritüellerin ana karakterinin *šešgallu* rahibi olduğu görülmektedir. Bu rahip, Nisan ayının ikinci günü nehir suyu ile kendini yıkayarak arınır ve ardından Marduk’un kült

⁸¹⁸ Tadmor, *a.g.e.*, ss. 108-109.

⁸¹⁹ Philippe Abrahams ve Brigitte Lion, “Textiles and Gender During the Middle Babylonian Period (c. 1500-1000 BCE): Texts from Syria and Babylonia”, *Textiles and Gender in Antiquity: From the Orient to the Mediterranean*, (Ed. Mary Harlow, Cecile Michel ve Louise Quillien), Bloomsbury Publishing, New York, London ve Dublin, 2022, s. 25.

⁸²⁰ A. Leo Oppenheim vd. (Ed.), *ADOIUC.*, Oriental Institute of the University of Chicago Publishing, Vol. 11, Chicago, 1980, ss. 190-191.

⁸²¹ Geoffrey William Bromiley (Ed.), vd., “Religions: Assyria and Babylonia”, *The International Standard Bible Encyclopedia, Volume Four: Q-Z*, William B. Eerdmans Publishing, Michigan, 1988, ss. 88-90.

heykeline özel yakarışlarda bulunur.⁸²² Yeni Babil Dönemine ait olduğu düşünülen bir metinde, *šešgallu* rahibinin *Enuma Eliş* destanını Marduk'un huzurunda baştan sona okuduğu ifade edilmektedir.⁸²³

En yüksek rütbeli rahip, büyük birader anlamına gelen *aḫu rabû* veya *šešgallu* olarak adlandırılmıştır. Burada rahiplerin birbirini kardeş olarak gördüğü anlaşılmaktadır.⁸²⁴ Bu rahip, tören ve kutlamalarda hem birçok ritüeli gerçekleştirmekte hem de diğer kült görevlilerini organize etmektedir.⁸²⁵ Kaynaklarda geçen *šešgal* ifadesinin karşılığı konusunda bazı belirsizlikler bulunmaktadır. Bu ifadenin karşılığı, *šešgallu*, *šešgulû*, *urigallu* ve *aḫu rabû* unvanları olduğu öne sürülmektedir. Bununla birlikte bu unvanın, bir yüksek rahip unvanı olduğu kabul görmektedir.⁸²⁶

11) Šita: Metinlerde *šita*, *šita-eš* ve *šita-ab-ba* biçiminde ifade edilen ve diğer rahiplere göre daha az sıklıkla görülen *šita* arınma rahiplerinin, tanrının kült heykelinin giydirilmesini içeren bazı sorumlulukları bulunmaktaydı. Girsu metinlerinde geçen *é-šita* ifadesi, bu rahiplerin özel yaşam alanlarının olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte bu rahibin hem tanrılara hem de krallara hizmet ettiği ve günlük olarak yiyecek ve içecekleri arındırdığı ve kutsadığı anlaşılmaktadır. Tanrı Nusku'nun kutsal arındırıcı rahibi, *šita* rahibi olarak ifade edilmektedir.⁸²⁷ Bazı metinlerde geçen *nam-šita* ifadesinin bir unvan veya sıfat olduğu düşünülmektedir ve “saf /temiz *šita*” anlamına gelen *šita-ku* ifadesinin *išip* ve *nu-eš*

⁸²² E. Jan Wilson, “Holiness” and “Purity” in Mesopotamia, Verlag Butzon & Bercker Kevelaer Publishing, Neukirchen-Vluyn, 1994, ss. 68-69.

⁸²³ Wilfred George Lambert, *Babylonian Creation Myths*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, s. 6.

⁸²⁴ Tadmor, *a.g.e.*, s. 108.

⁸²⁵ Céline Debourse, *Of Priests and Kings: The Babylonian New Year Festival in the Last Age of Cuneiform Culture*, Brill Publishing, Leiden, 2022, s. 222.

⁸²⁶ Grant Frame, “Nabonidus, Nabû-šarra-uşur, and the Eanna Temple”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, (Ed. Walther Sallaberger vd.), Volume 81, No. 1-2, De Gruyter Publishing, Berlin, 1991, s. 42.

⁸²⁷ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 264.

rahipleri tarafından kullanılan bir kabı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu unvanın farklı kullanımları, *šita* rahiplerinin kendi içerisinde farklı türlerinin bulunduğunu göstermektedir.⁸²⁸

12) Susbu: Metinlerde arınma ile ilgili ritüellerde *šita* rahibin yanında *susbu* unvanlı rahipler yer almaktadır. Tanrı Nusku'nun arındırıcı rahipliğini yapmış olan *susbu* unvanlı rahipler, bazı metinlerde “abzu'nun *susbu* rahibi” biçiminde geçmektedir. Bu unvanlı rahiplerin, tapınağın belirli yerlerini serpmeye yöntemi ile arındırdıkları görülmektedir. Hem erkek hem de kadın olabilen bu unvanlı rahiplerin, yiyecek dağıtımını yönettikleri bazı metinlerden anlaşılmaktadır.⁸²⁹

Bu rahiplerin düzenli olarak gerçekleştirdiği bazı ritüeller ile kült heykelinin, tapınağın bazı bölümlerinin ve bazı kült nesnelerinin kutsallığını sağladığına inanılmaktaydı. Bu rahiplerin aynı zamanda sunu yaptığı ve libasyon uygulamasını gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Arındırma üzerine uzmanlaşmış olan rahip sınıfı, genellikle *gudu₄ /pašišu* ile *susbu/ramku* unvanlı rahiplerden oluşmaktaydı.⁸³⁰ Metinlerde bu unvanın, tanrılar ve tanrıçalar için kullanıldığını görmek mümkündür.⁸³¹

13) Šennu: Güney Babil'de İnanna ve Nanše'nin yüksek rahipleri, sırası ile *en* ve *šennu* olarak adlandırılmıştır. *Ereš-dingir*, *munus-zi*, *zirru* ve *égi-zi* unvanlarının, *en* ile *šennu* unvanlarının eşdeğeri olduğu düşünülmektedir.⁸³² Sözcük listelerinde bu unvanın, Nanše'nin

⁸²⁸ Richard A. Henshaw, *Female and Male: The Cultic Personnel: The Bible and the Rest of the Ancient Near East: The Cultic Personnel: the Bible and the Rest of the Ancient Near East*, Wipf and Stock Publishing, Oregon, 1994, ss. 32-33.

⁸²⁹ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 264.

⁸³⁰ Sarah Iles Johnston, *Religions of the Ancient World: A Guide*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts ve London, 2004, s. 293.

⁸³¹ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 264.

⁸³² Steinkeller (1999), *a.g.e.*, s. 123.

šennu rahibi olarak ifade edildiği görülmektedir.⁸³³ Önemli bir kült makamına ve Nanše'nin eşi rolüne sahip olduğu anlaşılan bu unvanlı rahipler, hiyerarşik olarak Lagaş'ın *en* unvanlı yetkilisinin hemen altında bulunmaktaydı. Her iki unvanın (*en* ve *šennu*) geçtiği metinlerde *šennu* unvanının her zaman ilk olarak verilmesi, bu statüdeki rahipliğin asıl unvanının *šennu* olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır.⁸³⁴

14) Rahipler İçin Kullanılan Diğer Unvanlar: Metinlerde öne çıkan bu unvanların yanında, rahipler için çok çeşitli unvanların, sıfatların ve tanımlamaların kullanıldığını görmek mümkündür. Babil krallığının tapınaklarında *šatammu* ile birlikte *šakin tēmi* olarak adlandırılan yöneticiler bulunabilmekteydi. Tapınak hiyerarşisinde kralı temsil eden bu yöneticilerin rahip kökenli olabildiği görülmektedir. Kral tarafından tapınağa atanan *qīpu* unvanlı kişilerin, tapınak denetçisi olduğu anlaşılmaktadır. Yeni Babil Döneminin tapınak yöneticileri arasında *šakin māti* olarak adlandırılan kişilerin sorumlulukları ve görevleri açık değildir. Bununla birlikte bu kişilerin tapınağın kraliyet görevlisi olduğu düşünülmektedir.⁸³⁵

Babil hemeroloji koleksiyonunda *kurgarru* rahibinin kralı kutsaması anlatılmaktadır. Burada geçen *kurgarru* rahiplerinin, ritüellerde müzisyenlik yaptıkları ve dini şarkılar söyledikleri bilinmektedir. Kadın kıyafetleri giyen bu rahiplerin, İştâr kültü ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bu koleksiyonda, İştâr kültü ile bağlantılı olan ve kadın kıyafeti giyen *asinnu* rahiplerinden bahsedilmektedir. Metinde *addarru* (Mart) ayının 12. ile 14. günleri arasında ay tutulması gerçekleştiği zaman, *asinnu* rahibinin başına dokunan kişinin düşmanlarına karşı galip geleceği ifade edilmektedir.⁸³⁶

⁸³³ Camille Lecompte, "Representation of Women in Mesopotamian Lexical Lists", *The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East*, (Ed. Brigitte Lion ve Cécile Michel), Walter de Gruyter Publishing, Boston ve Berlin, 2016, s. 38.

⁸³⁴ Steinkeller (1999), *a.g.e.*, ss. 118-120.

⁸³⁵ Tadmor, *a.g.e.*, s. 109.

⁸³⁶ Adalı ve Görgü (2017), *a.g.e.*, ss. 169-171.

Tapınak rahibi olan *lagal* unvanlı kişinin, bağlı olduğu tapınağın mali ve hesap işlerinden sorumlu olduğu belirtilmektedir. Malzeme kayıtlarının işlendiği tabletlerde bu rahiplerin mühürlerinin bulunması, bu düşüncüyü desteklemektedir.⁸³⁷ Rüyaları ve gök cisimlerinin durumunu açıklayan rahipler, *luburru* unvanı ile ifade edilmiştir.⁸³⁸

Mezopotamya’da şifa konusunda *āšipu* (veya *mašmaššu*) ve *asû* olmak üzere iki rahip unvanı öne çıkmaktadır.⁸³⁹ Hepatoskopi konusunda uzmanlaşmış kâhinler için *barû* unvanı kullanılmıştır. Bunun yanında *gala* (Akadca *kalû*) unvanlı rahipler, müzisyen olarak nitelendirilmektedir.⁸⁴⁰ Metinlerde geçen ve çok farklı anlamları olan *abru* (veya *apru*) sözcüğü, düşük düzeyli bir resmi rahiplik unvanıdır. Bu rahibin karakteristik bir başlık giydiği veya saç biçimine sahip olduğu ifade edilmektedir.⁸⁴¹ Diğer bir rahiplik unvanı olan *nāru*, kült şarkıcısı olarak tanımlanmaktadır.⁸⁴² Büyücü rahipler için kullanılan *kakugallu* unvanı metinlerde farklı biçimlerde (*kakugallûtu*, *kakugallātu*, *šu-lu* veya *ka.kû.gal* (*āšipu*)) görülebilmektedir.⁸⁴³ Tapınak aşçısı *muhaldim* (*muhatimmu*) unvanı ile ifade edilmiştir ve bu unvanın rahipler kategorisinde verildiği görülmektedir.⁸⁴⁴ Diğer bir unvan olan *ariru* (*arāru* veya *āriru*)’nun, lanet veya beddua söyleyen rahip olabileceği düşünülmektedir.⁸⁴⁵ Rüya yorumlama alanında uzman rahipler, *šā’ilu* (kadın *šā’iltu*) unvanı

⁸³⁷ Lafayette, *a.g.e.*, ss. 154-155.

⁸³⁸ Lafayette, *a.g.e.*, ss. 154-155.

⁸³⁹ Barbara Böck, *The Healing Goddess Gula: Towards an Understanding of Ancient Babylonian Medicine*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2014, s. 186.

⁸⁴⁰ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 180.

⁸⁴¹ A. Leo Oppenheim vd. (Ed.), *ADOIUC.*, Oriental Institute of the University of Chicago Publishing, Vol. 1, 4. Baskı, Illinois ve Glückstadt, 1998, s. 64.

⁸⁴² Black ve Green, *a.g.e.*, s. 180.n

⁸⁴³ A. Leo Oppenheim vd. (Ed.), *ADOIUC.*, Oriental Institute of the University of Chicago Publishing, Vol. 8, 4. Baskı, Illinois ve Glückstadt, 2008, s. 61.

⁸⁴⁴ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 180.

⁸⁴⁵ <https://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=6806&language=id>, ET. 01.04.2022.

ile ifade edilmektedir.⁸⁴⁶ Metinlerde *sukkal*, *sukkalli* ve *sukkallu* biçimlerinde yer alan unvan, yönetici rahip anlamına gelmektedir.⁸⁴⁷ Arındırma rahipleri için *ramkūtu* veya *išippu* unvanlarını görmek mümkündür. Bunların yanında *raggimu* (bir tür kâhin) ile *maḥḥū* ve *zabbu* (esrik uzmanı) unvanları ile ifade edilen kişilerin tapınak ile olan ilişkisi belirsizdir.⁸⁴⁸

Sümercede *atua* sözcüğü bir tür rahip, *a'ua* sözcüğü kült müzisyeni, *kurku* sözcüğü (Akadca *išippu*) arındırıcı rahip, *kamuḡal* sözcüğü (Akadca *wāšipu*) büyücü rahip, *irhandi* sözcüğü (Akadcası *āšipu*) şifacı rahip ve *en-nun* sözcüğü bir tür rahip anlamında ve rahip unvanı olarak kullanılabilmekteydi.⁸⁴⁹ Metinlerde *abzu* ve *agrun* gibi iki rahip unvanı geçmektedir ve bu rahiplerin arınma ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵⁰ Bunların yanında ağıtçı rahipler için *munabbū* veya *munambū*⁸⁵¹, baş büyücü rahip için *šimmugallu*⁸⁵² ve baş ağıtçı rahip için *surmaḥḥu*⁸⁵³ gibi çok sayıda ve farklı unvanların kullanıldığını görmek mümkündür. Metinlerde geçen rahip unvanları ile ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Burada kısaca bahsedilen bazı rahip unvanları, bu rahiplerin ilgili oldukları kısımlarda daha detaylı olarak ele alınacaktır. Rahipler için çok sayıda ve çeşitli unvan, sıfat ve tanımlamaların kullanılması, Mezopotamya'da rahiplik yapılanmasının gelişmişliğini ve zenginliğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

2.3. Mezopotamya'da Rahibeler

Mezopotamya Dininde kutsal bir görev olarak görülen rahiplik, sadece erkeklere özgü

⁸⁴⁶ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 180.

⁸⁴⁷ <http://oracc.museum.upenn.edu/cams/gkab/pager>, ET. 01.04.2022.

⁸⁴⁸ Tadmor, *a.g.e.*, s. 108.

⁸⁴⁹ <http://psd.museum.upenn.edu/nepds-frame.html>, ET. 01.04.2022.

⁸⁵⁰ Cunningham, *a.g.e.*, s. 14.

⁸⁵¹ <https://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=5729&language=id>, ET. 01.04.2022.

⁸⁵² <https://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=7293&language=id>, ET. 01.04.2022.

⁸⁵³ <https://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=2864&language=id>, ET. 01.04.2022.

değildi.⁸⁵⁴ Bununla birlikte bu iki cinsiyetin yerine getirdikleri rahiplik, işlevsel olarak farklılıklar gösterebilmekteydi.⁸⁵⁵ Belirli rahiplik sınıfları, kadınlara veya erkeklere özgü olabilmekteydi. Bunun yanında cinsiyet ayrımının yapılmadığı rahiplik unvanları bulunmaktaydı.⁸⁵⁶ Rahiplerde olduğu gibi rahibeler de kehanetle seçilirdi.⁸⁵⁷

Rahibelerin özellikle tanrıça ile ilgili kültlerde öne çıktığı, bazı alanlarda rahiplerden daha fazla etkili olabildiği, tapınakta tanrının eşi gibi görüldüğü ve bu sıfatla tanrılara hizmet verdiği anlaşılmaktadır.⁸⁵⁸ Ebla metinlerinde rahibeler için, tanrının eşi anlamında *dam.dingir* nitelemesi yapılmaktadır. Bu rahibeler genellikle Ebla'nın kraliyet ailesi mensubuydu.⁸⁵⁹ Urukagina reformlarında yüksek rahibe için ödenek ayrıldığı görülmektedir. Bu metinde rahibeler için tanrının eşi tanımlaması kullanılmıştır.⁸⁶⁰ Metinlerde özellikle hiç evlenmemiş rahibeler için, bu nitelemenin daha çok yapıldığı görülmektedir.⁸⁶¹

MÖ. 2. bin yılın başlarında Larsa kralı Sîn-iddinam'ın Utu'ya yönelik yakarışının 24. satırında, “Simashkianlar (Elam'da bir hanedanlık) tanrıların evi (tapınak) için *nu-gig* ve *lukur* rahibelerini görevlendirmezler.”⁸⁶² ifadeleri geçmektedir. Burada kadın kült görevlisi istihdamının, gelişmiş ve uygar toplumlara özgü olduğu anlamı görülmektedir. Ritüellerde rol oynayan rahibeler, saygın bir konuma sahip olmuştur. Tapınakta kült uygulamalarından sorumlu rahibelerin yanında, tapınağa bağlı manastır (*e2.nun* veya Akadca *gipāru*) gibi özel yerlerde yaşayan ve belirli dini görevleri bulunan rahibeler bulunmaktaydı. Bunları, bir tür

⁸⁵⁴ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 157.

⁸⁵⁵ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 267.

⁸⁵⁶ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 247.

⁸⁵⁷ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 157.

⁸⁵⁸ Wallenfels ve Sasson (Cilt 4), *a.g.e.*, s. 14.

⁸⁵⁹ Steinkeller (1999), *a.g.e.*, ss. 122-123.

⁸⁶⁰ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 158.

⁸⁶¹ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 272.

⁸⁶² Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 266.

kadın keşiş olarak ifade etmek mümkündür.⁸⁶³

Sümercede Sami dillerinde olduğu gibi sözcüklerin eril ve dişil belirteçlerinin olmaması, rahibelerin işlevsel farklılıklarının tam olarak tespit edilmesini engellemektedir. Sümerlerde kült ritüellerini icra edenlerin cinsiyeti belirtilmemiştir ve bu durum rahibelerin kültlere katılımını ve bu katılımın niteliğini belirlemeyi güçleştirmektedir.⁸⁶⁴

Mezopotamya tarihinde öne çıkan kadın yöneticiler, genellikle metinlerde rahibe olarak ifade edilmektedir.⁸⁶⁵ Kraliyet ailesinin kadın üyelerinin rahibe olarak atandığı veya nitelendiği görülmektedir. Bir kralın kız kardeşini belirli bir tanrının hizmetine rahibe olarak atamasının en iyi bilinen örneği, Larsa kralı Rim-Sin'in kız kardeşini (En-ane-du) tanrı Nanna'nın hizmetine rahibe olarak adamasıdır.⁸⁶⁶ Ur kral mezarlarında ortaya çıkartılan kraliçe Pu-abı (veya Šu-bad), rahibe olarak nitelendirilmektedir.⁸⁶⁷ III. Ur Hanedanlığının prensesleri gibi, İsin prensesleri de Ur kentinde tanrı Nanna'nın rahibeliğine atanırdı.⁸⁶⁸ Bu konuda görülen diğer bir örnek, Samsi-Addu'nun kız kardeşini tanrı Dagan'ın rahibesi olarak atamasıdır. Metinlerde bu rahibenin tanrılar tarafından seçildiği inancı görülmektedir.⁸⁶⁹ Nabonidus'un kendi kızını ay tanrısı Sin'in yüksek rahibeliğine atadığı ve ardından kızının ismini En-nigaldi-Nanna olarak değiştirdiği bilinmektedir.⁸⁷⁰ Babil kralı Nabonidus'un annesi Adad-guppi, kendini ay tanrısı Sin'e adadığını (*palihtu*) ifade etmektedir.⁸⁷¹

⁸⁶³ Stol, *a.g.e.*, s. 555.

⁸⁶⁴ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 267.

⁸⁶⁵ Head, *a.g.e.*, s. 69.

⁸⁶⁶ Dominique Charpin, *Hammurabi of Babylon*, I.B. Tauris Publishing, New York ve London, 2003, s. 94.

⁸⁶⁷ Charles Gates, *The archaeology of Urban Life in the Ancien Near East and Egypt, Greece, and Rome*, 2. Baskı, Routledge Publishing, New York ve Oxon, 2003, s. 47.

⁸⁶⁸ Nicola De Zorzi, "Babil ve Sümerlerin Mirası", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015b, s. 125.

⁸⁶⁹ Charpin (2003), *a.g.e.*, s. 94.

⁸⁷⁰ Kuhrt (Cilt 2), *a.g.e.*, s. 291.

⁸⁷¹ Tremper Longman, *Fictional Akkadian Autobiography: A Generic and Comparative Study*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 1991, s. 98.

Nabonidus'un güçlenip krallığı elde etmesinde, annesinin etkili olduğu düşünülmektedir.⁸⁷²

Tanrı Sin'in rahibesi olduğu konusunda şüpheler olmakla birlikte⁸⁷³ onun, Sin'in takipçisi olarak ifade edildiğini görmek mümkündür.⁸⁷⁴ Adad-guppi, kızını manastıra rahibe olarak adanmış ve onun adını Bêl-shalti-Nanna olarak değiştirmiştir.⁸⁷⁵

Mezopotamya'da şehrin tanrısına hayatını adayarak ömür boyu ona hizmet eden rahibelere büyük bir saygı duyulmaktaydı. Bu rahibelerin yüksek bir statüye, iyi bir eğitime ve dindar bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷⁶ Rahibelerin yaşadıkları manastıra (*gipar*), kutsiyet atfedildiğini görmek mümkündür. Enanedu yazıtında *gipar*'ın kutsallığından bahsedilmektedir. Metinlerde Sümerce *ku₃* (𒍪): kug veya ku₃: kutsal, saf) işareti, *gipar*'a atıf yapacak biçimde kullanılmıştır.⁸⁷⁷

Hammurabi yasalarında rahibelere atıf yapılmıştır. Bu yasaların 110. maddesi, “Eğer bir tapınak kadını (*nadītum*) bir içki evi açarsa veya içki için biri bu rahibenin evine girerse, o kadın tutuklanacak.” biçimindedir.⁸⁷⁸ Bu kanunların 127. maddesi, “Eğer bir adam asil bir rahibeyi veya birinin eşini parmakla gösterirse (suçlarsa) ve suçunu ispatlayamaz ise, bu adam cezalandırılacak” biçimindedir.⁸⁷⁹ Kanunların 137. maddesi, “Kendisine oğullar doğuran bir rahibeyi veya bir tapınak kadını bırakmayı kafasına koyan bir adam, eşinin

⁸⁷² Marlies Heinz ve Marian H. Feldman, “Introduction: Representation–Tradition–Religion”, *Representations of Political Power: Case Histories from Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*, (Ed. Marlies Heinz ve Marian H. Feldman), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2007, s. 13.

⁸⁷³ Karel Van Der Toorn, “Torn Between Vice and Virtue: Stereotypes of the Widow in Israel and Mesopotamia”, *Female Stereotypes in Religious Traditions*, (Ed. Ria Kloppenborg ve Wouter J. Hanegraaf), Vol. LXVI, Brill Publishing, Leiden-New York-Köln, 1995, s. 8.

⁸⁷⁴ Mieroop (2018), *a.g.e.*, s. 246.

⁸⁷⁵ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 157.

⁸⁷⁶ Foster (2007), *a.g.e.*, s. 194.

⁸⁷⁷ Wilson, *a.g.e.*, s. 18.

⁸⁷⁸ Mervyn Edwin John Richardson, *Hammurab's Laws: Text, Translation and Glossary*, T & T Clark International Publishing, New York ve London, 2000, s. 75.

⁸⁷⁹ Klengel, *a.g.e.*, ss. 214-215.

çeyizini ona geri verecek. Tarlanın, bahçenin veya malın yarısını ona verecek ve oğullarını boşanmış eşi büyütecek.” biçimindedir.⁸⁸⁰

Hammurabi kanunlarının 144. maddesi, “Bir adam bir tapınak kadınıyla (rahibeyle) evlenmişse, o tapınak kadını kocasına bir köle kadın (cariye) vermişse, o köle kadın o adama erkek çocuklar doğurmuşsa ve o adam başka bir rahibeyle evlenmeyi planlamışsa, o adamın evlenmesine izin verilmeyecektir.” biçimindedir.⁸⁸¹ Kanunların 145. maddesi, “Bir adam bir tapınak kadınıyla evlenmişse, o rahibe adama çocuk vermemişse ve o adam bundan dolayı başka bir rahibeyle evlenmeyi planlamışsa, o adam evlenebilir.” biçimindedir.⁸⁸² Bunların yanında bu kanunlarının 178., 179., 180., 181. ve 182. maddeleri *entum*, *nadītum* ve *sal.zikrum* gibi rahibelerin miras ile ilgi haklarını korumaya ve bu rahibelerin toplumda mağdur olmalarını önlemeye yöneliktir.⁸⁸³

Mezopotamya’da tanrıçalar için rahibe sıfatının kullanıldığı görülmektedir. Tanrıça Ninhursaga’nın tapınağı için yazılmış bir matem metninde, bu tanrıça için “An’ın rahibesi” tanımlaması yapılmıştır.⁸⁸⁴ Metinlerde Akadca örtülü gelin anlamına gelen *kallatu kuttumtu* ifadesi geçmektedir. Bir ritüelde Emar’ın yüksek rahibesi için “bir gelin gibi örtündü” denmektedir. Evli rahibeler örtünürken, bekar rahibelerin örtünmediği bilinmektedir. Metinlerden belirli ritüellere katılan rahibelerin gelin gibi örtüldüğü anlaşılmaktadır.⁸⁸⁵

Bir kişi rahibe olduğu zaman, bu rahibenin erkek kardeşlerinin onu desteklemesi beklenmekteydi. Rahibenin mal varlığı, erkek kardeşleri tarafından yönetilmekteydi ve onun

⁸⁸⁰ Richardson, *a.g.e.*, s. 85.

⁸⁸¹ Nafiz Aydın, *Hammurabi Yasaları*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 69.

⁸⁸² Richardson, *a.g.e.*, s. 87.

⁸⁸³ Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, ss. 203-204.

⁸⁸⁴ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 145.

⁸⁸⁵ Stol, *a.g.e.*, ss. 22-24.

ölümü üzerine miras kardeşlerine kalmaktaydı. Bu yöntem, varlığın aile içerisinde kalmasını sağlamaktaydı. Bununla birlikte eğer rahibe köle veya evlat edinmiş ve mal varlığını kölesine veya evlatlığına bırakmayı vasiyet etmiş ise bu durum sorunlara yol açmaktaydı.⁸⁸⁶

III. Ur Dönemi tapınaklarında kadınların dokuma işlerinde çalıştıkları görülmektedir. Dokumacılıkla elde edilen ürünler sayesinde hem tapınağın gereksinimleri karşılanmış hem de satılan bu ürünler ile tapınağa gelir sağlanmıştı. Mari kentinde bulunan bir levhada rahibe olduğu düşünülen bir kadın, elinde ip ile tasvir edilmiştir. Bu kadının tapınakta tekstil ürünleri için ip yaptığı anlaşılmaktadır. Bu döneme ait bir *gipar*'da, dokuma işlerinde kullanılan bir tezgâh ortaya çıkartılmıştır. Rahibelerin bu tezgâhı, tapınak personelinin gereksinimlerini karşılamak için kullandığı düşünülmektedir.⁸⁸⁷ Buradan rahibelerin, tapınak personelinin ve tapınağın ihtiyaçlarını belli bir oranda karşılayabildikleri anlaşılmaktadır.

2.4. Başlıca Rahibe Unvanları

1) **Entu (nin.dingir.ra):** Sümerlerde rahip ve rahibeler için farklı unvanların kullanıldığı bilinmektedir. Metinlerde 12 tane unvan, sadece rahibeler için kullanılmıştır.⁸⁸⁸ Rahibeler için kullanılan bu unvanlar arasında özellikle *entu* (Sümerce *nin.dingir.ra*) unvanı öne çıkmaktadır.⁸⁸⁹ Tapınak hiyerarşisinde yüksek bir konuma sahip olan bu rahibeler, kendi içerisinde *entum rabîtum* (yüksek rahibe) ve *entum şihirtum* (küçük rahibe) gibi sınıflara ayrılmaktaydı.⁸⁹⁰ Mezopotamya'da *entu* yüksek rahibeliğine atanan kişiye *en* eki ile başlayan özel bir isim (Enanedu ve Enheduana gibi) verme geleneği⁸⁹¹ bulunmaktaydı.⁸⁹²

⁸⁸⁶ Nemet-Nejat, *a.g.e.*, ss. 149-150.

⁸⁸⁷ Crawford (2015a), *a.g.e.*, ss. 168- 170.

⁸⁸⁸ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 267.

⁸⁸⁹ Stol, *a.g.e.*, s. 555.

⁸⁹⁰ Tosun ve Yalvaç, *a.g.e.*, s. 273.

⁸⁹¹ Yüksek rahiplik makamına geçen kişinin yeni isim alması uygulaması günümüz Katolik kilisesinde yaygın olarak görülmektedir. Gerçek ismi Jorge Bergoglio olan kişinin papa seçildikten sonra Francis ismini alması bunun bir örneğidir.

⁸⁹² Stol, *a.g.e.*, s. 567.

Bu rahibe ile ilgili bilgiler, çoğunlukla Eski Babil Dönemine aittir. Bununla birlikte Yeni Babil Dönemine tarihlenen ve Ur ile Girsu kentlerinde ortaya çıkartılan metinlerde, bu unvanlı rahibelere çok sayıda atıf yapılmaktadır.⁸⁹³ Lipit İstar kanunlarından, bu unvanlı rahibelerin babasının evinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Babil ve Sippar metinlerinde bu rahibelerin *gipar*'da yaşadığı ifade edilmektedir. Kanıtların büyük çoğunluğu bu rahibelerin evlenmediği ve bakire kaldığı yönündedir.⁸⁹⁴

Atraḫasis adlı mitolojik metinde, “*Ugbabtu, entu ve engiṣītu (égi-zi)* unvanlı kadınlar ortaya çıksın. Bu kadınlar tabu olsun ve böylece onların çocuk sahibi olmaları engellensin.” ifadeleri görülmektedir.⁸⁹⁵ *Lipšur litanies* adlı metinde *nin.dingir.ra* ile cinsel ilişkinin cinayet ve zina gibi büyük bir günah olduğu ve Hammurabi kanunlarında *entu* rahibesini cinsel ilişkiye zorlayan kişiye ağır cezaların uygulanacağı ifade edilmektedir.⁸⁹⁶ Babilli kahin Zakir’e ait bir kehanet metni, “Ay bir hale ile çevrili ise ve içinde akrep duruyorsa, *entu* rahibesi hamile kalacak, aslanlar öfkelenecek ve seyahat duracak.” biçimindedir. Bu kehanetin sonucunun olumsuz olduğu açık bir şekilde görülmektedir.⁸⁹⁷ Burada *entu* rahibesinin hamile kalması, aslanların kızması ve seyahatin durması gibi kötü bir sonuç olarak anlatılmaktadır. Bununla birlikte bu unvanlı rahibelerin tanrının eşi olarak ifade edilmesi ve kral ile kutsal evlilik seremonisine katılması, onun cinsel statüsü konusunda şüpheler uyandırmaktadır.⁸⁹⁸

⁸⁹³ Gerda Lerner, “The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia”, *Chicago Journals*, Vol.1, No. 2, The University of Chicago Publishing, Chicago, 1986, s. 240.

⁸⁹⁴ Stephanie Lynn Budin, *The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 2008, ss. 21-22.

⁸⁹⁵ W. G. Lambert ve A. R. Millard, *Atra-ḫasīs: The Babylonian Story of the Flood*, Clarendon Press, Oxford, 1969, ss. 6-9.

⁸⁹⁶ Budin, *a.g.e.*, ss. 21-22.

⁸⁹⁷ Jeffrey L. Cooley, “Propaganda, Prognostication, and Planets”, *Divination, Politics and Ancient Near Eastern Empires*, (Ed. Alan Lenzi ve Jonathan Stokl), Society of Biblical Literature Publishing, Atlanta, 2014, s. 23.

⁸⁹⁸ Budin, *a.g.e.*, ss. 21-22.

Ur kentindeki Sin tapınağı başta olmak üzere Larsa, Isin, Sippar, Nippur ve Kiş kentlerinde bulunan tapınakların yöneticileri, bazı dönemlerde bu unvanlı rahibeler olmuştur. Bazı kral kızlarının bu rahibeliğe atandığı bilinmektedir.⁸⁹⁹ III. Ur Hanedanlığı krallarından İbbi-Sin'in kızı, Ur kentindeki Nanna'nın *entu* rahibeliğine ömür boyu olacak şekilde atanır. Daha sonra bu rahibelik makamına, İsin Hanedanlığı kralı İşbi-Erra'nın kızı getirilir.⁹⁰⁰ Uruk kentinde bulunan bir koni üzerinde, "Sin-kaşid, Uruk kralı, Amnānum kralı, Eanna tapınağının tedarikçisi, tanrı Lugalbanda'nın *nin.dingir* rahibesi ve sevgili kızı olan Niši-inişi için hayatı pahasına Eanna tapınağını inşa etti, *nin.dingir* rahibelik makamının mekanı olan ve ışık saçan *gipar*'ı inşa etti."⁹⁰¹ yazılmaktadır. Metinlerden Akad kralı Narām-Sin'in, Nippur kentinde tanrı Enlil'in *entu* rahibesi olan Tuṭṭanabšum, Ur kentinde tanrı Nanna'nın *entu* rahibesi olan En-men-ana ve Sippar kentinde tanrı Şamaş'ın *entu* rahibesi olan Şumšanī adlı kızlarının olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁰²

Antik Yakındoğu'nun bazı bölgelerinde rahibelerin fahişelik yaparak kazanç sağladığı ve bu kazançların tanrılara hizmet için kullanıldığı iddia edilmektedir.⁹⁰³ Bu rahibeler, "kutsal fahişe" olarak ifade edilmektedir. Kutsal fahişelik uygulamasının varlığını gösteren bütün kaynakları (Antik Yakındoğu belgeleri, Herodot ve Strabo gibi antik Yunan ve Roma yazarları, Tanah ve arkeolojik kaynaklar) detaylı bir şekilde karşılaştırmalı olarak ele alan Yakındoğu uzmanı Stephanie Lynn Budin, kutsal fahişelik uygulamasının gerçekte hiç var olmadığı ve bunun asılsız bir efsane olduğu sonucuna ulaşmıştır.⁹⁰⁴

⁸⁹⁹ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 179.

⁹⁰⁰ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 98.

⁹⁰¹ Douglas Frayne, *Old Babylonian Period (2003-1595 BC)*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 1990, s. 455.

⁹⁰² Douglas Frayne, *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 1993, s. 87.

⁹⁰³ Wallenfels ve Sasson (Cilt 4), *a.g.e.*, s. 32.

⁹⁰⁴ Bkz. Budin, *a.g.e.*

2) Ereš.dingir: Tanrı (*dingir*) ile kraliçe (*ereš*) sözcüklerinin birleşiminden oluşan Sümerce *ereš.dingir* unvanı, tanrısal/kutsal hanımefendi anlamına gelmektedir. Bu unvan, tanrıların ve tanrılaştırılmış kral kültlerinin yüksek rahibesi için kullanılmıştır.⁹⁰⁵ Metinlerde *en* ve *ereš.dingir* unvanları eş değer olmakla birlikte, *en* unvanının genellikle ay tanrısı Nanna ve *ereš.dingir* unvanının fırtına tanrısı Adad ile bağlantılı olarak kullanıldığı görülmektedir.⁹⁰⁶

Tam olarak statüsü ve rolü bilinmeyen bu unvanlı rahibenin, tanrının hizmetkârı olduğu düşüncesi ağır basmaktadır ve tanrının eşi olarak görülebildiği anlaşılmaktadır. III.Ur Hanedanlığı Döneminin *entu* rahibeleri örneğinden hareketle, *ereš.dingir* unvanına sahip rahibeler zamanla tanrının eşi konumuna yükselebilmekteydi.⁹⁰⁷

Bu unvanlı rahibe hakkında önemli bilgi kaynaklarından biri, Sargon öncesi döneme tarihlenen Lagaş kenti metinleridir. Bu metinlerde Bau (Lagaş'ın koruyucu tanrıçası), Gatumdug (Lagaş kentinde tapınılan bir tanrıça), Hendursag (hukuk tanrısı) ve Ninazu (ölüler dünyasının ve şifa tanrısı) tanrılarının *ereš.dingir* rahibesi geçmektedir. Buradan bu rahibenin hem tanrıların (Hendursag ve Ninazu gibi) hem de tanrıçaların (Gatumdug ve Bau gibi) hizmetinde bulunabildiği anlaşılmaktadır.⁹⁰⁸

Tanrıça Bau'ya, diğer tanrılara ve tanrılaştırılan atalara yapılan sunuların kayıtlarından, *ereš.dingir* rahibelerinin günlük, haftalık ve aylık sorumlulukları hakkında belli bir ölçüde bilgi sahibi olmak mümkündür. Yeni ay ve dolunay zamanlarında, ölmüş atalar için yapılan aylık cenaze libasyonu bu rahibeler tarafından gerçekleştirilirdi. Bu rahibelerin Lagaş kentinde gerçekleştirilen bazı törenlere aktif olarak katılmış olabileceği ifade

⁹⁰⁵ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 259.

⁹⁰⁶ Stol, *a.g.e.*, ss. 566-567.

⁹⁰⁷ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 260.

⁹⁰⁸ Steinkeller (1999), *a.g.e.*, ss. 120-121.

edilmektedir. Tanrıça Bau'nun iyi bilinen *ereš.diğir* rahibesi, Geme-Lama'dır.⁹⁰⁹

3) Nadītum: Mezopotamya'da, evlenmelerine izin verilmeyenler, manastırda (münzevi) yaşayanlar ve toplum içinde yaşamlarını sürdürenler gibi farklı rahibe sınıflarının bulunduğu görülmektedir. Bunlardan en çok bilinen sınıf, *nadītu* rahibeleridir ve Sippar kentindeki manastırda bu rahibeler hakkında çok sayıda kayıt bulunmuştur.⁹¹⁰ İsmi ekilmemiş tarla⁹¹¹ anlamına gelen *nadītu* rahibesi, rahmini bilgelikle yaşatan kişi olarak tanımlanmaktadır. Bu rahibelerin çocuk yapmalarına izin verilmemekle birlikte, bazı *nadītu* rahibelerinin çocuk sahibi olduğu bilinmektedir.⁹¹² Bu unvanlı rahibelerin kült işlevi tam olarak bilinmemektedir.⁹¹³

III. Ur Dönemi metinlerinde ilk defa görülen *nadītu* unvanı ile ilgili bilgilerin büyük bir kısmı Eski Babil Dönemi metinlerinden elde edilmektedir. Bununla birlikte bu unvanı Helenistik Babil dönemi metinlerinde görmek mümkündür. En az üç şehrin tapınak yapılanmasında *nadītu* rahibesinin, şehrin tanrısına adandığı görülmektedir. Bunlar Sippar kentinde Şamaş, Babil'de Marduk ve Nippur'da Ninurta'dır. Bu unvanın statüsünde, üst sınıfa mensup ailelerin kızları etkili olmuştur. Metinlerde özellikle dört prenses, *nadītum* rahibesi olarak öne çıkmaktadır. Bunlar Sumulael'in kızı Ajalatum, Sin-muballit'in bir kızı, Hammurabi'nin kız kardeşi İltani ve Samsuiluna'nın kızı İltani'dir.⁹¹⁴

Şamaş'ın nişanlısı olarak ifade edilen ve ona adanan *nadītu* rahibeleri ile Şamaş'ın eşi tanrıça Aya arasında özel bir bağın olduğuna inanılmaktaydı. Aileleri için tanrıya yakarma

⁹⁰⁹ Westenholz (2013), *a.g.e.*, ss. 260-261.

⁹¹⁰ Laura D. Steele, "Women and Gender in Babylonia", *The Babylonian World*, (Ed. Gwendolyn Leick), Routledge Publishing, New York ve London, 2007, s. 307.

⁹¹¹ Kuran'da kadınlar için tarla benzetmesinin yapıldığı bilinmektedir (Bkz. Bakara 223).

⁹¹² Naomi Ozanic, *Daughter Of The Goddess: The Sacred Priestess*, The Aquarian Press, London, 1993, s. 55.

⁹¹³ Nemet-Nejat, *a.g.e.*, s. 192.

⁹¹⁴ Budin, *a.g.e.*, s. 22.

görevini kabul eden *nadītu* rahibeleri, ticaret yapabiliyor ve mal sahibi olabiliyordu.⁹¹⁵ Sippar kentinde Marduk'un bilinen ilk *nadītu* rahibesi olan Khaliyatum'un bir evi ve incir bahçesi bulunmaktaydı.⁹¹⁶ Babillilerin Lamaštu büyü metninde, Lamaštu'nun önemli kişiler ve unsurlar üzerinden farklı şekillerde çağrıldığı görülmektedir. Bir metinde, "Seni yüksek rahibenin (*nadītu*) ölü doğan çocuğu adına çağırıyorum. Seni An'ın başrahibinin ve baş rahibesinin yaşamı adına çağırıyorum." ifadeleri geçmektedir.⁹¹⁷ Bu metinde, *nadītu* rahibesinin ölü doğan çocuğuna dolaylı bir kutsiyet atfedildiği söylenebilir.

Akadca olan *nadītum* unvanının Sümerlerdeki karşılığı *lukur*'dur.⁹¹⁸ MÖ. 3. bin yılın kaynaklarında *lukur* unvanı, düzensiz bir şekilde geçmektedir. Erken Hanedanlık döneminin sözcük listelerinde (*lu.e*), bu unvan yer almaktadır. Nippur kentinde tanrı Ninurta'nın, Umma'da tanrı Šara'nın ve Girsu'da tanrıça Bau'nun tapınaklarında bu unvanlı rahibeler bulunmaktaydı. Birden fazla *lukur* rahibesinin aynı anda hizmet ettiği ve bu rahibelerin görevleri arasında tanrının bakımının bulunduğu görülmektedir.⁹¹⁹ Metinlerden bu unvanlı rahibelerin bölgeye ve döneme bağlı olarak evlenebilme, çocuk sahibi olma, ailesi ile veya manastırda yaşama ve ticaretle uğraşma gibi özelliklerinin değişebildiği anlaşılmaktadır.

4) Qadištu (nu.gig): *Qadištu* unvanı, Akadca ayırmak ve kutsal anlamlarına gelen *qdš* kökünden gelmektedir. Bu sözcüğün etimolojik yapısı, bu unvanlı rahibelerin kutsal işlevlerine vurgu yapmaktadır.⁹²⁰ Akadca *qadištu* sözcüğünün Sümerce karşılığı olan

⁹¹⁵ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, ss. 149-150.

⁹¹⁶ Elisabeth Meier Tetlow, *Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society: The Ancient Near East*, Vol. 1, Continuum Publishing, New York ve London, 2004, s. 82.

⁹¹⁷ Walter Farber, *Lamaštu: An Edition of the Canonical Series of Lamaštu Incantations and Rituals and Related Texts From the Second and First Millennia BC.*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2014, ss. 296-297.

⁹¹⁸ C. J. Gadd, "Hammurabi and the End of His Dynasty", *The Cambridge Ancient History*, (Ed. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond ve E. Sollberger), Cambridge University Press, 3. Baskı, Vol. 2, Part 1, Cambridge, 1973, s. 205.

⁹¹⁹ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 266.

⁹²⁰ Budin, *a.g.e.*, s. 23.

nu.gig'in, cinsel organ anlamına gelen *nu* sözcüğü ile tabu anlamına gelen *gig* sözcüğünün birleşiminden oluştuğu ifade edilmektedir. Rahmi tabu veya yasaklı kadın anlamını ifade eden bu birleşik isim, bu rahibelerin çocuk sahibi olmalarına izin verilmediğini göstermektedir.⁹²¹ Diğer bir yaklaşıma göre Sümerce *nu* kişi veya şahıs (*lu*) ve *gig* ise (kült veya ritüel için) ayrılmış veya tahsis edilmiş anlamına gelmektedir. Buradan *nu.gig* unvanının, kült veya ritüel için ayrılmış kişi anlamını taşıdığı görülmektedir.⁹²²

Akadca hem *qadištu* hem de *ištartu* sözcüklerinin karşılığı olan Sümerce *nu.gig*, hem rahibelerin hem de İnanna ve İstar gibi tanrıçaların unvanı olarak kullanılmıştır.⁹²³ Metinlerde tanrıça İstar, tanrıların büyük *qadištu*'su (*qadišti ilani rabuti*) ve An'nın *nu.gig*'i (*nu-gig an na*) olarak tanımlanmıştır.⁹²⁴ Metinlerden, *qadištu* unvanlı rahibelerin toplumun üst sınıfına mensup olduğu ve evlenebildiği anlaşılmaktadır. Kral Mesanepada, Gemeşugalamma adında bir *nu.gig* ile evlenmiştir ve evlendiği bu kişi Girsu kentinin kraliyet ailesinin üyesiydi.⁹²⁵ Bazı metinlerde *nu.gig* rahibesinin, kuş özellikleri ile ifade edildiğini görmek mümkündür.⁹²⁶ Mezopotamya ornitolojisinde (kuş bilimi) kuş için "bir *nugig* rahibi" tanımlaması, *Nanše'nin Kuşları* adlı metinde geçmektedir.⁹²⁷

Tapınak bünyesinde görev yapan bu rahibelerin işlevi tam olarak açık değildir. Bu durumun oluşmasında farklı zamanlara ve yerlere ait metinlerde farklı *qadištu* rahibesi tasvirlerinin bulunması etkili olmuştur. Bazı metinlerde bu rahibelerin evlenebildiği ifade edilirken bazılarında evlenmelerinin yasak olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte bu

⁹²¹ Ozanec, *a.g.e.*, s. 55.

⁹²² Douglas R. Frayne, *Presargonic Period (2700–2350 BC)*, Cilt 1, University of Toronto Press, Toronto vd., 1998, s. 392.

⁹²³ Budin, *a.g.e.*, ss. 23-24.

⁹²⁴ Ozanec, *a.g.e.*, s. 55.

⁹²⁵ Budin, *a.g.e.*, ss. 23-24.

⁹²⁶ Niek Veldhuis, *Religion, Literature and Scholarship: the Sumerian Composition Nanshe and the Birds: With a Catalogue of Sumerian Bird Names*, Brill-Styx Publishing, Leiden ve Boston, 2004, s. 138.

⁹²⁷ Llewellyn-Jones ve Lewis, *a.g.e.*, s. 13.

rahibelerin manastırda yaşadığını söyleyen metinler olduğu gibi onların manastır dışında yaşadıklarını ifade eden belgeler bulunmaktadır. Eski Babil Dönemine ait iki belgede *qadištu* rahibesinin sütannelik yaptığı ve Hammurabi kanunlarından bu rahibenin ardında kalan mal varlığının çocuklarına değil de kardeşlerine verildiği anlaşılmaktadır.⁹²⁸

Metinlerden bu rahibelerin, çocuk yapmak ve yetiştirmek, arınma ritüelleri yapmak ve büyü uygulamaları gerçekleştirmek gibi hizmetlerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu rahibelerin arınma ile ilgili sorumluluklarının, onların ebelik rolleri ile bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Babil metinlerinde geçen “fetüsü ustalıkla iyileştirme yeteneğine sahip *nadītu*, arınmayı su ile gerçekleştiren *qadištu*.” ve *Atrahasis* anlatısında geçen “ebe, hamile kadının doğum yaptığı *qadištu*’nun evinde sevinsin” ifadeleri bu düşüncüyü desteklemektedir.⁹²⁹ Orta Asur Dönemi metinlerinden, bir *qadištu* rahibesi evlendiği zaman örtünmesine izin verildiği ve fahişenin (*harīmtu*) ve köle kadının örtünmesinin yasak olduğu anlaşılmaktadır.⁹³⁰

5) Zirru: Erken Dönem Ur metinlerinde, *zirru* ve *en* unvanlarının birlikte kullanıldığı görülmektedir. Hem görsel hem de yazılı kaynaklarda, *zirru* rahibelik makamında özellikle üç prenses öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Akad kralı Sargon’un kızı Enheduana, ikincisi Işme-Dagan’ın kızı Enanatuma ve üçüncüsü Kubur-mabuk’un kızı Enanedu’dur. En eski rahibelik unvanlardan biri olan *zirru*, Ur kentinde Nanna’nın yüksek rahibesi için kullanılmıştır. Akad kralı Narām-Sîn’in kızı Enmenana ile ilgili metinde Enmenana, “*zirru* rahibesi, Nanna’nın eşi, Ur’daki tanrı Sin’in *en* rahibesi.” olarak ifade edilmiştir. Bununla birlikte Lagaş’ın İkinci Hanedanlık Döneminde Ur-Bau’nun kızı Enanepada için “Nanna’nın

⁹²⁸ Tosun ve Yalvaç, *a.g.e.*, s. 275.

⁹²⁹ Budin, *a.g.e.*, s. 24.

⁹³⁰ Stefan Jakob, “Economy, Society, and Daily Life in the Middle Assyrian Period”, *A companion to Assyria*, (Ed. Eckart Frahm), Wiley Blackwell Publishing, Malden, 2017, s. 157.

en rahibesi, *zirru* rahibesi, tanrı Nanna'nın eşi" tanımlanmasının kullanılması, bu iki unvanın (*en* ve *zirru*) kullanım sıralamasında yapılan değişikliği ortaya çıkarmaktadır.⁹³¹ Metinlerde unvanların kullanım sıralamasının aynı zamanda onların önem sıralaması ile bağlantılı olduğu göz önünde bulundurulursa, rahibe unvanlarının kullanım sıralaması anlam kazanmaktadır.

Erken Hanedanlık dönemi metinlerinde yüksek rahibeler için *zirru* ve *munus.zi* ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Sözcük listelerinde *zirru*'nun ardından geçen *munus.zi* unvanının, "(Utu'nun) vefalı kadın(ı)" anlamına geldiği düşünülmektedir. Hakkında çok az bilginin bulunduğu *zirru* ve *munus.zi* unvanlarının *ereš-dingir* ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.⁹³² Dişi kuş anlamını belirten *zirru*, aynı zamanda ay tanrısının eşi tanrıça Ningal'in ismi olarak kullanılmıştır. Bundan dolayı *zirru* rahibesinin, Nanna'nın eşini temsil ettiği düşünülmektedir.⁹³³

6) Egizi (Akadca: *engištu*): Hakkında çok az bilgi bulunan bir kült unvanıdır. Bu unvanlı görevlilerin hizmet ettikleri tanrı ve tanrıçalar, genellikle Umma şehrinin tanrılar panteonundandır. Umma kentinde tanrı Šara'nın hizmetinde olan bu unvanlı rahibeler, tapınak hiyerarşisinin üst sıralarında ve hiyerarşik olarak Šara'nın *lumaḥ* rahibinin hemen altında yer almaktaydı. Bu rahibeler için sıklıkla "yüce *egizi*" anlamında *egi-zi-maḥ* tanımlaması yapılmaktadır. Bu rahibelerin, Šara'ya gelen sunuları, hediyeleri ve vergileri toplama ve kabul etme sorumluluğu bulunmaktaydı.⁹³⁴ Metinlerde geçen *égizi* rahibesi, *entu* ve *ereš.dingir* rahibeleri ile eş değer statüdedir. Bu unvanlı rahibeler hepatoskopi yöntemi ile

⁹³¹ Westenholz (2013), *a.g.e.*, ss. 249-251.

⁹³² Steinkeller (1999), *a.g.e.*, ss. 121-122.

⁹³³ Stol, *a.g.e.*, s. 558.

⁹³⁴ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 262.

seçilirdi ve bazen kral kızlarının bu unvanla rahibelik yaptığı görülmektedir.⁹³⁵ Eski Babil Dönemi metinlerinde geçen bu unvan, İsin metinlerinde An'ın rahibesi anlamında, *égi-zi an-na* biçiminde kullanılmıştır.⁹³⁶

7) Ugbabtum: Metinlerde geçen diğer bir rahibe unvanı, *ugbabbtu*'dur. Akadca olan bu unvan, karaciğer yöntemi ile yapılan bir kehanet metninde geçmektedir. Bir *entu* rahibesinin ölümünü ön gören metin, “Bir *entu* ölecek, bir *ugbabbtu* atanacak...” biçimindedir. Bu metinde önce *entu*'nun ve daha sonra *ugbabbtu*'nun geçmesi, bu unvanının *entu*'dan daha aşağı olduğu görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Bu unvanın *ereš.dingir* ile eşit olduğu düşünülmektedir. Susa kentinde bulunan bir belgede, *ugbabbtu* statüsüne atanan bir rahibeye bir kız köle hediye edildiği görülmektedir.⁹³⁷ Metinlerde *ugbabbtum* rahibelerinin kült görevleri konusundaki bilgiler yetersizdir. Bu rahibelerin, Babil'deki *nadītum* rahibeleri gibi bir tür adanmış kişiler olduğu düşünülmekte⁹³⁸ ve kendine ait mal varlığı bulunduğu, ticari işler yapabildiği ve tapınakta münzevi bir hayat sürdüğü anlaşılmaktadır.⁹³⁹

8) Kulmašitum: Sümerce *nu.bar* ve Akadca *kulmašitum* olarak ifade edilen bu rahibe sınıfı, tapınak hizmetlerinde görev yapmaktaydı. Hammurabi kanunlarında *kulmašitum* rahibesinin, babası tarafından belli bir tanrıya adandığı anlaşılmaktadır. Bu rahibenin ölümünden sonra mal varlığının kardeşlerine verilmesi, onun çocuk sahibi olmadığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bir kişinin, Marduk'un hem *kulmašitum* hem de *nadītum* rahibesi olabildiği görülmektedir. Bu durum, *nadītum* unvanının belirli bir tanrıya hizmet için

⁹³⁵ Stol, *a.g.e.*, s. 567.

⁹³⁶ Steinkeller (1999), *a.g.e.*, s. 122.

⁹³⁷ Stol, *a.g.e.*, ss. 567-568.

⁹³⁸ Klaas R. Veenhof ve Jesper Eidem, *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, Fribourg / Göttingen Academic Press, Göttingen, 2008, s. 104.

⁹³⁹ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 179.

ve *kulmašitum* unvanının tapınak işleri için kullanıldığı biçiminde yorumlanmaktadır.⁹⁴⁰

9) Sal.zikrum: *Nin.dingir* ve *lukur* unvanlarının ardından zikredilen *sal.zikrum* unvanlı rahibelerin, tapınak hiyerarşisinde *nin.dingir* ve *lukur* rahibelerinin altında bir rahibe sınıfı olduğu düşünülmektedir. Bazı metinlerde bu unvanın diğer rahibe unvanları ile birlikte geçmemesi, onların tapınak veya manastırda rahibelerin hizmetinde olan görevliler olduğu düşüncesine yol açmıştır. Akadca karşılığı bilinmeyen ve Sümerce olan *sal.zikrum* sözcüğünü ifade eden işaret, hem kadın hem de erkek anlamını taşımaktadır. Yasa metinlerinde *nadītum*, *qadištum* ve *kulmašitum* rahibelerinin babalarının mirasının bir erkeğe düşen payın üçte birini aldıkları ifade edilirken, *sal.zikrum* ve *nadīt gāgīm* (manastır rahibesi) rahibelerinin bir erkek gibi mirastan tam pay aldığı belirtilmektedir.⁹⁴¹

10) Rahibeler İçin Kullanılan Diğer Unvanlar: Tabletlerde sıklıkla geçen rahibe unvanlarının yanında, yaygın olmayan farklı unvanları görmek mümkündür. Bunlardan bazısının rahibe unvanı olup olmadığı açık değildir. Metinlerde *ištaritu* (*nu.gig*), *harimtum* (*kar.kid*), *kezertu* ve *šamhatu* gibi unvanlar geçmektedir. Bu unvanların rahibe unvanı olduğu konusunda belirsizlikler bulunmaktadır.⁹⁴² Bazı metinlerde geçen *munabbiāti* unvanının, bir rahibe unvanı olduğu düşünülmektedir.⁹⁴³

Kanun metinlerinde Sümerce *šu.gé/ī* ve Akadca *šugē/ītum* olarak ifade edilen bir kadın sınıftan bahsedilmektedir. Metinlerde *šugē/ītum* unvanının rahibe kategorisinde olan unvanlar ile birlikte geçmesi, bu unvanlı kişilerin rahibe olduğu görüşünü desteklemektedir. *Nadītum* rahibeleri, belli bir dini geleneğe (mezhep gibi) mensup kişiler ve *šugē/ītum* unvanlı

⁹⁴⁰ Tosun ve Yalvaç, *a.g.e.*, s. 275.

⁹⁴¹ Tosun ve Yalvaç, *a.g.e.*, s. 274.

⁹⁴² Bkz. Budin, *a.g.e.*, ss. 25-29.

⁹⁴³ Jonathan Stökl, *Prophecy in the Ancient Near East: A Philological and Sociological Comparison*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2012, s. 166.

kişiler, bu geleneğin dışındaki rahibeler olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte bu unvanın, bir sosyal sınıf için kullanıldığı görüşü bulunmaktadır.⁹⁴⁴

Genellikle toplumun üst tabakasına mensup kişilerin oluşturduğu çeşitli yüksek rahibelik statüleri bulunmaktaydı. *Zêr-mashitum* ve *salme* (tanrının eşi) bunlardan birkaçıdır. Tanrıça İştâr kültüründe, yüksek rahip *ukkurum*'un karşılığı olarak *ukkurtum* rahibesinin ve bu rahibe otoritesi altında tapınakta kadın görevlilerin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁹⁴⁵ Akad Döneminde, Mari'de rahibeler *dam.sal.dingir* biçiminde ifade edilmiştir. Birkaç yüzyıl sonra burada rahibeler için *dam^dda-gan* kullanımı görülmektedir. Her iki rahibe unvanı hakkında hiçbir bilgi yoktur ve ikisinin, *ereš-dingir*'in muadili olduğu düşünülmektedir.⁹⁴⁶

Rahibeler için metinlerde kullanılmış olan unvan ve sıfatların listesini uzatmak mümkündür. Yaygın olarak kullanılmayan unvan ve sıfatlar hakkında yetersiz bilginin ve belirsizliklerin olduğu görülmektedir. Bu türden unvan ve sıfatların rahibeler için kullanılıp kullanılmadığı konusunda farklı görüşler ve yaklaşımlar bulunmaktadır.

2.5. Ölüler (Yeraltı) Dünyasında Rahipler

Mezopotamya'da rahipler sadece yaşayanlar dünyasında değil, aynı zamanda ölümler (yeraltı) dünyasının önemli ve etkin bir figürü olarak öne çıkmaktadır. Yeraltı dünyasını anlatan metinlerden üç tanesinde rahipler, yeraltı dünyası sakinlerinden ayrı olarak ifade edilmektedir. Bu üç metin, *Ur-Namma'nın Ölümü*, *Gilgameş'in Ölümü* ve *Utu'ya Yakarış* adlı metinlerdir. Bu metinlerde rahipler, unvanları ile geçmektedir ve isimleri verilmemektedir. Bu durum rahipliği, bireysel olmanın ötesinde sınıfsal bir değer olarak öne çıkarmaktadır. *Ur-Namma'nın Ölümü* adlı metinde *išib*, *lu-mah* ve *nin-dingir*, *Gilgameş'in*

⁹⁴⁴ Tosun ve Yalvaç, *a.g.e.*, ss. 275-276.

⁹⁴⁵ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 158.

⁹⁴⁶ Steinkeller (1999), *a.g.e.*, ss. 123-124.

Ölümü adlı metinde *en*, *lagar*, *lú-maḥ*, *nin-dingir* ve *gudu₄* ve *Utu ya Yakarış* adlı metinde *en*, *lagar*, *lú-maḥ*, *nin-dingir* ve *gudu₄* rahip unvanları geçmektedir.⁹⁴⁷

Gılgamış Destanında “Tozlu eve (yeraltı dünyasına) girdim, orada *en* rahipleri ve *lagar* rahipleri vardı, arınma rahipleri ve *lumahhu* rahipleri vardı, yüce tanrıların *gudapsû* rahipleri vardı, Etana vardı, Šakkan vardı, yeraltı dünyasının kraliçesi (vardı), tanrıça Ereškigal...” geçen bu ifadeler, yeraltı dünyasındaki rahipleri ayrıca ifade etmektedir.⁹⁴⁸ Bu destanın diğer bir yerinde *en*, *lumah*, *nindingir* ve *guda* rahiplerinden söz edilmektedir.⁹⁴⁹

Yeraltı dünyası ile ilgili bir tasvir, *Utu’ya Övgü* adlı metinde verilmektedir. Bu metnin bir kısmı (58.-65. satırları), “*En* rahibinin yattığı yer, *lagar* rahibinin yattığı yer, *lumah* rahibinin yattığı yer ve *ereš-diğir* rahibinin yattığı yer...*Gudu₄* rahibinin yattığı yer... *En* rahibi yeraltı dünyasının ritüellerini bilir... *Gala* rahibi tanrıların yargıcına ‘bakışların bu kişinin üzerinde olsun’ der.” biçimindedir.⁹⁵⁰ Benzer şekilde *Ur-Namma’nın Ölümü* adlı metnin 76.-79. satırları, “Ölüler (yeraltı) dünyasının yedi baş hamalına hediyeler sundu. Ölmüş olan meşhur kralın gelişi, kehanet yolu ile seçilmiş olan ölmüş *išib* rahipleri, *lumah* rahipleri, *ereš-diğir* rahipleri tarafından insanlara ilan edilir ve yeraltı dünyasında kargaşa çıkar.” biçimindedir.⁹⁵¹

Metinlerde hem yaşayanların hem de ölülerin, yeraltı dünyasının rahiplerine sunular getirdiği ifade edilmektedir. Gılgamış Destanının Nippur versiyonunda, Gılgamışın ölmüş *en*, *lagar*, *lumah*, *ereš-diğir* ve *gudu₄* unvanlı rahiplere hediyeler getirdiği anlatılmaktadır. Bunun yanında *İnanna’ya Övgü* adlı metinde, yeraltı dünyasında *en*, *lumah* ve *ereš-diğir*

⁹⁴⁷ Dina Katz, *The Image of the Netherworld in Sumerian Sources*, CDL Press, Bethesda, 2003, ss. 122-123.

⁹⁴⁸ Andrew George, *The Epic of Gilgamesh*, Penguin Books, London vd., 2000, s. 61.

⁹⁴⁹ George (2000), *a.g.e.*, s. 201.

⁹⁵⁰ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 268.

⁹⁵¹ The Death of Ur-Namma (Ur-Namma A) Lines 76–79, ETCSL 2.4.1.1, <https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>, ET. 01.02.2022.

rahiplerinin eylemlerinden bahsedilmektedir.⁹⁵² Bu örneklerden, Mezopotamya’da rahiplerin tanrılara yakınlık temelli olan ayrıcalıklarını ve işlevlerini öldükten sonra koruduklarına inanıldığı anlaşılmaktadır. Din adamlarının veya manevi kişiliklerin ölümünden sonra etkili olabildikleri ve aracılık yapabildikleri (şefaath) inancının, bu coğrafyada oldukça köklü olduğu ortaya çıkmaktadır.

2.6. Rahiplerin Özellikleri ve Metinlerde Rahipler

Çivi yazılı metinler üzerinden, rahiplerin sahip oldukları ve onlarda aranan nitelikler hakkında genel bir çerçeve çizmek mümkündür. Burada farklı dönemlere ve bölgelere ait metinler ve bu metinler üzerinden yapılan çıkarsamalar öne çıkmaktadır. Rahip olacak kişinin, bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özelliklerin başında okuma yazma bilmek geliyordu. Hatta bazı rahipler kâtip olarak göreve başladılar.⁹⁵³

Rahiplerin en çok öne çıkan özelliklerinden biri, temizlik ve göreceli bir kusursuzluktur. Bu özellik, rahibin görünen fiziksel bir kusurunun (cilt lekesi, sakatlık gibi) olmamasını içermektedir. Söz konusu coğrafyada zamana ve bölgeye bağlı olarak farklı fiziksel, sembolik ve manevi temizlik ve kusursuzluk anlayışları bulunmaktaydı. Mezopotamya’da rahiplerin belirli kıyafetleri giymesinin, düzenli olarak yıkanmasının, başını tıraş etmesinin ve bazen çıplak olarak dini görevleri gerçekleştirmesinin temizlik ve kusursuzluk anlayışı ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.⁹⁵⁴

Tapınağın kirlenmesini ve kutsallığına zarar gelmesini önlemek için tapınak avlusuna veya iç kısımlarına girecek olan rahibin, ritüel ile sağlanan bir saflığa ve temizliğe sahip olması gerekmektedir. Bu ise rahibin, beden, zihin ve soy olarak temiz ve saf olması anlamına

⁹⁵² Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 268.

⁹⁵³ Nardo, *a.g.e.*, s. 228.

⁹⁵⁴ Wallenfels ve Sasson (Cilt 4), *a.g.e.*, ss. 13-14

gelmektedir. Rahibin inisiyasyon ritüelinde bu temizlik ve saflık, uzman bir komisyon tarafından kontrol edilirdi ve rahip, ritüel gibi bir banyo uygulamasından geçirilerek onun temizliği ve saflığı pekiştirilirdi. Bu aşamadan geçen rahibin tüm bedeni tıraş edilerek bu süreç tamamlanırdı. Rahibin vücudunun tamamen tıraş edilmesi, rahibin bu süreci tamamladığının bir işareti olarak kabul edilmekteydi.⁹⁵⁵

Bir Enlil Rahibinin Kutsanması olarak adlandırılan metin, temelde bir giriş ve on altı büyü tasvirinden oluşmaktadır. Metnin giriş kısmında Enlil ve Ninlil'in *nêšakku* ve *pašišu* rahiplerinden bahsedilmektedir. Bu rahipler, ilk defa tapınağa girdiklerinde çeşitli denetimlerden geçirilirdi. Banyoda yapılan bu denetimlerde kişinin, rahiplik için fiziksel ve zihinsel olarak uygunluğu test edilirdi. Kült hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde temizliğe ve saflığa özellikle dikkat edilirdi. Tanrı ile temas kuracak olan rahip hem ortamın hem de kendi temizliğini sağlamış olmalıdır. Bundan dolayı *nêšakku* ve *pašišu* rahipliklerinin, temizlik ve saflık üzerine kurulu olduğu söylenebilir.⁹⁵⁶

Rahiplerin önemli bir özelliği, onlara özgü olan ve statülerini gösteren giyim ve kuşamıdır. Mezopotamya'da keten oldukça nadir bulunan bir üründü ve çivi yazılı kaynaklara göre keten oldukça lüks kabul edilmekteydi. Ketenden yapılmış elbiseyi, Mari kralı ve bazı şehirlerin en üst düzey yöneticileri giyebilmekteydi. Kral Ur-Nammu, Ur kentindeki tapınağında keten kumaş kullanmakla övünmektedir. Mezopotamya'nın bilinen en seçkin tekstil ürünü olan keten hem rahipler tarafından giyilerek hem de tanrıların kült heykellerinin örtülmesinde kullanılmaktaydı.⁹⁵⁷

⁹⁵⁵ Waerzeggers, *a.g.e.*, s. 737.

⁹⁵⁶ Anne Löhnert, "Reconsidering the Consecration of Priests in Ancient Mesopotamia", *Your Praise is Sweet: A Memorial Volume For Jeremy Black From Students, Colleagues and Friends*, (Ed. Heather D. Baker, Eleanor Robson ve Gábor Zólyomi), British Library Publishing, London, 2010, ss. 183-184.

⁹⁵⁷ Daniel T. Potts, *Mesopotamian Civilization: the Material Foundations*, The Athlone Press, London, 1997, s. 119.

MÖ.2. bin yılın erken dönemlerine tarihlenen ve *Enki ve Dünya Düzeni* olarak adlandırılan şiirsel metinde, tanrı Enki'nin tapınağı ziyareti öncesinde rahiplerin tapınağı arındırmaları şöyle tasvir edilmektedir:

“... Sümer'in tüm “keten giyimlileri”. Apsu'nun arınma ritüellerini yaptılar...”⁹⁵⁸

Bu metnin devamında tanrı Enki'nin krallara yaşam verdiği ve başlarına taç giydirdiği ifade edildikten sonra aynı şeylerin rahiplere yapıldığı, “Hem de özel başlıklı⁹⁵⁹ rahiplere!” sözleri ile anlatılmıştır.⁹⁶⁰ Bu metinde bazı rahiplerin keten giyimli ve özel başlıklı olarak ifade edilmesi, rahiplere özgü giyim tarzının ve kıyafetlerin bulunduğunu göstermektedir. Krallar ve üst düzey yöneticilerin kullanabildiği ketenin rahipler tarafından kullanılması, rahiplerin toplumsal statüsünü göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Rahipliğin kalıtsal bir özellik gibi nesilden nesile aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum özellikle yüksek rahiplik unvanlarında daha çok görülmektedir.⁹⁶¹ Yeni Asur Döneminde babadan oğula geçen meslekler beş sınıfa ayrılmaktadır. Bunlar, kralın kâtipliği ve bilginliği, rahiplik, resmi görevlilik, askerlik ve zanaatkârlık ve bazı alanlarda uzmanlıktır. Genellikle babadan oğula geçen bir niteliğe sahip olan rahiplik mesleğinde, soyun önemli bir yeri bulunmaktaydı.⁹⁶² Metinlerden MÖ. 3. bin yılda Nippur kentinde Ur-Meme ailesinin üç kuşak boyunca İnanna tapınağının başrahipliğini yaptığı ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde nesiller boyunca rahiplik yapmış olan çok sayıda ailenin bulunduğu bilinmektedir.⁹⁶³

⁹⁵⁸ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 183-189.

⁹⁵⁹ Bu metnin Türkçe çevirisinde sarıklı rahipler ifadesi kullanılmıştır. Bu kullanımı doğru bulmadığımız için özel başlıklı rahipler olarak ifade ettik.

⁹⁶⁰ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 191.

⁹⁶¹ Wallenfels ve Sasson (Cilt 4), *a.g.e.*, s. 13.

⁹⁶² Heather D. Baker, “The Transmission of Offices, Professions, and Crafts within the Family in the Neo-Assyrian Period”, *Tradition and Innovation in the Ancient Near East: Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome*, (Ed. Alfonso Archi), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2015, ss. 590-591.

⁹⁶³ Potts, *a.g.e.*, s. 211.

Mezopotamya’da yağlama geleneği bulunmaktaydı. Bu gelenek, bedenin başta susam yağı olmak üzere belirli yağlar ile ovalanması ve bazen kişinin başına yağ dökülmesi biçiminde gerçekleştirilmekteydi. Bu gelenek bazı rahiplere uygulanmıştır. Metinlerde *pašišu* olarak ifade edilen yağlanmış rahiplerin kendilerine özgü bir statüsü bulunmaktaydı.⁹⁶⁴ CDLI’de P464253 numaralı, MÖ.3.bin yılın ikinci yarısına tarihlenen ve Mari kenti civarında ortaya çıkartılan Akadca tablette, tanrı bēl-matim’in (ülkenin efendisi) yağlanmış rahibi ifadesi geçmektedir. P461926 numaralı diğer bir tablette Akad kralı Sargon, An’ın yağlanmış rahibi olarak tanımlanmaktadır.⁹⁶⁵ Mezopotamya’da rahip yağlaması ve cübbesi gibi ritüel unsurlarının, tanrı Enki tarafından insanlığa verildiğine inanılmaktaydı.⁹⁶⁶

Yağlama uygulamasının anlamı ve amacı hakkında çok farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konuda en çok öne çıkan görüş, bu uygulamanın statü değişikliğini sembolize ettiği düşüncesidir. Bu düşünceye göre yağlama uygulaması, değişime hazırlık ve kişinin yeni statüye uygunluğunu sağlamak için yapılan bir arınma ritüelidir. Metinlerden Emar tapınağına yüksek rahibe atandığı zaman yeni rahibenin yağlandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Mari kentinde tanrı Adad adına konuşan bir kâhinin mektubunda bu uygulamadan bahsedilmektedir. Bu mektupta, “Seni [babanın evinin] tahtına geri döndürdüm. Denizle savaştığım silahları sana verdim. Seni yağımla mesh ettim ki... kimse sana karşı durmasın.” ifadeleri geçmektedir.⁹⁶⁷ Burada yağlamanın kişinin yenilmez olması amacıyla yapılabildiği görülmektedir.

Büyü ve ritüel metinlerinde geçen ve bazı özellikleri (sayısı, eril veya dişi oluşu gibi) konusunda belirsizlikler bulunan Kusu adında bir tanrıça bulunmaktadır. Bu tanrıça

⁹⁶⁴ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 225.

⁹⁶⁵ Bkz. <https://cdli.ucla.edu/>, ET. 15.09.2021.

⁹⁶⁶ National Geographic, *a.g.e.*, s. 33.

⁹⁶⁷ Stol, *a.g.e.*, s. 81.

metinlerde tahıl tanrıçası, yeraltı dünyası ile bağlantılı olan tanrı Enmešara'nın oğlu, tanrılaştırılmış buhurdanlık (*nignakku*) ve Enlil'in arındırma rahibi (*šangamahhu*) olarak geçmektedir.⁹⁶⁸ MÖ.1. binyıla ait olan ve 1903 tarihinde F. S. Weissbach'ın *Babylonische Miszellen* adlı eserinde çevirisi yayınlanan bir tablette, tanrı Ea'nın bazı tanrıları bir tapınağın yenilenmesi ve faaliyet göstermesi için yarattığı anlatılmaktadır. Bu metinde tapınaklarda ritüelleri gerçekleştiren Kusu, “büyük tanrıların yüce rahibi” olarak ifade edilmektedir.⁹⁶⁹ *Enuma Eliş* destanında tanrı Ea'nın, *apsû*'dan kopardığı kil ile büyük tanrıların başrahibi Kusu(g)'yu ayinleri gerçekleştirmesi için yarattığı ifade edilmektedir.⁹⁷⁰ Yeni Babil Dönemine ait bir metinde, Marduk'un kült heykeline yapılan ağız yıkama ve ağız açma ritüellerinin Ea, Şamaş, Asalluhi, Belet-ili, Kusu, Ningirim, Ninkurra gibi tanrıların önünde gerçekleştirildiği belirtilmektedir.⁹⁷¹ Metinlerde bir tanrıçanın rahip olarak öne çıkması hem rahipliğin sadece insanlara özgü olmadığını ve tanrıların rahip olabileceğini hem de rahipliğin tanrısal bir nitelik olduğunu göstermektedir.

Metinlerde tapınaktan gelenlerin (rahiplerin) ekmek aldığı ifade edilmektedir. Tapınakta bazı rahipler, belli bir ödenek almaktaydı ve bu ayrıcalığın satıldığı, kiralandığı ve babadan oğula aktarılabilirdiği anlaşılmaktadır. III. Ur Hanedanlığı Döneminde başlayan ve Eski Babil Döneminde yaygınlaşan tapınak gelirlerinden pay alma ayrıcalığının satılması, kiralanması ve devredilmesi özelliği, tapınak görevliliğinin ticari bir hisse haline dönüşmesine yol açmıştır. Tapınak gelirlerinden pay alma hakkı karlı bir gelir kapısı olduğu için bu hakkı elinde tutan kişiler, tapınağın geleneklere uygun bir biçimde faaliyet göstermesi

⁹⁶⁸ Bkz. Frank Simons, “The Goddess Kusu”, *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*, Vol. 112, No. 1, 2018, ss. 123-148.

⁹⁶⁹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 556-557.

⁹⁷⁰ Heidel, *a.g.e.*, s. 97.

⁹⁷¹ Claus Ambos, “Types of Ritual Failure and Mistakes”, *When Rituals go Wrong: Mistakes, Failure, and the Dynamics of Ritual*, (Ed. Ute Hüsken), Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2007, s. 32.

ve varlığını koruması için mücadele etmişlerdir.⁹⁷² Tapınak gelirlerinden pay alacak kişinin kraliyet onayı alması gerekmektedir.⁹⁷³

Yeni Babil Dönemine tarihlenen beş tabletten, Nabû-apla-iddin ile Lišir'in tapınak gelirlerinden pay alma hakkını ellerinde tuttukları anlaşılmaktadır. Metinde Nabû-apla-iddin'in, İştar'ın tapınağı Emařdari'nin bira ödeneğı hakkına sahip olduğı ve tapınak mahzeninde (*maşşartu*) arpa ile ilgili resmi evrakları sakladığı ifade edilmektedir.⁹⁷⁴ Kalhu ve Harran'da *āřipu* ve *kalû* rahiplerinin tapınaktan düzenli şekilde ödenek aldıkları bilinmektedir.⁹⁷⁵ Rahiplerin tapınaktan hizmetlerinin karşılığında, tanrıya sunmak ve ritüellerde kullanmak için hazırlanmış olan yiyeceklerden belli bir oranda pay aldığı ve bu yiyeceklerin rahiplerin geçim kaynağı olduğı anlaşılmaktadır.⁹⁷⁶

Bir tapınak rahibi için kült tasvirine (tanrıya) yakınlık derecesi, rahibin tapınak sistemindeki konumunu göstermektedir. Yüksek dereceli rahipler, hem kült tasvirlerinin bulunduğı tapınağın özel mekanlarına (*cella* gibi) giriş yetkisine hem de tapınak gelirlerinden büyük bir oranda pay alma hakkına sahipti. Rahiplerin sahip olduğı bu hakların ve ayrıcalıkların, öznel kriterlere göre belirlendiğı görölmektedir. Örneğın tapınağın hurma bahçıvanı (*rab-banê*) tapınak gelirlerinden pay alma hakkına sahip olmakla birlikte, tapınağın tahıl çiftçisi bu haktan mahrumdu.⁹⁷⁷

⁹⁷² Nemet-Nejat, *a.g.e.*, s. 192.

⁹⁷³ Michael Jursa, "Cuneiform Writing in Neo-Babylonian Temple Communities", *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Ed. Karen Radner ve Eleanor Robson), Oxford University Press, Oxford vd., 2011, s. 186.

⁹⁷⁴ Ira Spar ve Eva Von Dassow, *Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art*, Brepols Publishing, Vol. III, New York, 2000, s. 26.

⁹⁷⁵ Eleanor Robson, "Who Wrote the Babylonian Astronomical Diaries?", *Keeping Watch in Babylon: The Astronomical Diaries in Context*, (Ed. Johannes Haubold, John Steele ve Kathryn Stevens), Brill Publishing, Leiden ve Boston, 1986, s. 124.

⁹⁷⁶ Karen Radner ve Eleanor Robson, "Individuals and Communities", *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Ed. Karen Radner ve Eleanor Robson), Oxford University Press, Oxford vd., 2011, ss. 114-115.

⁹⁷⁷ Waerzeggers, *a.g.e.*, s. 735.

CDLI'de P262757 numaralı ve Eski Babil Dönemine tarihlenen bir tablette, Esaggugal tapınağının mali işleri ile ilgili olarak tapınağın üst düzey yöneticisi İbni-ea ile *gudapsû* rahipleri Lugal-manşum, Iştar-ilî ve Ibni-sîn adlı kişilerin kralın hayatı üzerine yemin ettikleri belirtilmektedir.⁹⁷⁸ Bu örnekten, işlevlerine ve sorumluluk alanlarına bağlı olarak bazı rahiplerin yemin ettirildiği anlaşılmaktadır. Elamlılar Nippur kentinde bulunan tapınaklara saldırdıkları zaman, Elam kralının tapınağı yağmalamaktan korktuğu ve bundan dolayı bu yağmalamayı, tapınağın rahiplerine yaptırmaya çalıştığı görülmektedir. Rahiplerin tapınağı yağmalamayı reddetmeleri üzerine Elamlılar, rahiplerin dışındaki resmi görevlilere bu emri uygular.⁹⁷⁹ Burada rahiplerin tanrılara ve tapınağa bağlılıkları dikkat çekmektedir.

Metinlerde rahipler hakkında olumsuz nitelermelerin yapıldığı ve onların bazı suçlarla itham edildiği görülmektedir. MÖ. 3. bin yılın son çeyreğinde Lagaş kenti kralı Urukagina (veya Uruinimgina)'nın bazı reformlar yaptığı bilinmektedir. Urukagina'nın reform metninde, güçsüz bir kralın ve zayıf otoritenin karşısında güçlenen rahip sınıfının yetkilerini kötüye kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.⁹⁸⁰ İki adet koni biçimli kil üstüne yazılan metinler sayesinde bir kısmı bilinen bu reform metinlerinden, teftiş işini yapan görevlilerin haksız yere mallara el koyduğu, vergilerin fazla olduğu, gasp yapıldığı ve tapınağa ait mülklerin ve malların yönetiminde istismarların olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸¹ Arkeolog Harriet Crawford, reformların rahip sınıfının suistimallerine karşı yapıldığını ve hedef kitlenin rahip sınıfı olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸² Bununla birlikte antik Yakındoğu uzmanı Massimo Maiocchi,

⁹⁷⁸ Bkz. <https://cdli.ucla.edu/>, ET. 15.09.2021.

⁹⁷⁹ Benjamin R. Foster, *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*, CDL Press, Maryland, 3. Baskı, 2005, s. 371.

⁹⁸⁰ Crawford (2015a), *a.g.e.*, s. 92.

⁹⁸¹ Massimo Maiocchi, "Mezopotamya'da Ön Hanedanlar Dönemi", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015b, s. 94.

⁹⁸² Bkz. Crawford (2015a), *a.g.e.*, s. 92.

tanrı Ningirsu'nun rahiplerinin bu yozlaşmadan ve suistimallerden olumsuz etkilendiklerini ve bu rahiplerin hakları olan arazi gelirlerinden mahrum kaldıklarını belirtmektedir.⁹⁸³ Metinde kehanette bulunma, cenaze merasimi ve matem töreni gibi hizmetler karşılığında yüksek ücret alındığı anlaşılmaktadır. Söz konusu reform bu ücretleri düzenlemektedir.⁹⁸⁴ Bu hizmetlerin genellikle rahip sınıfı tarafından görüldüğünün düşünülmesi, rahipleri reformların hedef kitlesi yapmıştır. Bu metnin giriş kısmında dönemin olumsuzlukları şöyle ifade edilmektedir:

“Rahipler sığırlara ve eşeklere el koydular, tahıllar ensin (Enlitarzi ve Lugalanda) görevlilerine dağıtıldı. Bir yerin rahibi, yoksulun annesinin bağındaki ağaçlara ve meyvelere el koydu. Bir cenaze gömüleceği zaman rahipler içecek olarak yedi testi bira, yiyecek olarak 420 ekmek, 120 ölçek tahıl, elbise, bir koç ve bir yatak alıyordu.”

Metnin devamında, tarihin en eski kanunları olarak ifade edilen Urukagina yasa maddeleri sıralanır. Bu maddelerin ardından, rahiplerin göreve getirdiği müfettişlerin kovulduğu, bir cenazenin gömülmesinde rahibin hizmetinin karşılığı olarak sadece üç testi bira, 80 ekmek, bir yatak ve bir koç aldığı, hiçbir rahibin yoksulların bağına ve bahçesine el koymadığı ve kuvvetlinin yetime ve dula zarar vermediği ifade edilmektedir.⁹⁸⁵

Ninova arşivinde bulunan ve Aşşur-ḫamatiya adlı birinin Asurbanipal'e yazdığı düşünülen bir mektupta, tanrı Ea'nın rahibi Nabû-ēpuš'un Ekur tapınağında tanrıça İştâr'ın huzurunda bulunan sunu masası üzerindeki altından yapılmış malzemeleri çalarak hırsızlık yaptığı ifade edilmektedir. Mektupta tapınak muhafızı Nabû-nādin-apli'nin rahibi hırsızlık yaparken yakaladığı ve rahibin, yaptığı hırsızlığı inkâr ettiği belirtilmektedir. Kralın,

⁹⁸³ Bkz. Maiocchi (2015b), *a.g.e.*, s. 94.

⁹⁸⁴ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 50.

⁹⁸⁵ Uhlig, *a.g.e.*, ss. 190-191.

mektubu getiren kişiden bu rahip ve onu yakalayan muhafız hakkında bilgi alabileceği belirtildikten sonra birbirini yalancılıkla itham eden bu iki kişi (hırsız rahip ve onu yakalayan muhafız) arasındaki çatışmanın Ekur tapınağına zarar verdiği vurgulanmaktadır.⁹⁸⁶

Eski Babil Dönemi krallarından Samsu-iluna (MÖ.1749-MÖ.1712) tarafından yazıldığı iddia edilen bir mektup metninde, rahipler şikâyet edilmektedir. Bu mektupta *nêřakku*, *paşışu* ve *digirgubbû* rahiplerinin tanrılara ve kutsal şeylere saygısızlık yaptıkları, tanrıya ait olmayan sözleri tanrının sözü olarak yaydıkları ve rahiplere yakışmayan tutum ve davranışlarda bulundukları ifade edilmektedir.⁹⁸⁷ Bununla birlikte Farouk Al-Rawi ve Andrew George gibi Asur Bilimciler bu mektubun II.Nebukadnezar zamanında yazılmış olabileceğini dile getirmektedirler. Mektupta, kralın dini uygulamalar hakkında bazı önlemler almaya çalıştığı ve kralın bu girişiminden dolayı dirençle karşılaştığı anlatılmaktadır. Mektup metninin bir bölümü şöyledir:

“Bölgenin yöneticisi, asil bir soydan gelen, Babil'deki her [kutsal yerin?] komutanı Enlil-nadin-shumi'ye evrenin kralı Samsuiluna şöyle buyuruyor: Tamamen senin emrine verdiğim bölgenin içerisinde yer alan bütün kutsal yerlerde ve tapınaklarda görevli kişilerin ve rahiplerin sahtekarlık ve saygısızlık yaptıklarını, kendilerini kanlı işlerle kirlettiklerini ve uygunsuz davranışlarda bulunduklarını duymaktayım. Bu kişiler, içten içe uygunsuz konuşmalar yaparak tanrılarına saygısızlık yapmakta ve küfretmektedir. Tanrının buyurmadığı şeyleri tanrının sözleri olarak anlatırlar...”

Mektubun devam eden kısmında yetkilerini ve görevlerini kötüye kullanan bu rahiplerin en şiddetli bir biçimde cezalandırılması ifade edilmektedir. Bunun yanında rahipler, An ve Enlil gibi tanrılar adına ve güçlü kral Samsuiluna hakkında konuşma

⁹⁸⁶ Oppenheim (1967), *a.g.e.*, s. 181.

⁹⁸⁷ Waerzeggers, *a.g.e.*, s. 741.

yapmamaları konusunda kral tarafından uyarılmaktadır.⁹⁸⁸

MÖ. 2. bin yıla ait ve Babil'in düşünürlerinin oluşturduğu bilgelik literatüründe çok sayıda özlü söz bulunmaktadır. Bunlardan biri olan "Meslektaşlar arasında kavga, rahipler arasında arkadan konuşma olur." özlü sözü, rahiplerin toplumdaki imajını göstermesi açısından önemlidir.⁹⁸⁹

Bu örnekler rahiplerin sahip oldukları nitelikleri ve ayrıcalıkları suistimal edebildiklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Rahiplerde tanrı kültürüne, tapınağa ve krala bağlılığın aranan bir nitelik olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte bu niteliği göstermede başarısız olan rahiplerin olduğu anlaşılmaktadır.

2.7. Mezopotamya'da Rahiplerin İşlevleri

Çok boyutlu ve etkili işlevleri olan rahipleri, neredeyse hayatın bütün alanlarında görmek mümkündür. Çoğunlukla MÖ. 1. bin yıla, bir kısmı MÖ. 2. bin yıla ve bazıları MÖ. 3. bin yıla ait binlerce çivi yazılı tabletten, rahiplerin çok farklı alanlarda gerçekleştirdikleri uygulamalar hakkında bilgi elde edilebilmektedir.⁹⁹⁰ CDLI'de P346224 numaralı ve Eski Babil Dönemine ait bir tablette kötü ve zorlu günlerin, tanrı Nanna'ya şikâyet edildiği görülmektedir. Bu metnin giriş kısmı şöyledir:

"Nanna baba, senin *išib* rahibin kutsal şita yakarışını hakkıyla yerine getirmedi. Senin *lumah* rahibin *šaggada* kıyafetini giymedi... Güzelliğinden dolayı seçilmiş senin gerçek *en* rahiben manastırına sevinçli olarak girmedi, ..." ⁹⁹¹ Bu metinde dönemin sıkıntılı günleri, rahiplerin görevlerini yerine getirme imkanından yoksun olması üzerinden anlatılmaktadır.

⁹⁸⁸ Foster (2005), *a.g.e.*, s. 288.

⁹⁸⁹ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 176.

⁹⁹⁰ Steve Tinney ve Karen Sonik, *Journey to the City: A Companion to the Middle East Galleries at the Penn Museum*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 2019, ss. 98-100.

⁹⁹¹ Bkz. <https://cdli.ucla.edu/>, ET. 15.09.2021.

Bu örnek, aynı zamanda rahiplerin işlevlerinin önemini vurgulamaktadır.

Mezopotamya’da tarihin erken dönemlerinde politik lider, büyücü, kâhin, bilim adamı, rahip, şifacı ve bilge gibi sınırları belli ve tanımları açık bir şekilde yapılmış farklı uzmanlık veya meslek sınıfları ayrımı yoktu. Bir kişi bu sıfatlardan birçoğunu aynı anda taşıyabilmekteydi.⁹⁹² *Pašišum* olarak ifade edilen rahiplerin görevi sunu yapmaktı. Bununla birlikte farklı metinlerde bu rahiplerin müzisyenlik yaptığı veya tapınağın idari işlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁹⁹³ Yeni Asur Dönemine tarihlenen birden fazla tabletin unvan kısmında, “ağıtçı rahip Bel-šuma-iškun” yazmaktadır. Bu tabletler, ay tutulması, dolunay’ın ve Jüpiter’in görülmemesi üzerine kehanetler içermektedir.⁹⁹⁴ Bu örnekte ağıtçı bir rahibin kahinlik yaptığı anlaşılmaktadır. Sayısı çoğaltılabilecek bu örnekler, bir rahibin işlevinin sadece bir uzmanlık alanı ile sınırlanamayacağını göstermektedir.

Nippur kentinde bulunan ve tanrı Ninurta’nın tapınağı olan Eshumesha’da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, tapınak faaliyetleri ve personeli hakkında önemli bilgilere ulaşıldı. Ortaya çıkartılan metinler, tapınakta bulunan rahipleri ve bu rahiplerin niteliklerini içermektedir. Bu listede tapınak personeli, yüksek rahip, ağıtçı rahip, arınma rahibi, yüksek rahibe, kâhin manastır rahibesi (*nadītu*), yılan oynatıcısı (büyücü rahip), tapınak yöneticisi, hazine-dar (mali işler yöneticisi), muhasebeci-sayman, kâtip, yağ üretim işleri idarecisi, değirmenci, çoban, su işleri sorumlusu, yağ üreticisi, yakıt sorumlusu, keçe-hasır ustası, dokumacı, taş ustası, bakır ustası (demirci), avlu-bahçe sorumlusu (bahçıvan ve temizlikçi), berber ve muhafız olarak verilmiştir.⁹⁹⁵

⁹⁹² Mumford, *a.g.e.*, s. 54.

⁹⁹³ Brisch (2006), *a.g.e.*, s. 168.

⁹⁹⁴ Hermann Hunger, *Astrological Reports to Assyrian Kings*, Helsinki University Press, Helsinki, 1992, s. 263.

⁹⁹⁵ Wallenfels ve Sasson (Cilt 4), *a.g.e.*, s. 159.

Fransız arkeolog ve Hitit Bilimci Louis Delaporte, antik dönemin rahipliğini üç kategoriye ayırmıştır. Birinci kategoriye oluşturan sihirbaz rahipler, şeytan gibi kötü ruhsal varlıkları uzaklaştırıp tanrıların merhametini sağlayan kişilerdir. İkinci kategoride yer alan kâhinler, gelecekte haber vermekteydiler. Son kategori ise şarkıcı rahiplerden oluşmaktadır. Bunun yanında Delaporte, rahiplerin yerine getirdiği kırk farklı görev alanının olduğunu ifade etmektedir.⁹⁹⁶

Buradan rahiplerin yapılanması ve işlevleri konusunda farklı sınıflandırmaların yapılabildiği görülmektedir. Bu durumun oluşmasında bölgeye ve zaman bağlı olarak değişen rahiplik yapılanmasının görülmesi etkili olmuştur. Mezopotamya’da hem toplum içinde hem de tapınak bünyesinde rahiplerin çok çeşitli işlevlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu işlevlerin sayısını ve kapsamını tam olarak belirlemek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte Mezopotamya’nın birçok bölgesinde ve döneminde yaygın olarak görülen işlevler, belirli alt başlıklar altında ifade edilebilir.

2.7.1. Rahiplerin Başlıca İşlevleri

2.7.1.1. Rahiplerin Sosyal ve Politik Otorite İşlevi ve Rahip-Krallar

Antik dönemin birçok uygarlığında görüldüğü gibi, Mezopotamya’da din ile politika içi içe olmuştur. Rahipler genellikle yönetimde etkin olmakla birlikte zaman zaman başa geçerek yöneticilik yapmışlardır.⁹⁹⁷ Düzenli ve etkili hiyerarşik yapısı ile toplumun en iyi örgütlenmiş sınıflarından biri olarak ortaya çıkan rahip sınıfı, tanrıların ve kozmosun temsilcileri olarak görülmüşlerdir. Bundan dolayı tanrıların özelliği olarak görülen yönetme ve başkanlık yapma gibi görevler için rahiplerin uygun olduğu yaklaşımı hâkim olmuştur.⁹⁹⁸

⁹⁹⁶ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 150.

⁹⁹⁷ Radner (2012), *a.g.e.*, s. 55.

⁹⁹⁸ Ercüment, *a.g.e.*, ss. 15-16.

Mezopotamya’da dini ve din dışı alan ayrımı bulunmamaktaydı ve bundan dolayı kralın, bir rahip gibi din işleri ile uğraştığı ve tanrısal kaynaklara ulaşabildiği görülmektedir.⁹⁹⁹ Rahip-krallar, özellikle erken dönem kaynaklarında en çok öne çıkan figürlerden biridir. Tarih öncesi döneminin bir mirası olan rahip-kral figürünün tam olarak tanımlanması ve özelliklerinin ortaya konulması, birtakım zorluklar içermektedir.¹⁰⁰⁰ Burada özellikle bazı kralların kendini rahip olarak ifade etmesinin, yeterli bir ölçüt olup olmadığı konusu öne çıkmaktadır. Rahiplerin hangi işlevlerini ve bu işlevleri ne ölçüde yerine getiren kralların, rahip-kral kategorisine gireceği konusu açık değildir.

Mezopotamya’da krallar ulusal tanrının yüksek rahibi olarak öne çıkarken, prensler kendi şehirlerinin tanrısının yüksek rahibi olarak dikkat çekmektedir. Kral Gudea’nın bizzat tanrılar için sunu verdiği, libasyon ayinini gerçekleştirdiği, kehanette bulunduğu ve tanrıdan doğrudan emir aldığı görülmektedir. Lugalzagesi, kendini tanrı An’ın rahibi olarak tanımlamıştır.¹⁰⁰¹ Tufan anlatısının kahramanı Ziusudra, rahip-kral olarak ifade edilmektedir.¹⁰⁰² Gılgamış, Erken Hanedanlık Döneminde (MÖ. 2600 civarı) Uruk şehrinin rahip-kralı olarak nitelenmektedir.¹⁰⁰³ Sümer kral listelerine göre 28 yıl krallık yapmış olan Ur-Ninurta ile ilgili 13 satırlık bir metin, tuğla üzerine yazılmış olarak bulundu. Tuğla üzerinde “Ur-Ninurta, Nippur kenti için her şeyi sunan çoban, Ur’un çobanı, Eridu’nun elleri temiz *išippum* rahibi, Uruk’un gözde *en* rahibi, İsin kralı, Sümer ve Akad topraklarının kralı, tanrıça İnanna tarafından eş olarak seçilen kişi.” yazmaktadır.¹⁰⁰⁴ Sümer kral listelerinde adı

⁹⁹⁹ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰⁰⁰ Gianni Marchesi ve Nicolo Marchetti, *Royal Statuary of Early Dynastic Mesopotamia*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2011, s. 186.

¹⁰⁰¹ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 149.

¹⁰⁰² Mehmet Ali Ataç, *Art and Immortality in the Ancient Near East*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, s. 83.

¹⁰⁰³ Henry William Frederick Saggs, *Everyday Life In Babylonia And Assyria*, Assyrian International News Agency, 1965, basılmamış e-kitap, www.aina.org, ET. 01.03.2022, s. 46.

¹⁰⁰⁴ Frayne (1990), *a.g.e.*, ss. 64-66.

geçen kral Meskiaggasher, güneş tanrısı Utu'nun oğlu ve yüksek rahibi olarak ifade edilmektedir.¹⁰⁰⁵

Sümerlerin *Enmerkar ile Ensuhkeşdana* destanında, “O zamanlar ‘gün’ rahip-kral, ‘gece’ kraldı ve ‘Güneş Tanrısı’ ilahtı.”¹⁰⁰⁶ ifadesi geçmektedir ve burada rahip-kral ile kralın benzetildiği unsurlar görülmektedir. Gündüz ve geceden oluşan günün rahip-kral olarak ve günün bir bölümü olan gecenin kral olarak ifade edilmesi, rahip-kralın hem üstünlüğünü hem de bir bütün olarak eksik olmadığını ima etmektedir.

Uruk kralı Lugalzagesi, tanrıça Nisaba ile özel bir bağının olduğunu iddia etmiştir. Bu kral, Nisaba'nın oğlu ve *lu-mah* rahibi unvanlarını kullanmıştır.¹⁰⁰⁷ Lagaş kentinin (Telloh) yöneticisi olan Urukagina bir rahip-kral idi.¹⁰⁰⁸ Bir Sümer kenti olan Adab'da ortaya çıkartılan bir çanakta, Kiş kralı olan Mesalim'in tapınakta ayin yönettiği ifade edilmektedir.¹⁰⁰⁹ *Enmerkar ile Aratta Kralı* adlı destanda, krallar arasında mesaj taşıyan görevlinin söyleyeceği sözleri unutması üzerine Kulab (Uruk) kralı o güne kadar hiç bilinmeyen bir şey yaptığı ve kil tablet üzerine çivi yazısı ile mesajını yazdığı anlatılmaktadır. Destana göre çivi yazısı ile yazılan ilk mesaj, “Kralım yüksek bir mes ağacıdır, Enlil'in oğlu. Ağaç (öyle) büyüdü ki göğü ve yeri kaplıyor. Dalları göğe değiyor. Kökleri yer altına iniyor. Rahiplik ve krallık onda vücut buluyor.” biçimindedir.¹⁰¹⁰ Bu anlatıya göre ilk yazılı metin, rahip-kral ile ilgilidir.

Sümer ve Akad Dönemlerinde kralların, “An'ın rahibi” unvanını kullandıkları ve bu

¹⁰⁰⁵ A. Leo Oppenheim, “Babylonian and Assyrian Historical Texts”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (Ed. James B. Pritchard), Princeton University Press, New Jersey, 1969, s. 266.

¹⁰⁰⁶ Adalı ve Görgü (2019), *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰⁰⁷ Christopher Woods, “Mutilation of Image and Text in Early Sumerian Sources”, *Iconoclasm and Text Destruction in the Ancient Near East and Beyond*, (Ed. Natalie Naomi May), The University of Chicago Publishing, Chicago, 2012, s. 37.

¹⁰⁰⁸ King ve Hall, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁰⁰⁹ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 54.

¹⁰¹⁰ Adalı ve Görgü (2019), *a.g.e.*, s. 22.

kullanımın gelenekleştığı bilinmektedir.¹⁰¹¹ III.Ur Hanedanlığı Dönemine tarihlenen bir vazo parçası üzerindeki metinde kral Šu-Sin, An, Enlil ve Ninlil gibi tanrıların arındırıcı ve kutsal yağ ile yağlanmış rahibi olarak övülmektedir.¹⁰¹²

Bu coğrafyada kralın, tanrılar âlemi ile insanlar arasında bir köprü görevi gördüğü düşüncesini görmek mümkündür.¹⁰¹³ MÖ. 2. bin yılda Mezopotamya’da iki çeşit krallık anlayışının öne çıktığı görülmektedir. Her iki anlayışta, tanrılarla olan bağ ve ilişki vurgulanmaktadır. Birincisi, tanrının gerçek kral olarak ifade edildiği ve yönetici kralın tanrının temsilcisi olduğu inancıdır. Bu anlayış Asur¹⁰¹⁴, Eşnunna ve Der gibi kentlerde görülmektedir. İkincisi ise, bir hanedan üyesi olan kralın tanrılar tarafından seçildiği ve krallığın ona tanrı tarafından verildiği inancıdır. Kralın atalarına ve soyuna vurgunun yapıldığı bu ikinci anlayış, Hammurabi’de görülmektedir.¹⁰¹⁵ Hammurabi’ye ait bir metinde geçen “Hammurabi, kral, ehil insanım. Tanrı Enlil’in bana hediye olarak verdiği, rahipliklerini Marduk’un bana bahşettiği kara kafalıları ihmal etmedim.” ifadesi, bir halkın rahipliğinin krala tanrı tarafından verildiğini açık bir şekilde göstermektedir. Larsa kralı Rim-Sin’in İsin kentini ele geçirmesi, “An, Enlil ve Enki’nin etkili savaş araçları sayesinde gerçek rahip Rim-Sin, kral şehri İsin’i ve halkını ele geçirdi...” biçiminde ifade edilmiştir. Bu kral hakkında diğer bir metin, “An, Enlil’i ve Enki’nin talimatıyla bilgili ve kavrayışı yüksek gerçek rahip Rim-Sin ...” şeklindedir.¹⁰¹⁶

¹⁰¹¹ Massimo Maiocchi, “Eski Akkad Dönemi”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 106.

¹⁰¹² Douglas Frayne, *Ur III Period (2121-2004)*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 1997, s. 357.

¹⁰¹³ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰¹⁴ Zafer ve fetih gibi birçok eylemi gerçek kral olarak gördükleri tanrı Aşur’a dayandıran Asurluların bu anlayışını Yahudilerde görmek mümkündür (Bkz. Ragozin, *a.g.e.*, ss. 10-11.).

¹⁰¹⁵ Nicla De Zorzi, “Hammurabi Döneminde Babil”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015a, s. 145.

¹⁰¹⁶ Klengel, *a.g.e.*, ss. 13-43.

Babil krallığında tapınağın koruyucusu ve destekçisi olan kral figürü, tapınakta tanrının hizmetini gören rahip figüründen ayrılmaktadır. Asur krallığında ise bu iki figür iç içe geçmiştir.¹⁰¹⁷ Babil kralları, bir rahip gibi kült temsilcisi olarak görev yapmamıştır ve bu durum Asur kralları için geçerli değildir. Asur kralları hem rahiplerin unvanlarını kullanmışlardır hem de bir rahip gibi ritüellerde aktif rol oynamışlardır. Rahiplerin rollerini üstlenen Asur krallarını, libasyon ritüeli gerçekleştirirken ve sunu yaparken gösteren tasvirler bulunmaktadır.¹⁰¹⁸ Babil krallarının görsel tasvirlerinde ise kral, tapınak inşa eden, dindar ve tanrıya bağlı bir figür olarak öne çıkmaktadır. Babil kralının tapınakta rahiplik yaptığını ve tapınakta tanrının kült sembollerinin ve heykellerinin bulunduğu kutsal mekânlara tek başına girdiğini gösteren tasvirler bulunmamaktadır.¹⁰¹⁹ Asurluların monarşiye dayanan idari yapısında kral orduda başkomutan, dinde en yüksek düzeyli rahip ve hukuk dışı uyuşmazlıklarda en yüksek karar makamında yer almıştır.¹⁰²⁰

MÖ. 18. yüzyıl sonrasına ait Asur belgelerinde kral, tanrı Aşur'un yüksek rahibi anlamına gelen *iššiakum* unvanı ile ifade edilmektedir.¹⁰²¹ Orta Asur Döneminde krallar, Eski Asur Döneminde öne çıkan tanrının yeryüzündeki temsilcisi unvanının yanında tanrı Aşur'un yüksek veya başrahibi unvanını kullanmıştır.¹⁰²² Asur krallarının *šangu* unvanını kullanmaları, I. Adad-nirari (MÖ.1307-MÖ.1275)'ye kadar uzanmaktadır. Bu kral kendini *šangu šīru ša Enlil* (tanrı Enlil'in yüce *šangu* rahibi) olarak ifade etmiştir. Orta Asur Dönemine tarihlenen ve kralın taç giyme ritüellerinin anlatıldığı metinler, kralın rahipliğini

¹⁰¹⁷ Waerzeggers, *a.g.e.*, s. 734.

¹⁰¹⁸ Bazı tasvirlerde rahiplerin Asur krallarına ritüellerde eşlik ettiği görülmektedir. Burada rahip bir refakatçi rolündedir. Asur kralı ile tanrı Aşur arasına kimsenin giremeyeceği anlayışı hakimdi (Bkz. Ragozin, *a.g.e.*, s. 17.).

¹⁰¹⁹ Waerzeggers, *a.g.e.*, s. 737.

¹⁰²⁰ A. Kirk Grayson, "Assyrians", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997, s. 230.

¹⁰²¹ Erol Sever, *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 57.

¹⁰²² Radner (2018), *a.g.e.*, s. 8.

ve tanrı Aşur ile olan yakınlığını vurgulamaktadır. Bu metinlerde kral için “Tanrı Aşur'un huzurunda senin rahipliğin ve oğullarının rahipliği hoş olsun!” ifadesi kullanılmaktadır.¹⁰²³

Asur kralı Adad-nīrārī metinlerde, “kutsal rahip, tanrının yüceliğinden korkan ve askeri kampları son derece güvenli olan hizmetkâr.” biçiminde ifade edilmektedir.¹⁰²⁴ Yeni Asur Dönemine ait olan bir taş levha üzerindeki metinde kral II. Ashurnasirpal, tanrı Ninurta ve Nergal’ın sevgili rahibi olmakla övünmektedir.¹⁰²⁵ Yeni Asur Dönemi kralı Esarhaddon, tanrıça İştâr’ın rahibi olduğunu ve tanrıçanın onun rahipliğinden hoşnut kaldığını ifade etmektedir.¹⁰²⁶ Calah (Nimrud) kentinde bulunan iki tuğla üzerindeki metinde Asur kralı Şalmaneser, evrenin kralı, tanrı Aşur’un muhteşem rahibi ve asil prens olarak nitelenmektedir.¹⁰²⁷

Mezopotamya literatüründe kralların rahip sıfatı ile öne çıktığını gösteren oldukça fazla örnek bulunmaktadır. Dünyevi otoritenin temsilcisi olan krallar, tanrısal ve manevi otoritenin merkezinde olmak istemişler. Bu durum özellikle Asur Krallığında daha açık bir şekilde görülmektedir. Genellikle krallık yönü baskın olan rahip-krallık statüsü, aynı zamanda bir rahiplik işlevini görmüştür. Buradaki rahiplik işlevi zamana ve bölgeye bağlı olarak değişebilmekteydi.

Kral olmayan rahiplerin sosyal ve politik bir otorite kurmayı başardıkları ve bu yolla hem statülerini ve ayrıcalıklarını korudukları hem de yönetim üzerinde etkili olarak istediklerini yaptırabildikleri görülmektedir. Rahiplerin bu gücünün kaynağı, onların

¹⁰²³ Jakob, *a.g.e.*, ss. 144-145.

¹⁰²⁴ Luis Robert Siddall, *The Reign of Adad-nīrārī III: An Historical and Ideological Analysis of An Assyrian King and His Times*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2013, s. 72.

¹⁰²⁵ A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, University of Toronto Press, Vol. 2, Toronto-Buffalo-London, 1991, s. 291.

¹⁰²⁶ Kuhrt (Cilt 2), *a.g.e.*, s. 189.

¹⁰²⁷ A. Kirk Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, University of Toronto Press, Vol. 3, Toronto-Buffalo-London, 1996, ss. 135-136.

işlevlerinin doğasında olduğu söylenebilir. Bu gücün oluşmasında büyük tapınakların yöneticisi olmaları ve kral gibi yöneticilerin bu sınıfa mensup olması etkili olmakla birlikte, bu gücün kaynağını tamamen onlara bağlamak doğru değildir. Bundan dolayı rahiplerin öne çıkan bir işlevi olarak, sosyal ve politik otorite başlığı tercih edildi.

Bu coğrafyada tanrılar, krallar ve rahipler arasında her zaman sıkı bir bağ ve ilişki olmuştur. Kralların otoritelerini tesis etmesinde ve sürdürmesinde, rahiplerin önemli bir rolü bulunmaktaydı. Rahiplerin görevlerini sağlıklı bir şekilde yürütebilmelerinde, onların güvenliğini sağlayan ve onlara mali ve idari olarak destek veren kralların etkili olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰²⁸ Buradan tanrılar, krallar ve rahipler arasında kurulan güçlü ve istikrarlı bağın hem krallar hem de rahipler için oldukça yararlı olduğu görülmektedir.

I. Enanatum zamanında rahiplerin yönetimdeki etkinliğinin dikkate değer bir oranda arttığı görülmektedir. Rahip Ur-Halub, ismini kralın isminin yanına yazdırmıştır.¹⁰²⁹ Metinlerde kral Entemena'nın isminin yanında tanrı Ningirsu'nun yüksek rahibinin (Ur-Halub) adının geçmesinden ve toplumsal bazı düzenlemelerin rahipler tarafından gönülsüz bir şekilde kabul edildiğini gösteren belgelerden hareketle, rahiplerin bu kral döneminde dikkate değer bir oranda nüfuz sahibi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³⁰ II. Enanatum'un kral olduğu dönemde Lagaş kentini yıkmak için gelen Elam askerleri, tanrıça Ninmar'ın yüksek rahibi Luenna tarafından bozguna uğratılır ve Luenna, bu başarısı konusunda kralı bilgilendirmez. Bunun yerine Ningirsu'nun rahibi olan Enentarzi'ye bu durum hakkında bilgi verir ve rahip Enentarzi tahtı ele geçirir.¹⁰³¹ Kral Entemena'nın oğlu olan II. Enanatum'un,

¹⁰²⁸ Waerzeggers, *a.g.e.*, s. 746.

¹⁰²⁹ Louis Delaporte, *Mesopotamia: The Babylonian and Assyrian Civilization*, (Çev. V. Gordon Childe), K. Paul-Trench-Trubner & Company Publishing, London vd., 1925, ss. 26-27.

¹⁰³⁰ Uhlig, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁰³¹ Delaporte (1925), *a.g.e.*, ss. 26-27.

rahipler tarafından devrilmesi ve başrahibin (Enentarzi) yönetime geçmesi ile rahiplerin kısa süren hanedanlığı Lagaş kentinde başlamış oldu.¹⁰³² Enentarzi'den sonra rahip kökenli Enlitarzi ve Lugalanda yönetime geçer.¹⁰³³ Rahiplerin kısa süren bu yönetiminin ardından başa geçen kral Urukagina, toplumsal reformları ile öne çıkmıştır.¹⁰³⁴ *Enmerkar ile Ensuhkeşdana* destanında Aratta kral *Ensuhekeşdana*'nın, kendisine kral *Enmerkar*'dan mesaj geldiği zaman *işib*, *lu-mah*, ve *gudug* rahipleri ile bazı saray görevlilerini çağırarak onlara danıştığı ve onlardan tavsiye istediği anlatılmaktadır.¹⁰³⁵

Nippur şehri Mezopotamya'nın dini başkenti olarak öne çıkmış ve bu şehrin rahiplerinin özel bir statüsü ve politik gücü bulunmaktaydı. Bu rahipler, bir krala "Sümer ve Akad Kralı" unvanını kullanma yetkisini verebilmekteydi. Nippur kentinin rahiplerinin yaptığı kutsamalara, krallar ayrı bir önem verirdi. Bu rahiplerin kralı kutsaması ve ona destek vermesi, o krala üstünlük ve ayrıcalık kazandırdığına inanılmaktaydı. Bundan dolayı hanedanlıklar arasında mücadele olduğu dönemlerde, her hanedan Nippur rahiplerinin onayını ve desteğini aldığını öne sürmüştür.¹⁰³⁶

Kral Ur-Nammu'nun, Ur kentinin ilk zigguratının içinde olduğu birçok tapınağı inşa etmesinin temelinde bazı siyasi stratejiler olduğu ifade edilmektedir. Bu kralın, Akad imparatorluğunun dağılmasına şahitlik yaptığı ve bu durumun oluşmasında Akad yönetimi karşıtı olan yerel rahiplerin önemli rol oynadığını bildiği düşünülmektedir. Bundan dolayı Ur-Nammu, Sümer tapınaklarının ve rahiplik kurumunun yapılandırılmasına ve geliştirilmesine önem vermiştir. Bu kralın politikalarına ciddi bir itirazın görülmemesi, bu

¹⁰³² Uhlig, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁰³³ Delaporte (1925), *a.g.e.*, ss. 26-27.

¹⁰³⁴ C.J. Gadd, *The Cities of Babylonia*, Cilt 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1962, ss. 29-30.

¹⁰³⁵ Adalı ve Görgü (2019), *a.g.e.*, s. 33.

¹⁰³⁶ Microop (2018), *a.g.e.*, ss. 81-83.

yaklaşımın ne kadar yerinde ve zekice olduğunu göstermektedir.¹⁰³⁷

Asur kralı Sanherib (MÖ. 704- MÖ. 681) döneminde Babil'in, Asur krallığının yayılmacı politikasına karşı durmanın ve bağımsız olmanın sembolü haline geldiği anlaşılmaktadır. Kaldeli ve Arami aşiretlerin yanında Elam ülkesi ile ittifak kurarak Asur krallığına direnen Babil'de, söz konusu direnişte rahiplerin büyük rol oynadığı ifade edilmektedir. Maddi gelirleri Asur yayılmacılığı ve hegemonyasından etkilenen Babilli rahiplerin, Asur'a karşı yapılan isyanlara ve örgütlenmelere yardım ettiği görülmektedir. Babil'in Kaldeli kralı Muşezib-Marduk'un bu isyanlar ve örgütlenmeler için harcadığı altınların, Marduk'un rahiplerinden temin edildiği belirtilmektedir.¹⁰³⁸

Babil kralı Amel-Marduk, Marduk rahiplerinin desteğini kazanmada başarısız olmuştur. Bu durumunda etkisi ile bu kralın saltanatı uzun sürmemiştir.¹⁰³⁹ Ay tanrısı Sin'i öne çıkaran ve Marduk kültünün vurgulandığı Yeni Yıl kutlamalarına katılmayan Babil kralı Nabonidus, Marduk rahiplerinin düşmanlığını kazanmıştır. Marduk rahiplerinin bu kral hakkında yaptıkları propaganda, onun metinlerde kötü ve olumsuz bir imaj ile öne çıkmasında etkili olmuştur.¹⁰⁴⁰ Pers kralı II. Kiros (veya Büyük Kiros) Babil krallığını ele geçirdiği zaman, rahiplerin Babil toplumunda ne kadar etkili olduğunu ve bu rahiplerin desteğini almadan bölgede tam anlamı ile etkili olunamayacağını anladığı düşünülmektedir. Bundan dolayı bu kral, Babil'in rahipleri ile arasını iyi tutmuştur.¹⁰⁴¹ Metinlerde Marduk'un desteklediği kral II. Kiros'un Babil'e girişi ve Babil halkının kralı güler yüzle ve sevinçle karşıladığı anlatılmaktadır. Bu metinlerin oluşmasında, Marduk yerine Sin kültünü öne

¹⁰³⁷ Cotterell, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁰³⁸ Sever, *a.g.e.*, ss. 111-112.

¹⁰³⁹ Kuiper, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁰⁴⁰ Microop (2018), *a.g.e.*, ss. 244-246.

¹⁰⁴¹ Cotterell, *a.g.e.*, s. 244.

çıkaran Nabonidus’a tepkili olan Marduk rahiplerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu kralın Babil’i ele geçirmeden önce, Nabonidus’un küstürdüğü rahipler ile temasa geçerek desteklerini kazandığı ve böylece şehri ele geçirirken ciddi bir direnişle karşılaşmadığı ifade edilmektedir.¹⁰⁴²

Asur kralı Sanherib (MÖ. 704- MÖ. 681) döneminde görülen taht kavgalarında rahiplerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kraldan sonra en büyük prensin tahta geçmesi geleneği olan Asur’da, taht kavgaları sonucunda Sanherib’in en küçük oğlu Asarhaddon tahta geçmiştir. Bu prensin tahta geçmesinde hem onun Babilli annesi Na’kia veya Zakatu hem de rahipler etkili olmuştur. Asarhaddon’un tahta geçme sürecinde, Asur tarafından yıkılan Babil kentinin ve tapınaklarının yorumlanması dikkat çekmektedir. Asur’lu rahiplerin çoğunluğu Asur’un bu yıkımını haklı göstermeye çalışırken, bazı rahipler bu yıkımların meşru olmadığını ve ilerleyen zamanlarda ortaya çıkacak olan bir kurtarıcının yıkılan Babil’i ve tapınakları inşa edeceğini ifade etmekteydi.¹⁰⁴³ Karışıklığın hakim olduğu bu ortamda kraliçe Zakatu, oğlu Asarhaddon’un rahiplerin tarif ettiği kurtarıcı olduğu iddiasında bulunmuştur.¹⁰⁴⁴ Asarhaddon’un Asur geleneklerine rağmen tahta çıkışında rahiplerin ne oranda etkili olduğu bilinmemekle birlikte, saray entrikalarında ve taht kavgalarında rahiplerin önemli bir güç odağı olduğu anlaşılmaktadır.

Asur kralı II. Sargon’un Babil’i ele geçirme planları yaptığı dönemde, Kalde’li rahiplere hediyeler gönderdiği ve bu rahipler ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı görülmektedir. Bu kral Babil’e saldırır ve kentin Kaldeli kralı II. Marduk-apla-iddina (Merodach-Baladan)

¹⁰⁴² Chadwick, *a.g.e.*, ss. 97-98.

¹⁰⁴³ Yahudilerin Babil sürgünü öncesinde Mezopotamya’da beklenen kurtarıcının kutsal tapınak ve şehir inşa edeceği düşüncesinin görülmesi dikkat çekicidir. Davut soyundan gelecek bir kurtarıcı Mesih’in, tapınağı ve şehri (kutsal toprakları: İsrail’i) imar edeceği inancı, Yahudilikte önemli bir yere sahiptir (Bkz. Baki Adam, “Kutsal Toprak, Mesih ve Terör”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 20, 2004, ss. 61-72.)

¹⁰⁴⁴ Sever, *a.g.e.*, ss. 112-113.

Babil'den kaçır. Bunun üzerine rahiplerden, rütbeli askerlerden, bilginlerden ve soylulardan oluşın bir grup, II. Sargon'a kentin kapılarını açarak onu tebrik eder.¹⁰⁴⁵ Burada kralın, Babil'i ele geçirmesinde rahiplerin sosyal ve politik işlevinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Asur kralı II. Sargon'un Kīnāya ve Nēmed-Laguda adlı *ērib-bīti* rahiplerinden bilgilendirme amaçlı mektuplar aldığı bilinmektedir.¹⁰⁴⁶ MÖ. 7. yüzyılda Asur kralları Esarhaddon'un ve Assurbanipal'in, rahiplerden kült ve tapınak etkinlikleri ile ilgili mektuplar aldığı görölmektedir. Bu krallar, Asur, Babil, Ninova, Harran, Kurba, Arbela (Erbil) ve Calah kentlerindeki tapınakların rahiplerinden mektuplar almışlardır.¹⁰⁴⁷ Buradan rahiplerin, krallar ile mektuplaşarak sürekli iletişim içinde olabildikleri görölmektedir. Rahiplerin sosyal ve politik otoritesinin farkında olan kralların, rahiplerin bu gücünü kontrol altına almaya çalıştığı ve düzenli olarak onları denetlediği anlaşılmaktadır.

Rahiplerin sosyal ve politik gücünden yararlanmak için başvuru olan yöntemlerden biri, önemli rahiplik makamlarına kraliyet ailesinin üyelerinin atanmasıdır. Ur kralı Meskalamdug'un eşi olan kraliçe Puabi'nin ay tanrısı Nanna'nın yüksek rahibesi olduğu bilinmektedir.¹⁰⁴⁸ MÖ. 2300'lerde Ur kentinde tanrı Nanna'nın yaklaşık 40 yıl yüksek rahibeliğini yapmış olan Enheduanna, bu makama babası kral Sargon tarafından atanmıştır.¹⁰⁴⁹ Sargon'dan sonra gelen krallar Ur kenti üzerindeki egemenliklerini göstermek için kızlarını Ur'daki tapınağa yüksek rahibe olarak atadılar ve tapınağın varlıklarının kontrolünü bu rahibelere verdiler.¹⁰⁵⁰ Akad kralı Naram-Sin döneminde kent yönetimleri

¹⁰⁴⁵ Ragozin, *a.g.e.*, ss. 201-205.

¹⁰⁴⁶ Holloway (2002), *a.g.e.*, s. 352.

¹⁰⁴⁷ Steven W. Cole (Ed.) ve Peter Machinist (Ed.), *Letters From Priests to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*, Helsinki University Press, Helsinki, 1998, s. x1.

¹⁰⁴⁸ Fred S. Kleiner, *Gardner's Art through the Ages: A Global History*, Wadsworth Publishing, 14. Baskı, Cilt 1, Boston, 2013, s. 36.

¹⁰⁴⁹ Meador, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁰⁵⁰ Microop (2018), *a.g.e.*, s. 60.

yeniden düzenlenerek, yönetimde standartlaşmış bir sistemin Mezopotamya'ya yayılması sağlandı. Bu sistemin bir parçası olarak, kral Naram-Sin'in soyundan gelen kişilerin şehir yöneticisi ve rahip olarak atandığı görülmektedir.¹⁰⁵¹ Naram-Sin, üç kızını üç önemli kült makamına yerleştirdi. Kızı Tuṭṭanabšum'u, Nippur kentinde Enlil'in yüksek rahibesi olarak görevlendirdi. İkinci kızı Enmenanna'yı, Ur'daki Sin tapınağına yüksek rahibe olarak atadı ve bu rahibe, teyzesi Enheduanna'nın halefi oldu. Üçüncü kızı Šumšani'yi, Sippar'da tanrı Şamaş'ın yüksek rahibesi olarak görevlendirdi. Yapılan bu atamaların, tanrılık iddiasında bulunan Naram-Sin'in nüfuzunda etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁵²

Asur kralı Asurbanipal'in iki erkek kardeşini rahip olarak atadığı bilinmektedir. MÖ.631 civarında Asurbanipal'in, Harran'a giderek Sin tapınağında *urigallu* rahibi olan en küçük kardeşi ile vakit geçirdiği düşünülmektedir.¹⁰⁵³ Assurbanipal'in diğer kardeşi olan Aššur-mukīn-palē, bu kral tarafından baş rahiplik makamına atanmıştır.¹⁰⁵⁴ Kraliyet ailesi üyelerinden çıkan rahiplerin ifade edildiği örneklerin listesini uzatmak mümkündür. Bu yöntem ile krallar hem kendi aile üyelerine önemli bir statü sağlamış hem de önemli sosyal ve politik bir gücü arkasına alarak krallığını güçlendirmiştir.

Mezopotamya'da rahiplerin tanrı ile kral arasında bir köprü görevi görmesinin yanında, rahiplerin kral ile halk arasında aracılık yaptığı görülmektedir. Babil'in Esagila tapınağının idarecisi olan *šatammu*, kral Esarhaddon'un huzuruna bazı kişileri sorunlarını anlatması için gönderdiği ve bunu krala gönderdiği mektupta dile getirdiği görülmektedir.

¹⁰⁵¹ Benjamin R. Foster, "Akkadiana", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997, s. 52.

¹⁰⁵² Foster (2016), *a.g.e.*, s. 22.

¹⁰⁵³ A. Kirk Grayson, "Assyria 668-635 BC.: The Reign of Ashurbanipal", *The Cambridge Ancient History: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.*, (Ed. John Boardman vd.) Vol.3, 2. Baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, ss. 160-167.

¹⁰⁵⁴ Baker, *a.g.e.*, s. 590.

Bu mektupta *šatammu*'nun, kral ile halk arasında bir köprü görevi üstlendiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁵ Tanrı ile kral ve kral ile halk arasında köprü görevi görebilen rahipler, tanrıya, krala ve topluma yakın figürler olmuşlardır.

Sümer şehir devletlerinde tapınakların ve rahiplerin, kentin sosyal, ekonomik ve politik yaşamındaki etkinliği genel olarak kabul görmüştür. Bununla birlikte arkeolog Jean Daniel Forest, tapınakların ve rahiplerin şehir devletlerinde böyle bir etkisinin olmadığını ifade etmektedir. Forest rahip sınıfının ve gösterişli tapınakların şehir devletleri arasındaki güç mücadelesinde hâkim güçlerin seçkinliklerini gösteren unsurlar olduğunu ve güç ile otoriteyi kendinde toplayan temel unsurlar olmadığını dile getirmektedir. Diğer bir ifade ile rahiplerin, kralın veya otoritenin imajı olduğunu ve sosyal ve politik otorite işlevlerinin abartıldığını söylemektedir.¹⁰⁵⁶ Buradan dinin ve dolayısıyla rahiplerin, sosyal, ekonomik ve politik yaşam üzerindeki etkinliğini ve bu alanlara yönelik işlevlerini abartılı bulan veya kabul etmeyen yaklaşımların bulunduğu anlaşılmaktadır.

2.7.1.2. Bilim ve Kültür Alanındaki İşlevler

Tarihin bilinen ilk entelektüel sınıfının, hem bilgin hem de teolog olan Mezopotamya rahipleri olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁵⁷ Dini konularda ve ritüel alanında uzman olan bu insanların, Mezopotamya'nın bilgi ve kültür birikimine hakim birer bilge olabildikleri görülmektedir.¹⁰⁵⁸ Bilim adamı veya bilge olarak toplumu yönlendirebilen ve hem katiplik hem de öğretmenlik yapabildiği anlaşılan bu insanlar, gerektiğinde tarım işçilerine

¹⁰⁵⁵ Kuhrt (Cilt 2), *a.g.e.*, s. 169.

¹⁰⁵⁶ Bkz. Jean-Daniel Forest, *Les Pratiques Funéraires en Mésopotamie du Cinquieme Millénaire au Début du Troisième Millénaire*, Paris, 1983; Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰⁵⁷ Richard D. Fitzgerald, "The Importance of the Eclipse in Ancient Society", *Science and Its Times: Understanding the Social Significance of Scientific Discovery: 2000 B.C. to A.D. 699*, (Ed. Neil Schlager), Cilt 1, Gale Group Publishing, Detroit vd., 2001, s. 256.

¹⁰⁵⁸ Tinney ve Sonik, *a.g.e.*, s. 98.

kılavuzluk yapmışlardır.¹⁰⁵⁹ Rahiplerin, sulama sisteminin doğru zamanda ve biçimde yapılması gibi günlük işler için gökyüzünü ve gök cisimlerini gözlemledikleri ve bu konuda hesaplamalar yaptığı görülmektedir.¹⁰⁶⁰ Babil'deki zigguratlarda, astronomi konusunda uzmanlaşmış rahipler gökyüzü gözlemleri yapıyordu. Bu rahipler, güneş ve ay tutulmalarını önceden tahmin edebilmekteydi.¹⁰⁶¹ Yeni Platoncu Yunanlı filozof Proklos, evrenin merkezinin dünya olduğu (dünya merkezli evren anlayışı) iddiasını Kaldeli (Babilli) rahiplerin ifadelerine dayandırmaktadır.¹⁰⁶² Sümer metinlerinde tanrıların, Enmeduranki'yi ilk rahip olarak seçtikleri ve ona yazmayı ve aritmetiği öğrettikleri anlatılmaktadır.¹⁰⁶³

Yeni Babil Döneminde Uruk kentinde bulunan listelerde geçen Ekur-zākir ve Hunzū adlı rahipler, astronomi ve astroloji ile ilgili metinlerin künye kısmında adları katiplerin atası olarak geçmektedir. Bununla birlikte Ekur-zākir'in ismi, *Tupšar Enūma Anu Enlil* adlı matematikle ilgili metinlerde geçmektedir. Bu rahiplerin astronomi, astroloji ve matematik gibi bilimsel alanlardaki faaliyetleri ve işlevleri tam olarak bilinmemekle birlikte, onların söz konusu alanlar ile bir bağının olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁶⁴ *Atraḫasīs* anlatısının Orta Babil Dönemine ait Ugarit versiyonunda geçen "Ben rahip Atraḫasīs'im. Efendim tanrı Ea'nın tapınağında yaşamaktayım ve her şeyi bilirim. Büyük tanrıların görüşlerini ve niyetlerini biliyorum. Bana açıklamadıkları halde onların (tanrıların) yeminlerini ve lanetlerini biliyorum..." şeklindeki ifadeler¹⁰⁶⁵, bir rahibin her şeyi bildiği iddiasını gösteren mitolojik

¹⁰⁵⁹ Somervill, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰⁶⁰ Fitzgerald, *a.g.e.*, s. 256.

¹⁰⁶¹ Hollar, *a.g.e.*, ss. 67-69.

¹⁰⁶² Judson Knight, "Proclus Diadochus", *Science and Its Times: Understanding the Social Significance of Scientific Discovery: 2000 B.C. to A.D. 699*, (Ed. Neil Schlager), Cilt 1, Gale Group Publishing, Detroit vd., 2001, s. 220.

¹⁰⁶³ Sitchin (2009), *a.g.e.*, s. 222.

¹⁰⁶⁴ Francesca Rochberg, *In the Path of the Moon Babylonian Celestial Divination and Its Legacy*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2010, ss. 249-250.

¹⁰⁶⁵ Wasserman, *a.g.e.*, ss. 82-84.

bir örnektir.

Mezopotamya’da yazının idari amaçlar için icat edildiği ifade edilmekle birlikte, Fara (Şurruapak), Abu Salabikh, Adab ve Nippur şehirlerinde ortaya çıkartılan ilk çivi yazısı örneklerinin büyük çoğunluğu dini niteliktedir.¹⁰⁶⁶ Buradan rahiplerin dini metinleri oluşturmaları sürecinin, aynı zamanda yazının gelişmesine katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

Mezopotamya’da rahipler, aynı zamanda birçok metnin kâtibi olarak bilinmektedir.¹⁰⁶⁷ Yeni Babil Dönemi içerisinde tam olarak tarihlenemeyen BM34828 ve BE15526 numaralı tablet parçalarında, tabletteki metinlerin Luhdu-Nabû’nun oğlu ve *mašmaššu* rahibi olan Iddina-Nabu ile Dābibī’nin oğlu ve büyücü rahip olan Nabû-etel-ilāni tarafından kopyalanarak yazıldığı ifade edilmektedir.¹⁰⁶⁸ Yeni Asur Dönemi metinlerinde, Sîn-lēqi-unninni adında kötü ruhları kovan bir rahipten bahsedilmektedir. Metinde bu rahibin, kötü ruhları kovmanın yanında Gılgamış Destanının kanonik versiyonunun derleyicisi olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁶⁹ Bu destanının bir nüshasını yazmış olan Sin-leqi-unnini adlı rahibin, MÖ. 1. bin yılda Uruk’da yaşadığı düşünülmektedir. Bu rahibin ismi Gılgamış Destanı ile özdeşleşmiştir.¹⁰⁷⁰ İsin kralı Iter-piša hakkında bilgi sunan iki dokümandan biri, kendini kâtip ve *nu-ēš* rahibi olarak ifade eden Nabi-Enlil adlı kişinin tabletidir. Nippur’da rahip olan bu kişi, bu tableti okul alıştırması için kopyalamıştır.¹⁰⁷¹

¹⁰⁶⁶ Michalowski (1997), *a.g.e.*, s. 100.

¹⁰⁶⁷ Stephanie Dalley, *Myths from Mesopotamia: Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others*, Oxford University Press, Oxford, 2008, s. xvi.

¹⁰⁶⁸ Christopher Walker and Michael B. Dick, “The Mesopotamian *mis pî* Ritual”, *Born in Heaven, Made on Earth: The Making of the Cult Image in the Ancient Near East*, (Ed. Michael B. Dick), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 1999, s. 67.

¹⁰⁶⁹ Daniel Bodi, “Traditional Claims of an Illustrious Ancestor in Craftsmanship and in Wisdom”, *Tradition and Innovation in the Ancient Near East: Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome*, (Ed. Alfonso Archi), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2015, s. 315.

¹⁰⁷⁰ McCall, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰⁷¹ Piotr Michalowski, *The Correspondence of the Kings of Ur: An Epistolary History of an Ancient Mesopotamian Kingdom*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2011, s. 33.

Tarihin en eski aşk şiirlerinden biri, kral Şu-sin'e bir rahibe tarafından yazılmıştır. Ur kentinde bulunan ve tanrıça Baba (Bau)'ya adanmış bir tapınakta rahibelik yapan bu kişi, yazdığı mektupta krala karşı aşkını ve içten duygularını dile getirmektedir.¹⁰⁷²

Tarihin bilinen ilk yazarlarından biri, aynı zamanda prenses ve şair olan rahibe Enheduanna'dır.¹⁰⁷³ Kabti-ilani Marduk, bir gece Şamaş'ın kardeşi tanrı İşum'dan duyduklarını o gecenin gündüzünde kaleme alarak Mezopotamya literatürünün önemli bir eseri olan *Erra'nın Şiiri*'ni yazmıştır.¹⁰⁷⁴ Rahip sınıfından olduğu ifade edilen Kabti-ilani Marduk'un yazdığı bu şiir, onun yüksek bir eğitim seviyesine ve kültürel birikime sahip olduğunu göstermektedir. Bu rahibin yazdığı şiir, hem muska ve tılsım olarak kullanılmış hem de bazı yerlerde topluluk önünde sözlü olarak okunan önemli bir metin olmuştur.¹⁰⁷⁵ Bu örnekler, Mezopotamya literatürünün oluşmasında rahiplerin oynadığı rolü göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Hammurabi'den hemen sonra günlük hayatta kullanılmayan ve ölü bir dil haline gelen Sümerce'nin yaşayan temsilcileri rahipler olmuştur. Babilli rahipler, bu ölü dili ritüellerinde ve dini görevlerinde kullanmıştır. Bu durum, Orta Çağda kilisenin Latince'yi din dili haline getirmesine benzetilmektedir. Sümerlerin dini literatürünün rahipler tarafından Akadca çevirileri ile birlikte yazılması, Sümercenin araştırmacılar tarafından daha iyi ve hızlı anlaşılmasını sağlamıştır.¹⁰⁷⁶ Burada rahipler, Sümercenin hem daha uzun ömürlü olmasını hem de bu dilin Sami dilleri üzerinden doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır.

¹⁰⁷² Uhlig, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁰⁷³ Bkz. Meador, *a.g.e.*

¹⁰⁷⁴ Mieroop (2016), *a.g.e.*, s. 21.

¹⁰⁷⁵ Daniel Bodi, *The Book of Ezekiel and the Poem of Erra*, Vandenhoeck & Ruprecht Publishing, Göttingen, 1991, s. 59.

¹⁰⁷⁶ Johannes Friedrich, *Kayıp Yazılar ve Diller*, (Çev. Recai Tekoğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 91.

Yeni Babil Döneminde rahipler, kendi uzmanlık alanları ile ilgili tabletleri görev yaptıkları tapınaklarda muhafaza etmekteydiler. Tabletlerin kullanımı ve bakımı, rahipler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Kütüphanelerden sorumlu olan tapınak görevlileri genellikle şu dört rahip sınıfından biri olmuştur. Bunlar; *kalū* (ağıtçı rahip), *āšipu* (kötü ruhsal varlıkları kovan şifacı rahip), *barū* (hayvan iç organlarını üzerinden kehanette bulunan rahip) ve *tupšar Enuma Anu Enlil* (yıldız falcısı) idi. Bu rahipler, çok bilgili ve aydın kişi anlamına gelen *ummanu* kavramı ile nitelenmiştir.¹⁰⁷⁷

Mezopotamya’da rahiplerin tapınak kütüphaneleri dışında, uzman oldukları alanla ilgili ihtiyaçlarını gidermek amacıyla kişisel tablet koleksiyonları oluşturdukları ve bir kütüphanelerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu tabletler, Mezopotamya’nın kültür, gelenek, din ve bilim alanlarında ilerlemesine ve bu kültürel kimliğin korunmasına katkı sağlamıştır.¹⁰⁷⁸ Rahiplerin özel kütüphanelerinin ve tablet koleksiyonlarının olduğunu gösteren çok sayıda örnek bulunmaktadır. Eanna tapınak arşivinden çıkartılan bir tablette, kralın habercisinin Eanna tapınağında korunan ve önceki krallara ait olan yazıtları talep ettiği ifade edilmektedir. Tapınağın üst düzey yöneticileri bu talebi meslektaşları olan rahiplere, “Kraliyet habercisine, önceki kralların yazıtlarını gösterin.” biçiminde iletmiştir. Buradan rahiplerin eski yazıtları kopyalayarak arşivledikleri ve bu arşivleri yanlarında tuttukları ortaya çıkmaktadır. Eğer bu tür belgeler sadece tapınak kütüphanelerinde saklı olsaydı, tapınak yöneticileri rahiplerden böyle bir talepte bulunmazdı.¹⁰⁷⁹

1975 yılında Sippar kentinde baş ağıtçı rahip Ur-Utu adlı kişinin evinde yapılan kazılarda, 2000 civarında çivi yazılı tablet bulunmuştur. Eski Babil Döneminde yaşamış olan

¹⁰⁷⁷ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, ss. 317-321.

¹⁰⁷⁸ Michael Jursa, “Helenistik Çağda Babil Kültürünün Çöküşü”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 275.

¹⁰⁷⁹ Jursa (2011), *a.g.e.*, s. 199.

bu rahibin arşivinde yer alan tabletlerin, çok az bir kısmı dini metinlerden oluşmaktadır.¹⁰⁸⁰ Asur kentinde MÖ.7. yüzyıla tarihlenen ve 800 tabletin yer aldığı bir kütüphane, *āšipu* rahibine ait olduğu anlaşılmıştır. Uruk kentinde *kalū* rahibine ait olduğu anlaşılan ve çok farklı konularda bilgiler içeren bir kütüphane bulundu.¹⁰⁸¹ Yeni Asur Dönemine tarihlenen ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan Huzirina (Sultantepe)'da, *šangû* rahip ailesine ait bir kütüphane ortaya çıkartıldı. Tabletlerden ailenin rahip üyelerinin bu kütüphaneyi, MÖ. 718 ile MÖ. 612 yılları arasında oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu kütüphanede bulunan 407 tabletten 40 tanesi kehanet, 76 tanesi büyü, 51 tanesi yakarış ve ayin, 108 tanesi din, 52 tanesi literatür, 28 tanesi eğitim ve 19 tanesi çeşitli konular ile ilgilidir. Geriye kalan 33 tablet ise kırılmış veya deforme olmuştur.¹⁰⁸²

Sümerce ve Akadca çift dilli olarak yazılmış olan ve yazarların isimlerinin yer aldığı tabletler bulunmaktadır. Bilginlerin liste biçiminde yer aldığı bu tabletler, Asurbanipal kütüphanesinde bulunmuştur. Bilginlerin şehirleri ile birlikte verildiği listede bazı bilginlerin rahip unvanına sahip olduğu görülmektedir.¹⁰⁸³ Sippar kentinde bir rahibin evinde, konularına göre tasnif edilmiş tabletler bulunmuştur. Annunitum'un matem rahibi olan bu kişinin, evi yıkıldığında kütüphanesini düzenlemekle meşgul olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁸⁴

Ninova ve Kalhu gibi kentlerin tapınaklarında çivi yazılı tabletlerden oluşan birçok kütüphane ortaya çıkartılmıştır. Türkiye'de yer alan Sultantepe bölgesinde Kurdi-Nergal adında bir Asurlu rahibin ve bu rahibin oğlu olan Muşallim-Baba'nın evinde kütüphaneler bulunmuştur. Bu kütüphaneler yakarış, büyü, şifacılık, mitolojik anlatılar ve bilgelik ile ilgili

¹⁰⁸⁰ Charpin (2003), *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰⁸¹ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, ss. 321-322.

¹⁰⁸² Jeanette C. Fincke, *Assyrian Scholarship and Scribal Culture in Kalhu and Nineveh: A Companion to Assyria*, (Ed. Eckart Frahm), Wiley Blackwell Publishing, Malden, 2017, ss. 379-380.

¹⁰⁸³ McCall, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰⁸⁴ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 318.

konuların yer aldığı tabletlerden oluşmaktaydı.¹⁰⁸⁵ Suriyenin kuzeyinde bulunan Emar (Tell Meskene) kentinde yapılan arkeolojik kazılarda ev olduğu düşünülen bir yapıda yaklaşık 1000 adet tabletin olduğu bir kütüphane ortaya çıkartıldı. Bu tabletlerde Baal-karrad ve Baal-malik adlı iki kâhinin isimleri geçmektedir.¹⁰⁸⁶ Rahiplere ait kütüphanelerin ve kişisel tablet koleksiyonların olduğunu gösteren örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Asurbanipal kütüphanesinin Mezopotamya kaynakları arasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu kütüphane oluşturulurken, Babil'deki rahiplerin kişisel koleksiyonlarında yer alan bazı tabletlerin satın alındığı veya gasp edildiği anlaşılmaktadır. Asurbanipal, kurduğu kütüphane ile övünürken bu kütüphanenin bilge rahiplerin sanatını ve bilgisini içerdiğini söylemektedir.¹⁰⁸⁷

Eğitim ve öğretim ile ilgili tabletlerinin tapınaklardan çıkartılması, tapınakların aynı zamanda yazıcı yetiştiren bir okul olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Asur Bilimci Michael Jursa, tapınaklar için bu düşüncenin doğru olmadığını ifade etmekle birlikte, tapınaklarla bağlantılı eğitim ve öğretim kurumlarının varlığını kabul etmektedir. Jursa, yazıcıların genellikle aile içerisinde yetiştiğini ve okur yazarlığın tapınak personeli ile sınırlı olmadığını vurgulamaktadır. Bunun yanında özellikle MÖ.1. binyılda olmak üzere, rahiplerin çoğunun okuma yazma bildiği ve rahipler arasında okuma yazma bilme oranının yüksek olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Tapınaklarda, ritüel yöneten rahiplerin neredeyse tamamının okuma yazma bildiği ve zanaatkarlık yapan rahiplerin bir kısmının okuma yazma becerisine sahip olduğu görülmektedir.¹⁰⁸⁸ Kızların okuma yazma öğrenme amacı ile tapınağa gittiklerini gösteren kanıtlar olmamakla birlikte, okuma yazma bilen

¹⁰⁸⁵ Mieroop (2018), *a.g.e.*, s. 233.

¹⁰⁸⁶ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 319.

¹⁰⁸⁷ Mieroop (2018), *a.g.e.*, s. 230.

¹⁰⁸⁸ Jursa (2011), *a.g.e.*, s. 191.

kadınların üst tabakaya mensup kişiler veya rahibeler olduğu görülmektedir.¹⁰⁸⁹

Mezopotamya’da rahiplere ait bazı özel evlerin, geleneksel bilgiyi devam ettiren bir okul işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Bu düşüncüyü destekleyen en iyi örnekler, Uruk kentindeki *ašipu* rahip ailelerin evleridir. Bu evlerde, *ašipu* rahiplerine ait çok sayıda bilimsel ve edebi metinleri içeren tabletler ortaya çıkartıldı. Hem biçim hem de içerik olarak analiz edilen bu tabletlerden, bu evlerin bir okul işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁰⁹⁰ Eski Babil Döneminde Sippar kentinde ağtçı rahibin evinde yazı yazma eğitimi verilerek yazıcı yetiştirildiği görülmektedir. Burada süresi veya geçerliliği bitmiş kil tabletlerin tablet kutusuna konulması ve sonradan yeniden kullanılması, geri dönüşüm olgusunun erken dönem örneklerinden biri olarak görülmektedir.¹⁰⁹¹

Bir rahip olarak yetiştirildiği düşünülen ve daha sonra kral olan Ashurbanipal, bir metinde sahip olduğu özellikleri sıralamaktadır. Metinde geçen özellikler, hem rahiplerin ne kadar iyi eğitildiğini ve donanımlı olduğunu hem de bilgeliğin ve bilginin tanrısal kaynaklı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu metin şöyledir:

“Tanrıların bilgisi Marduk, bana bir hediye olarak geniş bir anlayış ve geniş bir algı verdi. Evrenin kâtibi Nabu, tüm bilgeliğini bana hediye olarak sundu. Ninurta ve Nergal bana fiziksel zindelik, yiğitlik ve emsalsiz güç verdi. Bilge Adapa'nın bilgisini, saklı gizemi ve yazı sanatının tamamını öğrendim. Gökyüzüne ve yeryüzüne ait alametleri ayırt edebiliyorum ve bu konuda uzmanlarla tartışabilecek düzeyde bilgi sahibiyim. ‘Hayvan ciğeri gökyüzünün aynadaki görüntüsü ise’ gibi durumları bu alanın uzmanları ile

¹⁰⁸⁹ Uhlig, *a.g.e.*, s. 161.

¹⁰⁹⁰ Lauren Ristvet, *Ritual, Performance, and Politics in the Ancient Near East*, Cambridge University Press, New York, 2015, ss. 182-185.

¹⁰⁹¹ Jonathan Taylor, “Tablets as a Artefacts, Scribes As Artisans”, *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Ed. Karen Radner ve Eleanor Robson), Oxford University Press, Oxford vd., 2011, s. 22.

tartışabiliyorum. Karmaşık ve zor hesaplamaları çözebilirim. Yorumu zor, kapalı ve kurnazca yazılmış Sümerce ve Akadca bir metin okudum. Tufandan önce mühürlenmiş, kapatılmış ve karıştırılmış taş yazıtları inceledim.”¹⁰⁹²

Söz konusu örneklerden rahiplerin, dönemlerinin kültürlü ve bilgili figürleri oldukları anlaşılmaktadır. Rahiplerin oluşturduğu çok sayıda tapınak kütüphanesinin ve onlara ait özel kütüphanelerin bulunması ve çok sayıdaki tablet künyesinde metinleri oluşturan kişilerin rahip olarak ifade edilmesi, bu görüşü desteklemektedir. Tabletlerdeki metinler, bilge rahiplerin hangi alanlarda ve ne düzeyde bilgili olduklarını ortaya koymada yetersiz kalabilmektedir. Bununla birlikte onların yazdığı metinler, bilgi ve kültür düzeyleri konusunda belli bir oranda fikir vermektedir. Mezopotamya literatürünün oluşmasında, kayıt altına alınmasında ve günümüze ulaşmasında bilge rahiplerin önemli rol oynadığı görülmektedir.

2.7.1.3. Büyücülük

Mezopotamya’da büyü ile dinin iç içe olduğu ve birbiri ile sıkı bir bağının bulunduğu görülmektedir.¹⁰⁹³ Büyü ile ilgili inanç ve uygulamalar, dinin bir parçası olarak görülmüştür. Rahipler atalarından aldıkları büyü ile ilgili inanç ve uygulamaları, çoğu zaman değiştirmeden ve sorgulamadan olduğu gibi benimsemiş ve içselleştirmiştir.¹⁰⁹⁴ Antik uygarlıklarda, tanrıların büyü yaptığı ve büyüünün tanrılar için bir ihtiyaç olduğu inancı bulunmaktaydı. Tanrılar için iyi olan şey insanlar içinde iyidir inancın bir sonucu olarak, insanlar karşılaştıkları zorluklar ve problemler karşısında büyüü bir çare olarak görmüşlerdir. Tanrısal bir güç olduğuna ve tanrıların insanlara sunduğu bir imkân olduğuna

¹⁰⁹² Alasdair Livingstone, “Ashurbanipal: Literate or Not?”, *Zeitschrift für Assyriologie: und Vorderasiatische Archäologie*, (Ed. Walther Sallaberger vd.), Walter de Gruyter Publishing, Berlin, 2007, s. 100.

¹⁰⁹³ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁰⁹⁴ Ernest Alfred Wallis Budge, *Amulets and Magic*, Routledge Publishing, London ve New York, 2001, s. xvi.

inanılan büyü, özellikle korunma amaçlı kullanılmıştır.¹⁰⁹⁵ Genellikle büyüün, onarmak (veya iyileştirmek) ve önlemek gibi işlevleri öne çıkmaktadır.¹⁰⁹⁶

Babil yaratılış mitolojisi, tanrıların ve kötü varlıkların yapmış oldukları büyük işlerin büyü sayesinde olduğu inancını göstermektedir. Büyüsü etkili olan tanrının daha güçlü olduğu düşünülmekteydi. Marduk'un büyüü Tiamat'ın büyüünden daha güçlü olduğu için aralarındaki mücadeleden Marduk zaferle çıkmıştır.¹⁰⁹⁷ Büyü tanrıçası olarak ifade edilen Ningirim, özellikle erken dönemlerde büyü uygulamalarının baskın figürü olmuştur. Bu tanrıçanın özellikleri zamanla erkek tanrılara aktarılmış ve Ningirim unutulmuştur.¹⁰⁹⁸

Metinlerde yer alan büyü uygulamaları, çoğunlukla tanrıça Ningirim ile bağlantılı olarak rahipliğin işlevleri kapsamında görülmektedir.¹⁰⁹⁹ Metinlerde büyü yapan rahiplerin ismen geçtiğini görmek mümkündür. Yeni Asur Dönemine ait bir metinde geçen “Marduk-şapik-zeri, Babil'in büyü rahibi” ifadesi, bunun bir örneğidir.¹¹⁰⁰ Bununla birlikte büyü uygulamalarının sadece rahipler tarafından gerçekleştirildiği ve onlara özgü olduğu söylenemez. Sümerlerde büyü uygulamaları, *gudu*4 rahiplerine atıf yapılarak verilmektedir. Mezopotamya'da büyü uygulamaları, sadece bir rahip türünün alanı olarak ifade edilemez. Farklı unvanlı rahiplerin büyü uygulamalarından çeşitli şekillerde yararlandığı görülmektedir.¹¹⁰¹ Sümerce *irhandi*, *mašmaš* ve *išib* sözcükleri, büyü yapan kişiyi ifade etmektedir.¹¹⁰² Metinlerde geçen *kaššāpu*, *muppišu*, *muštēpišu*, *ēpišu*, *naršindū*, (w)*āšipu* ve

¹⁰⁹⁵ Budge (2011), *a.g.e.*, s. xxii.

¹⁰⁹⁶ John.E. Curtis (Ed.) ve Julian E. Reade (Ed.), *Art and Empire: Treasures From Assyria in the British Museum*, The British Museum Publishing, London, 1995, s. 118.

¹⁰⁹⁷ Budge (2011), *a.g.e.*, ss. xv-xxi.

¹⁰⁹⁸ Monaghan, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰⁹⁹ Cunningham, *a.g.e.*, s. 13.

¹¹⁰⁰ http://oracc.museum.upenn.edu/cams/gkab/pager#cams/gkab:P338387_project-en.16, ET. 01.04.2022, CDLI'de P338387 numaralı tablet.

¹¹⁰¹ Cunningham, *a.g.e.*, ss. 13-14.

¹¹⁰² <http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>, ET. 01.04.2022.

agugillu gibi Akadca sözcükler büyücü anlamında kullanılabilmektedir.¹¹⁰³

Metinlerde rahiplerin, çok çeşitli büyü uygulamalarını gerçekleştirdiği görülmektedir. Kara (kötü) ve ak (iyi) büyülerin hem ritüellerin bir parçası olarak hem de ritüel dışında sıklıkla yapıldığı, çivi yazılı tabletlerden anlaşılmaktadır.¹¹⁰⁴ Şurpu adlı ayin tabletinde, bir büyü ayini gerçekleştirmek için rahibin belirli bir yerde ateş yaktığı ve önceden hazırladığı kamışları bu ateşin üstüne çapraz bir şekilde yerleştirdiği anlatılmaktadır. Daha sonra bu ateşin çevresinde un ile bir daire çizen rahip, büyülü metni ezberinden söyler. Bu metinde *gals-la* adlı kötü ruhsal varlığın ifade edildiği kısma gelindiğinde, rahip ruhsal varlığın musallat olduğu kişiyi arındırır ve bu kişinin eline soğan, hurma ve hasır örgü verir. Bu kişi soğanın kabuklarını çıkarır, hurmayı soyar ve hasır örgüyü çözer. Bunun ardından onların hepsini ateşe atar ve böylece rahibin büyüü tamamlanır. Buradaki amaç, hurma ve soğan kabuğunun soyulması ve hasırın çözülmesi gibi büyüünün kişiden uzaklaştırılmasıdır. Bu büyüde rahibin, hurma, soğan ve hasırın yanında yün, ip ve kıl gibi malzemeler kullanabildiği görülmektedir.¹¹⁰⁵

Borsippa'da Yeni Yıl kutlamalarında *Enuma Eliş* destanı okunduğunda büyücü rahip, kestiği bir sedir ağacını krallığın sembolü olan tanrı An'ın tacının üzerine devirir. An'ın öldüğünü ve krallığının bittiğini ifade eden bu drama ritüelinin ardından rahip, Nabu'nun heykelini An'ın bahçesine koyarak krallığın Nabu'ya geçtiğini vurgular.¹¹⁰⁶ Burada rahip, An'ın ölümünü ve krallığın Nabu'ya geçişini drama ağırlıklı bir ritüel ile canlandırmaktadır.

Büyü yapılırken kullanıldığı düşünülen kilden yapılmış heykeller bulunmuştur. Bu heykeller, özellikle kötü ruhsal varlıkları uzaklaştırmak ve onlardan korunmak için

¹¹⁰³ Black, George ve Postgate, *a.g.e.*, s. 6., 76., 152., 218., 224., 242. ve 436.

¹¹⁰⁴ Grayson (1997), *a.g.e.*, s. 231.

¹¹⁰⁵ Kramer (2000), *a.g.e.*, ss. 230- 232.

¹¹⁰⁶ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 302.

yapılmaktaydı. Bunun yanında yemin ettirilirken tanık olarak kullanmak için tanrının kilden heykeli yapılmaktaydı. Akad dilinde *titu* kil anlamına gelmektedir ve bu heykeller *salme tit* olarak adlandırılmıştır.¹¹⁰⁷ MÖ. 1. bin yıla tarihlenen ve Asur kentinde bulunan metinlerden birinde, kaçan bir kölenin büyü aracılığı ile rahip tarafından bulunuşu anlatılmaktadır. Burada rahip, kaçan köleyi temsilen bir minyatür figür (heykel veya oyuncak bebek gibi) yapardı ve onunla birlikte kölenin kaçtığı evin kapısında güneş tanrısına hitaben yedi defa bazı sözler söylerdi. Rahip, bu yöntemle kölenin yerini tespit ederdi.¹¹⁰⁸

British Museum’da yer alan bir tablette, kendisine *ekimmu* (ruh) musallat olmuş birinin yakarışı yer almaktadır. Bu yakarıшта kişi, dehşet saçan bir *ekimmu*’nun kendisine musallat olduğunu, ona geceleri büyük acılar çektiğini ve bundan kurtulmak için Şamaş, Ea ve Marduk’dan yardım istediğini ifade etmektedir. Ruhsal varlığın musallat olduğu kişi, bu tehlikeden kurtulmak ve korunmak için büyücüye müracaat ettiği ve büyücünün bu kişi için tanrılardan yardım isteyen yakarışlar hazırladığı anlaşılmaktadır. Büyülü sözleri içerdğine inanılan bu yakarışlardan sonra sunular yapılır ve şu sözler söylenirdi:

“Giyinmesi için bir elbise ve ayakları için ayakkabılar. Beline bir kuşak ve içecek olarak dolu bir su tulumu. Bunun yanında yolculukta yemesi için ... (bilinmiyor) verdim. Saliverin batıya doğru gitsin. Yeraltı dünyasının bekçisi Nedu’ya sevk ediyorum onu. Kapının bekçisi Nedu onu güvende tutsun ve onu bir daha çıkmayacak şekilde tutuklasın.”¹¹⁰⁹

Büyü ile ilgili uygulamalarda, muska öne çıkmaktadır. Babil’de ve Asur’da, metinleri ve tasvirleri rahipler tarafından belirlenen muskaların tapınak personelleri tarafından uygun biçimlerde tasarlanıp hazırlandığı düşünülmektedir. Babil ülkesinde belirli taşlardan

¹¹⁰⁷ Burkert, *a.g.e.*, s. 142.

¹¹⁰⁸ Daniel C. Snell, *Flight and Freedom in the Ancient Near East*, Brill Publishing, Leiden-Boston-Köln, 2001, ss. 99-100.

¹¹⁰⁹ King (2019), *a.g.e.*, ss. 42-43.

yapılmış olan muskaları yanında bulundurmak, tanrıların huzuruna çıkmak ve kutsal ile bağ kurmak için gerekli görülmekteydi.¹¹¹⁰ Asur şehrinde ortaya çıkartılan bir tablette, *mêlu* olarak adlandırılan, muska gibi kullanılan ve deriden yapılmış olan küçük kese biçimli nesneler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Burada *mêlu*'nun, iyileştirici gücü olduğu düşünülen bazı bitkilerden veya nesnelerden belirli sözler söylenerek hazırlanan bir tür muska olduğu anlaşılmaktadır. Bu muskanın taşıyıcısının bazı sıkıntılardan ve hastalıklardan kurtulacağına inanılmaktaydı. Tablette geçen metinde tanrı Nabu tarafından yönlendirilen Ea'nın, yedi bilgene müracaat ederek bizzat *mêlu*'yu ilk kez yaptığı anlatılmaktadır. Burada muskanın kökeni tanrılara dayandırılarak, onun meşruiyeti ve önemi vurgulanmıştır.¹¹¹¹

Muskalar sadece insanlar tarafından değil, aynı zamanda tanrılar tarafından kullanılmaktaydı. Babil ve Sümer'de tanrıların acil durumlarda koruyucu olarak tılsım kullandıkları inancı bulunmaktaydı. Babil'in yaratılış mitolojisinde Tiamat'a savaş açan tanrı Marduk'un, kırmızı taştan veya macundan yapılmış ve göz biçiminde olan bir muskayı dudağında taşıdığı ifade edilmektedir. Bu anlatıda Marduk, Tiamat'ın büyüünden korunmak için elinde bir bitki demeti taşımaktadır.¹¹¹²

Kötü ruhsal varlıkların uzaklaştırılması için ezbere okunması gereken standart büyü sözler, *Tanrı Utu'nun Bulunduğu Yer* olarak adlandırılan koleksiyonda yer almaktadır. Bu koleksiyonda bazı sözlerin güneşin huzurunda söylenmesi gerekmektedir.¹¹¹³ Kral Sanherib dönemine ait bir metinden, belirli özel maddelerle çalışan ve sihirli gizemleri taşıyan bir topluluğun bulunduğu anlaşılmaktadır. Kahinlerin, büyücülerin ve rahiplerin oluşturduğu bu topluluk, metal cevherleri, alaşımlar, din ve büyü konularında uzman kişilerdi. Bu

¹¹¹⁰ Budge (2011), *a.g.e.*, s. xxiv.

¹¹¹¹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 97.

¹¹¹² Budge (2011), *a.g.e.*, ss. xx-xxi..

¹¹¹³ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 416.

topluluktaki rahiplerin, kült heykellerini yaptığı görülmektedir.¹¹¹⁴

Kuran’da büyü’nün Babil’de Harut ve Marut adında iki melek tarafından insanlara öğretildiği geçmektedir. Burada iki meleğin önce insanları büyü konusunda uyardıkları ve büyü’nün kötü bir şey olduğu ifade edilmektedir.¹¹¹⁵ Büyü’nün iki melek tarafından öğretilerek Babil’de ortaya çıktığını ifade eden ayet (Bakara 102) üzerine çok farklı yorumlar yapılmaktadır. Bu ayette geçen Harut ve Marut isminde iki meleğin, aslında Babil tapınaklarında görevli iki rahip olabileceği görüşü dile getirilmektedir.¹¹¹⁶ Kuran’da Mezopotamya uygarlığından sadece Babil’in isim olarak bir yerde geçmesi, Babil’in büyü’nün öğretildiği yer olarak ifade edilmesi ve büyü’nün tanrısal kaynaklı olduğu inancının teyit edilmesi dikkat çekicidir.

2.7.1.4. Şifacılık¹¹¹⁷

Mezopotamya’da şifacılık ile ilgili uygulamaların, tarih öncesi dönemlere kadar uzandığı düşünülmektedir. Yazının geliştirilmesi, tıbbi bilginin toplanması, korunması ve aktarılması imkanlarını sağlamıştır.¹¹¹⁸ Yazı ile birlikte daha düzenli ve sistemli bir şekilde görülen birikimli bilgi, şifacılığın belirgin bir şekilde ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bitkiler ile tedavi ve sağlık ile ilgili bilinen en eski çivi yazılı tabletlerin, MÖ. 3. bin yılın ortalarına tarihlendiği ve I. Ur ile Lagaş Hanedanlıklarına ait olduğu tespit edilmiştir.¹¹¹⁹

¹¹¹⁴ Eliade (2002), *a.g.e.*, s. 51.

¹¹¹⁵ Bkz. Bakara102.

¹¹¹⁶ Bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Babil’de Hârut ve Mârut’un Melekliği Meselesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 33, 2014, ss. 141-146.

¹¹¹⁷ Günümüzde hekimlik ile şifacılık alanları arasındaki ayrım detaylı olarak ortaya konulabilmektedir (Bkz. Jacalyn Duffin, *Medical Miracles: Doctors, Saints, and Healing in the Modern World*, Oxford University Press, Oxford vd., 2009, ss. 113-182.). Antik dünyada bu ayrım tam olarak görülmediğinden buradaki şifacılık başlığı, hekimliği kapsayacak şekilde kullanılacaktır.

¹¹¹⁸ Hector Ignacio Avalos, “Medicine”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997, s. 452.

¹¹¹⁹ Gilberto Corbellini, “Mezopotamya’da Tıp: Felsefe, Hekimler ve Uygulamalar”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 469.

Günümüzde yarım milyon civarında çivi yazılı tablet bulunmaktadır¹¹²⁰ ve bu tabletlerden yaklaşık bin tanesi tıp alanındadır. Bu tabletlerden 660 tanesi Assurbanipal'ın kütüphanesinden çıkartılmış ve 420 civarında tablet Orta Asur Döneminde yaşamış bir şifacı rahibin koleksiyonundan elde edilmiştir.¹¹²¹ Hammurabi kanunlarında, tedavi yöntemleri, tıbbi malzemelerin kullanımı ve tedavilerde başarısızlık durumunda uygulanacak cezalar yer almaktadır.¹¹²² Tedavi yöntemleri hakkında bilgiler veren kırk civarında tablet üzerinde araştırma yapan Rene Labat, bu tabletleri 1951 yılında yayınladığı *Traité akkadien de diagnostics et pronostics médicaux* (Tıbbi Teşhisler ve Tahminler Üzerine Akadca İnceleme) adlı eserinde ortaya koymuştur.¹¹²³

Mezopotamya'da hastalanan kişi, hastalığının nedenini büyüye bağladığı için genellikle ilk önce büyücü rahiplere büyüünün kaldırılması için müracaat ederdi. Büyücülerin çare olamadığı durumlarda şifacıların kapısı çalınırdı. Bundan dolayı tedavi yöntemlerinde büyü ile ilgili uygulamalar, tıbbi metotlarının önüne geçmiştir.¹¹²⁴ Şifacı rahiplerin büyü uygulamalarını gerçekleştirmeleri, onları aynı zamanda büyücü rahip kapsamına almaktadır. Antik dünyada büyücülük ile şifacılığın iç içe geçtiği ve kesin bir ayrımının olmadığı bilinmektedir.¹¹²⁵ Şifacı rahiplerin büyüü iyileştirmek gibi özel bir amaç için kullanmaları ve büyü dışında yöntemlere başvurmaları, onları büyücü rahiplerden belli bir oranda ayırmaktadır. Şifacılık ile büyücülük arasında sıkı bir bağ ve ilişki bulunmaktadır ve bu

¹¹²⁰ Klaus Wagonsonner, "Writing a Cuneiform Letter", *An Educator's Handbook for Teaching About the Ancient World*, (Ed. Pınar Durgun), Vol.1, Archaeopress Publishing, Oxford, 2020, s. 138.

¹¹²¹ Corbellini, *a.g.e.*, s. 469.

¹¹²² Kenneth E. Barber, "Hospitals and Treatment Facilities in the Ancient World", *Science and Its Times: Understanding the Social Significance of Scientific Discovery: 2000 B.C. to A.D. 699*, (Ed. Neil Schlager), Cilt 1, Gale Group Publishing, Detroit vd., 2001, s. 132.

¹¹²³ Bkz. René Labat, *Traite Akkadien de Diagnostics et Pronostics Medicaux*, Académie Internationale d'Histoire des Sciences, Paris, 1951.

¹¹²⁴ Hrouda, *a.g.e.*, s. 88.

¹¹²⁵ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 60.

durum, bazı rahiplerin büyücü veya şifacı olarak tasnifini zorlaştırmaktadır.

Mezopotamya’da şifacılar, aynı zamanda rahip idi.¹¹²⁶ Antik dünyada şifacılık, doğrudan rahiplik ile bağlantılı olmuştur ve bu durum uzun bir süre devam etmiştir.¹¹²⁷ Babil’in ritüel metinleri koleksiyonunda, “Sonra Eridu’nun büyücü rahibi büyü sözleri okur ve hurma ağacının yaprağını hastanın başının ön tarafına koyar.” cümlesi geçmektedir.¹¹²⁸ Bedenin çeşitli bölgelerinde görülen hastalıkları bir liste şeklinde sunan bir Uruk tabletinin künye kısmında, “Nabû-kabti-ahhešu’nun tableti, Asur tapınağının ruh kovucusu, ..., Asur tapınağının yüksek rahibi.” yazmaktadır.¹¹²⁹ Şifacıların rahip olarak nitelendiği örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Mezopotamya’da şifa konusunda *āšipu* (veya *mašmaššu*) ve *asû* olmak üzere iki uzman sınıf öne çıkmaktadır. Bu iki sınıf arasındaki ayrım, kullanılan yöntemlerin farklılığına dayanmaktadır.¹¹³⁰ Ampirik tıp uygulamalarını gerçekleştiren kişi *asû* (suyu bilen) olarak adlandırılmaktaydı. Bu kişiler, bitkisel ilaçlar yapar, yaraları yıkar ve bandajlar, kırıkları alçılar, yaraya tuz basar ve göz sorunlarını dilimlenmiş soğan ile tedavi ederdi. Bununla birlikte onlar, meyveleri, çiçekleri, ağaç kabuklarını, bitki köklerini ve yapraklarını, mineral maddeleri (bakır ve demir gibi) ve hayvansal ürünleri kullanarak ilaç yapardı.¹¹³¹

Diğer bir şifacı sınıf, genellikle büyü yöntemlerini kullanan ve *āšipu* olarak

¹¹²⁶ Robert E. Krebs ve Carolyn A. Krebs, *Groundbreaking Scientific Experiments, Inventions and Discoveries of the Ancient World*, Greenwood Press, Westport, Connecticut ve London, 2003, s. 184.

¹¹²⁷ 1938 yılında tıp fakültesini bitiren bir doktorun kendi zamanında bile tıbbın bir bilimden daha çok rahiplik olduğunu ifade etmesi, antik dünyadaki geleneklerin 20. yüzyıldaki izleri olarak okunabilir (Bkz. Edward E. Rosenbaum, *A Taste of My Own Medicine: When the Doctor Is the Patient*, Random House Publishing, New York, 1988, s. 198.).

¹¹²⁸ Frans A. M. Wiggermann, *Mesopotamian Protective Spirits*, STYX&PP Publishing, Groningen, 1992, s. 81.

¹¹²⁹ Markham J. Geller, *Melothesia in Babylonia: Medicine, Magic, and Astrology in the Ancient Near East*, De Gruyter Publishing, Göttingen, 2014, s. 14.

¹¹³⁰ Avalos, *a.g.e.*, ss. 452-453.

¹¹³¹ E. Krebs ve A. Krebs, *a.g.e.*, s. 184.

adlandırılan rahiplerdir. Bu şifacıların uygulamalarının merkezinde, ruhsal varlıklar bulunmaktaydı.¹¹³² Büyü konusunda yetkin olan *āšipu*, tanrıların insanlar hakkındaki kararları üzerinde etkili olmaya çalışan uzmanlar olarak ifade edilmektedir. Bu uzmanlar hem tanrılara sunular yapmıştır hem de belirli ritüeller ile hastalığın nedenini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Genellikle *āšipu*, ruh kovucu ve *asû*, hekim olarak çevrilmektedir. Bu şekildeki bir ayrımın doğru ve yerinde olmadığı düşünülmektedir.¹¹³³

Burada *asû* ile *āšipu* arasındaki ayrımın net ve kesin olduğunu söylemek mümkün değildir. Genellikle *āšipu*'nun büyüsel metotlarla tedavi etmeye çalıştığı bilinmekle birlikte, onun tedavi için ilaç kullandığını belirten metinler bulunmaktadır. Bir metinde ruhsal varlıklara karşı *āšipu*'nun yirmi beş tane ilaç bildiği geçmektedir. Bunun yanında *asû*'nun genellikle ilaçla tedavi ettiği ifade edilmekle birlikte, bazı metinlerde onların büyüye başvurduğu anlaşılmaktadır. Metinlerde her iki uzmanın birlikte çalıştıklarını gösteren örnekler bulunmaktadır.¹¹³⁴ Buradan *āšipu*, büyücü yönü baskın şifacı ve *asû*, hekim yönü öne çıkan şifacı olarak tanımlanabilir.

Mašmaššu veya *āšipu* unvanlı şifacıların, rahip oldukları görüşü ağır basmaktadır. Bununla birlikte *asû* şifacısının rahip sınıfından olup olmadığı konusunda farklı görüşler ve yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu konuda belirsizliğin oluşmasında *āšipu* veya *mašmaššu* unvanlı rahiplerin tapınak gelirlerinden pay almaları ve *asû* şifacılarının bu paydan yoksun olmaları ve *asû* şifacısının tapınağa girme ayrıcalığına (*ērib biti*) sahip olmaması etkili olmuştur. Bununla birlikte *asû* şifacısının tanrıça Gula ile özel bir bağının olduğu

¹¹³² Markham J. Geller, *Ancient Babylonian Medicine Theory and Practice*, Wiley-Blackwell Publishing, Sussex, 2010, ss. 43-44.

¹¹³³ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 387.

¹¹³⁴ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 192.

bilinmektedir. Bu şifacının uygulamalarında Gula kültü öne çıkmasa bile¹¹³⁵, bu özel bağ ve şifacının bazen büyü uygulamalarına başvurması onun rahip olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Bir metinde şifacı rahip sahip olduğu özelliklerin tanrısal kaynaklı olduğunu, “Büyük efendi tanrı Ea beni gönderdi. O kutsal sözlerini, benim sözlerimin içine koydu. O kutsal konuşmasını benim konuşmamın içine yerleştirdi. O kutsal tükürüğünü benim tükürüğümün içine koydu. O kutsal duasını benim duamın içine yerleştirdi.” biçiminde ifade etmektedir.¹¹³⁶ Buradan hastalık ve şifanın tanrı ve metafizik alan ile olan güçlü bağı, şifacılar rahiplik gibi bir statünün kapısını açtığı söylenebilir.

Şifacılık ile ilgili uygulamalarda, *asû* ve *āšipu* unvanlı uzmanların dışında farklı unvanlı rahiplerin rol oynadığı görülmektedir. *Tešhis Elkitabı* adlı metinde, tedavi sürecinde *bārû* (kâhin) ve *šā’ilu* (rüya yorumcusu) gibi rahiplerin etkili olduğu anlaşılmaktadır.¹¹³⁷ Bununla birlikte *išippu*, *ramku*¹¹³⁸ ve *kalû* unvanlı rahiplerin, bu uygulamaları gerçekleştirebildiği görülmektedir.¹¹³⁹

Ludlul Bēl Nēmeqi adlı metinde hastanın başvurduğu uzmanlar şöyle anlatılmaktadır:

“...Hastalığım ilerliyor, doğru olanı bulamıyorum. Tanrıma yakardım fakat yanıt alamadım. Tanrıçama yakardım, bana bakmadı bile. Kâhinin (*bārû*) uygulamaları teşhis koyamadı. Rüya yorumcusunun (*šā’ilu*) libasyonu hastalığımı açıklayamadı. *Zaḳiqu*’ya (ruhsal varlık) yakardım bana çözüm sunmadı. Büyücü rahibin (*mašmašu*) ritüelleri tanrının

¹¹³⁵ Geller (2010), *a.g.e.*, s. 50.

¹¹³⁶ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 152.

¹¹³⁷ Takayoshi Oshima, *Babylonian Poems of Pious Sufferers: Ludlul Bēl Nēmeqi and the Babylonian Theodicy*, Mohr Siebeck Publishing, Tübingen, 2014, s. 264.

¹¹³⁸ Oshima, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹³⁹ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 152.

öfkelerini dindiremedi...”.¹¹⁴⁰ Bu metinde *bārû*, *šā’ilu* ve *mašmašu* gibi unvanların ve *zaqiqu* adlı ruhsal varlığın şifacılık ile ilgili olduğu görülmektedir.

Yeni Asur Dönemine ait ve *Kehanetler* olarak adlandırılan metinlerde kâhin rahibin, tanrı Şamaş’a belli bir ilacı prens Assurbanipal içerse iyileşip iyileşmeyeceğini sorarak cevap aradığı görülmektedir.¹¹⁴¹ Burada kâhin rahibin, hastalanan prens için hazırladığı ilacın prens üzerinde kullanma iznini tanrıdan aldığı anlaşılmaktadır. Bu örnek, kehanetin şifacılık alanında kullanıldığını göstermektedir.

Mezopotamya’da hastalığın nedenleri arasında tanrıların ve ruhsal varlıkların öne çıktığı görülmektedir. Metinlerde bir hasta, başının ağrıdığını yüksek sesle “başım başım” diyerek ifade ediyorsa bu hastalığın nedeninin tanrılar olduğu ifade edilmektedir. Aynı metinde hasta dişlerini birbirine vuruyor ve el ve ayakları titriyorsa, bu hastalığın nedeninin ay tanrısı Sin olduğu ve bu hastanın kurtulamayacağı belirtilmektedir.¹¹⁴² Tanrıça Ereškigal’in ulaşı Namtar, genellikle büyü ile ilgili metinlerde yer almaktadır. Ölümü ifade eden Namtar, altmış hastalığın nedeni olarak bilinmektedir.¹¹⁴³ Babillilerde hastalıkların temel nedeni tanrılar ve bazı ruhsal varlıklar olarak görüldüğü için, hastalıklar tanrılara ait isimler ile ifade edilirdi. Burada şifacılar hastada hangi tanrıların (Şamaş, Ea veya Sin gibi) eli olduğunu tespit etmeye çalışırdı. *Lilith*, *lilu* ve *lamaštu* gibi ruhsal varlıkların belirli hastalıkların ortaya çıkmasında etkili olduğuna inanılmaktaydı.¹¹⁴⁴ Kötü ruhsal varlıkların bazı şekillere (akrep, yılan gibi) girerek hastalığa neden olabildiği inancı bulunmaktaydı.¹¹⁴⁵

Bir yandan hastalığın kaynağı olarak görülen tanrılar, diğer taraftan hastalıktan

¹¹⁴⁰ Wilfred George Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 1996, ss. 38-45.

¹¹⁴¹ Kuhrt (Cilt 2), *a.g.e.*, ss. 162-163.

¹¹⁴² Oates (2015), *a.g.e.*, s. 191.

¹¹⁴³ Oates (2015), *a.g.e.*, ss. 183-184.

¹¹⁴⁴ Corbellini, *a.g.e.*, s. 471.

¹¹⁴⁵ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 387.

korunmanın ve şifanın önemli bir figürü olmuştur. Diğer bir ismi Ninkarrak olan Gula, şifa tanrıçası ve şifacıların efendisidir.¹¹⁴⁶ Tanrıça Gula'nın, "İsin kentinin hanımefendisi" anlamına gelen Ninisina ismi ile adlandırıldığı görülmektedir.¹¹⁴⁷ İsin şehrinde öne çıkan ve Babil'in şifa tanrıçası olan Azugallatu'nun, Gula ile bağının olduğu bilinmektedir. Büyük şifacı anlamına gelen Azugallatu, tanrıça Gula'nın Akadlardaki karşılığıdır.¹¹⁴⁸ Şifa konusunda tanrıça Gula öne çıkmakla birlikte, hastalıklara karşı Marduk, Ea ve İştâr gibi tanrılara müracaat edilebildiği görülmektedir.¹¹⁴⁹

Gula, genellikle yanında köpek olan bir kadın, köpek başlı kadın veya köpek biçiminde tasvir edilmiştir. Hastaların şifa bulmak için bu tanrıçaya köpek heykeli sunduğu ve onun için canlı köpek kurbanı yaptığı anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁰ Köpeğin, hekimlik ve şifacılık ile bir bağı bulunmaktaydı. Kazılarda tedavi için kullanıldığı anlaşılan kilden köpek figürlerinin bulunması, bu hayvanın sihirli bir iyileştirici güce sahip olduğu inancını göstermektedir. Bu inancın varlığını, metinler desteklenmektedir. Bunun yanında İsin'de Gula tapınağında ortaya çıkartılan köpek kemiklerinin şifa ile ilgili uygulamalarda kullanıldığı düşünülmektedir.¹¹⁵¹

Ludlul Bēl Nēmeqi adlı, MÖ. 1. bin yıla ait ve monolog biçiminde yazılmış olan bir metinde, Şubši-mašrâ-šakkan adında hasta bir adamın tanrı Marduk'un yardımı ile mucizevi bir şekilde iyileşmesi anlatılmaktadır. Metinde hasta adam, her zaman dindar olduğunu, tanrılara karşı sunusunu, görevlerini ve duasını aksatmadığını, tanrıların hatalı bir şekilde

¹¹⁴⁶ Steve Parker, *Kill or Cure: An Illustrated History of Medicine*, Dorling Kindersley Publishing, New York, 2013, s. 23.

¹¹⁴⁷ Ariane Thomas ve Timothy Potts, *Mesopotamia: Civilization Begins*, The J. Paul Getty Museum Publications, Los Angeles, 2020, s. 150.

¹¹⁴⁸ Burkert, *a.g.e.*, ss. 107-108

¹¹⁴⁹ Avalos, *a.g.e.*, s. 452.

¹¹⁵⁰ Parker (2013), *a.g.e.*, s. 23.

¹¹⁵¹ Thomas ve Potts, *a.g.e.*, s. 150.

onu hastalandırarak cezalandırdığını, insan davranışları ile tanrıların bu davranışlara yanıtı arasında uyumsuzluğun olduğunu ve tanrıların işine akıl sır erilmediğini iddia etmektedir. Metnin devamında hasta adamın gördüğü birtakım rüyalar anlatılmaktadır. Rahiplerin gerçekleştirdiği bazı ritüellerden sonra hastalığından kurtularak iyileşen Šubši-mašrâ-šakkan, Marduk'un büyüklüğünden şükranla ve övgüyle bahseder.¹¹⁵² Bu örnek, hem hastalığın ve şifanın kaynağını tanrılar olarak ifade etmektedir hem de hastalığın ortaya çıkmasında insanların tanrılara karşı yaptığı hataların, işlediği günahların ve yerine getirmediği sorumlulukların etkili olduğu inancını göstermektedir.

Ludlul Bēl Nēmeqi anlatısı, Tanah'ın Ketuvim bölümünde yer alan Eyüp kitabına benzetilmektedir. Burada ortak tema, tanrıya karşı sorumluluklarını yerine getiren dindar bir kişinin hastalığa maruz kalmasıdır. Bu durum hastalığın kaynağının insanların tanrılara karşı yaptığı hataların, işlediği günahların ve yerine getirmediği sorumlulukların olduğu inancını sarsmaktadır. Bu iki figürün anlatısındaki benzerlikten dolayı *Ludlul Bēl Nēmeqi*, "Babil'in Eyüp'ü" olarak ifade edilmektedir.¹¹⁵³

Dini bir metinde hastalanan birinin durumu, hastalığın neden ortaya çıktığı ve hastalığın çaresi şöyle anlatılmaktadır:

"İblis gibi fena bir lanet adamı sardı. Sıkıntı ve sızı onu ele geçirdi. İblis gibi bir lanet, bir sihir, bir illet...Kötü bir lanet onu bir kuzu gibi telef etti. Tanrısı onun bedenini terk etti. Muhafız tanrıçası onu bıraktı. Keder ve endişe bir elbise gibi onu sardı ve ona galip geldi, ...Temizlenme yerine götür hastayı. Üzerindeki büyü bağını sök, uzaklaştır büyüğü ondan." Burada hastalık, sıkıntı, acı, keder, lanet ve iblis benzeri kötü ruhsal varlıkların musallatı gibi

¹¹⁵² Oshima, *a.g.e.*, ss. 1-11.

¹¹⁵³ Scott C. Jones, "Job", *The Oxford Handbook of Wisdom and the Bible*, (Ed. Will Kynes), Oxford University Press, New York ve Oxford, 2021, ss. 537-538.

olumsuz durumların, koruyucu tanrının terk etmesi ile ortaya çıktığı açıkça ifade edilmektedir.¹¹⁵⁴

Diş ile ilgili ağrıların nedeninin, bir kurt olduğuna inanılmaktaydı. Dişin sinir kısmının kurt olarak adlandırılmasında bu inancın etkisi olabilir. Bu inancın bir sonucu olarak diş ağrıları, bu kurdu uzaklaştıracak uygulamalar ile giderilmeye çalışılırdı. Bu uygulamalarda Şamaş, Enki, Marduk ve Asalluhi veya Asarluhi tanrılarına müracaat edilir ve onlardan yardım istenirdi. Burada şifacı, bu tanrıları ağrıya neden olan kurda müdahale etmesi için kışkırtırdı. Bu şekilde tanrının kurda müdahalesi sağlanarak diş ağrısının nedeni ortadan kaldırılmaya çalışılırdı. MÖ. 1. bin yıla ait mitolojik bir metinde kurdun Şamaş'ın huzurunda ağlayarak kendisine ne ihsan edileceğini sorduğu, Şamaş'ın kurda meyveyi teklif ettiği, kurdun meyveyi reddederek diş ile diş eti arasına konulmasını istediği ve böylece diştan akan kan ve diş eti ile beslenmeyi istediği anlatılmaktadır.¹¹⁵⁵

Bu örnekler Mezopotamya'da hastalığın ve şifanın kaynağına yönelik inanç ve düşünceleri göstermesi açısından önemlidir. Burada hem hastalığın nedeni hem de şifanın kaynağı olarak tanrıların öne çıkması dikkat çekmektedir. Bazı tanrılar (Namtar ve Nergal gibi) hastalığın kaynağı olarak öne çıkarken bazıları da (Gula gibi) şifa verici olarak nitelenmektedir. Bunun yanında bir tanrı hem hastalığın hem de şifanın kaynağı olabilmekteydi. Hastalığın ve şifanın tanrısal kaynaklı olduğuna inanılması, şifa ve hastalıklardan korunma konusunda tanrılara yakın görülen rahiplerin öne çıkmasında etkili olduğu söylenebilir.

Metinlerde rahiplerin, çok farklı şifa uygulamaları gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. MÖ. 2100'lere ait olan bir tablette, yaranın ortaya çıktığı durumlarda uygulanan üç

¹¹⁵⁴ King (2019), *a.g.e.*, ss. 164-166.

¹¹⁵⁵ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 551-552.

yöntemden bahsedilmektedir. Bunlar, yaranın yıkanarak temizlenmesi, yaraya tedavi amaçlı hazırlanmış merhemlerin sürülmesi ve yaranın sarılmasıdır. Bu merhemler genellikle hayvansal yağlar ve bitkiler kullanılarak uzman *asû*'lar tarafından hazırlanmaktaydı. Susam yağından yapılmış merhem kullanıldığını gösteren metinler bulunmaktadır. Metinlerde *asû*'ların ameliyata benzer bazı cerrahi müdahalelerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Göğüsle ilgili bir rahatsızlıkta, göğüs kısmına ince yarıkların açılması veya saçın kazınması gibi yöntemler uygulanmıştır.¹¹⁵⁶

Hastalığın ortaya çıkmasına neden olan büyüünün arka planında, kişinin hatası, kusuru ve günahı gibi hâkim düzene ve işleyişe karşı uyumsuzluk olduğu düşünülmekteydi. Bundan dolayı tedavi yöntemlerinde günah itirafına ve pişmanlık belirten sözlere önem verilmekteydi. Tedavi yönteminde özellikle üç önemli unsurun bulunduğu anlaşılmaktadır. Birincisi günah itirafı, pişmanlık ve tanrıdan yardım dilemedir. İkincisi büyüsel uygulamalar ve üçüncüsü ise mineral veya bitkisel ilaçların kullanılmasıdır.¹¹⁵⁷

Kazılarda Sümerlere ait cerrahi işlemler için kullanılan aletler bulunmuştur. Bu aletlerin, bitkisel ve mineral unsurlarla birlikte mızrak apselerinin tedavisinde ve yaraların dağlanması gibi uygulamalarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁵⁸ Metinlerde balık, kaplumbağa ve deniz yosunlarından elde edilen maddelerin ilaç olarak nasıl kullanılacağı tarif edilmektedir.¹¹⁵⁹ III. Ur Hanedanlığı Dönemine ait Sümerce bir ilaç metninde, tedavi için sıralanan ilaç malzemeleri arasında süt, yılan derisi, kaplumbağa kabuğu, kekik, yaban mersini, tarçın, söğüt, armut, incir, hurma gibi çok çeşitli bitki, meyve ve hayvansal unsurlar

¹¹⁵⁶ Corbellini, *a.g.e.*, s. 470.

¹¹⁵⁷ Eliade (2002), *a.g.e.*, ss. 75-76.

¹¹⁵⁸ Barber, *a.g.e.*, s. 132.

¹¹⁵⁹ Dietrich Sahrhage, "Fishing in Mesopotamia", *Encyclopaedia of the History of Science, Technology and Medicine in Non-Western Cultures*, (Ed. Helaine Selin), Springer Publishing, 3.Baskı, Dordrecht, 2016, s. 1887.

yer almaktadır.¹¹⁶⁰ Şifacılıkta bazı özel maddelerle yapılan ilginç uygulamaları görmek mümkündür. Örneğin, bir miktar yünün hastaya temas ettirilerek hastalığın (veya kötü ruhsal varlığın) yüne geçtiğine inanılmaktaydı. Bununla birlikte bu yün parçasının yakılarak tanrıların teskin edildiği ve böylece hastalığın ortadan kalkacağı inancı bulunmaktaydı.¹¹⁶¹ MÖ. 2. bin yıla ve bir hekime ait olan metinde, sarılık hastasının nasıl tedavi edileceği şöyle ifade edilmektedir:

“Bir kişi sarılık hastası ise, meyan kökü bitkisini sütün içine batıracaksın ve bunu gece yıldızların altında bekleteceksin. Buna yağ ekleyeceksin ve sonra hastaya içireceksin, bunu içen sarılık hastası iyileşecek.”¹¹⁶²

Büyülü olduğuna ve bazı güçleri taşıdığına inanılan taşların, tedavi yönteminde kullanıldığını görmek mümkündür. Hastalığa neden olan büyüler uzak tuttuğuna inanılan bazı taşlar, vücuda temas ettirilir veya muska gibi taşınırdı. Bir metinde geçen “İhtişamlı taşlar, bereket ve mutluluk sağlayan taşlar, tanrıların cildine uygun aydınlığa sahip taşlar... Enlil’in yüksek rahibi kral Azag’ın sinesinde şık bir şekilde duran bu taşlar ışık saçsın ve kötü ruhsal varlıklar bizden uzak olsun...”¹¹⁶³ ifadelerden, taşların kötü ruhsal varlıkları uzak tutabildiği anlaşılmaktadır. Bazı taşların kutsal özellikler taşıdığına inanılmaktaydı ve bu taşlar genellikle değerli taşlardı.¹¹⁶⁴ *Ninurta ve Taşlar* olarak da adlandırılan *Lugal-e* anlatısında, düşmanlarını yenen Ninurta’nın krallık, şehirler ve sulama gibi uygarlığın temel unsurlarını oluşturmadan önce 42 adet taşın etiolojisini, işlevini ve kutsal veya lanetli oluşunu tayin ettiği ifade edilmektedir.¹¹⁶⁵ Taşların sihir ve şifacılık alanlarında kullanımının

¹¹⁶⁰ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 190.

¹¹⁶¹ Bottero (2015), *a.g.e.*, s. 122.

¹¹⁶² Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 368.

¹¹⁶³ Eliade (2002), *a.g.e.*, s. 75.

¹¹⁶⁴ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 62.

¹¹⁶⁵ Philippe Guillaume, *Waiting for Josiah: The Judges*, Continuum International Publishing, London ve

yanında, bazı taşların toz haline getirilerek iksirlerde ve karışımlarda kullanıldığı görülmektedir.¹¹⁶⁶

Metinlerde Kişir-Nabû adlı *āšipū*'nun tedavi yöntemi tasvir edilmektedir. Bir gün Kişir-Nabû adlı *āšipū*'ya iktidarsızlık sorunu olan bir adam başvurdu. Genç *āšipū*, adamın iktidarsızlığının nedenini belirlemeden tedaviye başlamak istemiyordu. Bundan dolayı ilaç için karışım ve büyümlü metni boynuna asacağı deri muskayı hazırlamadan önce, bir kehanetle hastalığı teşhis etmeye yöneldi. Kişir-Nabû bu teşhis yöntemini, ritüeller ve etkili tedavi yöntemleri ile ilgili bir tabletten öğrenmişti. Babilli bir bilgin tarafından yazılmış olan ve tek sütundan oluşan bu tabletin bir kopyası, onun amcasının kütüphanesinde bulunmaktaydı. Kişir-Nabû bu yöntemi uygulamak için kil ile hamuru karıştırarak oluşturduğu yumuşak karışımdan bir erkek ve bir kadın figürü yaptı. Her iki figürü cinsel ilişkiye girer gibi üst üste koyarak hastanın başına yerleştirdi. Daha sonra bu iki figürün üzerine bazı büyümlü metinler okuyarak onları dışarı çıkardı ve bir domuzun yanına koydu. Domuzun bu figürlere yaklaşımı, adamın sorununun kaynağını ortaya çıkaracağına inanılmaktaydı. Eğer domuz figürlere yaklaşırsa, tanrıça İştâr'ın kızgınlığının hastalığın nedeni olduğu biçiminde yorumlanırdı. Bu durumda hastalığın tedavisi, tanrıçanın kızgınlığının yatıştırılması yöntemleri ile sağlanırdı. Eğer domuz figürlerden uzaklaşırsa, hastalığın kaynağının çeşitli kötü ve uğursuz güçler olduğu tespiti yapılırdı.¹¹⁶⁷

Mezopotamya'da yerine koyma veya karşılık bulma olarak ifade edilebilecek dikkat çekici bir uygulama bulunmaktaydı. Burada hastalığı veya sıkıntısı olan kişinin yerine, bir eşya veya canlı bulunur ve bu hastalık veya sıkıntı, bulunan canlıya veya eşyaya aktararak

New York, 2004, s. 194.

¹¹⁶⁶ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 64.

¹¹⁶⁷ Schwemer, *a.g.e.*, ss. 37-38.

söz konusu kişinin rahatlığa kavuşması sağlanır. Bu uygulamanın anlatıldığı bir büyü metninde, bir hastanın nasıl tedavi edildiği detaylı olarak tasvir edilmektedir. Burada hiç çiftleşmemiş bir keçinin hasta olan kişi ile aynı yatağa yerleştirildiği, hastanın bir geceyi bu keçi ile geçirdiği, güneşin doğuşu ile birlikte odaya giren büyücünün keçiyi ve hastayı yataktan zemine fırlattığı, büyücünün ahşap bir bıçakla hastayı keser gibi yapığı ve keçiyi gerçek bir bıçakla kestiği, kurban edilen keçinin cesedine baharatların yerleştirildiği ve bazı giysilerin giydirildiği, ardından hastanın başlığı keçiye geçirilerek keçiye hayatını kaybetmiş bir insan muamelesi yapıldığı ve hastanın evden dışarı çıkartıldığı anlatılmaktadır. Bu aşamalardan sonra keçiye, bir insan gibi cenaze merasimi yapıldığı ve ardından gömüldüğü belirtilmektedir. Evden dışarı atılan hasta ise bir keçi gibi dışarı bırakılmıştır. Aşama aşama gerçekleştirilen bu uygulamalar ile hastalığın gömülen keçiye geçtiği¹¹⁶⁸ ve evden çıkartılan hastanın iyileşeceği düşünülmekteydi.¹¹⁶⁹

Çift dilli olarak yazılmış olan *Asakki Marsuti* adlı metinlerde, hastalığa neden olan kötü ruhsal varlıkların nasıl uzaklaştırılacağı anlatılmaktadır. Metinlerde bu anlatım, tanrı An'ın oğlu Marduk'a talimat vermesi biçiminde yapılmaktadır. Burada özellikle domuz ile yapılan bir arınma ve kötü ruhsal varlığın kovulması uygulaması dikkat çekmektedir. Tanrı An, Marduk'a süt emmeye devam eden bir yavru domuzu hasta kişinin kafasının üstüne koymasını, hayvanın kalbini yerinden çıkararak hasta adamın göğsünün üzerine yerleştirmesini, domuzun kanını hastanın yattığı yerin kenarına serpmesini, domuzu hasta kişinin üzerinde parçalara ayırarak hastanın vücuduna yaymasını, daha sonra hasta kişiyi yerin derinliklerinden çıkartılan bir su (apsu)¹¹⁷⁰ ile yıkayarak temizlemesini, ardından

¹¹⁶⁸ Bu uygulama Yahudilikteki “Günah Keçisi” sunusunu anımsatmaktadır. Burada ortak nokta, günah ve hastalık gibi olumsuz bir durumun keçi üzerinden uzaklaştırılmasıdır (Bkz. Levililer 16:8-9.).

¹¹⁶⁹ Burkert, *a.g.e.*, ss. 104-105.

¹¹⁷⁰ Kuran'da Hz. Eyüp'ün hastalığından şifaya kavuşmasının yerin altından gelen bir su ile gerçekleştiği,

hastanın yanına bir tütsü ve ateş getirmesini ve külde pişirilmiş yedi parça ekmeğin hastanın yattığı yerin dış kapısına konulmasını emretmektedir. Bu şekilde kötü ruhların, bu domuzu kabul ederek onun bedenine geçeceği ve hastayı terk edeceği ifade edilmektedir.¹¹⁷¹ Bu metin aynı zamanda şifacılığın tanrısal bir bilgi ve uygulama olduğu anlamını içermektedir.

MÖ. 1. bin yıla tarihlenen ve dokuz tabletten oluşan *šurpu* (yakma) koleksiyonunun birinci tabletinin ilk satırları şöyledir:

“(Tedavide) *Šurpu* metodunu kullanacağın zaman, bir ateş yığını yapacaksın, kesilmiş kamları çaprazlama onun üstüne koyacaksın, ateş yığınının etrafına undan bir daire çizeceksin, ‘kötülük yapmamış bir insanım’ adlı büyü metnini okuyacaksın.”¹¹⁷²

Mezopotamya’da bazı şifacıların, balık kıyafeti giydiği ve bu kıyafetin şifacılara özgü olduğu görülmektedir. Tasvirlerde bir elinde bir kova su ve diğer elinde arınma ritüeli yaptığını gösteren bir araç ile tasvir edilen balık kıyafetli kişi, *apkallu* (bilge) olarak ifade edilmektedir.¹¹⁷³

Metinlerde geçen şifa ile ilgili uygulama örneklerinin sayısını artırmak mümkündür. Bu örneklerden rahiplerin, çok farklı şifa uygulamaları gerçekleştirdiği görülmektedir. Burada büyüsel, maddesel (bitki, iksir, karışım, mineral, taş, hayvan gibi), dini (yakarış, kehanet, sunu, ritüel gibi) ve bunların birleşimlerinden oluşan şifa uygulamalarının farklı unvanlı rahipler (*asû*, *āšipu*, *bārû* ve *šā’ilu* gibi) tarafından gerçekleştirilebildiği anlaşılmaktadır.

“Ayağını yere vur (dedik), işte yıkanılacak ve içilecek serin bir su!” (Sad 42.) biçiminde anlatılmaktadır. Bunun yanında hadislerde şifalı su olarak ifade edilen zenzem suyunun, Hz. İsmail’in topuklarını yere vurması üzerine yerden çıktığı ifade edilmektedir. Bu düşünceyi Hristiyan ve Yahudi kaynaklarında görmek mümkündür (Bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Zenzem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 242-246.). Burada Mezopotamya’da yerin altında gelen, tatlı ve içilebilecek olan suyun (apsu) şifa kaynağı olabildiği düşüncesinin Sami dinlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁷¹ Burkert, *a.g.e.*, s. 88.

¹¹⁷² Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 368.

¹¹⁷³ Burkert, *a.g.e.*, ss. 91-92.

2.7.1.5. Kahinlik

Mezopotamya’da gelecek ve kader kavramları ile yakın bir temas içinde olan kehanet, geçmiş, şimdi ve gelecek zamanlara ait gizli bilgileri elde ederek olaylar ve onların sonuçları üzerinde etkili olabilmek amacıyla yapılan her türlü eylem olarak ifade edilebilir. Kehanet, genellikle bir eylem için rehber olması ile öne çıkmaktadır ve gelecekte olacak bir olayı önceden tespit etmeyi (prognostic) içerdiği gibi geçmişte gerçekleşmiş bir olayın altında yatan nedenleri ortaya çıkarmayı (diagnostic) içine almaktadır.¹¹⁷⁴

Kehanet ile ilgili inanç ve uygulamalar hakkında çok çeşitli kaynaklar bulunmaktadır. Hayvanların iç organlarının gözlemlenmesine dayanan ve yaklaşık 55 tabletten oluşan kehanetler, *bārūtu* koleksiyonu olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte gökyüzünün gözlemlenmesine dayanan kehanetlerin toplandığı *Enuma Anu Enlil* koleksiyonu, 77 tablette geçen metinlere dayanmaktadır. Diğer bir kehanet arşivi, 120 tabletten meydana gelen ve on bin civarında kehanet işaretini içeren *Šumma ālu ina mēlê šakin* (şayet bir şehir bir tepe üstünde yer alıyorsa) adlı koleksiyondur. Yaklaşık 104 tabletten meydana gelen *šumma izbu* (şayet bir yaratık) adlı koleksiyon, olağan dışı doğum olayları üzerinden kehanetlere yer vermektedir.¹¹⁷⁵ MÖ. 1500 civarında yazıldığı düşünülen, yaklaşık 7000 kehaneti içine alan ve 70 tabletten oluşan gökyüzü kehaneti koleksiyonu bulunmaktadır. Bu koleksiyonun giriş kısmında güneş, ay ve yıldız gibi gök cisimlerinin yaratılış amaçlarından birinin kehanet olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁷⁶ Kehanetle ilgili çok sayıda işaretler ve bunların anlamları, *multābiltum* adında bir koleksiyonda derlenmiştir ve bu koleksiyon, bir tür kehanet

¹¹⁷⁴ Ulla Susanne Koch, “Concepts and Perception of Time in Mesopotamian Divination”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, ss. 127-130.

¹¹⁷⁵ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 378.

¹¹⁷⁶ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 562.

yorumlama rehberidir.¹¹⁷⁷

Sümerler, dikkate değer bir kehanet sistemi geliştirdiler. Metinlerden kehanet listelerinin düzenli şekilde gözden geçirildiği ve yeni gözlemlere göre güncellendiği anlaşılmaktadır. Sümerlerden sonra gelen Babil ve Asur krallıklarında, bu kehanet listelerinin geliştirilmesi devam etmiştir. Buradan Mezopotamya’da rahiplerin olayları, olguları, nesneleri ve canlıları dikkatli ve sürekli bir şekilde gözlemledikleri ve yorumladıkları görülmektedir. Bunun yanında bu rahipler, gözlemlerini ve yorumlarını kaydederek hem birikimli olarak gelişmiş bir kehanet listesi geleneğini oluşturmuşlar hem de bu bilgilerin kaybolmasının önüne geçerek onların gelecek nesillere aktarılmasını sağlamışlardır. Bu geleneğin somut örneklerinden biri olan *Bel’in (Marduk’un) Aydınlatması* adlı koleksiyon, rahiplerin nesiller boyu deneyimlerinin bir sonucudur.¹¹⁷⁸

Kehanetler ile ilgili metinler iki gruba ayrılabilir. Birinci grup kehanet metinleri, tanrının bir konu hakkındaki cevabını almak için yapılan ritüeller, tanrıya yöneltilen sorular ve tanrıdan gelen alametler hakkında bilgiler vermektedir. İkinci grup metinler ise kahinlik mesleği ve tanrıdan gelen alametlerin yorumlanması hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu metinler genellikle belirli bir formatta ve iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde koşul edatı ile kehanetin işareti (protasis) ifade edilir. İkinci bölümde ise bu işaretin ne anlama geldiği (apodosis) belirtilir.¹¹⁷⁹ Örneğin; Şayet güneş ayın üzerinde ve altında ise kralın tahtı güvendedir ve ayın altıncı günü gökyüzünde güneş ve ay birlikte görünüyorsa krala harp ilanı olacaktır.¹¹⁸⁰ Şayet Nisan ayında suyun seviyesi yükselir ve nehrin rengi kırmızıya dönerse, o yerde ölümler artacak. Şayet yeni yılın birinci gününde, yattığı yerden uyanan kişinin ilk

¹¹⁷⁷ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 375.

¹¹⁷⁸ Budge (2011), *a.g.e.*, s. 444.

¹¹⁷⁹ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, ss. 371-372.

¹¹⁸⁰ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 200.

gördüğü şey yılan ise o kişi yeni yılda ölecek.¹¹⁸¹ Şayet bir anne, kulağı olmayan bir bebek doğurursa orada kıtlık olacaktır.¹¹⁸² Bu örneklerin sayısını artırmak mümkündür.

Kahinlik basit bir sihir veya sır uygulamasının ötesinde, bir bilim alanı olarak tanımlanabilecek önemli bir olgudur. Babil’de kahinler, itibarlı, güvenilir ve aydın kişiler olarak öne çıkmaktadır. Toplumda itibarlı saray görevlilerinden toplumun alt tabakasının unvansız ferdine kadar herkesin kahinlere müracaat ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁸³ Şifacılıkta olduğu gibi kehanet uygulamalarının büyü ile dikkate değer bir ilişkisinin ve bağının olduğu görülmektedir. Kehanetin, kendine özgü büyü ile bağlantılı olabilen uygulamaları ve bu uygulamaların bilgi edinmek gibi kapsamı sınırlı bir amacı bulunmaktaydı.

Metinlerde kâhin rahipler, Akadca *bārû* sözcüğü ile ifade edilmektedir.¹¹⁸⁴ Görmek, izlemek, seyretmek ve okumak gibi anlamlara gelen *barû* fiilinden¹¹⁸⁵ türeyen *bārû* ismi, *bārûtu* işinde (dünyadaki işaretlerin gözlemlenmesinde) uzman kişi anlamına gelmektedir. Genel olarak *bārû*, tanrıdan işaretler alan ve bu işaretleri yorumlamasını bilen özel kişi olarak ifade edilebilir.¹¹⁸⁶ Mezopotamya’da tanrıların, özel yerlere (bazı hayvanların ciğeri gibi) bazı mesajlar yazıp kodladığı inancı bulunmaktaydı. Tanrının özel yerlere mesajları yazıp kodlaması, onun okunması amacını taşımaktadır. Bu okuma ve yorumlama işi, özel uzmanlık alanı olarak görülmüştür. *Bārû* rahibi, tanrının mesajlarını krala ve insanlara aktaran bir aracı konumunda olmuştur. Bu durum aynı zamanda bu rahibe, kralın kararları ile tanrısal irade arasında bir denge ve uyum sağlama görevi sunmuştur. Burada kâhin rahipler, kendilerini

¹¹⁸¹ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, ss. 372-373.

¹¹⁸² Bottero (2015), *a.g.e.*, s. 101.

¹¹⁸³ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 188.

¹¹⁸⁴ Krzysztof Ulanowski, *Neo-Assyrian and Greek Divination in War: Ancient Warfare*, Cilt 3, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2020, s. 98.

¹¹⁸⁵ Black, George ve Postgate, *a.g.e.*, s. 39.

¹¹⁸⁶ Ulanowski (2020), *a.g.e.*, s. 98.

tanrılara kadar uzanan bir aktarım zincirinin ayrılmaz halkaları olarak görmüşlerdir.¹¹⁸⁷

Metinlerde kâhin rahipler için *bārû* unvanı dışında farklı unvanların kullanıldığı görülmektedir. Mari tabletlerinde tanrı adına konuşan iki kâhin unvanı öne çıkmaktadır. Bunlar *āpilum* ve *muḥḥûm* unvanlarıdır.¹¹⁸⁸ Bu iki unvanın yanında *qammatum* (işlevi tam olarak bilinmemektedir), *assinum* (tanrıça Annunitum'un hizmetkârı) ve *nābû* (çoğul form) gibi kâhin unvanları, bazı metinlerde çok az sayıda geçmektedir. Burada *nābû* unvanlı kahinler, kralın geleceği ile ilgili kehanetler üzerine yoğunlaşmıştır.¹¹⁸⁹ Kahinler genellikle tapınağa ve saraya bağlı olarak görev yapmaktaydılar. Bunun yanında bu iki kurumsal yapıdan bağımsız kahinlerin bulunduğu görülmektedir. Emar kentinde tanrıların ve kralın kâhin rahibi olmak üzere iki çeşit kâhin bulunmaktaydı.¹¹⁹⁰

Kehanet geleneğinin tanrı merkezli olduğu anlaşılmaktadır. Kehanetin efendisi olarak ifade edilen Şamaş, aynı zamanda yargıların efendisi (*bēl purrussī*), en yüksek yargıç (*dī.ku/sēru*) ve büyük tanrıların kararlarının belirleyicisi (*pāris pursussē ilāni rabūti*) gibi sıfatlarla ifade edilmiştir. Şamaş'a Övgü adlı metinde bu tanrı, ülkenin kutsal kâhini (*barû ša mati*) olarak tanımlanmaktadır. Kehanetle ilgili olan diğer bir tanrı, fırtına tanrısı Adad'dır. Şamaş yargının efendisi (*bēl dīnim*) olarak ifade edilirken, Adad irdelemenin (hepatoskopinin), istemenin ve denetlemenin efendisi (*bēl bīrim* ve *bēl ikribī u bīrim*) olarak

¹¹⁸⁷ Krzysztof Ulanowski, "A Comparison of the Role of Bārû and Mantis in Ancient Warfare", *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece and Rome*, (Ed. Krzysztof Ulanowski), Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2016, s. 69.

¹¹⁸⁸ Thomas Hieke, "Ritual Experts and Participants in the Ancient Near East and the Hebrew Bible", *The Oxford Handbook of Ritual and Worship in the Hebrew Bible*, (Ed. Samuel E. Balentine), Oxford University Press, Oxford, 2020, s. 181.

¹¹⁸⁹ Jonathan Stökl, "The Role of Women in the Prophetic Process in Mari: A Critique of Mary Keller's Theory of Agency", *Thinking Towards New Horizons Collected Communications to the XIXth Congress of the International Organization for the Study of the Old Testament, Ljubljana 2007*, (Ed. Matthias Augustin ve Hermann Michael Niemann), Peter Lang Publishing, Frankfurt vd., 2008, s. 181.

¹¹⁹⁰ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 377.

nitelenmiştir.¹¹⁹¹

Mezopotamya’da kehanet yöntemleri ile tanrı Şamaş’a yöneltilen bazı sorular üzerinden savaş stratejisinin belirlenmesi geleneği bulunmaktaydı. Bu geleneğin en erken örnekleri *tamītu* metinleridir ve bu gelenek özellikle Yeni Asur döneminde öne çıkmaktadır. Yeni Asur Döneminde kehanet için sorular sadece tanrı Şamaş’a yönlendirilirken, Eski Babil Dönemi metinlerinde (*tamītus* ve *ikribus*) tanrı Şamaş’a ve Adad’a başvurulmuştur.¹¹⁹²

Kehanet alanında Şamaş ve Adad’ın dışındaki tanrıları, kehanetin kaynağı olarak ifade eden örnekler bulunmaktadır. Kral Asurbanipal, savaş kararı alırken ve savaş esnasında strateji belirlerken kehanet yolu ile tanrılara danıştığını ve onların buyruğu ile hareket ettiğini şöyle ifade etmektedir:

“...Tanrıçaların ayrıcalıklı çalışma ayı, ulu Asur’un kutlama ayı, yeryüzünün ve gökyüzünün aydınlığı olan tanrı Sin’in ayı Ululu (Ağustos-Eylül) ayında, aydınlık tanrı Sin’in verdiği hükme ve asil hanımefendi tanrıça İştâr’ın değiştirilemez işaretine güvendim. Ordumu harekete geçirdim ve askerlerim savaşın ortasında, Sin ve İştâr’ın emirleri ile hücum ettiler...”¹¹⁹³ Bu örnekte kehanetin kaynağı, İştâr ve Sin olarak ifade edilmektedir.

Ay tanrısı Sin, özellikle tutulmaların olduğu zamanlarda yapılan kehanetlerde öne çıkmaktadır. Bunun yanında kehanetlerle ilgili uygulamalarda tanrıça Ninsianna’nın rol oynadığı görülmektedir.¹¹⁹⁴ Genellikle Eski Babil Dönemi kaynaklarında geçen, Venüs gezegeni ile özdeşleştirilen ve iki cinsiyette (sabah eril ve akşam dişi olarak) ifade edilebilen

¹¹⁹¹ Krzysztof Ulanowski, “Mesopotamian Divination. Some Historical, Religious and Anthropological Remarks”, *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, 15 (4), 2014, ss. 18-19.

¹¹⁹² Ulanowski (2016), *a.g.e.*, s. 74.

¹¹⁹³ Daniel David Luckenbill (Ed.), *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, University of Chicago Press, Chicago, 1927, ss. 330-331.

¹¹⁹⁴ Ulanowski (2014), *a.g.e.*, s. 20.

Ninsianna, “göklerin kızıl hanımefendisi” olarak tanımlanmıştır.¹¹⁹⁵

Mezopotamya’da kahinlere neredeyse her konuda danışıldığı görülmektedir. Kralın hayatının ve toplumun geleceğinin söz konusu olduğu savaş dönemlerinde, kehanetin ayrı bir önemi olmuştur.¹¹⁹⁶ Metinlerde kehanetin, savaşa çıkılmadan önce tanrıların onayını ve desteğini almak için kullanıldığı görülmektedir. Hammurabi, Larsa krallığına savaş ilan etmeden önce kehanet yolu ile tanrı Şamaş’a ve Marduk’a müracaat etmiştir. Bu kral metinde, Şamaş ve Marduk’a yakarıшта bulunduğunu, tanrıların birçok kez işaretler yolu ile evet dediğini ve tanrıların onayını aldıktan sonra sefere çıktığını ifade etmektedir.¹¹⁹⁷

Mari kralı Zimri-Lim’in sarayında kırk beşten fazla kâhin, isimleriyle birlikte metinlerde yer almaktadır. Bu dönemde başta sınır bölgesi olmak üzere savaş riski bulunan yerleşim yerlerinin kâhin bulundurma zorunluluğu bulunmaktaydı. Dönemin metinlerinde, Babil kralı Hammurabi’ye karşı gönderilen ordunun başına neler geleceği kehanet yöntemleri ile sorgulanmaktadır. Bu orduda hem asker hem de bir kâhin olan Işhi-Addu, kuşatılan şehrin gelecek üç gün içerisinde alınıp alınamayacağı hakkında kehanette bulunmuştur.¹¹⁹⁸ MÖ. 18. veya 17. yüzyılda Nur-Sin adında birinin kral Zimri-Lim’e gönderdiği mektupta, Nur-Sin’in *āpilum* unvanlı birinden aldığı mesaj iletilmektedir. Bu mesajda tanrı Addu, kral Zimri-Lim’e yalnızca kendisinden olumlu bir kehanet ile sefere devam etmesini öğütler. Bu şekilde bir kâhinin tanrının ağzı ile krala mesaj iletmesi, antik Yakındoğu’da görülen bir gelenektir.¹¹⁹⁹ *Kutha* yaratılış metinlerinde, ismi verilmeyen bir Babil kralının savaşa başlama kararını

¹¹⁹⁵ Joan Goodnick Westenholz ve Aage Westenholz, *Cuneiform Inscriptions in the Collection of the Bible Lands Museum Jerusalem: The Old Babylonian Inscriptions*, Brill Publishing, Leiden, 2006, s. 9.

¹¹⁹⁶ Ulanowski (2016), *a.g.e.*, s. 65.

¹¹⁹⁷ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 244.

¹¹⁹⁸ Ulanowski (2016), *a.g.e.*, s. 71.

¹¹⁹⁹ Daniel E. Fleming, “Prophets and Temple Personnel in the Mari Archives”, *The Priests in the Prophets: The Portrayal of Priests, Prophets and Other Religious Specialists in the Latter Prophets*, (Ed. Lester L. Grabbe ve Alice Ogden Bellis), T&T Clark International Publishing, London ve New York, 2004, ss. 44-45.

rahipler aracılığı ile tanrılara danıştığı ifade edilmektedir. Bu kralın, yedi tane kuzuyu tanrılara kurban ettiği ve tanrılardan onay aldıktan sonra savaşa giriştiği belirtilmektedir.¹²⁰⁰

Kehanet ile ilgili uygulamaların görüldüğü alanlardan biri, devletler arası ilişkiler ve anlaşmalardır. Devletler arası ilişkilerde yapılacak bir girişimde, kahinlerin yer aldığı ve böylece bu girişimde tanrının desteğinin vurgulandığı görülmektedir. Kahinlerin farklı ülkelerin kralları ile iletişim kurabildiği, kralların diplomasi anlayışını eleştirebildiği ve ülkenin diplomasi yaklaşımını değiştirme girişiminde bulunabildiği görülmektedir. Mari kenti arşivlerinde, tanrı Adad'ın rahibesi İnib-şina'nın Mari kralı Zimri-Lim'e yazdığı bir mektup bulunmaktadır. Bu mektupta İnib-şina, Eşnunna kentinin hileli barış teklifi konusunda ikazda bulunur ve tanrı Dagan'ın kâhin rahibesinin, kralın düşmanına karşı galip geleceği kehanetini iletir.¹²⁰¹

Az rastlanmakla birlikte geçmişteki olaylar ve durumlar ile ilgili olarak kehanetin yapıldığı bilinmektedir. Bu kehanetlerde, askeri casusluk ve gözetleme araçlarıyla elde edilemeyen söylentilerin (düşmanın Şiştiru şehrini ele geçirip yağmaladığı, Şamaş-şumukîn'in firar ettiği ve Tammartu ordusunu hazırlayıp harekete geçtiği gibi) doğrulanması amacı öne çıkmaktadır. Bunun yanında kehanetin yapıldığı zamanda gerçekleşen veya olmak üzere olan olaylar için yapılan kehanetler olmuştur. Bu tür kehanetler, genellikle savaş alanındaki durumlar ile ilgilidir.¹²⁰²

Kahinlerin, kaybolan veya yeri bilinmeyen nesneleri kehanet yöntemleri ile bulabildiğini gösteren örnekler bulunmaktadır. Babil kralı Nabu-apal-iddina zamanına (MÖ. 9. yüzyıl) tarihlenen bir metinden, kâhin rahibin üzerinde tanrı Şamaş'ın kabartmasının yer

¹²⁰⁰ King (2019), *a.g.e.*, s. 77.

¹²⁰¹ De Zorzi (2015a), *a.g.e.*, ss. 145-149.

¹²⁰² Koch, *a.g.e.*, ss. 137-138.

aldığı kayıp bir tableti bulduğu anlaşılmaktadır.¹²⁰³

Sargon'un Günahı (veya *Ölümü*) olarak adlandırılan metinde, II. Sargon'un Luvilere karşı yaptığı seferde Anadolu'da (Tabal'da) öldürüldüğü ve cesedinin bulunamadığı görülmektedir. Bu durum, cesedi gömülemeyen kralın ruhunun yeraltı dünyasına gidemediği ve etrafta uğursuz bir şekilde dolaştığı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte hiçbir Asur kralının başına gelmeyen bu durum, kral, halefi ve krallık için uğursuz ve onur kırıcı bir sonuçtur.¹²⁰⁴ Bunun üzerine II. Sargon'un oğlu ve halefi olan kral Sanherib, kâhin rahiplerden ortaya çıkan bu durumun nedenlerinin araştırılmasını ister. Kısmen hasar görmüş olan metinden, rahiplerin krala sundukları nedenler bilinmemekle birlikte henüz yeni inşa edilmiş olan Dur- Şarrukin başkentinin hemen terk edildiği anlaşılmaktadır.¹²⁰⁵ Metinlerde geçen kehanet uygulamaları ile ilgili örneklerin listesini uzatmak mümkündür.

Kâhin rahiplerin gözlemleyip yorumlayacakları çok sayıda unsur bulunmaktaydı. Gök gürültüsü, şimşekler, bulutlar, gök cisimlerinin durumu ve hareketleri, kuşların uçuş biçimi, koyunların ciğerlerindeki parlak noktalar ve anormal fiziksel özellikler ile doğan hayvanlar gibi unsurların gözlemlenmesi ile tanrılardan işaretler alınabilmekteydi.¹²⁰⁶ Kehanetle bağlantılı olan ve kehanetin bir formu olarak ifade edilen hemeroloji, kehanetin uygun koşullarını ve zamanını gösteren bir rehber niteliğindedir. Kehanetin yapılacağı uygun zamanın ve koşulların belirlenmesinde birçok yöntem geliştirilmiştir.¹²⁰⁷

Kehanet uygulamalarında öne çıkan yöntemlerden biri, başta karaciğer olmak üzere

¹²⁰³ Walker ve Dick, *a.g.e.*, s. 61.

¹²⁰⁴ Jan Dietrich, "Cultural Traumata in the Ancient Near East", *Trauma and Traumatization in Individual and Collective Dimensions: Insights from Biblical Studies and Beyond*, (Ed. Eve-Marie Becker, Jan Dochhorn ve Else Holt), Vol. 2, Vandenhoeck & Ruprecht Publishing, Göttingen, 2014, s. 154.

¹²⁰⁵ Tadmor, *a.g.e.*, ss. 678-679.

¹²⁰⁶ Chadwick, *a.g.e.*, s. 109.

¹²⁰⁷ Koch, *a.g.e.*, ss. 134-138.

hayvanın iç organları üzerinden kehanet işaretlerini elde etmektir. Babilliler, bütün arzu ve duyguların merkezinin karaciğer olduğuna ve karaciğerde insanın her duygu ve arzusuna karşılık gelen özel bir bölümün bulunduğuna inanmaktaydı. Bundan dolayı iç organ kahinliği genellikle, karaciğerin gözlemlenmesine ve yorumlanmasına dayanmaktadır.¹²⁰⁸ Bir metinde karaciğer için tanrıların tableti nitelemesinin yapıldığı görülmektedir. Bu niteleme, bu organın tanrısal işaretlerin ve kararların elde edilmesinde önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir.¹²⁰⁹ Hayvanın organlarına bakarak kehanette bulunma yöntemi, hepatoskopi olarak ifade edilmektedir.¹²¹⁰

Karaciğer kehanetinin Sümerler (Erken Hanedanlık Döneminde) tarafından bilinmediği anlaşılmaktadır. Akadlar bu yöntemi kullanmıştır. III. Ur Hanedanlığı Döneminde karaciğer kehaneti, kral tarafından kullanılmıştır. Şulgi'nin karaciğer incelemesi yaptırarak kararlar aldığı görülmektedir.¹²¹¹ Mari kenti arşivlerinde, İşkhi-Adad adında bir kâhin rahibin Mari kralı Zimri-Lim'e yazdığı bir mektup bulunmuştur. Mari kralı bir şehri ele geçirmek amacıyla saldırıda bulunmadan önce kâhin rahibe danışmıştır ve kâhin, sonucu krala şu mektupla bildirmiştir:

“... Üç günlük tanrısal işaretleri topladım. Olumlu sonuçlar buldum. Hayvanın midesinin sol yanı siyahtı ve bağırsakları şişmişti. Bu işaretler zaferi gösteriyor. Kralım kenti savaş ile alacak...”¹²¹²

Asurlularda hayvanın karaciğerinin incelenmesine dayanan kehanet yöntemi, belirli bir düzene konulmuştur. Asur geleneğinde bu kehanet türü, karaciğerin tespit edilmiş on

¹²⁰⁸ Budge (2011), *a.g.e.*, s. 453.

¹²⁰⁹ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 374.

¹²¹⁰ Koch, *a.g.e.*, s. 127.

¹²¹¹ Uhlig, *a.g.e.*, s. 227.

¹²¹² Jean-Marie Durand, *Archives Epistolaires de Mari I/1*, Recherche Sur Les Civilisations Publishing, Paris, 1988, ss. 283-284.

kısmının belirli bir sıra ile gözlemlenip değerlendirilmesi ile yapılmaktaydı. Akadca'da ciğerin kapsı, başlangıcı, yolu, ırmağı (kan kanalı) ve çeşitli loblarının bulunduğu bilinmektedir.¹²¹³ Mari kentinde bulunan kilden yapılmış koyun ciğerinin, kâhin rahiplerin el kitabı olduğu düşünülmektedir. Bu kil model, karaciğerin farklı yerlerindeki lekelerin ve yapısal unsurların nasıl yorumlanacağını anlatıyor.¹²¹⁴ Buradan, karaciğer organının bütün biçimsel özelliklerinin göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır.

Orta Babil Dönemi Kassit kralı Agumkakrime'nin, *bārû* rahibinin sunu kuzusu aracılığı ile tanrı Şamaş'a bazı şeyleri danıştığı döneme ait bir tablette ifade etmektedir.¹²¹⁵ Mezopotamya'da savaş öncesinde karaciğer kehaneti ile tanrısal iradenin anlaşılmasına çalışılması, yaygın bir uygulamaydı. Burada bir koyun kurban edilir ve ciğeri *bārû* rahibi tarafından incelenirdi. Bu uygulamanın koşul cümleleri ile yazılmış kayıtları bulunmaktadır.¹²¹⁶

Kehanet uygulamalarında öne çıkan ikinci yöntem, gökcisimlerinin hareketi ve durumu üzerinden kehanet işaretlerini elde etmektir. Mezopotamya'da kehanetin, astronominin gelişmesinde büyük bir rolünün olduğu anlaşılmaktadır. Astronomi ile ilgili çalışmaların en önemli amacı kehanetti.¹²¹⁷ Gökyüzünün incelenmesine yönelik ilk kayıtlar, Eski Babil Dönemi krallarından Ammisaduka zamanına aittir. Bu kayıtlarda, Venüs gezegeninin ortaya çıkması ve ardından güneşin kaybolması gibi gökyüzünün gözlemlenmesine dayanan kehanet metinleri yer almaktadır. Bu dönemden itibaren kayıt

¹²¹³ Burkert, *a.g.e.*, s. 79.

¹²¹⁴ Steele, *a.g.e.*, s. 31.

¹²¹⁵ Michael B. Dick, "Prophetic Parodies of Making the Cult Image", *Born in Heaven, Made on Earth: The Making of the Cult Image in the Ancient Near East*, (Ed. Michael B. Dick), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 1999, s. 32.

¹²¹⁶ Sa-Moon Kang, *Divine War in the Old Testament and in the Ancient Near East*, Walter de Gruyter Publishing, Berlin-New York, 1989, s. 43.

¹²¹⁷ Giorgio Strano, "Mezopotamya'da Astronomi", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 449.

altına alınan gökyüzü gözlemleri, kehanet koleksiyonunun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu koleksiyonda, Orta Babil Döneminde tamamlandığı düşünülen *Enuma Anu Enlil* adlı kehanetler ile Babil krallı Nabunasır döneminden itibaren düzenli olarak tutulan gökyüzü kehanet raporları yer almaktadır. Bunun yanında Asurbanipal kütüphanesinde bulunan ve *mul.apin* ifadeleri ile başlayan üç tablette, bu kehanet türü ile ilgili bilgiler sunulmaktadır.¹²¹⁸

Yeni Babil Döneminde zigguratların gökyüzünü ile ilgili gözlemleri yapmak için kullanıldığı görülmektedir. Bu yapılarda kahinler, gökyüzünü gözlemleyerek kralın yaşamını ve ülkenin kaderini etkileyecek olaylar hakkında bilgi elde etmeye çalışırdı.¹²¹⁹ Babil’de astroloji, kehanet, gök bilimi ve teoloji, birbiri ile bağlantılı ve iç içe idi. Bunun sonucunda bir kişi astrolog, kâhin, gök bilimci ve rahip gibi sıfatlara aynı anda sahip olabilmekteydi.¹²²⁰

Gökyüzündeki yıldızların ve gezegenlerin durumunu, hareketlerini ve bunların ifade ettiği anlamları bilen kahinler, aynı zamanda gökyüzünün işaret ettiği tehlikelerden korunmak için ne yapılması gerektiği konusunda uzman kişilerdi. Kehanetlerin işaret ettiği tehlikelere karşı kahinlerin başvurduğu yöntemler, genellikle yakarışlar ve ritüeller idi. Yeni Asur Dönemine ait ve Ninova kentinde ortaya çıkartılan kehanet tabletlerinde, kehanetin işaret ettiği tehlikelere karşı neler yapılabileceği anlatılmaktadır.¹²²¹

Asur’da yeryüzünde gerçekleşen olaylar ile yıldızların hareketleri arasında sıkı bir ilişkinin olduğuna inanılırdı.¹²²² Bu inancının bir sonucu olarak gökcisimlerinin hareketi, yıldızların durumu, ay ve güneş tutulmaları, gezegenlerin konumu, ayın durumu ve şekli,

¹²¹⁸ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 198.

¹²¹⁹ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 121.

¹²²⁰ Nicholas Campion, “Astrology in Babylonia”, *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*, (Ed. Helaine Selin), Springer Publishing, 3.Baskı, Dordrecht, 2016, s. 623.

¹²²¹ Strano, *a.g.e.*, s. 449.

¹²²² Murphy, *a.g.e.*, ss. 247-248.

güneşin halesi, hava durumu gibi göksel olaylar ve durumlar değerlendirilerek kehanette bulunulurdu. Örneğin; ay tutulması ayın 7. veya 21. günlerine denk gelir ve ay tutulmuş olarak batarsa, bu durum kral adayı olan prensin zincirlenip kaçırılacağı biçiminde yorumlanırdı.¹²²³ Kâhin rahipler tarafından yapılan bu tür kehanetlerin çok sayıda örneği, kaynaklarda geçmektedir. Gökcisimlerinin durumu ve hareketi üzerinden yapılan kehanetlere ayrı bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Mezopotamya’da gökcisimlerinin tanrıların sembolleri olarak kullanılması ve bu cisimlerin tanrılara yakınlığına olan inanç, bu durumun oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.

Kehanet uygulamalarında öne çıkan üçüncü yöntem, rüyalar üzerinden kehanet işaretlerini elde etmektir. Mezopotamya’da *bārû* ve *šā’ilu* kâhin rahiplerinin tanrısal bilgiyi (kehaneti) elde etme yollarından biri, rüya yorumlama yöntemidir.¹²²⁴ Bazı ilginç rüyalar, tanrıdan gelen önemli bir mesaj olabileceği düşüncesi ile krala bildirilirdi. Bu tür işaretlerin yorumlanmasında kahinler önemli rol oynamıştır.¹²²⁵

Mezopotamya’da rahiplerin tanrıdan rüya yolu ile işaretler alarak kehanette bulunmak için tapınakta uyudukları görülmektedir. Tanrıça İştâr’ın bir rahibinin, rüya görmek için tapınağın *cella*’sında uyuduğu anlaşılmaktadır.¹²²⁶ Kasap-Aya tarafından yazılan tufan anlatısında tanrı Enki, tufandan korumak istediği kişileri rüyalar aracılığı ile uyarmıştır. Mitolojik metinlerde rüyalar, tanrıların insanlara mesaj gönderebildiği bir araç veya kanal olarak öne çıkmaktadır.¹²²⁷ Asur kralı Asurbanipal, Elam’a saldırmadan önce

¹²²³ Mieroop (2018), *a.g.e.*, s. 231.

¹²²⁴ A. Leo Oppenheim, “The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book”, *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 46, No. 3, 1956, s. 188.

¹²²⁵ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, ss. 136-137.

¹²²⁶ Oppenheim (1956), *a.g.e.*, ss. 189-190.

¹²²⁷ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, s. 673.

Arbela'ya giderek tanrıça İştar'dan işaret ister. Kralın yakarışta bulunduğu gece İştar, bir kâhinin rüyasına girerek krala muzaffer olacağı mesajını iletir. Bunun üzerine kral, Elam'a saldırır ve onu ele geçirir.¹²²⁸

Asurbanipal kütüphanesinde bulunan ve *zīqīqu* serisi (veya Asur rüya kitabı) olarak adlandırılan 11 tabletlik bir koleksiyon dikkat çekmektedir. *Zīqīqu* serisi, aynı zamanda rüya ile yapılan kehanette ortaya çıkması ön görülen kötü durumlardan sakınmak için yapılması gereken ritüelleri içermektedir. Bu serinin 2. tabletinden 9. tabletine kadar olan metinler *šumma* (şayet veya eđer) koşul sözcüğü ile başlamaktadır. Örneđin, 9. tabletin 3., 4. ve 5. satırlar şöyledir:

“Eğer kişi rüyasında yukarıya doğru yükseldiğini görürse, onun günleri (ömrü) kısa olacak. Eğer kişi rüyasında yeraltına doğru indiğini görürse, onun günleri uzun olacak. Eğer kişi rüyasında dönüşü olmayan dünyaya gittiğini görürse, onun günleri uzun olacak.”¹²²⁹

Kehanet uygulamalarında öne çıkan dördüncü yöntem, olağan dışı durumlardan ve hayvanlardan kehanet işareti elde etmektir. Hayvanların şehir içindeki, tapındaki ve saraydaki durumu ve hareketleri, kehanet işareti olarak kullanılmıştır. Bu tür kehanet işaretlerini içine alan yaklaşık 107 tablet bulunmaktadır. Bu tabletler genellikle *šuma alu* (şayet bir şehir) veya *šuma izbu* (şayet yeni dünyaya gelmiş bir yavru hayvan) gibi koşul cümleleri ile başlamaktadır.¹²³⁰

Yeni Asur Dönemine tarihlenen ve Ninova kentinde yer alan bir kütüphanenin çoğunluğunu, kehanet alametlerini içeren tabletler oluşturmaktadır. Bu kehanetlerde, kuşların anormal uçuş biçimi ve iki başlı bir kuzunun doğumu gibi olağandışı olaylar ve

¹²²⁸ Ragozin, *a.g.e.*, ss. 287-289.

¹²²⁹ Oshima, *a.g.e.*, ss. 225-227.

¹²³⁰ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 189.

çevredeki hayvanların özellikleri göz önünde bulundurulmuştur. Örneğin:

“Eğer bir kişinin hanesinde beyaz bir kedi görülürse, o ülkede huzursuzluk ve zorluk ortaya çıkacak. Eğer bir kişinin hanesinde siyah bir kedi görülürse, o ülkede iyi şeyler olacak...”¹²³¹

Mari kentinde bulunan bir mektupta, yeni doğan bir canlının organlarında veya şeklinde görülen anormalliklerden bahsedilmektedir. Sumkhu-rabi adında bir yerel yöneticinin Mari kralı Zimri-Lim’e gönderdiği mektupta, canavar görünümüne bir kuzunun doğduğu ifade edilmektedir. Uğursuz bir işaret olarak görülen bu doğum, krala bildirilmiştir.¹²³²

Bir kehanet yöntemi olarak kâhinin kendinden geçerek trans halinde kehanette bulunma metodunun, başlarda Mezopotamya’da bulunmadığı düşünülmüştür. Daha sonra Babil metinlerinde *maḥḥû* ve *maḥḥûtu* olarak adlandırılan rahiplerin, trans halinde kehanette bulundukları ortaya çıktı.¹²³³ Burada *maḥḥû*, erkek esrik kâhini ve *maḥḥûtu*, kadın esrik kâhini ifade etmektedir.¹²³⁴ Mezopotamya’da mevcut olduğu anlaşılan bu kehanet yönteminin en açık örnekleri Mari metinlerinde görülmektedir. Bunların yanında Asur kralı Esarhaddon döneminde, kendinden geçerek trans halinde kehanete bulunan kadınların bulunduğu anlaşılmaktadır. İştar tapınağı görevlileri, tanrıçadan aldıkları mesajları bu yöntemle krala bildiriyordu. Tanrıçanın, kendinden geçmiş bir kâhin kadının ağzından “Ben İştar, ...” biçiminde seslendiği ifade edilmektedir.¹²³⁵ Öne çıkan bu kehanet yöntemlerinin dışında nadir olarak başvurulan farklı yöntemlerin bulunduğu metinlerden anlaşılmaktadır.

¹²³¹ Mieroop (2018), *a.g.e.*, ss. 230-231.

¹²³² De Zorzi (2015b), *a.g.e.*, s. 139.

¹²³³ Burkert, *a.g.e.*, s. 111.

¹²³⁴ Martin Litchfield West, *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Clarendon Press, Oxford, 1997, s. 369.

¹²³⁵ Burkert, *a.g.e.*, s. 111.

Yağın üstüne dökülen suyun oluşturduğu şekiller üzerinden geleceğin işaretlerinin elde edilmesi, bu yöntemlerden biridir.¹²³⁶

2.7.1.6. Müzisyenlik ve Ağıt Yakma

Kazılar sonucunda ortaya çıkartılan taş ve kil üzerindeki tasvirler, müzik enstrümanları ile onların şekilleri ve müziğin icra edildiği yerler ve ortamlar hakkında bilgiler sunmaktadır. Bunun yanında çivi yazılı belgelerden, müzik konusunda uzman kişiler, okunan metinler (şarkı, şiir ve ağıt gibi), kullanılan tonlama biçimleri, müzik aletlerinin isimleri ve şarkı çeşitleri gibi konularda önemli bilgiler elde edilmektedir.¹²³⁷ Mezopotamya’da ortaya çıkartılan şarkı metinlerinin çoğunluğunun dini karakterli olduğu görülmektedir.¹²³⁸

Bu coğrafyada bazı müzik aletlerinin büyüsel bir koruma sağladığına inanıldığı için bu aletler tedavi ve koruma ritüellerinde kullanılmıştır. Yeni Asur Döneminde rahipler, kötü ruhların veya şeytanların tasvirlerini taşıyan zilleri kullanmıştır. Müzisyenlerin ve müziğin tanrılar ile bir bağının olduğuna inanılmaktaydı. Sanat ve meslek alanlarının tanrısı olan Enki, aynı zamanda müziğin ve müzisyenlerin tanrısıdır. Bunun yanında tanrıça İnanna, dans edenlerin, müzikle uğraşanların ve müzisyen rahiplerin koruyucusu olarak ifade edilmektedir.¹²³⁹ Metinlerde ağıtçı bir rahibin isminin “tanrı Ea hayatını yönetsin” anlamında *Ea balassu iqbi* olarak geçmesi,¹²⁴⁰ bu alanda uzmanlaşan rahipler ile tanrı Ea (Enki) arasında özel bir bağın olduğu biçiminde yorumlanabilir. Buradan müziğin tanrısal ve büyüsel yönüne olan inancın, Mezopotamya Dininde müzik sanatının ve bu sanatı icra eden rahiplerin öne

¹²³⁶ Eliade (2003), *a.g.e.*, s. 102.

¹²³⁷ Dehlia Shehata, “Mezopotamya Kültürlerinin Müziği”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 501.

¹²³⁸ Head, *a.g.e.*, s. 44.

¹²³⁹ Shehata, *a.g.e.*, ss. 503-504.

¹²⁴⁰ Richard J. Dumbrell, *The Archaeomusicology of the Ancient Near East*, Trafford Publishing, New York, 2005, s. 406.

çıkmasında etkili olduğu söylenebilir.

Mezopotamya’da öne çıkan önemli bir diğer unsur, çeşitli konularla ilgili olan ağıtlardır. Bu ağıtların işlevi, sadece ölümlerin ardından üzüntü belirtmek veya acıyı yatıştırmak değildi. Tanrıların ilgisini insanın ıstırabına yoğunlaştırdığına inanılan ağıtların, insanın refahı ve toprağın verimliliği üzerinde etkili olduğu düşünülmekteydi. Rahiplerin temel malzemesi olan ağıtlar ve yakarışlar, bir edebi tür olarak Mezopotamya literatüründe yer almaktadır. Ağıt geleneğinin köklerinin yazı öncesi dönemlere uzandığı ve bu dönemlerde sözlü gelenek olarak varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Sümerlerin ağıt ve yakarış metinleri ile Tanah’ın *Ağıtlar Kitabı*’nın üslup ve içerik (şehrin yıkılışına yapılan ağıtlar gibi) olarak benzer öğeleri taşımaları, bu metinlerin aynı sözlü ağıt geleneğine dayandığını düşündürmektedir.¹²⁴¹

Eski Babil Döneminden Yeni Asur Dönemine kadar Mezopotamya’nın ağıt ve yakarış geleneğinde *balağ*, *eršemma* ve *eršahunga* türleri görülmektedir.¹²⁴² Farklı karakteristik özelliklere sahip olan *balağ* ve *eršamma*, belirli konularla (şehrin veya tapınağın tahrip edilmesi ve önemli şahsiyetlerin ölümü veya gidişi gibi) ilgili olarak ağıt yakılmasına dayanmaktadır.¹²⁴³ *Balağ*, hem müzik enstrümanı hem de türü olarak ifade edilmektedir.¹²⁴⁴ *Balağ* ve *eršemma* türleri, kötülüklerden koruyucu (apotropaik) bir işleve sahip olmuştur. Bu iki türün cenazelerde kullanıldığını gösteren kanıtlar bulunmakla birlikte, onların genellikle

¹²⁴¹ Mary R. Bachvarova, “Sumerian Gala Priests and Eastern Mediterranean Returning Gods: Tragic Lamentation in Cross- Cultural Perspective”, *Lament: Studies in the Ancient Mediterranean and Beyond*, (Ed. Ann Suter), Oxford University Press, Oxford vd., 2008, ss. 18-20.

¹²⁴² Bachvarova, *a.g.e.*, s. 21.

¹²⁴³ Paul Delnero, “Texts and Performance: The Materiality and Function of the Sumerian Liturgical Corpus”, *Texts and Contexts: The Circulation and Transmission of Cuneiform Texts in Social Space*, (Ed. Paul Delnero ve Jacob Lauinger), De Gruyter Publishing, Boston ve Berlin, 2015, ss. 93-94.

¹²⁴⁴ Evelyn E. R. Kutzer, *The Socio-Cultural Value and Function of Music: On Musical Instruments and Their Performances in Mesopotamia of the 3.rd Millennium BCE From an Archaeological, Iconographical and Philological Perspective*, Leiden Univesitesi Arkeoloji Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Munich, 2017, s. 98.

tapınak ritüellerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Üçüncü tür olan *eršahunga*, genellikle bir tanrıya yapılan kişisel yakarışları ve istekleri içermektedir.¹²⁴⁵

Bu tasnifin yanında Mezopotamya'nın geç dönem literatürü için methiye ve mersiye biçiminde ikili bir sınıflandırmaya gidildiğini görmek mümkündür. Övgü literatürü olarak methiye, tanrılar, tapınaklar ve tanrılaştırılan krallar ve kişiler için yazılmış övgüleri içermektedir. Bunun yanında bu türün içerisinde destanlar, mitler ve tartışmalar yer almaktadır. Ağıt literatürü olarak mersiye ise yeraltı dünyasına mahkûm olan tanrılar, ölmüş krallar, tahrip edilen bir tapınak veya şehir ve kaybedilen sevilen kişiler için yazılmış ve özlem duygusu ile hatıraları içeren metinlerdir.¹²⁴⁶

Tapınak yapılanması içerisinde müzisyen ve ağıtçı rahipler, önemli bir sınıf olarak dikkat çekmektedir. Bu sınıfın içerisinde hem müzisyen hem de şarkıcı olan *nāru(m)* (Sümerce *lu.nar*) rahipleri ile ağıtçı *gala* rahibi yer almaktadır.¹²⁴⁷ Öne çıkan bu iki unvanlı rahipten birincisi, saray ve tapınaklarda müzisyenlik yapan *nāru*'dır. Genellikle telli müzik aletleri çalan *nāru*, aynı zamanda şarkı söylemektedir. Metinlerde geçen *nar lugal* ifadesi kralın müzisyeni veya ozanı anlamına gelmekte ve bu kişi, kralı ve onun icraatlarını yücelten şarkılar söylemektedir.¹²⁴⁸ Belgelerde bu unvanlı rahibin, profesyonel bir müzisyen olarak diğer rahiplere göre daha çok öne çıktığı görülmektedir.¹²⁴⁹

Kabti ilani-Marduk'un yazmış olduğu *Erra'nın Şiiri*, tabletlere yazılmasının yanında sözlü olarak aktarılmıştır. Şiirdeki "*nāru ša išarrahu*" ifadesinden, şiirin bu unvanlı rahip tarafından söylendiği anlaşılmaktadır. Bu şekilde şiirlerin ve destanların tapınaklarda

¹²⁴⁵ Bachvarova, *a.g.e.*, s. 21.

¹²⁴⁶ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 29.

¹²⁴⁷ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 265.

¹²⁴⁸ Shehata, *a.g.e.*, s. 504.

¹²⁴⁹ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 265.

okunması hem bunların sözlü olarak aktarılmasını hem de bu işler için uzmanlaşmış bir sınıfının ve bir uzmanlaşma alanının oluşmasını sağlamıştır.¹²⁵⁰

Müzik ve ağıt ile ilgili olarak öne çıkan ikinci rahip sınıfı, *gala* (Akadca *kalû*) olarak adlandırılan gruptur.¹²⁵¹ *Kalû* rahip unvanı, Eski Babil Döneminden itibaren metinlerde görülmektedir ve Samiler, bu unvanı tapınak şarkıcısı için kullanılmıştır.¹²⁵² *Gala* rahibine atıf yapan en eski metin Lagaş kralı Gudea dönemine aittir ve bu metinde *gala* rahibinin mezarlıkta ağıt yaktığı anlaşılmaktadır.¹²⁵³ Erken dönemlerde lir kullandıkları anlaşılan *gala* rahipleri, genellikle vürmalı müzik aletlerini tercih etmişlerdir.¹²⁵⁴

Sümerlerde *gala* rahipleri, tapınak bünyesindeki ritüellerin bir parçası olarak gerçekleştirilen matem merasimlerinde istihdam edilen ve yüksek statülü cenaze törenlerine ağıt yakmaya çağrılan uzman kişilerdi. Bu kişiler sözcük listelerinde ve tapınak metinlerinde, müzisyenler ve şarkıcılar ile birlikte gruplandırılmakta ve aynı kategoriye konulmaktadır. Erken dönem metinlerinde bu rahipleri, ağıt yakan kadınlar ile görmek mümkündür.¹²⁵⁵

“Matem rahibi (*kalû*) ve *abru* rahiplerinden oluşan topluluk, ay tutulması ile gelmesi muhtemel tehlikeleri önlemek için *balağ* eşliğinde ritüel yapmaya hazırlar.”, “Güneş battıktan sonra Ebabbar tapınağının matem rahipleri (*kalû*), *lilissu* davulunu hazırladılar ve ay tutulmasını haber verdiler.” ve “Matem rahiplerinden biri (*kalû*), *halhallatu* adlı davul eşliğinde *ersemma*’yı Enlil için söyledi.” gibi metinlerde *kalû*, matem rahibi veya ağıt söyleyen rahip olarak ifade edilmektedir.¹²⁵⁶ Kızgın tanrıları dini şiirler ile yatıştıran *kalû*

¹²⁵⁰ Bodi (1991), *a.g.e.*, s. 58.

¹²⁵¹ Shehata, *a.g.e.*, s. 504.

¹²⁵² Dumbrill, *a.g.e.*, s. 421.

¹²⁵³ Bachvarova, *a.g.e.*, s. 20.

¹²⁵⁴ Shehata, *a.g.e.*, s. 504.

¹²⁵⁵ Bachvarova, *a.g.e.*, s. 20.

¹²⁵⁶ Dumbrill, *a.g.e.*, s. 421.

rahipleri, belirli zamanlarda tanrılara sunular yapmakta ve tapınağın onarım işlerini gerçekleştirmektedir. Bunun yanında *balaggu* gibi bazı vurmali müzik enstrümanları eşliğinde kutsal ağıtları söylemişlerdir. Bu ağıtlar, aynı zamanda *kalû* rahiplerinin efendisi olan tanrı Lumha'ya ithaf edilmekteydi.¹²⁵⁷

Gala müzisyen rahibinin hem fiziksel özellikleri hem de cinsel kimliği üzerinde belirsizlikler ve farklı görüşler bulunmaktadır. Hem görsel hem de metinlere dayanan kanıtlar, *gala*'nın kendine özgü bir cinsel kimliği olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu müzisyenin, üçüncü bir cinsiyete sahip olduğu ve bu özelliği sayesinde insanlar ile tanrılar dünyası arasında bir arabulucu olduğu düşünülmektedir. Bu düşünceye göre *gala*, cinsiyet sınırlamasına maruz kalmadan insanların mesajlarını tanrılara ulaştırabilir ve onların kızgınlıklarını yatıştırabilirdi. Metinlerde genellikle *gala*, sadece belirsiz cinsel kimliği ile değil aynı zamanda saygın bir rahip kişiliği ile tasvir edilmektedir.¹²⁵⁸

Sümercenin *emeğir* ve *emesal* olmak üzere iki farklı lehçesinin bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan *emeğir*, standart literatür Sümercesi olarak ifade edilmektedir. Diğer lehçe *emesal* ise genellikle ritüel metinlerinde kullanılmıştır. Bu lehçenin (*emesal*) öncelikle *gala* ağıt rahipleri tarafından kullanıldığı görülmektedir. Bu rahiplerin dini metinlerinde ve tanrıya yönelik yakarışlarında bu lehçe öne çıkmaktadır. Okuma yazma bilen rahipler, çoğunlukla *emesal* lehçesini tercih etmişlerdir.¹²⁵⁹ Mezopotamya'da *gala* rahiplerinin, kadın ağzı olarak adlandırılan *emesal* lehçesi ile ağıt yakmış olmaları dikkat çekicidir. Yakındoğu'nun bazı bölgelerinde ve Anadolu'da ağıtların kadınsı bir üslup ile sergilendiğini görmek mümkündür. Mezopotamya'da kadınsı üslup ile ağıt yakmanın,

¹²⁵⁷ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 150.

¹²⁵⁸ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 265.

¹²⁵⁹ Michalowski (2008), *a.g.e.*, s. 23.

tanrıların gazabını yatıştırmada etkili olduğuna inanılmaktaydı ve erkek rahipler bundan dolayı ağıt yakarken *emesal* ağzını tercih etmişlerdir. *Emesal* ağzı ile bestelenmiş olan ağıt ve yakarış metinleri, MÖ.19. yüzyıldan MÖ. 6. yüzyıla kadar görülmektedir.¹²⁶⁰

Hem *gala* hem de *nāru* müzisyen rahipleri, mitolojik metinlerde geçmektedir. Özellikle bu rahiplerin kökeni ve yaratılışını ifade eden metinlerde, *gala* müzisyen rahibinin Enki tarafından tanrıça İnanna'yı yatıştırmak için ve *nāru* müzisyen rahibinin tesadüfen yaratıldığı belirtilmektedir. *Enki ile Ninmaḥ* adlı mitolojik metinde, insanlığın yaratılışının kutlandığı bir ziyafette tanrı Enki ile tanrıça Ninmaḥ'ın bir yaratma mücadelesine giriştikleri anlatılmaktadır. Burada Ninmaḥ'ın yarattığı engelli insanları, Enki yeniden tasarlayarak onların topluma uyum sağlamalarına yardımcı olur. Örneğin, Ninmaḥ'ın gözleri açık ama ışığı geri çeviren (görme engelli) insan yaratması üzerine Enki'nin bu insana musiki sanatını kralın huzurunda icra etme yeteneğini ve kaderini verdiği ifade edilmektedir.¹²⁶¹

Söz konusu alanda *nāru* ve *gala* unvanları dışında farklı unvanlı rahipler metinlerde geçmektedir. *Kurgarru* (*kurgiru* veya *kurgaru* olarak da ifade edilmektedir), genel olarak kült oyuncusu, dansçısı ve müzisyeni olarak tanımlanmaktadır. Metinlerde *kurgarru*'ların erkek veya kadın olarak belirtilmemesi, onların kadın kılığında sanatlarını icra eden erkekler olabileceğini düşündürmektedir.¹²⁶² MÖ. 2600'lere tarihlenen ve *Keš Tapınağı Dini Şiiri* olarak adlandırılan metnin 114. satırında, “*pašeš* rahipleri davulları çaldılar, güçlü bir şekilde söylediler, boğanın boynuzunu gürleme¹²⁶³ sesi için kullanırlar, davul tokmakları gümbür

¹²⁶⁰ Bachvarova, *a.g.e.*, ss. 19-20.

¹²⁶¹ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 265.

¹²⁶² Oppenheim vd. (2008), *a.g.e.*, ss. 557-559.

¹²⁶³ Yahudilikte *şofar* olarak adlandırılan, boynuzdan yapılmış olan ve ibadetlerde kullanılan üflemleri bir çalgının bulunduğu bilinmektedir (Bkz., Adam (2017), *a.g.e.*, s. 103.).

gümbür ses çıkarır...” ifadeleri görülmektedir.¹²⁶⁴ Bu metinde *pašeš* unvanlı rahipler, bu alanda öne çıkmaktadır.

Mezopotamya’da kullanılan müzik aletlerinden özellikle lir ve arp öne çıkmaktadır. Genellikle en fazla üç tele sahip olan arp enstrümanının, MÖ. 3100’lere tarihlenen tabletlerin üzerinde tasvirleri bulunmaktadır. Arplar ile birlikte lirlerin tasvirleri, MÖ.3. bin yılın erken dönemlerine tarihlendirilmektedir.¹²⁶⁵ Ur kral mezarlarından çıkartılan ve III. Ur Dönemine tarihlenen boğa başlı lir, tarihin en eski telli enstrümanlarından biridir.¹²⁶⁶

MÖ. 24. yüzyılda *lavta* (ud’a benzeyen bir müzik aleti) olarak adlandırılan müzik aleti Mezopotamya’da görülmeye başlamıştır. Akadların etkisi ile öne çıkan *lavta* müzik aleti, genellikle dini törenlerde kullanılmaktaydı. Kaynaklarda üflemeli çalgıların (flüt, düdük, ikili obua, boru ve trompet gibi) tasvirleri oldukça azdır. Kamıştan yapılan üflemeli çalgılar, çoban tanrı Dumuzi ile özdeşleştirilir ve genellikle cenaze merasimlerinde ve matemlerde yapılan ağıtlarda kullanılırdı. Bu kullanımda mitolojinin etkili olduğu düşünülmektedir. MÖ. 3. bin yılın bitimine doğru Ur ve Lagaş kentlerinde görülmeye başlayan davul gibi vurmali çalgıların, tanrılar için yapılan kurban sunularında ve yakarışların yapıldığı dini törenlerde kullanıldığı görülmektedir. Vurmali çalgıların, tanrıları sakinleştirdiğine ve onların öfkesini yatıştırdığına inanılmaktaydı.¹²⁶⁷

Balağ ve *lilis* ile birlikte Eski Babil Dönemi yıl adlarında geçen *ala* (Akadca *alû*), tanrılara ve tapınak işlerine adanmış bir enstrüman olarak ifade edilmektedir. Çıkardığı ses fırtına ve gök gürültüsü gibi şiddetli ve etkili olduğu belirtilmektedir. Bu davulun kutsal

¹²⁶⁴ John Arthur Smith, *Music in Religious Cults of the Ancient Near East*, Routledge Publishing, London ve New York, 2021, s. 36.

¹²⁶⁵ Shehata, *a.g.e.*, ss. 501-502.

¹²⁶⁶ Bkz. Maude de Schauensee, *Two Lyres from Ur*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology Publishing, Philadelphia, 2002.

¹²⁶⁷ Shehata, *a.g.e.*, ss. 501-502.

olarak tanımlanması ve İnanna'nın Enki'den almış olduğu *me*'lerin listesini sunarken *ala*'dan bahsetmesi, bu enstrümanın önemini göstermektedir.¹²⁶⁸

İnanna ve Ebiḫ adlı mitolojik metinde, tanrıça İnanna'nın *kurgarru* rahiplerine bir hançer ve asa, *gala* rahiplerine *ub* ve *lilis* davulları ve *pilipili* rahiplerine yeni başlık verdiği övgüyle ifade edilmektedir. Bu metinde İnanna, yaptığı ve sahip olduğu şeyleri sayarak övünmektedir. Övündüğü şeyler arasında rahiplerin görevlerini yerine getirdikleri müzik aletleri sayılmaktadır ve bu aletlerin tanrıça tarafından verildiği vurgulanmaktadır.¹²⁶⁹ Müziğin tanrısal kaynaklı olduğu inancının yanında müzisyen rahiplerin sanatlarını icra ettikleri müzik enstrümanlarının tanrısal kaynaklı olduğuna inanıldığı anlaşılmaktadır. Bu inançlar söz konusu rahiplerin işlevini ve önemini öne çıkarmaktadır.

Kaynaklarda müziğin ve ağıtın çok çeşitli alanlarda ve farklı amaçlarla kullanıldığını gösteren örnekler bulunmaktadır. Yeni bir kült heykelinin canlanmasını ifade eden ağız açma ritüeli gerçekleştirildiğinde, kült heykeli tapınakta olmadığı dönemde ve tapınak veya kült heykeli onarıldığı zamanlarda kült ağıtları gerçekleştirilirdi. Özellikle tanrının tapınağının, tasvirinin veya kült heykelinin zarar gördüğü durumlarda, üzüntüyü ifade etmek için ağıtlar yakılırdı. Bunların dışında rahip, rahibe ve önemli yöneticilerin ölmesi ve kötülüğün habercisi olarak ay ve güneş tutulması durumunda yas tutulur ve ağıt yakılırdı.¹²⁷⁰

Babil metinlerinde, bir kült heykelinin onarılma süreci tarif edilmektedir. Tanrının kült heykelinin onarılması için götürüldüğü ve kült heykelinin yerinde olmadığı bu süreçte, belirli ritüeller gerçekleştirilir ve ağıtçı rahip, göğsünü döverek ağıt yakardı. Ağıtçı rahipler

¹²⁶⁸ Kutzer, *a.g.e.*, ss. 54-55.

¹²⁶⁹ Jeremy Black, Graham Cunningham, Eleanor Robson ve Gábor Zólyomi, *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford University Press, Oxford vd., 2004, s. 338.

¹²⁷⁰ Anne Löhnert, "Manipulating the Gods: Lamenting in Context", *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Ed. Karen Radner ve Eleanor Robson), Oxford University Press, Oxford vd., 2011, ss. 412-413.

bu süreçte kült heykelinin yokluğunun verdiği üzüntüyü sergilerdi.¹²⁷¹ Metinlerde, harap olmuş bir tapınağın yeniden inşası için kâhin bazı olumlu işaretler aldıktan sonra müzisyen rahibin gece boyunca beş tanrıya beş sunu gerçekleştirdiği ifade edilmektedir.¹²⁷² Burada müzisyen rahiplerin, hem farklı unvanlı rahiplerle birlikte çalıştığı hem de sunu gerçekleştirdiği görülmektedir.

Özellikle *bēlet zamāri* (şarkının hanımefendisi) olarak nitelenen tanrıça İştâr ile ilgili dini törenlerde şarkının önemli bir yeri olmuştur. Bu tanrıça ile ilgili bazı kült merasimlerinde, tanrıçanın aşklarını anlatan şarkıların sohbet gibi karşılıklı anlatıldığı görülmektedir. *Nanaya* (İştâr'ın bir formu olan tanrıça) *Dini Şiiri* adlı metinde, tanrıçanın heykelinin huzurunda lir, arp, tef, flüt ve obua gibi müzik aletlerini çalan müzisyenlerden bahsedilmektedir.¹²⁷³

Eski Babil Dönemine tarihlenen ve *Enki'nin Nippur Seyahati* olarak adlandırılan şiirsel metinde Enki'nin tapınağı, “Yüce hanende güzel şekilde yankılanır. *Algar*, *balağ*, *algarsurra*, *harhar*, *sabitum*, *miritum* nağmelerle doldururlar. Güzel tınılı *balağ* ile terennümü kuvvetlendiren. Bu enstrümanların hepsi kendine özgü bir biçimde çalar. Enki'nin mukaddes *algar*'ı yalnız olarak ses verir. Yedi tane *tigi* yankılanır...” biçiminde tasvir edilmektedir. Yapılan bu tasvir, tapınağın müzik ile öne çıkarıldığını ve yüceltildiğini göstermektedir. Bu metnin devamında Enki'nin evi (tapınak) için “Yedi tane *tigi* beraber yankılanacak orada. Yakarışlar hep sürecektir orada ve güzel mukaddes şarkılar da...” ifadeleri kullanılmıştır.¹²⁷⁴ Bu örnekler tapınaklar ile müziğin ne kadar iç içe olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

¹²⁷¹ Holloway (2002), *a.g.e.*, s. 284.

¹²⁷² Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 151.

¹²⁷³ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 417.

¹²⁷⁴ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 157-159.

Emar tapınağının yüksek rahibesinin kutsanması için yapılan ritüeli tasvir eden metinde, yüksek rahibenin başının tıraş edilmesi anlatılmaktadır. Metinde ritüelin ikinci gününde fırtına tanrısının tapınağına bir öküz ve altı koyun götürüldüğü, rahibenin şarkıcıların arkasında yürüyerek fırtına tanrısının tapınağına gittiği ve tapınağın avlusunun kapısında yüksek rahibenin tıraş edildiği ifade edilmektedir.¹²⁷⁵ Burada kutsama ritüellerinde şarkıcıların rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Mezopotamya’da ay tutulmasının, kral ve toplum üzerinde olumsuz bir etki oluşturabileceği ve bu olumsuzluğun ritüeller aracılığı ile etkisiz hale geleceği inancı bulunmaktaydı. Bu ritüellerde davul, en önemli rolü oynamaktaydı. Burada amaç, ağıtlara eşlik eden şiddetli ve yoğun gürültü ile ayın tamamen veya kısmen gizlenmesiyle serbest kalan kötü güçleri uzaklaştırmaktır.¹²⁷⁶

Kalû rahiplerini, afet, felaket ve düşman saldırısı gibi kötü olayların belirtilerinin ortaya çıktığı durumlarda görmek mümkündür. Bir yer sarsıntısı olduğu zaman, *kalû* rahipleri kral için arınma ritüeli gerçekleştirir ve geceye kadar belirli tanrı ve tanrıçalara sunular yapardı. Bu rahiplerin sabah vakti yaptıkları sunular, tanrı An, Enlil ve Ea içindir. Daha sonra tıraş edilen kralın kılları, *lahan-sahar* adlı bir vazoya yerleştirilir ve düşmanın veya yaklaşan tehlikenin önünde dökülürdü. Bunun yanında *kalu* rahipleri *ershemma*’yı ve bazı ağıtları söylerlerdi. Bu ritüellerin, tehlikenin krala yaklaşmaması için yapıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁷⁷ Babil kayıtlarında, ay ve güneş tutulması süresince gerçekleştirilen ritüeller anlatılmaktadır. Tutulmalarda *kalû* rahiplerinin, standart bazı ritüelleri

¹²⁷⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 44.

¹²⁷⁶ Murphy, *a.g.e.*, s. 251.

¹²⁷⁷ Delaporte (2013), *a.g.e.*, s. 151.

gerçekleştirme geleneği bulunmaktaydı.¹²⁷⁸

Fransız botanikçi Caillou de Michaux, Dicle nehrinde bulduğu siyah bazalt taşı 1800 yılında Paris’e götürür. Michaux’un bulduğu bu taş, Babillilerin sınır taşı (kudurru) olup Avrupa’ya götürülen ilk Babil eserlerinden biridir. *Michaux Taşı* olarak adlandırılan bu anıtın üzerindeki metin, 1802 yılında A.J. Millin tarafından yayınlanmıştır.¹²⁷⁹ Bu metinde, yas tutan kadınların tapınağa giderek bir ayine katıldıkları ve burada kadınların rahipler tarafından teselli edildiği yazılmaktadır. Söz konusu metnin çevirisi şöyledir:

“Ölüm tanrısı tapınağının rahibi, yas kıyafetleri giymiş kadınlara hitap eder ve ölmüş akrabalarının mezarlarının yakınında tüm silahların anıldığı gün acılarını ifade etmek için toplanırlar [...] ‘Kadınların zayıf olduğunu unutmamalısınız. Çoğu zaman kendi hatalarınıza karşı kör olursunuz. Söylediklerimize uyulması için, inancımızın öğrettiği ahlakı size ciddiyetle tavsiye ediyoruz. Size ciddi bir sorumluluk yüklediğimizde ve onu tam anlamıyla yerine getirdiğiniz takdirde, size mutluluğu garanti ediyoruz.’ ”¹²⁸⁰

Urukagina’nın krallığının ikinci yılında Lugalanda’nın eşi Baragnamtara ölür. Bunun üzerine düzenlenen cenaze merasimine altı yüzün üzerinde ağıtçı rahip ve yas tutan rahibe katılır.¹²⁸¹ Buradan önemli kişilerin cenaze merasimlerine çok sayıda ağıtçı rahibin katıldığı görülmektedir.

Mezopotamya’da özellikle Mari kentinin müzisyenlerinin tanındığı ve öne çıktığı görülmektedir. Mari kralı İblul-il’in baş müzisyeni olan Ur-Nanşe’nin, dönemin ünlü

¹²⁷⁸ Paul-Alain Beaulieu and John P. Britton, “Rituals for an Eclipse Possibility in the 8th Year of Cyrus”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 46, 1994, ss. 77-78.

¹²⁷⁹ William J. Hinke, *A New Boundary Stone of Nebuchadrezzr I: From Nippur*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2017, s. 1.

¹²⁸⁰ Cecile Michel, “Cuneiform Fakes: A Long History”, *Fakes and Forgeries of Written Artefacts from Ancient Mesopotamia to Modern China*, (Ed. Michael Friedrich Harunaga Isaacson Jörg B. Quenzer), De Gruyter Publishing, Cilt 20, Berlin ve Boston, 2020, s. 41.

¹²⁸¹ Potts, *a.g.e.*, s. 227.

müzişyeni olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁸² Bir kentin müzişyenleri ile öne çıkması, o kentin güçlü müzik kültürünü ve geleneğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Buradan müziğin ve ağıtın, tapınaklarda, ritüellerde, kutlamalarda, merasimlerde ve özel durumlarda (ay ve güneş tutulması gibi) önemli bir yere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumun oluşmasında müzişyen ve ağıtçı rahiplerin önemli rol oynadığı metinlerde geçen örneklerden anlaşılmaktadır.

2.7.1.7. Ritüel Yönetme

Mezopotamya’da rahiplerin önemli bir işlevi hem tapınak bünyesinde hem de tapınak dışında ritüel yönetmektir. Burada ritüel kavramı, kült hizmeti, sunu, cenaze uygulamaları, özel durumlarda ve zamanlarda yapılan dini uygulamalar, kutsama, arındırma, ruh kovma, kutlama ve tören gibi bütün dini uygulamaları içine alacak şekilde kullanılacaktır. Günümüzde bu kavramlar arasındaki ayrım ve sınırlar belirgindir. Bununla birlikte Mezopotamya’da böyle açık bir ayrımın olmadığı söylenebilir. Tanrının kült heykeline özel bir günde (Yeni Yıl ve kralın taç giyme töreni gibi) ritüeller eşliğinde yapılan sunuyu içeren bir uygulama, sunu, ritüel ve kutlama gibi üç kavram ile bağlantılıdır. Bundan dolayı birbiri ile iç içe geçmiş ve sıkı ilişki içinde olan bu kavramlar, ritüel çatı kavramı üzerinden ifade edilecektir.

Rahibin temel görevi, ritüeller aracılığı ile tanrıların ihtiyaçlarını karşılayarak onlara hizmet etmektir. Tapınakta günlük olarak yapılan ritüeller, kült tasviri üzerinden tanrının beslenmesine ve bakımına dayanmaktadır.¹²⁸³ Bunları yerine getiren ve kült işlerinde uzmanlaşmış görevliler, en üretken rahip sınıfı olarak nitelendirilmektedir.¹²⁸⁴

¹²⁸² Lorna Oakes, *Passport to The Past: Mesopotamia*, The Rosen Publishing, New York, 2009, s. 24.

¹²⁸³ Wallenfels ve Sasson (Cilt 4), *a.g.e.*, s. 14.

¹²⁸⁴ Westenholz (2013), *a.g.e.*, ss. 262-263.

Sunu biçimindeki bazı ritüellerde, yiyecekler ile tanrının kült heykeli baş başa bırakılır ve hiçbir rahibin bunu seyretmesine izin verilmezdi. Bunun için yiyeceklerin bulunduğu masa ve tanrı heykeli keten perdelerle örtülürdü. Yemekler tanrılar tarafından yendiğinde örtüler açılır ve ardından tanrının ellerinin yıkanması için tekrar örtülürdü. Uruk kentinde bulunan bir metinde, tapınak için bir günde beş yüz kg ekmek, kırk koyun, iki boğa, bir öküz, sekiz kuzu, yetmiş kanatlı hayvan, dört domuz, üç deve kuşu yumurtası, elli dört kap içki ve çeşitli kuru yemişler listelenmiştir.¹²⁸⁵

Tanrı heykellerinin önüne konulan yiyecek ve içeceklerin miktarında azalmama olması, onların bu yiyecekleri nasıl tükettiği sorusuna zemin hazırlamaktadır. Tanrıların yiyeceklerini koklayarak tükettikleri inancı, bu sorunu çözmüş gibi görünüyor. Orta Asur Döneminde yiyeceklerin tanrılar tarafından koklanarak yenilmesinden sonra kalan yiyecekler rahipler ve yöneticiler arasında hiyerarşik sıralamalarına göre paylaştırılmaktaydı.¹²⁸⁶ Tanrının sunulan şeyleri koklaması, Yakındoğu'da İsrail tanrısı için de ifade edilmektedir.¹²⁸⁷

Ur kentinin yıkılışı üzerine yazılan ağıt metninde, tapınağın ritüel uygulamaları ve rahipler hakkında şu ifadeler kullanılmıştır:

“*Gudu* rahibi eski heyecanı ile yoluna devam edemiyor; duyguların nasıl da değişti? Ur'un tapınağı rüzgâra teslim, şimdi nasıl büyüyüp gelişeceksin? Onun *entu* rahibesi artık *gipar*'da yaşamıyor, şimdi nasıl büyüyüp gelişeceksin? Temizliğe önem veren *uzga* rahibi senin için artık arınma yapmıyor. Baba Nanna, senin *işib* rahibin artık *eşda* ritüel çanağını senin için tutmuyor. Senin *lumah* rahibin, senin kutsal *giguna* tapınağında artık ketenle örtünmüyor. Ekişnuğal'da şehvetli bir şekilde seçilmiş olan güvenilir *entu* rahiben,

¹²⁸⁵ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 185.

¹²⁸⁶ Radner (2018), *a.g.e.*, s. 10.

¹²⁸⁷ Bkz. Levililer 3:16.

tapınaktan *gipar*'a doğru artık sevinçle ilerlemiyor. Senin festival evindeki *aua* rahiplerin artık kutlama yapmıyor. Gönülleri şenlendiren ne *šem* ve *ala* davulları ne de *tigi* artık çalmıyor.”¹²⁸⁸ Bu örnekte bir kentin yıkılışı rahiplerin faaliyetleri üzerinden anlatılarak, rahiplerin yaptıkları ritüellerin önemi vurgulanmaktadır. Bunun yanında rahiplerin gerçekleştirdiği ritüellerin olmadığı bir şehre, harabe gözüyle bakıldığı anlaşılmaktadır.

Tanrı Enlil'i överek yücelten metinde Enlil'in evi (tapınağı), “Onun evinin *en* rahibi bir kahindir. Onun *lagar* rahibi kutsama işinde gerçekten mükemmeldir... Onun *nueš* rahibi kutsal kadeh ritüelinde mükemmeldir...” biçiminde ifade edilmektedir.¹²⁸⁹ Bu metinden bir tanrının tapınağındaki rahiplerin ritüel gerçekleştirme konusunda iyi olmaları hem tanrı hem de tapınak için bir övünç kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Nippur'da yaşayan bir rahibin Asur kralı Assurbanipal'e yazdığı mektup şöyledir:

“(Yalnızca) Metinlerde geçen (ritüeller) bizim ritüellerimizdir. Atalarımız tarafından uygulanan bu ritüeller kralın ihtiyaçlarını karşılıyor. Yüz, (hatta) bin (çeşit ritüel) vardır ki, bunlar bana göre kralın arınması için uygundur. Fakat bu (yeni) ritüeller ne bizim ritüel geleneğimizde ne de metinlerimizde bulunmamaktadır.”¹²⁹⁰ Buradan Mezopotamya'da oturmuş bir ritüel geleneğinin bulunduğu ve bu geleneğin dışındaki farklı ritüel uygulamalarına sıcak bakılmadığı anlaşılmaktadır.

Asur kentinde ortaya çıkartılan ve MÖ. 7. yüzyıla tarihlenen bir ritüel metni şöyledir:

“Boğayı tanrı Lumha'nın önüne koyacaksın ve...Boğayı keseceksin ve onun kalbini selvi bitkisi ile tanrı Lumha'nın önünde (yakacaksın). (Ateş üzerine biraz selvi) koyacak ve bira libasyonu yapacaksın. *Kalû* rahibi (boğanın) kafasını ayıracak...*Kalû* rahibi boğanın

¹²⁸⁸ Nili Samet, *a.g.e.*, s. 73.

¹²⁸⁹ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, s. 105.

¹²⁹⁰ Mieroop (2016), *a.g.e.*, s. 19.

başında boynu bükük bir vaziyette *muluna* adlı derlemeyi üç kez okuyacak. Ayrıca şu sözleri üç defa tekrarlayacak: ‘Burada yapılanlar benim değil tanrıların eylemleridir. Bu eylemleri yapan (gerçekte) ben değilim.’. Sonra suyu uzaklaştırıp perdeyi açacaksın...”¹²⁹¹

Kalhu’da bulunan ve Yeni Asur dönemine ait bir metinde,¹²⁹² mezar inşası ritüeli anlatılmaktadır. Bazı yerleri tahrip olduğu için tam olarak okunamayan tablette, bu ritüele *mašmašu* rahibi ile mezarı inşa eden kişinin katıldığı anlaşılmaktadır. Bu ritüelde rahibin tanrılara sunular (bal, tereyağı gibi) yaptığı ve mezarı kötü ruhlardan korumak için kutsadığı ifade edilmektedir.¹²⁹³

MÖ. 12. yüzyıla ve kral I. Aşurdan dönemine tarihlenen yüz civarındaki tablet, *mašmašu* rahibinin gerçekleştirdiği bazı arınma ritüelleri hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu tabletlerden Orta Asur Döneminde kralın eşlerinin adet dönemlerinde günahın veya kirlenmenin olduğu anlayışının¹²⁹⁴, arınma rahibi *mašmašu*’nun bu günahı veya kirlenmeyi ortadan kaldırmak için düzenli olarak arınma ritüellerini yapmasına zemin hazırladığı anlaşılmaktadır. Bu arınma ritüellerinde koç veya boğa kurban edildiği görülmektedir.¹²⁹⁵ Bu arınma ritüellerinin, saray kadınlarının adet dönemlerinden kaynaklandığına inanılan günahın veya kirliliğin yol açacağı tehlikeleri önlediğine inanılmaktaydı. Buradan *mašmašu* rahiplerinin arınma ritüelleri ile sadece günah veya kirliliği ortadan kaldırmadığı, aynı zamanda sarayın ve ülkenin güvenliğini sağlamada önemli rol oynadığı görülmektedir.

Tanrıça İştar için yapılan kutlamaların ve *kispum* ritüelinin anlatıldığı metinde, dolunay zamanında rahiplerin eşek kurban etmek için dairesel bir ritüel alanı hazırladıkları

¹²⁹¹ Dumbrill, *a.g.e.*, ss. 423-424.

¹²⁹² Bu metin CDLI’de P363577 numarası ile kayıtlıdır. Bkz. <https://cdli.ucla.edu/>, ET. 15.09.2021.

¹²⁹³ http://oracc.museum.upenn.edu/cams/gkab/pager#cams/gkab:P363577_project-en.6, ET. 01.05.2022.

¹²⁹⁴ Adet gören kadının kirliliği olduğu inancı Tevrat’ta ifade edilmektedir (Bkz. Levililer 15:19). Kuran’da ise adet durumunun sıkıntılı ve temiz olmayan bir durum olduğu belirtilmektedir (Bkz. Bakara 222).

¹²⁹⁵ Sever, *a.g.e.*, ss. 71-72.

ifade edilmektedir.¹²⁹⁶ Hayvan sunularında belirli dini ve büyüü sözler eşliğinde hayvanın boğazını kesen rahip, hayvanın kanının bir libasyon ritüeli gibi dökülmesini sağlamaktadır.¹²⁹⁷ Bu örnekler, Mezopotamya’da kanlı kurbanın bazı ritüellerin bir parçası olarak gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Tanrının yeni kült heykelinin aktifleştirilmesinde, bazı ritüeller yapılmaktaydı. Bunlar ağız yıkama (*mīs pī*) ve ağız açma (*pīt pī*) ritüelleridir ve bu ritüellerde buhurdanlık, meşale ve kutsal su leğeni (*egubbū*) kullanılmaktaydı. Bu ağız açma ve yıkama ritüellerinden sonra rahip doğrudan tanrının kült heykeli ile konuşur.¹²⁹⁸ Bu ritüeli tasvir eden bir metinde, *apkallu* ve *abriqqu* rahiplerinin bal, tereyağı, sedir ve selvi ile iki tekrar olmak üzere yedi kez ağız açma ritüelini gerçekleştirdiği belirtilmektedir. Metinlerden, bu ritüellerde büyücü, arındırıcı ve ağıtçı rahiplerin rollerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.¹²⁹⁹ Burada kült heykelinin aktifleştirilmesinde önemli rol oynayan rahipler, aynı zamanda kült heykelinin (ve dolayısıyla tanrının) ilk muhatabı olma ayrıcalığına sahip olmuştur.

Rahipler, kral ile ilgili ritüellerde önemli rol oynamıştır. Asurbanipal kütüphanesinden elde edilen bir ritüel metninde rahibin, kralı kutsal yağla yağlanması anlatılmaktadır. Söz konusu metin, “Sen (rahip) kuzu keseceksin ve krala (onun kanını? veya yağını?) süreceksin. Kralı bu şekilde arındırıp temizledikten sonra onu kapının dışına göndereceksin. Sarayı *hulduppu* keçisi, ateşte pişirilmiş bir keçi, canlı bir koyun, büyük bir öküz derisi ve tohumluk mısır ile arındırdıktan sonra rahip, Ninurta’nın suyu ile mesh edecek. O (rahip) yağı ve tereyağını balla karıştırarak, kendini mesh edecek, koyu renkli giysiler

¹²⁹⁶ Ristvet, *a.g.e.*, s. 93.

¹²⁹⁷ Seton Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia: From the Old Stone Age to the Persian Conquest*, Thames and Hudson Publishing, Revised Edition, New York, 1984, s. 44.

¹²⁹⁸ Hundley, *a.g.e.*, s. 242.

¹²⁹⁹ Walker ve Dick, *a.g.e.*, ss. 98-107.

giyecek ve koyu renkli bir cübbe giyecek.” biçimindedir. Buradaki Ninurta suyunun yağ, tereyağı ve bal karışımı olduğu düşünülmektedir.¹³⁰⁰

Asur kralı Esarhaddon’un, Harran’da tanrı Sin’in ağıtçı rahiplerinin şefinden (*galamāhu*) bazı mektuplar aldığı görülmektedir. Bu mektuplarda ay tanrısı kültü ile bağlantılı olarak bazı kraliyet ritüelleri tasvir edilmektedir. Esarhaddon veya Assurbanipal için yazılmış olan bir mektupta, tanrı Sin’in huzurunda kralın sağlık ve selameti sunusunun (*šulmu*) yapıldığı ifade edilmektedir.¹³⁰¹ Burada rahiplerin, kralı korumak için belirli tanrıların huzurunda ritüeller gerçekleştirdiği ve bunu mektupla krala bildirdiği görülmektedir.

Mezopotamya’da bayram havasında kutlanılan çok sayıda özel gün bulunmaktaydı. Bu günlerde neredeyse bütün şehir halkı, şenliklere ve tanrılar adına düzenlenen ritüellere katılırdı. Yakarışların yapılması, methiyelerde bulunulması, şarkıların söylenmesi, bazı dramatik sahnelerin gösterilmesi ve önemli bazı metinlerin okunması, bu günlerde yapılan etkinliklerdi. Burada özellikle Yeni Yıl kutlamaları öne çıkmaktadır.¹³⁰²

Mitoloji ve ritüel boyutu ile öne çıkan *akitu* (Yeni Yıl) festivali, III. Ur Hanedanlığı Döneminde ve Babil ülkesinde tahıl ekimi ve hasat gibi tarımsal etkinliklerin kutlanmasına dayanmaktadır.¹³⁰³ Yeni Yıl kutlamaları, genellikle Nisan ayının başından itibaren on bir gün olarak kutlanırdı. Kutlamalarda arınma ritüelleri ve yakarış ayinleri gerçekleştirilirdi.¹³⁰⁴ Bu kutlamaların ilk günlerinde Marduk’un krala karşı tutumunun test edilmesi, tapınakta kapalı

¹³⁰⁰ Mariana Giovino, *The Assyrian Sacred Tree: A History of Interpretations*, Academic Press, Göttingen, 2007, s. 82.

¹³⁰¹ Holloway (2002), *a.g.e.*, s. 409.

¹³⁰² Loria, *a.g.e.*, s. 24.

¹³⁰³ Catherine Bell, *Ritual: Perspectives and Dimensions*, Oxford University Press, Oxford vd., 2009, s. 17.

¹³⁰⁴ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 185.

kapılar arkasında ve kral, baş rahip (*ahu rabû*) ve tanrı Marduk arasında gerçekleştirdi.¹³⁰⁵ Genellikle kralında katıldığı bu kutlamalarda başrahip, kralın bütün krallık nişanlarını ve sembollerini kralın üzerinden çıkarırdı. Bu işlemden sonra kralın kült mekanına girmesine izin verilirdi. Kült mekânında başrahip, kralın kulaklarını çekerek ve onu tokatlayarak aşağılardı. Daha sonra Marduk heykelinin huzurunda diz çöken kral, günahsız olduğunu ve Babil ile Borsippa kentlerini gözettiğini ifade ederdi. Ardından *urigallu* rahibinin bir konuşması olurdu ve daha sonra kralın krallık nişanları geri iade edilirdi. Bu iade esnasında başrahip, krala yeniden bir tokat atardı. Tokat sonucunda kralın gözleri yaşarsa, bu Marduk'un memnuniyetinin işareti olarak yorumlanırdı. Bugünün akşamında beyaz bir boğanın sunu olarak kesildiği bir merasim yapıldı ve kral bu merasimde hazır bulunurdu. Metnin bundan sonraki kısmı kayıptır. Farklı metinlerden bundan sonra tapınaktan başlayan, kral ile tanrı Marduk'un el ele tutuşarak katıldığı, kutlama yolu ile İhtar kapısından geçerek devam eden ve şehrin dışındaki *Akitu* evinde son bulan bir geçit töreninin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.¹³⁰⁶ Diğer bir metinde rahip, Marduk heykelinin önünde “yüzünü evin Esagila tapınağına çevir” demektedir. Bu ifade kült heykelinin, tapınağından şehir dışındaki *akitu* evine götürüldüğü biçiminde yorumlanmaktadır.¹³⁰⁷

Yeni Babil Dönemi metinlerine göre kral Nabonidus'un yedinci yılında, kralın Tema¹³⁰⁸, da kaldığı, Yeni Yıl kutlamalarına katılmadığı, Bel (Marduk)'in tapınaktan çıkmadığı ve Nabu'nun Babil'e gitmediği ifade edilmektedir. Bu metinlerde Yeni Yıl

¹³⁰⁵ Waerzeggers, *a.g.e.*, s. 731.

¹³⁰⁶ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 186.

¹³⁰⁷ Amitai Baruchi-Unna, “Genres Meet: Assurbanipal's Prayer in the Inscription Land the Bilingual Communal Lamentations”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, s. 617.

¹³⁰⁸ Tayma olarak da ifade edilen bu yer, Suudi Arabistan'ın kuzeybatısında kalan bir bölgedir. Medine'nin 400 km kuzeyinde yer almaktadır.

kutlamalarının temel unsurlarının gerçekleşmediği vurgulanmakla birlikte, Esagila ve Ezida tapınaklarında ritüellerin gerçekleştirildiği, *urigallu* rahiplerinin libasyon yaptıkları ve tapınağa kutsal su serptikleri anlatılmaktadır.¹³⁰⁹ Burada krala rağmen rahiplerin Yeni Yıl kutlamalarının bazı ritüellerini yerine getirdikleri anlaşılmaktadır.

İnanna ve Enki olarak adlandırılan metinlerde tanrı Enki, İnanna'nın zaferi üzerine mukaddes *gipar* (manastır)'ın kapısında başrahibin günlerce kutlama yapmasını ve Uruk halkına güzel bir yaşam dileğinde bulunmasını istemektedir.¹³¹⁰ Akad Dönemi metinlerinde, Uruk kentinde tanrı An'ın heykelinin yer aldığı geçit töreni tasvir edilmektedir. Bu törende An'ın heykeli Enamenna'dan çıkartılır ve orada bulunan bütün *mašmašu* rahipleri *Šarru ittasā* adlı metni üç defa okur. *Mašmašu* rahipleri okumalarını bitirdikten sonra *urigallu* rahipleri, *mašmašu* rahipleri ve *ērib bīti* rahipleri kült heykelini taşır. Bu tören boyunca *mašmašu*, *ērib biti* ve *urigallu* unvanlı rahiplerin, sıklıkla kutsal kabul edilen bazı metinleri belli bir sayıda ve standartta okudukları ve tanrının kült heykelini kutsadıkları görülmektedir.¹³¹¹

Mezopotamya'da tapınakların onarılması ve yeniden inşası işlemlerinin ritüeller eşliğinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu ritüellerde okunan yakarış metinleri ortaya çıkartılmıştır. Asurbanipal kütüphanesinde ortaya çıkartılan ve MÖ. 1500'lerden sonra yazıldığı düşünülen bir tablette, tapınak inşası sırasında okunacak yakarış metni yer almaktadır.¹³¹² Tapınakla ilgili yapılan işlemler (mahkeme, seremoni ve sözleşme gibi), *bābānu* ve *bītānu* sözcükleri ile ifade edilmekteydi. Burada *bītānu*, ev anlamına gelen *bītu*

¹³⁰⁹ Oppenheim (1969), *a.g.e.*, s. 306.

¹³¹⁰ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 259-280.

¹³¹¹ Abraham Sachs, "Akkadian Rituals", *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (Ed. James B. Pritchard), Princeton University Press, New Jersey, 1969, s. 342.

¹³¹² Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 560-561.

sözcüğü ile bağlantılıdır. Diğer sözcük *bābānu* ise, kapı anlamına gelen *bābu* ile bağlantılıdır ve rahiplerin halka açık törenlerini ifade etmektedir.¹³¹³ Asur kralı Sanherib, Ninova kentine su taşıyan bir kanal yaptırır ve ritüeller ile kanalın açılışını yapmaları için iki rahibi kanalın başına gönderir.¹³¹⁴ Bu örnek, tapınak dışındaki yapıların açılışının rahipler tarafından ritüeller ile yapıldığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Mezopotamya’da rahipler hem metinlerde hem de görsel tasvirlerde ritüel uzmanı olarak öne çıkmaktadır. MÖ. 4. bin yıla tarihlenen mühürler üzerinde yer alan ritüel tasvirlerinde rahibin, tapınağın ve ritüele katılan topluluğun önünde yer alarak ritüeli yönettiği görülmektedir. Rahipleri tapınak önünde ritüel yönetirken gösteren çok sayıda tasvir örneği bulunmaktadır.¹³¹⁵

Asur kralı III. Shalmaneser’in MÖ. 858 ile MÖ.850 yılları arasında gerçekleştirdiği askeri seferlerin tasviri, sedir ağacından yapılmış ve üzerinde bronzdan şeritlerin bulunduğu Balawat Kapısına¹³¹⁶ işlenmiştir. Bu bronz şeritler üzerinde askeri kampların tasvirleri yer almaktadır.¹³¹⁷ Bu şeritlerin birincisinin üst kısmında, Nairi Denizi (Van Gölü) kıyısında gerçekleştirilen bir ritüel sahnesi yer almaktadır. Asurlu iki kişiden biri öküzün ayağını denize atarken diğeri öküzün başını denize doğru çekmektedir. Bu sahnenin kutsal suya öküz sunumu ritüeli olduğu düşünülmektedir. Bu tasvirin sağ kısmında kraliyet sembolü, bazı ritüel ve sunu malzemeleri ve tanrı sembolleri bulunmaktadır. Bu malzemelerin yanında sağda kral ile iki rahip ve bunların ardında müzisyenler ile sunu için hazırlanmış hayvanlar

¹³¹³ Hundley, *a.g.e.*, s. 70.

¹³¹⁴ L. Sprague de Camp, *The Ancient Engineers*, Barnes & Noble Publishing, New York, 1993, ss. 68-69.

¹³¹⁵ Andrea Polcaro, “The Tuleilat al-Ghassul Star Painting: A Hypothesis Regarding a Solar Calendar from the Fourth Millennium B.C.”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, ss. 274-275.

¹³¹⁶ Nimrud kentinin 16 km kuzeydoğusunda yer alan antik Imgur-Enlil şehrinde bulunmaktadır.

¹³¹⁷ Fant ve Reddish, *a.g.e.*, s. 122.

görülmektedir. Bu sahnede kral şarabı yuvarlak çömleğe dökerek libasyon gerçekleştirmekte ve rahipler tabakta ve içki kabında sunuları ve içecekleri taşımaktadırlar.¹³¹⁸

Metinlerde ve tasvirlerde görülen ve rahiplerin merkezde olduğu birçok ritüel örneği bulunmaktadır. Ritüellerin yapılış amacı, biçimi, aşamaları, süresi ve onu yöneten rahiplerin unvanları gibi özellikler, zamana ve bölgeye bağlı olarak değişmekle birlikte rahiplerin bu uygulamaların gerçekleştircisi ve yöneticisi rolü genellikle korunmuştur.

2.7.1.8. Tapınak Yöneticiliği

Erken dönem metinlerinde tapınak idarecileri, rahipler arasından seçilirdi. MÖ. 2500'lere kadar tapınak yöneticisi ile rahip sınıfı arasında bir ayrım yoktu.¹³¹⁹ Genellikle toplumun üst tabakasına mensup ve itibarlı bireyler olan tapınak yöneticileri için *şangu*, *şatammu* ve *rab ša reš āli* unvanları kullanılmaktaydı.¹³²⁰ Genellikle Babil'de ve bazen de Asur'da II. Sargon'a kadar *şatammu* unvanı, tapınağın baş yöneticisini ifade etmiştir.¹³²¹

Asur kralının, tapınağın baş yöneticisi olduğu ve tanrı Aşur'un rahibi (*şangu*) unvanını kullandığı bilinmektedir. Asur'un imparatorluk dönemlerinde tanrı Aşur'un tapınağı, başrahip ile yardımcısı *şangu šani'u* tarafından yönetilmekteydi. Tanrı Aşur'un tapınak yapılanmasının diğer üst düzey yöneticileri, *abarakku*, *mesennu*, *allahhinu* ve *lahhinu* gibi unvanlar ile ifade edilmiştir. Bu yöneticiler, Erbil'deki İştar tapınağı, Calah (Kalhu)'daki Nabu tapınağı, Harran'daki Sin tapınağı metinlerinde ve düzenli olarak yapılan adakların (*ginû*) toplanması ile ilgili metinlerde geçmektedir.¹³²²

¹³¹⁸ Shigeo Yamada, *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859 824 B.C.) Relating to his Campaigns to the West*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2000, ss. 298-299.

¹³¹⁹ Uhlig, *a.g.e.*, s. 156.

¹³²⁰ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 482.

¹³²¹ Holloway (2002), *a.g.e.*, s. 324.

¹³²² Tadmor, *a.g.e.*, s. 109.

2.7.1.9. Tanrının Temsilcisi ve Tanrı ile İnsan Arasında Aracı Olma

Mezopotamya’da rahiplerin, tanrının yeryüzündeki temsilcisi olduğu inancı görülebilmektedir. Kutsal evlilik ritüelinde rahibe, tanrıçanın bedenleşmiş biçimi olarak rol almıştır. Ur kentinde baş rahibenin kullandığı *zirru* sıfatının tanrı Ningal’in bir adı olması, bu düşüncenin bir sonucu olarak görülmektedir.¹³²³ Mitolojik anlatıların ritüel biçimindeki tasvirlerinde, kralın tanrı Marduk’u ve yüksek rahibin tanrı Nabu’yu temsil eden rollerde yer aldığı anlaşılmaktadır.¹³²⁴ Akad kralı Sargon’un kızı yüksek rahibe Enheduanna’nın, Nanna’nın eşi tanrıça Ningal’in vücut bulmuş hali olarak kabul gördüğü ve bu şekilde tanrıya hizmet sunduğu düşünülmektedir.¹³²⁵ Rahiplerin tanrı ile insan arasında aracılık yaptığını gösteren örnekler bulunmaktadır. Bu örneklerin birinde bir rahip, yaptıklarından dolayı pişmanlık duyan biri için tanrıça İştar’a şöyle yakarmaktadır:

“İştar, onun yolunu açacak tek kişi sensin. Yüzünü sana döndüren ve seni arayan bu kişinin yakarışına kulak ver! Günah işlemiş olan bu kişiye merhamet göster! Huzurunda eğilip yüksek sesle yalvarıyor! İşlediği hatalar için kefaretle yakarışını söylüyor...”. Burada rahibin, günah işlemiş birinin bağışlanması ve yaptığı yakarmanın kabul edilmesi için tanrı ile kişi arasında aracı olduğu anlaşılmaktadır.¹³²⁶

Babil ve Asur kaynakları arasında tanrıyı gücendirmiş veya tanrıya karşı sorumluluklarını tam olarak yerine getirmemiş kişiler için yakarış metinlerini içeren tabletler bulunmuştur. Bu tabletlerde rahibin ve günahkâr kişinin, tanrıya birlikte yakarıшта bulunduğu görülmektedir. Bu metinlerde şöyle bir yakarış yer almaktadır:

¹³²³ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 167-169.

¹³²⁴ Livingstone (2007), *a.g.e.*, s. 144.

¹³²⁵ Marian H. Feldman, “Enheduanna”, *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*, (Ed. Bonnie G. Smith), Cilt 1, Oxford University Press, Oxford vd., 2008, s. 178.

¹³²⁶ Jacobsen (2017), *a.g.e.*, ss. 206-207.

“(Rahip:) Bak! orada ıstırap çekerek oturuyor, acı çekerek bağılıyor, içinde sıkıntı var. Çok acı çekiyor ve ağlıyor. Güvercin gibi her daim hüznünlü bir şekilde inliyor. Bağışlayıcı tanrısının huzurunda yabani bir inek gibi göz yaşı döküyor. Sıkıntılı bir biçimde üzüntü ile soluyor. Huzurunda yakarıшта bulunarak yüzünü aşağıda tutuyor. Tanrısına yakınlaşabilmek için gözyaşları döküyor ki, hiçbir şey yakınlaşmasına engel olmasın.”

Rahibin bu sözlerinin ardından tanrısına karşı kusurlu olan kişi, hatalarını itiraf ederek pişmanlığını belirtir. Benzer şekilde rahip ile kişinin tanrı huzurunda birlikte yakarıшта bulunduğunu ve kişinin yakarışının kabul ve etkili olması için rahibin aracı olduğunu gösteren örnekler bulunmaktadır. Bu örneklerde genellikle tanrının yüceltilmesi ve kişinin pişmanlığı öne çıkmaktadır.¹³²⁷

Kralın, tanrının kült tasviri ile teması ve yakınlaşması rahiplerin yardımı ve aracılığı sayesinde olabilmekteydi. Babil’deki Yeni Yıl kutlamalarında kral, Esagila tapınağının yüksek *ērib-bīti* rahibinin önderliğinde tapınağın en özel ve kutsal alanı olan Bel (Marduk)’in huzuruna çıkmaktaydı. Bu tür uygulamalar, rahibin kral ile tanrı arasındaki aracılığını öne çıkarmaktadır. Bu aracılığı gösteren diğer bir örnek, güneş tanrısı (Şamaş) tabletinde yer almaktadır. Bu tabletteki tasvirde Şamaş’ın *ērib-bīti* rahibi, kralın elini tutarak onu tanrı Şamaş’ın yenilenmiş kült tasvirine tanıtmaktadır.¹³²⁸

Babil ve Asur krallıklarına ait silindir mühürlerde, rahip tarafından tanrının huzuruna getirilen kişilerin tasvirleri öne çıkmaktadır. Bu kişilerin genellikle mühür sahibi olduğu ve rahibin, bu kişi ile tanrı arasında aracı olduğu anlaşılmaktadır. Bazı tasvirlerde mühür sahibinin arkasında yer alan kişinin, bazı şeyleri tapınağa taşıdığı görülmektedir. Bu kişi, mühür sahibinin yardımcısıdır ve onun taşıdıkları rahibe verilecek sunulardır. Sunular rahibe

¹³²⁷ King (2019), *a.g.e.*, ss. 167-170.

¹³²⁸ Waerzeggers, *a.g.e.*, s. 737.

takdim edildikten sonra mühür sahibi, tanrı huzuruna rahip tarafından çıkartılmaya hazırdır.¹³²⁹

Mezopotamya’da rahipleri önemli ve etkili kılan birçok unsurun bulunduğu bilinmektedir. Bu unsurlar arasında rahiplerin tanrının temsilcisi ve tanrı ile insanlar arasında aracı olması öne çıkmaktadır. Bundan dolayı işini iyi bilen ve yapan bir rahip, aynı zamanda toplum ve birey ile tanrı arasında iyi ve güçlü bir bağ anlamına gelmekteydi.

2.7.1.10. Ekonomi ve Ticaret ile İlgili İşlevler

Antik toplumlar da ekonominin ve ticaretin, tapınağın ve rahiplerin kontrolü altında olması sıklıkla görülen bir olgudur. Sümerlerde birçok ürünün dağıtımının ve vergilendirilmesinin yapıldığı pazar alanının, tapınak sınırları içerisinde yer alabildiği görülmektedir. Bu durum, ürünlerin rahiplerin kontrolünde olduğu düşüncesine zemin hazırlamıştır.¹³³⁰

Babil’de Marduk rahiplerinin, Esagila tapınağı çevresindeki toprakların büyük bir bölümünün sahibi olduğu ve Babil’in yarısını doğrudan kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Binlerce köleye sahip olabilen rahipler, dönemin ticaret ve çalışma hayatında oldukça etkili figürler olmuşlardır.¹³³¹ Aşağı Diyala bölgesinde yer alan Khafajah¹³³² antik kentinde yapılmış olan arkeolojik kazılarda, Jemdet Nasr dönemine tarihlenen ve tanrı Sin’e atfedilen sıra sıra tapınaklar bulunmuştur. Başlangıçta üç bölümden oluştuğu ve daha sonra iç avluya sahip kapalı bir yapıya dönüştürüldüğü anlaşılan bir tapınakta, iki büyük oval çember duvar ve bu duvarlar arasında kalan bir ev dikkat çekmektedir. Bir rahibe ait olduğu düşünülen bu evin etrafında atölyeler bulunmuştur. Bu durum, tapınak rahibinin yönetiminde bir üretim

¹³²⁹ King (2019), *a.g.e.*, ss. 166-167.

¹³³⁰ Mumford, *a.g.e.*, s. 94.

¹³³¹ Hunt, *a.g.e.*, s. 82.

¹³³² Eşnunna’ya (Tell Asmar) bağlı olan ve Bağdat’ın 11 km doğusunda yer alan antik kent.

merkezinin bulunduğu biçiminde yorumlanmaktadır.¹³³³

Asur krallığında Adad, Aşur, İştar ve İşhara tanrılarının tapınakları, tüccarlar için bir depo işlevi görmüştür.¹³³⁴ Eski Asur Dönemine ait belgelerde, başta tanrı Aşur'un olmak üzere tapınaklarda altının ve gümüşün muhafaza edildiğini gösteren kanıtlar bulunmaktadır.¹³³⁵ Erken döneme ait bir Ur tabletinde, bakır madeni ile takas edilmesi için Magan (günümüz Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman) bölgesine gönderilmek üzere hazırlanmış olan yün, elbise, yağ ve deri gibi ticari malların tapınak görevlisine emanet edildiği görülmektedir.¹³³⁶ Asur'un Anadolu'daki ticaret kolonisi olan Kaneş (Kültepe)'de, kutsal bölge olarak görülen tanrı Aşur'un kapısında yeminlerin ve anlaşmaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu tapınak bölgesi, *kārum* (ticaret bölgesi veya pazar)'un bir parçası haline gelmişti. Metinlerde Adad, Aşur, İştar, Sin ve Şamaş'ın rahiplerinin bu ticaret bölgesindeki rollerinden bahsedilmektedir. Burada Aşur'un bir rahibi olan Mannuba'nın, Anadolu'daki ticaretten elde edilen gümüşün alıcısı ve tanrı Sin'in rahibinin, Anadolu'da satılan kalayın ve tekstil ürünlerinin sağlayıcısı olduğu görülmektedir.¹³³⁷

III. Ur Hanedanlığı Dönemine ait olan, Eski Babil Döneminde kopyalanan ve kral Şu-Sin hakkında bilgi veren bir metnin son kısmında, rahip Babati adında birinin statüsünden bahsedilmektedir. Metinde Şu-Sin'in, kraliyet ailesinin tanrıçaları Belat-şuhnir ve Belat-terraban'ın rahibi olan Babati'yi kraliyet ailesinin üst düzey mali işler sorumlusu olarak atadığı ifade edilmektedir. Bunun yanında metinde rahip Babati, kâtip ve güvenilir bir

¹³³³ Ingolf Thuesen, "Diyala", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997, s. 165.

¹³³⁴ Cecile Michel, "Economy, Society, and Daily Life in the Old Assyrian Period", *A companion to Assyria*, (Ed. Eckart Frahm), Wiley Blackwell Publishing, Malden, 2017, s. 99.

¹³³⁵ Veenhof ve Eidem, *a.g.e.*, s. 104.

¹³³⁶ Uhlig, *a.g.e.*, ss. 166-167.

¹³³⁷ Michel (2017), *a.g.e.*, s. 99.

bürokrat olarak nitelenmektedir.¹³³⁸ Bu örnek bir rahibin kraliyet ailesinin mali işler sorumlusu düzeyine kadar yükselebildiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Eski Asur Dönemi belgelerinde rahipler, genellikle resmi işlemlerin tanığı ve bazen alacaklı olarak görülmektedir. Kayıtlarda o dönemde Anadolu’da yaşayan insanların, Higiša adlı rahibe gümüş, arpa ve bira ekmeği gibi ürünler üzerinden borçlu oldukları anlaşılmaktadır.¹³³⁹ Rahipler, ticari faaliyetlerde şahitlik yapabilmekteydi. MÖ. 6. yüzyıla ait Babil akit tabletinin ön yüzünde akdin konusu yer alırken arka kısmında şahitler isimleri ile ifade edilmektedir. Bu şahitler arasında rahipler ve rahiplerin evlatları öne çıkmaktadır.¹³⁴⁰

Asur kralları III. Tiglath-Pileser ve Esarhaddon dönemlerine ait ve Ninova’da gerçekleştirilen kraliyet mahkemesi kayıtlarında, bazı rahiplerin şahit olarak yazıldığı görülmektedir. Bu kayıtlarda, bir yöneticinin kız kardeşi olan Abi-rahi’nin üç köle satın alma işlemine Silim-ili adlı bir rahibin, Mannu-ki-Arbail’in üzüm bağı satın almasına Nabû-ahu-iddina adlı bir rahibin, Inurta-ila’nın toprak satın almasına Nabu’nun Ninova rahibinin, Marduk-[...] ve Sennacherib-[...] adlı kişilerin köle satın almasına altı tane rahibin (Šamaš-šumu-uşur, Ahu-lamur, Nabû’nun bir rahibi, Unzarhu, Mardî ve Gula-zero-Ibni) şahitlik yaptığı ifade edilmektedir.¹³⁴¹ Ev ve arazi gibi gayrimenkullerin satışı genellikle tapınak görevlilerinin huzurunda yapıldı.¹³⁴² Babil kralı Nabonidus dönemine ait bir sözleşme metninde, “...Şayet malın sahibi teminatı geri ödemez ise, malın sahibi hâkimin huzuruna, yani Saggal tapınağının idarecisi Zirya’nın yanına götürülecek... Zirya karar verecek...”¹³⁴³

¹³³⁸ Michalowski (2011), *a.g.e.*, ss. 152-153.

¹³³⁹ Veenhof ve Eidem, *a.g.e.*, s. 230.

¹³⁴⁰ Budge (2016), *a.g.e.*, s. 130.

¹³⁴¹ Bkz. Theodore Kwasman (Ed.) ve Simo Parpola (Ed.), *Tiglath-Pileser III Through Esarhaddon*, Helsinki University Press, Helsinki, 1991, ss. 14-200.

¹³⁴² Muhammad A. Dandamayev, “State and Temple in Babylonia in the First Millennium B.C.”, *State and Temple Economy in the Ancient Near East*, (Ed. Edward Lipinski), Departement Orientalistiek Publishing, Leuven, 1979, s. 591.

¹³⁴³ Budge (2016), *a.g.e.*, s. 132.

ifadeleri geçmektedir.

Tefeciler arasında rahipleri görmek mümkündür. Bazı malların rahipler tarafından belirli bir faiz oranı ile halka verildiği ve borcunu ödeyemeyenlerin köle olarak esir alındığı görülmektedir.¹³⁴⁴ MÖ. 9. yüzyılın Asur belgelerinden, tapınakların faizle altın ve gümüş gibi değerli madenleri borç olarak verdiği anlaşılmaktadır. Bu rahiplerin, tefeci olarak ifade edildiğini görmek mümkündür. Rahipler bu faizli işlemlerini kral ve tanrılar adına gerçekleştirmektedir.¹³⁴⁵ Ticaretle ilgili belgelerde rahiplerin ismi çok sık görülmektedir. Antik Yakındoğu uzmanı Horst Klengel, bu metinlerde rahiplik unvanını kullanan kişilerin tamamının rahip olmadığını düşünmektedir. Klengel, özellikle zengin ailelerin bu unvanı ayrıcalık ve yarar sağlamak için kullandıklarını ifade etmektedir.¹³⁴⁶ Bununla birlikte metinlerde bu unvanı kullanan kişilerin gerçekte rahiplik yapıp yapmadıklarını ve hangi oranda gerçek rahip olduğunu tespit etmek mümkün görünmemektedir. Söz konusu örnekler, rahiplerin Mezopotamya'nın iktisadi ve ticari hayatında etkili olabildiklerini göstermektedir.

2.7.1.11. Rahiplerin Diğer İşlevleri

Yukarıda tasnif edilen ve öne çıkan işlevler dışında, Mezopotamya'da rahiplerin farklı alanlarda ve arka planda kalan işlevlerinin olduğu metinlerden anlaşılmaktadır. Kral Asurbanipal, Uruk kentinin yöneticisine gönderdiği adamları arasında tanrı Aşur'un *ērib-bīti* rahibi Akkullānu yer almaktaydı. Kralın gönderdiği heyetin yanında, Uruk'un yöneticisinin ve kentin ileri gelenlerinin imzalaması için anlaşma tableti (*tuppi adē*) bulunmaktaydı.¹³⁴⁷ Asurbanipal, Elam'ı ele geçirdikten sonra tanrı Shushinak'ın rahiplerini Asur'a götürür.¹³⁴⁸

¹³⁴⁴ Tanilli, *a.g.e.*, s. 59.

¹³⁴⁵ Sever, *a.g.e.*, s. 89.

¹³⁴⁶ Klengel, *a.g.e.*, ss. 88-89.

¹³⁴⁷ Steven W. Holloway, "The ^{gis}Kakki Assur and Neo-Assyrian Loyalty Oaths", *Historiography in the Cuneiform World*, (Ed. Tzvi Abusch), CDL Press, Bethesda ve Maryland, 2001, s. 264.

¹³⁴⁸ Ragozin, *a.g.e.*, s. 296.

Bu örnekler, rahiplerin diplomatik işlerde görev alabildiğini ve kültürel etkileşimde rol oynadığını göstermektedir.

Rahiplerin, ordu yapılanması içerisinde yer aldığını gösteren belgeler bulunmaktadır. Yeni Asur Döneminde, Asur ordusunda kehanet ve ritüel konusunda uzmanlaşmış rahiplerin yer aldığı bilinmektedir.¹³⁴⁹ Sümerlerde tapınaklarda rahiplerin kalması için özel yerlerin bulunduğu ve tapınağın bakım ve tamirat işlerinin rahiplerin sorumluluğunda olduğu anlaşılmıştır.¹³⁵⁰

Rahiplerin, Mezopotamya Dininin şekillenmesinde önemli bir rolü olmuştur. Hammurabi krallığında Babil kentinde, edebiyat, felsefe ve teoloji alanlarında ilerlemiş bir kültürün ve geleneğin bulunduğu bilinmektedir. Bunun oluşmasında en önemli ve belirleyici rol, kendini tanrı Marduk'a adanmış olan rahiplere ait olduğu düşünülmektedir. Rahiplerin şekillendirdiği bu kültürel yapı, Babil imparatorluğunun ortaya çıkmasında etkili olmuştur.¹³⁵¹ Babil'in *Enuma Eliş* destanını alan Asurlu rahipler, destanın kahramanı olan tanrı Marduk'u çıkarıp yerine kendi tanrıları olan Aşur'u destanın başkahramanı ve tanrıların kralı yapmışlardır.¹³⁵²

Farklı bir dini geleneğe ait unsurların Mezopotamya Dinine entegrasyonu sürecinde, rahiplerin direnç gösterebildiği anlaşılmaktadır. Kassit krallarının, geldikleri bölgelerin tanrıları olan *Şuqamuna* ve *Şumaliya*'yı Babil'in tanrılar panteonuna yerleştirerek bu tanrıları yüceltmeye çalıştıkları görülmektedir. Mezopotamya'nın tanrılar panteonunda yer bulan bu iki tanrının, alt dereceli tanrılar olarak listelenmesinde ve öne çıkamamasında rahiplerin etkili

¹³⁴⁹ Luisa Barbato, "Savaş, Ordu ve Sürgünler", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 245.

¹³⁵⁰ Crawford (2015a), *a.g.e.*, s. 94.

¹³⁵¹ Andre-Salvini, *a.g.e.*, s. 32.

¹³⁵² Davide Nadali, "İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015, s. 397.

olduğu düşünülmektedir.¹³⁵³ Buradan rahiplerin, dini ve kültürel öğelerin oluşmasında ve şekillenmesinde önemli bir rolünün olduğu anlaşılmaktadır.

Bazı dönemlerde rahiplerin, tapınakta yargılama görevini yerine getirdiği görülmektedir.¹³⁵⁴ Sümer ve Ur kentinin yıkılışını anlatan metinde geçen “Kararlar önceden yemin edilen Dublamah’da alınmazdı. Mahkemeye kürsü kurulmaz, hukuk işlemezdi.”¹³⁵⁵ ifadesi, Dublamah’ın yargısal kararların verildiği yer olduğunu göstermektedir. Şu-ilīšu’nun Ur kentini imar edişini anlatan bir metinde Dublamah’ın inşa edilmesi, “Dublamah’ı inşa etti, onun yargılama yerini, onun için bir kapı yaptırdı.” biçiminde ifade edilmektedir.¹³⁵⁶ Dublamah, Ur kentinde tanrı Nanna’nın tapınağının kapısının adıdır. Metinlerden tapınak kapısının hukuki hükümlerin verilmesi ile bir bağının bulunduğu anlaşılmaktadır.¹³⁵⁷

2.8. Mezopotamya’da Öne Çıkan Rahip ve Rahibeler

1) Enheduanna: Akad kralı Sargon ile kraliçe Taşlultum’un kızı olan Enheduanna, tarihin bilinen ilk yazarıdır.¹³⁵⁸ Bu rahibenin ismi, aynı zamanda onun statüsünü göstermektedir. Burada *en* sözcüğü “yüksek rahibe”, *hedu* ifadesi “süs” ve *anna* sözcüğü “göklerin” anlamına gelmektedir. Buradan Enheduanna isminin, göklerin süslü yüksek rahibesi anlamına geldiği anlaşılmaktadır.¹³⁵⁹ Bunun yanında bu ismin, “göklere uygun rahibe” anlamına geldiği görüşü bulunmaktadır.¹³⁶⁰ Gerçek ismi bilinmeyen bu rahibe¹³⁶¹, Nanna’nın tapınağına yüksek rahibe olarak atadıktan sonra Sümerce Enheduanna ismini

¹³⁵³ Lambert (2013), *a.g.e.*, s. 268.

¹³⁵⁴ Ercüment, *a.g.e.*, s. 51.

¹³⁵⁵ Piotr Michalowski, *The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur*, Eisenbrauns Publishing, Winona Lake-Indiana, 1989, ss. 438-439.

¹³⁵⁶ Frayne (1990), *a.g.e.*, ss. 15-16.

¹³⁵⁷ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 86.

¹³⁵⁸ Head, *a.g.e.*, s. 7.

¹³⁵⁹ Sarah Glaz, “Enheduanna: Princess, Priestess, Poet, and Mathematician”, *The Mathematical Intelligencer*, Vol. 42, No. 2, 2020, s. 32.

¹³⁶⁰ Microop (2018), *a.g.e.*, s. 60.

¹³⁶¹ Head, *a.g.e.*, s. 8.

almıştır.¹³⁶² Ona ait olduğu bilinen 42 tane dini şiir, Eridu, Ur, Uruk, Lagaş, Sippar ve Agade gibi şehirlerde bulunan tapınaklar için yazılmıştır.¹³⁶³ MÖ. 24. yüzyıla tarihlenen şiirsel dini metinler ve kireçtaşına işlenmiş bir gravür, onun hakkında bilgi sunan önemli iki kaynaktır. Bu gravür, disk biçiminde olduğu için “Enheduanna Diski” olarak adlandırılmıştır.¹³⁶⁴

Leonard Woolley’in Ur şehrinde yaptığı kazılarda, tapınağa yakın bir yerde ve kaymaktaşıdan (su mermeri) yapılmış yuvarlak bir taş ortaya çıkartıldı. “Enheduanna Diski” olarak adlandırılan bu taşın, ön yüzünde bir libasyon ritüeli tasviri ve arka yüzünde “Enheduanna, Nanna’nın gerçek kadını ve eşi, her şeyin kralı olan Sargon’un kız kardeşi, İnanna’nın tapınağında (bir platform inşa etti)” yazısı bulunmaktadır.¹³⁶⁵ Bu rahibenin, Ur şehrinde rahibeler için tahsis edilen *gipar*’da kaldığı, tanrıların kült heykellerinin bakımını yaptığı, yıldızların ve ayın hareketlerinden geleceğe yönelik öngörülerde bulunduğunu, dini şiirler yazıp okuduğu, halkın önünde konuşmalar yaptığı ve dönemin sosyal ve kültürel faaliyetlerinin merkezi olan tapınağın işlerinin organizasyonunu gerçekleştirdiği düşünülmektedir. Tapınağın yüksek rahibesi aynı zamanda Nanna’nın eşi olarak kabul edilmektedir. Bu durum rahibeyi, bereket, güç ve bilgelik sembolü yapmıştır.¹³⁶⁶

Metinlerde bu rahibe, Nanna’nın kült gelini sıfatıyla övülmüştür. Uruk kentindeki bazı ritüellerde önemli bir rol üstlendiği düşünülen¹³⁶⁷ bu rahibenin babası, onun politik dayanağı olmuştur. Babasının ölümünden sonra sürgüne gönderildiği anlaşılmaktadır.¹³⁶⁸ Enheduanna, babası Sargon’un krallığı boyunca Ur kentindeki Nanna’nın tapınağında

¹³⁶² Microop (2018), *a.g.e.*, s. 60.

¹³⁶³ Meador, *a.g.e.*, s. 155.

¹³⁶⁴ Louise M. Pryke, *Ishtar*, Routledge Publishing, London ve New York, 2017, ss. 16-17.

¹³⁶⁵ Meador, *a.g.e.*, s. 37.

¹³⁶⁶ Head, *a.g.e.*, ss. 7-9.

¹³⁶⁷ Kuhrt (Cilt 1), *a.g.e.*, s. 65.

¹³⁶⁸ Ozanec, *a.g.e.*, s. 60.

rahibelik yapmıştır. Bunun yanında bu rahibenin hayatı boyunca birçok tapınakta yüksek rahibelik yaptığı anlaşılmaktadır.¹³⁶⁹

Dönemin en önemli dini kompozisyonları olan ve Enheduanna'ya atfedilen şiirlerden bazılarının, Sümer tapınakları onuruna yazıldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu metinlerin, Sümer ve Akad birlikteliğini vurgulama amacı taşıdığı düşünülmektedir. Ona atfedilen metinler arasında, onu aşağılayan kişilere karşı İştâr'a yaptığı yakarışlar yer almaktadır. Bu metinler aynı zamanda İştâr'ın, Akad kraliyet ailesini desteklediği tezini öne çıkarmaktadır. Metinlerde hem Sargon'un hem de Naram-Sin'in İştâr tarafından sevildiği ve Sargon hanedanının, "İştâr Hanedanı" olarak ifade edildiği görülmektedir.¹³⁷⁰

Enheduanna'nın, güney şehirleri ile kral Sargon arasındaki bağı güçlendirmek amacı ile Uruk kentine An'ın baş rahibesi olarak atanmış olabileceği ifade edilmektedir. Enheduanna'dan sonra Nanna'nın yüksek rahibelik makamı, yaklaşık beş yüzyıl boyunca prenseslerin elinde kaldı ve önemli bir siyasi güç olarak varlığını sürdürdü. Katipliğin hem önemli hem de erkeklerin tekelinde olduğu bir dönemde Enheduanna'ya atfedilen eserlerin bulunması, onun ayrıcalıklı ve yüksek statüsünü göstermektedir. Ay tanrısının rahibesi olarak hizmet etmesine rağmen onun, Sümer tanrıçası İnanna (İştâr) ile kişisel bir bağı vardır. Bu rahibenin en çok dikkat çeken eseri, *İnanna'nın Yüceltilmesi* adlı dini şiiridir. Bu eserde kendini tanrıçaya adayan kişinin duyguları dile getirilmektedir. Bu rahibenin diğer dini şiirleri, onun Mezopotamya Dinine hakimiyetini göstermektedir. Bu rahibe ölümünden sonra bile, Mezopotamyalıların hafızasında varlığını sürdürmüştür.¹³⁷¹ III. Ur Hanedanlığı ve Akad Dönemine ait kraliyet metinlerinin, Eski Babil Döneminde kopyalanarak saklandığı

¹³⁶⁹ Bahrani, *a.g.e.*, s. 195.

¹³⁷⁰ Foster (1997), *a.g.e.*, s. 53.

¹³⁷¹ Feldman, *a.g.e.*, s. 178.

bilinmektedir. Rahibe Enheduanna'nın diskinin, çoğaltılan bu kraliyet metinleri arasında yer alması bu diskin kraliyet metinleri ile eş tutulduğunu göstermektedir. Bu ise bu rahibeye verilen önemi ifade etmektedir.¹³⁷²

2) Enmeduranki: Mezopotamya'da tufandan önce Ziusudra (veya Utnapiştim) ve Dumuzi'nin yanında, Sippar'lı Enmeduranki'nin en çok öne çıkan figürlerden biri olduğu görülmektedir. Ritüel metinlerinde¹³⁷³ geçen Enmeduranki, Asurlular ve Babilliler tarafından kâhinliğin babası olarak bilinmekteydi. I. Nebukadnezar ile Enmeduranki'nin aynı metinde isimlerinin geçmesi, MÖ. 12. yüzyılda Babil ülkesinde Sippar kahinlik geleneğinin ve bu geleneğin temsilcisi olarak Enmeduranki'nin etkisini ve önemini göstermektedir.¹³⁷⁴

Şamaş ve Adad'ın *barû* rahibi olan Enmeduranki'ye, tanrılara ait bir sır olan kehanetin ve yer ile göğün sırlarını içeren tabletin tanrılar tarafından verildiğine inanılmaktaydı. Bu rahibe verilen sırlar ve kehanet sanatı, onun aracılığı ile Nippur, Sippar ve Babil halklarına aktarılmıştır. Kaynağı tanrı Şamaş ve Adad olan Enmeduranki kahinlik geleneği, hayvan ciğerine ve yağın suya dökülmesine bakılarak yapılan kehanete dayanmaktaydı. Sippar kentinde uzun bir süre yöneticilik yaptığı ifade edilen Enmeduranki'ye sadece yerin ve göğün sırları verilmemiş, bunun yanında kehanetin nasıl yapılacağı, kimlerin kahinlik yapabileceği ve kahinlik sanatının özellikleri gibi önemli bilgiler sunulmuştur. Enmeduranki, Sümer kral listesinde geçen Enmeduranna isminin bozulmuş biçimi gibi görünüyor. Ona atıf yapan kral listelerinden biri, MÖ. 3. yüzyılda Berossus'a aittir.¹³⁷⁵

¹³⁷² Bahrani, *a.g.e.*, s. 197.

¹³⁷³ K.2486, K. 3646 ve K.4364 olarak adlandırılan metinler.

¹³⁷⁴ Rykle Borger, "The Incantation Series Bit Meseri and Enoch's Ascension to Heaven", *I Studied Inscriptions From Before the Flood: Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1-11.*, (Ed. Richard S. Hess ve David Toshio Tsumura), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 1994, s. 226.

¹³⁷⁵ Ulanowski (2014), *a.g.e.*, ss. 17-18.

Enmeduranki hakkında birçok metin bulunmaktadır ve bunlardan en önemlisi Ninova kentinde bulunan ve MÖ. 1100'den önce yazıldığı düşünülen tablettir. Bu tablette Enmeduranki, “kralın kutsanmış rahibi, Şamaş'ın uzun saçlı rahibi, Ninhursagga tarafından şekillendirildi, babası temiz soylu *nišakku* rahibi idi.” biçiminde anlatılmaktadır. Ninova'da bulunan diğer bir tablette Enmeduranki, kâhin, rahip, saygıdeğer bilge ve gizemlerin koruyucusu olarak ifade edilmiştir.¹³⁷⁶

3) Enanedu: Enheduanna'dan birkaç yüzyıl sonra yaşamış olan prenses Enanedu, Ur kentindeki tapınağın rahibeliğini yapmıştır. Gerçek ismi bilinmeyen bu rahibenin, Enheduanna gibi tapınağa atandıktan sonra Enanedu ismini aldığı düşünülmektedir. Koni biçimli bir taş üzerine yazılmış olan metinde, bu yazıtın Nanna'nın rahibesi Enanedu'ya ait olduğu ifade edilmektedir. Metnin yazıldığı tarih bu metin içerisinde ifade edilmemekle birlikte, metinde İsin kentine karşı kazanılmış bir zafere dolaylı bir gönderme yapılmaktadır. Bu göndermeden metnin, Larsa kralı I. Rim-Sin'in krallığının 13. yılına (MÖ. 1973) ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu metin, Enanedu'nun nezaret ettiği manastırın (*gipar*) yenilenmesi hakkındadır. Yenilenen bu manastırın duvarına, üzerinde bu metnin yazılı olduğu koni yerleştirdi. Bir zaman kapsülü işlevi gördüğü ifade edilen bu koni, MÖ. 6. yüzyılda kral Nabonidus tarafından bulundu.¹³⁷⁷ Rim-Sin'in kız kardeşi ve *gipar*'ın yüksek rahibesi Enanedu'nun yazıtını ortaya çıkartan Nabonidus, hem *gipar*'ı yeniden inşa etti hem de *gipar*'ın yüksek rahibeliğine kızını getirerek kadim bir geleneği canlandırdı.¹³⁷⁸

4) Adapa: Amarna belgeleri arasında yer alan ve Eridu kenti hakkında olan bir

¹³⁷⁶ Mohr Siebeck, *The Enoch-Metatron Tradition*, Mohr Siebeck Publishing, Tübingen, 2005, ss. 27-28.

¹³⁷⁷ Charles Halton ve Saana Svard, *Women's Writing of Ancient Mesopotamia: An Anthology of the Earliest Female Authors*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017, ss. 161-162.

¹³⁷⁸ Paul-Alain Beaulieu, “Mesopotamian Antiquarianism From Sumer to Babylon”, *World Antiquarianism: Comparative Perspectives*, (Ed. Alain Schnapp vd.), Getty Publications, California, 2013, s. 132.

anlatıda, Ea'nın rahibi Adapa'dan bahsedilmektedir. Babilce bu anlatının Asurca versiyonu, Ninova kentinde ortaya çıkartıldı. Bu anlatıda tanrı Ea tarafından 7 bilge yaratıldığı ve bunlardan birinin Adapa olduğu ifade edilmektedir. Bu rahibin, tanrılara sunu yapmak için teknesi ile balık avladığı belirtilmektedir.¹³⁷⁹

Tanrı Ea'nın oğlu ve Eridu rahibi olarak ifade edilen Adapa, mitolojik anlatıya göre açık denizde balık avladığı sırada aniden güney rüzgârı (*šutu*) fırtına biçiminde ortaya çıkar ve Adapa'nın teknesi alabora olur. Bu duruma sinirlenen Adapa, *šutu*'yu lanetler ve lanet, bu rüzgârın etkisiz hale gelmesine neden olur. Doğadaki düzenin bozulduğunu fark eden tanrı An, Adapa'yı yanına çağırır. Bunun üzerine bu rahip bilgelik tanrısı Ea'dan yardım ister. Tanrı Ea, bazı talimatların yanında ona tanrı An'ın sunacağı yiyecek ve içecekleri kabul etmemesini söyler. Burada ona sunulan ve Adapa'nın Ea'nın tavsiye üzerine geri çevirdiği yiyecek ve içecekler, Adapa'ya ölümsüzlük sağlayacaktı. Bu mitolojik anlatı, aynı zamanda bir rahibin ölümsüzlük fırsatını kaçırmamasını vurgulamaktadır. Mezopotamya mitolojisinde ölümsüzlüğü arayan Gılgamış ve Etana'nın yanında, bir rahip olan Adapa öne çıkmaktadır. Bu kahramanlar ölümsüzlüğe yaklaştıkları halde onu elde edememişlerdir.¹³⁸⁰ İnsanın ölümlü olduğunu ve ondan kaçamayacağını vurgulayan bu anlatıların kahramanlarının, yeryüzünün güçlü ve etkili figürleri olan kral (Gılgamış ve Etana) ve rahip (Adapa) olması dikkat çekicidir. Bu rahibi tasvir eden bir metin şöyledir:

“(Adapa) saf, elleri temiz, mesh edilmiş, dini ritüelleri özenle yapan. Fırıncılarla birlikte ekmek yaptı, Eridu'nun fırıncıları ile birlikte çalıştı, her gün Eridu (tapınağı) için yiyecek ve içecek hazırladı. Temiz elleri ile tanrıların sofrasını hazırladı ve onların sofrasını

¹³⁷⁹ Leick (2019), *a.g.e.*, s. 49.

¹³⁸⁰ Mario Liverani, *Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography*, Equinox Publishing, London, 2004, ss. 4-17.

toparladı. Eridu (tapınağı) için tekne ile günlük balık tuttu.”¹³⁸¹

Adapa’nın, Eridu kentinin *išippu* veya arındırma rahibi (*pašišu*) olduğu ve göğe yükseltildiği¹³⁸² ifade edilmektedir. Tufan öncesi mitolojik dönemle ilişkilendirilen Adapa, *apkallu* veya önemli bilge figürlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.¹³⁸³ Bir tanrı gibi bilgili olduğu vurgulanan Adapa’nın,¹³⁸⁴ Gılgamış gibi asil bir soydan geldiği belirtilmektedir.¹³⁸⁵

5) Yedi Bilge (*Apkallu: Abgal: nun.me, en.me*): Uruk tabletlerinde geçen yedi bilge (Akadca *apkallu* ve Sümerce *abgal*), U-An, U-Andugga, Enmedugga, Enmegalamma, Enmebulugga, *An-Enlida* ve Utuabzu’dur.¹³⁸⁶ PSD (Pensilvanya Sümerce Sözlük: Pennsylvania Sumerian Dictionary)’ye göre *abgal* sözcüğünün üç temel anlamı vardır. Bunlardan birincisi, “uzmanlık alanı ve meslek” anlamıdır. *Abgal* sözcüğünün bu anlamda kullanımını, Sargon öncesi erken dönem metinlerinde (Fara metinleri gibi) görmek mümkündür. Bu sözcüğün ikinci temel anlamı “kült uzmanı”dır ve III. Ur ile Eski Babil Dönemi metinlerinde bu anlamda kullanılmıştır. Son olarak bu sözcüğün, “mitolojik bilge” anlamında kullanımı görülmektedir. Benzer şekilde CAD (The Chicago Assyrian Dictionary)’a göre *apkallu* (m) sözcüğünün üç anlamı vardır. Bunlar; bilgili kişi veya uzman, mitolojik bilge ve rahip veya ruh kovucudur. Cenaze ile ilgili metinlerde bu sözcüğün rahip anlamında kullanıldığı görülmektedir.¹³⁸⁷ Buradan bu sözcüğün doğrudan rahip veya rahiplik

¹³⁸¹ Foster (2005), *a.g.e.*, s. 526.

¹³⁸² Tanah’ta Hanok ve İlya figürlerinin semaya yükseltildiği ifade edilmektedir (Bkz. Yaratılış 5:24 ve 2. Krallar 2:11). Kuran’da Hz. İsa’nın Allah’ın katına yükseltildiği belirtilmektedir (Bkz. Nisa 158.). Mezopotamya literatüründe Adapa’nın dışında göklere yükseltilen figürler bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Utuabzu, göklere yükselen kişi olarak nitelenmektedir (Bkz. Helge Kvanvig, *Primeval History: Babylonian, Biblical, and Enochic: An Intertextual Reading*, Brill Publishing, Leiden, 2011, ss. 107-109.).

¹³⁸³ Rochberg (2010), *a.g.e.*, s. 217.

¹³⁸⁴ Leick (2019), *a.g.e.*, s. 50.

¹³⁸⁵ McCall, *a.g.e.*, s. 100.

¹³⁸⁶ Stephanie Anthonioz, “The Water(s) of Abundance”, *Thinking of Water in the Early Second Temple Period*, (Ed. Ehud Ben Zvi ve Christoph Levin), De Gruyter Publishing, Berlin ve Boston, 2015, s. 55.

¹³⁸⁷ Frayne (1998), *a.g.e.*, s. 270.

ile bağlantılı olarak kült uzmanı ve bilgin anlamında kullanılabildiği anlaşılmaktadır.

En erken versiyonu Asurbanipal kütüphanesinden elde edilen, Yeni Asur Dönemine tarihlenen, dört çivi yazılı tabletten oluşan ve *bīt mēseri* olarak adlandırılan ritüel metinlerinde, bu yedi bilge ayrıntılı olarak tasvir edilmektedir.¹³⁸⁸

Babilli Berossos'un üç ciltlik Babil Tarihi (Babyloniaka) adlı eserinde geçen ve bu yedi kişiden ilki olan Oannes, *U4.an.na* biçiminde ve *Adapa* (bilge) ile özdeş olarak geçmektedir. Berossos'un bahsettiği bu yedi kişiden birinin, tufan öncesinde bir kralın yanında *apkallu* olarak bulunduğu anlatılmaktadır. Bu yedi bilge, hem çok bilgili ve birçok alanda uzman hem de bildiklerini yaşayan ve öğreten figürler olarak öne çıkmaktadırlar.¹³⁸⁹ Metinlerde atıf yapılan yedi bilgeden biri olan An-Enlilda'nın, bir arındırıcı rahip olduğu ifade edilmektedir. Eridu'nun yedi bilgesi arasında yer alan bu rahip, metinlerde *me.išippu* biçiminde geçmektedir.¹³⁹⁰

Büyü ve yaratılış ile ilgili tabletlerde, balığa benzeyen *abgal* adlı varlıklardan bahsedilmektedir. Tanrı Enki'nin hizmetçileri olarak ifade edilen bu varlıklar, Ninova kentinde ortaya çıkartılan çift dilli bir tablette kibrin sembolü olarak sunulmaktadır. Bu tablete göre her bir *apkallu*'nun tanrıyı sinirlendirdiği ve bundan dolayı *apsu*'ya sürgün olarak gönderildikleri anlatılmaktadır. Bazı mühürlerde ve Asur dönemi tasvirlerinde rahiplerin kullandıkları maskelerin, *apkallu*'nun kötülöklere karşı koyabilme yeteneği ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.¹³⁹¹ Genellikle tufan öncesi bilgeler *apkallu* ve tufan sonrası bilgeler *ummianu* kavramı ile ifade edilmektedir. *Apkallu* bazı tasvirlerde, balık

¹³⁸⁸ Bkz. Kvanvig, *a.g.e.*, ss. 107-109.

¹³⁸⁹ Bottero ve Kramer, *a.g.e.*, ss. 223-225.

¹³⁹⁰ William W. Hallo, *Origins: the Ancient Near Eastern Background of Some Modern Western Institutions*, Brill Publishing, Leiden-NewYork-Köln, 1996, s. 7.

¹³⁹¹ Leick (2019), *a.g.e.*, s. 50.

kiyafeti giymiş bir rahip olarak gösterilmektedir.¹³⁹² Mezopotamya kaynaklarında belirsiz bir şekilde geçen bu yedi kişinin tanrılar ve rahiplik ile bağlantılı olduğu ve bu yedi bilgeden An-Enlil'da'nın rahip olarak nitelendiği anlaşılmaktadır.

6) Terah (Azer): Tevrat'ta Hz. İbrahim¹³⁹³'in babasının Terah olduğu, Terah'ın Avram, Nahor ve Harran adında üç oğlunun bulunduğu ve Ur kentinde yaşadığı ifade edilmektedir.¹³⁹⁴ Hz. İbrahim'in MÖ. 2000 yıllarında yaşadığı düşünülmektedir¹³⁹⁵ ve babası Terah'ın Ur kentinde bir rahip olarak hizmet ettiği ifade edilmektedir.¹³⁹⁶ Terah'ın Mezopotamya'nın yerel tanrılarına hizmet eden bir yüksek rahip soyundan geldiği ve Terah'ın babası Nahor'un rahiplik ile ilgili özel bilgileri babasından öğrendiği belirtilmektedir. Buradan Ur kentinin tanrılarına hizmet eden, Hz. İbrahim ile sonlanan ve en az dört nesil boyunca (Hz. İbrahim, Terah, Nahor ve Nahor'un babası) devam ettiği anlaşılan bir aile rahiplik geleneğinin bulunduğu görülmektedir.¹³⁹⁷

7) Tuṭṭanabṣum: Naram-Sin'in kızı olan rahibe Tuṭṭanabṣum, Akad döneminin en etkili figürlerinden biridir. Bu prenses, Nippur kentinde tanrı Enlil'in yüksek rahibeliğini yapmıştır. Döneme ait idari bir tabletten, bu rahibenin babası gibi tanrısal bir statüye yükseltildiği anlaşılmaktadır. Bu tablet dışında, Akad kraliyet ailesinin kral olmayan bir

¹³⁹² Anne Draffkorn Kilmer, "The Mesopotamian Counterparts of the Biblical Nepilim", *Perspectives on Language and Text: Essays and Poems in Honor of Francis I*, (Ed. Edgar W. Conrad ve Edward G. Newing), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 1987, s. 39.

¹³⁹³ Tevrat'ta ve Kur'an'da geçen Hz. İbrahim hakkında arkeolojik ve tarihsel kanıtların bulunduğu ifade edilmektedir (Bkz. Gerard Gertoux, *Abraham and Chedorlaomer: Chronological, Historical and Archaeological Evidence*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Lulu Publishing, 2015.). Hz. İbrahim'in babası Terah ve dedesi Nahor'un Mezopotamya'da rahiplik yapan figürler olarak ifade edilmesi, peygamberlik ile rahiplik arasında bir bağın olduğu biçiminde yorumlanabilir.

¹³⁹⁴ Bkz. Yaratılış 11: 26-27.

¹³⁹⁵ Baki Adam, *Yahudilik ve Hristiyanlık Açısından Kur'an'ın Tartışmalı Konuları*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011, s. 16.

¹³⁹⁶ Sitchin (2009), *a.g.e.*, s. 214.

¹³⁹⁷ Rene Andrew Boulay, *Flying Serpents and Dragons: The Story of Mankind's Reptilian Past*, Book Tree Publishing, California, 1999, s. 193.

üyesine tanrısal statü verildiğini gösteren hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Bu tablet Naram-Sin'in benimsediği tanrısallık özelliğinin sadece kral için değil, aynı zamanda kraliyet ailesinin üyeleri için de geçerli olduğunu göstermektedir.¹³⁹⁸ Buradan Tuṭṭanabşum'un, prenses, rahibe ve tanrıça sıfatlarına sahip olduğu anlaşılmaktadır.

8) Adad-guppi: Babil kralı Nabonidus'un annesi olan Adad-guppi, Ehulhul tapınağının rahibeliğini yapmıştır. MÖ. 555 yıllarında bu rahibenin, Nabonidus'a yıldızların ve kehanetlerin onun tahtın gerçek sahibi olduğunu işaret ettiğini ve bundan dolayı girişimde bulunması gerektiğini söylediği anlaşılmaktadır. Rahibenin bu kehaneti, Babil'de Marduk'un rahipleri tarafından kabul görmemiştir.¹³⁹⁹

MÖ. 612'de Babilliler Asur imparatorluğunu ele geçirdiğinde, Adad-guppi (MÖ. 649-MÖ. 547) Harran'da tanrı Sin'in rahibeliğini yapmaktaydı. MÖ. 610 yılında Harran'da gerçekleşen ve nedeni tam olarak bilinmeyen bir felaket bu rahibe tarafından, "Sin, bütün tanrıların kralı, şehrine (Harran) kızdı... ve göğe çekildi. Şehir terk edildi." biçiminde ifade edilmektedir. Görevli olduğu tapınağın yıkılması üzerine hayal kırıklığına uğrayan bu rahibe, Sin kültünü ve tapınağını tekrar tesis etmek için çalıştı. MÖ. 555 yılında Nabonidus tahta geçince, 90 yaşındaki Adad-guppi bu amacına ulaşır ve Harran'da Sin kültü tekrar canlanır.¹⁴⁰⁰ Adad-guppi'ye ait bir dikili taş (stela) bulunmaktadır ve görünüşe göre bu taş, bu rahibe tarafından yaptırılmıştır. Taştaki metnin, bu rahibenin hayatından alınan kesitler üzerinde yoğunlaşması ve özellikle onun Sin kültüründeki rolünü öne çıkartması bu düşünceyi desteklemektedir. Metin bir yönü ile bu rahibenin otobiyografisidir.¹⁴⁰¹

¹³⁹⁸ Nicholas Larry Kraus, "Tuṭṭanabşum: Princess, Priestess, Goddess", *Journal of Ancient Near Eastern History*, Vol. 7, No. 2, 2020, s. 85.

¹³⁹⁹ Cotterell, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁴⁰⁰ Amanda H. Podany ve Marni McGee, *The Ancient Near Eastern World*, Oxford University Press, Oxford vd., 2005, ss. 145-146.

¹⁴⁰¹ Longman, *a.g.e.*, s. 101.

9) **Šangu-Šamaš**: MÖ. 6. yüzyılın sonları ile MÖ. 5. yüzyılın başlarında Sippar kentinde yaşamış olan Šangu-Šamaš, aynı zamanda bir arşivci idi. Kötü ruhları çıkaran ve şifacı olan bu rahip, Ebabbar tapınağından pay alan bir rahip aileye mensuptu. Bu rahibe ait yaklaşık iki yüz kanuni ve idari metin ile yüze yakın şifacılık ve sihir ile ilgili tablet bulunmuştur. Bu tabletler içerisinde, çok sayıda yazım yanlışı barındıran ve kopyalama ile oluşturulmuş metinler yer almaktadır. Bu tabletler, rahip ailesi içerisinde yoğun bir şekilde yapılan okuma yazma öğretimini göstermektedir. Okuma yazma bilen aile bireylerinin, arşiv belgelerini ve nadir eserleri kopyaladıkları anlaşılmaktadır.¹⁴⁰²

10) **Ziusudra (Utnapiştim)**: Tanrılar insanlığı bir tufanla yok etmeye karar verdiklerinde, bu kararı kabul etmeyen tanrı Enki Sümerli bir bilge olan Ziusudra'ya tanrıların tufan kararını haber verir ve büyük bir gemi yapmasını öğütler. Enki'nin tavsiyesine uyarak büyük bir gemi inşa eden bu bilge, tufandan canlı bir şekilde kurtulmayı başarır. Ziusudra'nın Akadca karşılığı olan Utnapiştim, Gılgamış'ın ölümsüzlük konusunda danıştığı bir figürdür¹⁴⁰³ ve bu figür Tevrat'ta Nuh olarak geçmektedir.¹⁴⁰⁴ Mezopotamya literatüründe Ziusudra ve Atrahasis figürleri ile ilgili anlatıların temelde aynı olduğu ifade edilmektedir. Benzer olayların farklı isimler adı altında farklı kültürlerde ve zamanlarda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁰⁵ Tufan anlatısının temel figürü olan Ziusudra, *gudu*₄ rahibi olarak ifade edilmektedir.¹⁴⁰⁶

11) **Dudu**: Mezopotamya'da öne çıkan bazı kişilere gösterilen saygının yüzyıllar

¹⁴⁰² Jursa (2011), *a.g.e.*, s. 200.

¹⁴⁰³ Gary Arthur Thomson, *First Writers-the Sumerians: They Wrote on Clay*, iUniverse Publishing, Bloomington, 2011, s. 119.

¹⁴⁰⁴ Bkz. Yaratılış 6:1-22.

¹⁴⁰⁵ Dhani Irwanto, *Sundaland: Tracing The Cradle of Civilizations*, Indonesia Hydro Media Publishing, Bogor, 2019, ss. 279-280.

¹⁴⁰⁶ Piotr Steinkeller, *History, Texts and Art in Early Babylonia*, De Gruyter Publishing, Berlin ve Boston, 2017, s. 64.

boyunca devam ettiği görülmektedir. Bu kişilerden biri olan rahip Dudu, Lagaş kralı Entemena döneminde yaşamıştır. MÖ. 25. yüzyılda tanrı Ningirsu'nun bir rahibi olan Dudu'nun kişisel kültü, III. Ur Hanedanlığı Dönemine (MÖ.21. yüzyıl) kadar devam etmiştir.¹⁴⁰⁷ Metinlerde Dudu, ilk defa Ur-Nanşe yazıtlarında geçmektedir ve bu yazıtlarda şarkıcı olarak nitelenmektedir. Daha sonra tapındaki eğitimini tamamladığı düşünülen Dudu'nun kâtip olduğu görülmektedir.¹⁴⁰⁸ Bu rahibin, devlet işlerinde etkili bir kişi olduğunu gösteren işaretler bulunmaktadır. Metinlerde bazı olayların gerçekleştiği zamanı belirtmek için “O zamanda Dudu, Ningirsu'nun yüksek rahibi idi.” ifadesi kullanılmıştır. Bunun yanında resmi ağırlıklarda bu rahibin ismi, “bir mana (veya mina) (yaklaşık 500 gr gelen bir ağırlık ölçüsü), Dudu yüksek rahip” biçiminde yer almaktadır.¹⁴⁰⁹ Rahip Dudu'nun ismi, Entemena'nın gümüş vazosunun üzerindeki metinde geçmektedir.¹⁴¹⁰ Tapınakta sunu için kullanılan ve Ningirsu'ya adanan bu beş litre hacimli gümüş vazo, Dudu'nun gözetiminde tanrılara yiyecek ve içecek sunulması için kullanılmıştır.¹⁴¹¹ Müzisyen ve büyü rahibi olan Dudu'nun, kötü ruhları kovabildiği ve hastaları iyileştirebildiği anlaşılmaktadır.¹⁴¹²

12) Akad Kralı Sargon'un Annesi: Sargon'un annesi, yüksek rahibe (*ēntum*) olarak ifade edilmektedir.¹⁴¹³ Louvre Müzesinde korunan ve Eski Babil Dönemine ait olan bir dikili taşta Akad kralı Sargon'un hayat hikayesi¹⁴¹⁴ şöyle geçmektedir:

¹⁴⁰⁷ Potts, *a.g.e.*, s. 228.

¹⁴⁰⁸ Joseph Antoon Leo Maria Vergote, Paul Naster, Herman De Meulenaere ve Jan Quaegebeur, *Miscellanea in Honorem Josephi Vergote*, Instituut voor Orientalistiek Publishing, Vol. 1, California, 1970, s. 31.

¹⁴⁰⁹ John Bagnell Bury (Ed.), Stanley Arthur Cook (Ed.) ve Frank E. Adcock (Ed.), *The Cambridge Ancient History: Egypt and Babylonia to 1580 B.C.*, Cilt 1, Macmillan Publishing, New York, 1923, s. 384.

¹⁴¹⁰ Percy Stuart Peache Handcock, *Mesopotamian Archaeology: An Introduction to the Archaeology of Babylonia and Assyria*, Putnam Publishing, New York, 1912, ss. 192-193.

¹⁴¹¹ Thomas ve Potts, *a.g.e.*, ss. 23-25.

¹⁴¹² Bury, Cook ve Adcock, *a.g.e.*, s. 379.

¹⁴¹³ Christopher B. Hays, *Hidden Riches: A Sourcebook for the Comparative Study of the Hebrew Bible and Ancient Near East*, Westminster John Knox Press, Kentucky, 2014, s. 115.

¹⁴¹⁴ Foster (1997), *a.g.e.*, s. 50.

“Ben Sargon, güçlü kral, Akad kralıyım. Annem *ēntum* (yüksek rahibe) idi, babamı hiç tanımadım. Şehrim, Fırat Nehri kıyısındaki Azupirani'ydi. Baş rahibe olan annem bana hamile kaldı ve gizlice beni doğurdu. Beni, katranla sıvanmış ve kamıştan yapılmış bir sepete koyarak nehre bıraktı. Nehir beni sürükleyerek Akki'ye götürdü. Akki beni nehirden çıkardı ve kendi evladı gibi büyüttü.”¹⁴¹⁵ Burada Mezopotamya'nın ilk imparatorluğu olarak ifade edilen Akad krallığının kuruluşunda¹⁴¹⁶ ve Sami'lerin Mezopotamya'da hakimiyetinin tesisinde¹⁴¹⁷ bir rahibenin dikkate değer etkisi görülmektedir.

13) Enanatum: İşme-Dagan'ın kızı ve Nanna'nın yüksek rahibesi olan Enanatum, Ur kentinde bulunan *gipar*'ı tekrardan yaptırmıştır. Enunmah tapınağının ambar kayıtlarında, iki ölmüş rahibeye (*entu*) peynir, yağ ve hurma sunulduğu ifade edilmektedir. Bunlardan biri, Larsa Döneminde (MÖ. 20. yüzyılda) yaşamış olan Enanatum'dır. Kayıtlardan onun itibarlı ve önemli biri olduğu ve ölmüş rahibelere sunu yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁴¹⁸

14) Ur-Dun: MÖ. 3. bin yılın sonlarında Ur-Dun adında bir *išib* rahibinin, Ningirsu'nun ağız açma ritüelini gerçekleştirdiğini gösteren belgeler bulunmaktadır. Bu rahip, Yeni-Sümer Dönemi kralı Amar-Suena'nın krallığının birinci yılından Šu-Sîn'in krallığının ikinci yılına kadar Ningirsu'nun rahipliğini yapmıştır. Bu rahibi, Ningirsu'nun huzurunda libasyon ritüelini çıplak bir şekilde gerçekleştirirken tasvir eden bir silindir mühür bulunmaktadır. Ur-Dun'dan sonraki *išib* rahipleri mühürlerde giyinik tasvir edilmiştir.¹⁴¹⁹

15) Ennigaldi-Nanna (Bel-Shalti-Nanna): Nabonidus, kızını ay tanrısı Sin'in yüksek rahibeliğine atamış ve ardından kızının ismini Ennigaldi-Nanna olarak

¹⁴¹⁵ Hays (2014), *a.g.e.*, s. 113.

¹⁴¹⁶ Brisch (2006), *a.g.e.*, s. 120.

¹⁴¹⁷ Bryce ve Birkett-Rees, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁴¹⁸ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 57.

¹⁴¹⁹ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 259.

değiştirmiştir.¹⁴²⁰ 1925 yılında İngiliz arkeolog Leonard Woolley'in Babil kentinde yaptığı kazılarda, eski tapınak malzemeleri (küçük hayvan figürleri, işlemeli taş vazolar, silindir mühürler vd.) ortaya çıkartıldı. MÖ. 1. bin yılın ortalarına tarihlenen ve oda biçiminde olan bu yapıda, MÖ. 3. bin yıla ait malzemeler bulundu. Bu malzemeler arasında silindir biçimli ve kilden yapılmış bir nesnenin üzerindeki metinden, bu malzemelerin Ur harabelerinden ortaya çıkartılan tarihi eserlerin kopyalanması ile oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Woolley tarafından, bu odanın prenses Bel-Shalti-Nanna'nın himayesinde bir müze olduğu biçiminde yorumlanmıştır. Bu yoruma göre Bel-Shalti-Nanna, tarihin bilinen ilk müzesini tesis ve himaye eden kişidir.¹⁴²¹

16) Tiāmat-bāštī ve Kubātum : Uruk kentindeki Eanna tapınağında, altın ve akik gibi taş ve madenlerin kullanıldığı ve III. Ur Hanedanlığı Dönemine tarihlenen bir kolye bulundu.¹⁴²² Kolyede yer alan metinde Tiāmat-bāštī ve Kubātum isimleri *lukur* unvanı ile geçmektedir. Tiāmat-bāštī'nin kral Šu-suen'in *lukur* unvanlı rahibesi ve Kubātum'un bu kralın eşi olduğu ifade edilmektedir. Üst sınıftan olduğu anlaşılan bu iki rahibeden Kubātum'un, kral Amar-Suen'in çocuklarına bakıcılık yaptığı düşünülmektedir.¹⁴²³ Metinlerde ve takılarda isimleri geçen her iki rahibenin, kraliyet ailesinde önemli görevler üstlendikleri anlaşılmaktadır.

17) Geme-Lama: III. Ur Hanedanlığının ikinci kralı Šulgi'nin döneminde (MÖ. 2063-MÖ. 2046) yüksek rahibelik yapmış olan Geme-Lama, tanrıça Bau'nun en iyi bilinen *ereš.diğir* rahibesidir. Bu rahibenin, tanrıça Bau'ya atfedilen tapınağın çok sayıda varlığını

¹⁴²⁰ Kuhrt (Cilt 2), *a.g.e.*, s. 291.

¹⁴²¹ John E. Simmons, *Museums: A History*, Rowman & Littlefield Publishing, Lanham vd., 2016, ss. 38-39.

¹⁴²² Oates (2015), *a.g.e.*, s. 54.

¹⁴²³ Petr Charvát, "A Study in Doors", *Audias Fabulas Veteres: Anatolian Studies in Honor of Jana Součková-Siegelova*, (Ed. Šarka Velharticka), Brill Publishing, Leiden- Boston, 2016, ss. 61-62.

ve personelini yönettiği anlaşılmaktadır. Bu yüksek rahibeye ait mühürler ve onun görselini içeren tasvirler bulunmuştur.¹⁴²⁴ Dönemin idari metinlerinden, bu rahibenin ölümünün ardından hemen gömülmediği ve iki gün yas tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu yas boyunca beş öğün yemek ikramının yapıldığı ve rahibenin cesedinin üçüncü günde gömüldüğü belirtilmektedir.¹⁴²⁵

18) Mezopotamya’da Öne Çıkan Diğer Rahipler: Sümerlerin reformcu kralı olarak öne çıkan Lugalzagesi’nin babası Sami’nin, Umma kentinde tanrıça Nisaba’nın rahibi olduğu görülmektedir.¹⁴²⁶ Enmenanna, Nanna’nın en rahibesi ve Naram-sin’in kızıdır. Ennirzianna ve Enuburzianna adlı rahibeler, kral Şulgi’nin yıl isimlerinde Nanna’nın rahibesi olarak geçmektedir. Enmezianna, Ur-Ningirsu’nun ve Nanše’nin *šennu* rahibinin kült ismidir. Nanna’nın Enmahgalanna ve Enunugalanna rahibeleri, kral Amar-Sin’in yıl isimlerinde geçmektedir. Bunun yanında Nanna’nın Ennungalanna ve Enamgalanna rahibeleri kral İbbi-Sin’in yıl isimlerinde ifade edilmektedir.¹⁴²⁷ III. Ur Hanedanlığı Dönemine tarihlenen ve Michigan Üniversitesinin Kelsey Arkeoloji Müzesinde korunan bir tablette, Šāt-Šū-Sîn adında bir kadın rahibeden bahsedilmektedir. Bu kişi, III. Ur Hanedanlığının kralı Šū-Sîn’in rahibesidir.¹⁴²⁸ Lagaş kentinin kralı Urbaba’nın kızı Enanepada, Ur kentinde bulunan tanrı Nanna’nın tapınağının baş rahibeliğini yapmıştır.¹⁴²⁹ Metinlerde isimleri sıklıkla geçmeyen bu rahiplerin listesini uzatmak mümkündür.

¹⁴²⁴ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 260.

¹⁴²⁵ Bram Jagersma, “The Calendar of the Funerary Cult in Ancient Lagash”, *Bibliotheca Orientalis*, 64/3-4, 2007, ss. 291-294.

¹⁴²⁶ Uhlig, *a.g.e.*, s. 192.

¹⁴²⁷ Steinkeller (2017), *a.g.e.*, s. 62.

¹⁴²⁸ Brisch (2006), *a.g.e.*, ss. 161-165.

¹⁴²⁹ Uhlig, *a.g.e.*, s. 219.

2.9. Tasvirlerde Rahipler

Mezopotamya’da rahipler ile ilgili araştırmalarda tasvirler önemli bir yere sahip olmuştur. Bu tasvirler sayesinde rahiplerin kılık ve kıyafetleri, ritüelleri nasıl gerçekleştirdiği, karakteristik özellikleri ve görünüşleri hakkında bilgiler elde edilebilmektedir. Özellikle metinlerin yer aldığı tasvirler, metinlerde geçen rahibin görünüşü hakkında belli bir oranda fikir sahibi olmayı mümkün kılabilir.

Bu alanda önemli bilgiler sunan silindir mühürlerde, tasvir edilen sahne, mühür sahibi ve mühürde yer alan yazılı metin olmak üzere üç önemli unsur öne çıkmaktadır. Dönem dönem mühürlerde yer alan unsurlarda bir standartlaşmayı görmek mümkündür. Genellikle mühürlerdeki tasvirde, merkezde ayakta durarak tanrıya tapınan bir kral, krala bu tapınmada eşlik eden ve kralın arkasında duran bir erkek figürü (genellikle bu aracılık yapan rahiptir), tahtında oturan bir tanrı figürü ve tanrı sembolleri yer almaktadır.¹⁴³⁰ Tasvirlerde rahipler kendilerine özgü bir saç ve sakal şekli ile görölmektedir. Bunun yanında saydam veya düz bir kumaştan ve ağ desenli bir etekten oluşan elbise, tasvirlerde rahiplerin karakteristik özelliğidir. Bu özellikler tasvirlerde rahipleri ayırt etmeyi kolaylaştırmaktadır.¹⁴³¹

Eski Babil Dönemine ait mühürlerdeki tasvirlerde rahipler, kenarları süslemeli olan kısa anvelop (giysinin iki tarafının üst üste getirilerek çapraz olarak kapatılması) elbiseyi bir omuzunda tutturulmuş şekilde gösterilmektedir. Babil tasvirlerinde rahiplerin kova taşıdıkları görölmektedir. Bu kova ile sıvı taşındığı ve taşınan sıvının serpme veya dökme amaçlı olduğu düşünölmektedir.¹⁴³² Uruk Dönemi tasvirlerinde rahip-krallar, başlarındaki

¹⁴³⁰ Silvana Di Paolo, “Changing Space, Time, and Meaning: The Seal of Yaşaru from Ugarit-A Reconversion?”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013, s. 83.

¹⁴³¹ Hrouda, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁴³² Collon (1999), *a.g.e.*, s. 22.

kalın başlıklardan (saç bandı), saç biçimlerinden, belirli bir şekilde kesilmiş sakallarından ayırt edilebilmektedir. Bununla birlikte bu rahip-krallar, genellikle çapraz çizgili (ağ biçimli) desenleri olan etek ile veya tamamen çıplak bir şekilde gösterilmişlerdir.¹⁴³³

MÖ. 3. bin yıla ait bazı tasvirlerde libasyon ritüeli gerçekleştiren rahiplerin çıplak ve bu ritüele eşlik edenlerin giyinik olduğu görülmektedir.¹⁴³⁴ Uruk vazosunda rahip olduğu ifade edilen figürlerin çıplak tasvir edildiği bilinmektedir.¹⁴³⁵ Ur-Namma stelindeki tasvirde tahtında oturan bir tanrı heykelinin önünde arınma ritüeli gerçekleştiren rahip, çıplak bir şekilde gösterilmiştir.¹⁴³⁶ MÖ.3. bin yılın silindir mühürlerinde savaşırken veya av hayvanını yakalarken tasvir edilen bazı erkek tanrılar, çıplak tasvir edilmiştir. Bundaki amacın tanrının eril gücünü ve cinsel kudretini vurgulamak olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı dini ritüellerde yer alan çıplak rahip tasvirleri, bazı ritüellerin mutlaka çıplak olarak yapılması gerektiği düşüncesine yol açabilmektedir. Bu düşüncenin doğru olmadığı ve bu tasvirlerin, rahiplerin eril güçlerini vurgulama amaçlı olduğu düşünülmektedir.¹⁴³⁷

2.9.1. Rahiplerin Görsel Tasvirlerini İçeren Başlıca Örnekler

1) Uruk Vazosu:

Uruk kentindeki İnanna tapınağında ortaya çıkartılan Varka (Uruk) vazosu, bu tanrıça onuruna düzenlenen bir dini seremoninin tasvirini taşımaktadır. Üst üste üç sıradan oluşan tasvirlerin en alt satırında, suyu temsil eden dalgaların üzerinde yer alan tarım mahsulleri bulunmaktadır. Bu mahsullerin üzerinde koyun ve koç tasvirleri yer almaktadır. Burada tarımda ve hayvancılıkta, İnanna'nın bereketi ve kutsaması vurgulanmaktadır. İkinci satırda,

¹⁴³³ Collon (1999), *a.g.e.*, s. 18.

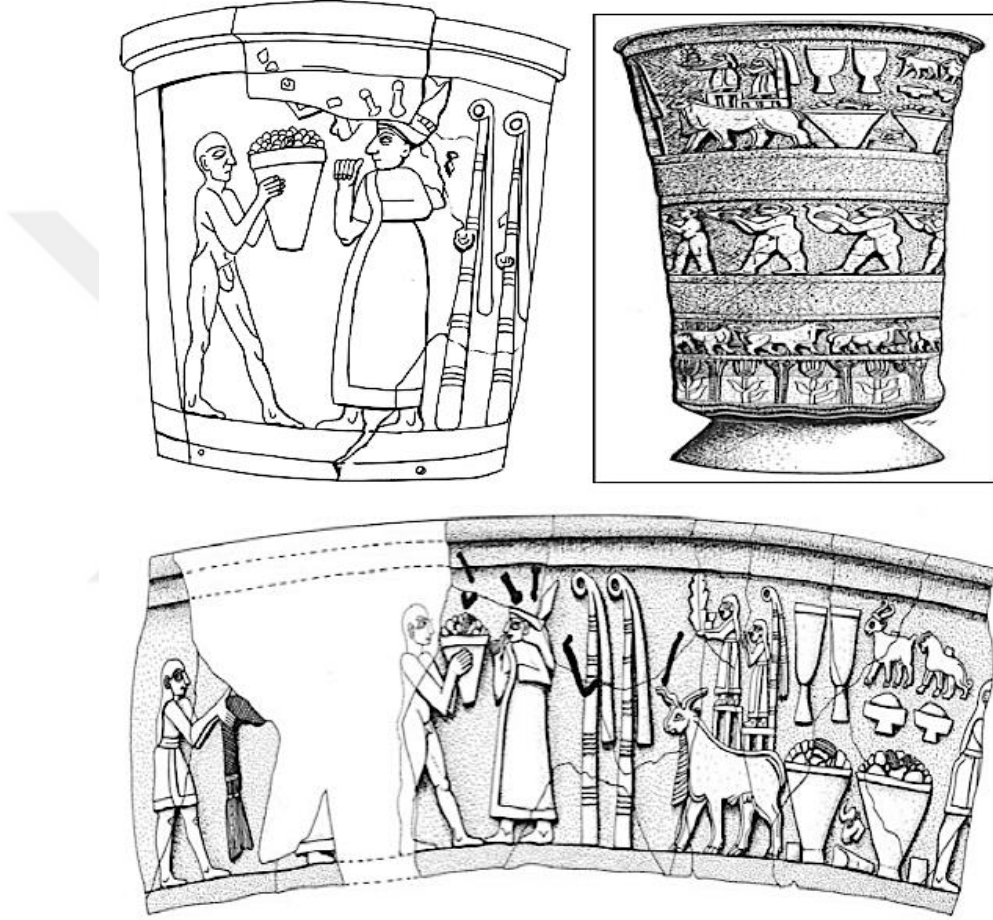
¹⁴³⁴ Bahrani, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁴³⁵ Gates, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁴³⁶ Polcaro, *a.g.e.*, s. 276.

¹⁴³⁷ Bahrani, *a.g.e.*, ss. 111-113.

alt satırdaki hayvanların tersi istikametinde hareket eden ve elbisesiz bir biçimde tasvir edilen erkekler görülmektedir. Dolu sepet veya kova taşıdığı anlaşılan bu kişiler, tanrıçaya sunulacak olan hediyeleri taşımaktadır.¹⁴³⁸ Vazonun ortasına denk gelen bu kısımda, çıplak olarak tasvir edilen bu kişilerin rahip olduğu düşünülmektedir.¹⁴³⁹

Şekil 7: Uruk Vazosu¹⁴⁴⁰

Vazonun en üst kısmını oluşturan ve en uzun olan sırada, üst kısmında flama (veya şerit) bulunan ve kamıştan yapılmış iki direğin¹⁴⁴¹ yanında uzun başlıklı kıyafet giymiş olan bir kadın tasviri öne çıkmaktadır. Bu tasvirde yer alan kadın figürünün tanrıça olmadığı ve

¹⁴³⁸ Kleiner (2017), *a.g.e.*, s. 31.

¹⁴³⁹ Gates, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁴⁴⁰ Daniel C. Snell, *Religions of the Ancient Near East*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 16; Gates, *a.g.e.*, s. 37.

¹⁴⁴¹ Bu iki direk tanrıça İnanna'nın sembolüdür (Bkz. Meador, *a.g.e.*, ss. 12-18.).

bir rahibe olduğu iddiaları bulunmakla birlikte, onun Tanrıça İnanna olduğu düşünölmektedir. Bu kadın figürüne yüzü dönük olan çıplak bir erkeğin elinde, tanrıçaya sunulacak hediyelerle dolu bir kabın olduğu görölmektedir. Bu adamın arkasında duran ve püsküllü bir etek giymiş olan erkek figürü dikkat çekmektedir. Bu figürün arkasında bulunan bir hizmetli, onun giydiğı elbisenin uzun bir parçasını taşıırken tasvir edilmektedir. Bu tasvirde Sümerli görevliler için kullanılan bir piktogram yer almaktadır. Tasvirde üst sırada yer alması ve boyut olarak büyük çizilmesi gibi özelliklerden önemli bir figür olduğu anlaşılan bu kişi, tartışmalı olmakla birlikte rahip-kral olduğu düşünölmektedir. Bununla birlikte bazı sanat tarihçileri bu üst sıradaki tasvirde, rahip-kral ile tanrıça arasında gerçekleştirilen sembolik evliliğin anlatıldığını ifade etmektedirler.¹⁴⁴² Uruk Vazosu üzerindeki tasvirlerin tam olarak neyi anlattığı konusu tartışmalı olup, bu konuda çok farklı düşünceler ve yorumlar bulunmaktadır.¹⁴⁴³

2) Asur Kampı Tasviri:

MÖ.9. yüzyıla tarihlenen Asur kampı tasviri, Nimrut'daki II.Ashurnasirpal'in saray duvarına işlenmiştir. Burada yemek hazırlanmasını ve ekmek pişirilmesini (1, 3, ve 4 numaralı tasvirler) gösteren tasvirlerin yanında bir rahibin, koyunun veya kuzunun iç organlarını incelediğı görölmektedir.¹⁴⁴⁴ Savaşta bir askeri kampın tasviri olan bu kabartmanın iki numaralı tasvirinde yer alan kişinin, giydiğı başlıktan ve elbiseden *bārû* rahibi olduğu anlaşılmaktadır. Hayvanın iç organlarını inceleyen bu rahip, bu yolla tanrılardan savaş hakkında işaretler almaya çalışmaktadır.¹⁴⁴⁵ Bu tasvir rahiplerin, ordunun ve savaşların etkin bir figürü olduğu görüşünü desteklemektedir.

¹⁴⁴² Kleiner (2017), *a.g.e.*, ss. 30-31.

¹⁴⁴³ Bahrani, *a.g.e.*, ss. 226-235.

¹⁴⁴⁴ Radner (2012), *a.g.e.*, s. 80.

¹⁴⁴⁵ Ulanowski (2020), *a.g.e.*, s. 100.

Şekil 8: II. Ashurnasirpal'in Saray Duvarında Asur Kampı Tasviri¹⁴⁴⁶

3) Bronz Plaka Üzerindeki Pazuzu Tasviri:

Yeni Babil Dönemine ait ve bakır alaşımından yapılmış olan bu plakanın, kötü ruhlardan korunmak için kullanıldığı düşünülmektedir. Plakanın en üstünde *pazuzu* tasviri bulunmaktadır.¹⁴⁴⁷ *Pazuzu*'nun başının altında dört bölümden oluşan bir tasvir kompozisyonu yer almaktadır. Üst bölümde güneş diski, hilal, yıldız kümesi olabileceği düşünülen yedi tane küçük daire, sekiz köşeli yıldızı içine alan bir daire ve boynuzlu silindir şeklinde bir yapı gibi genellikle tanrı sembolü olduğu düşünülen şekiller yer almaktadır. Bu tanrı sembollerinin altında yer alan ikinci bölümde hayvan kafalı (sağdan sola doğru yılan, kuş, at, koç, ayı, tazi ve aslan başlı) yedi mitolojik yaratık görülmektedir. Bunun altında uzanmış birine yapılan bir ritüel ve onun altında ölümler dünyasının yaratıkları tasvir edilmektedir.¹⁴⁴⁸

¹⁴⁴⁶ <https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/736x/17/cf/66/17cf66adb00328c030572ed37747c661.jpg>, ET. 01.06.2021.

¹⁴⁴⁷ Laith A. Jawad, "Ichthyological Characteristics Available in the Fish Images Existed in the Art of the Ancient Mesopotamia", *Tigris and Euphrates Rivers: Their Environment from Headwaters to Mouth*, (Ed. Laith A. Jawad), Springer Publishing, Switzerland, 2021, s. 113.

¹⁴⁴⁸ King (2019), *a.g.e.*, ss. 37-39.

Şekil 9: Pazuzu Levhası¹⁴⁴⁹

Bir tür muska olduğu düşünülen bu plakanın en üstünde kötü ruhların kralı olarak ifade edilen *pazuzu*'nun yer alması, onun hastalıkları uzaklaştırabilme özelliğinin olduğu inancına bağlanmaktadır. Orta kısımda balık kıyafeti giymiş kişilerin rahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu rahiplerin yeni doğum yapmış bir annenin yanında kötü ruh kovma ritüeli yaptıkları düşünülmektedir.¹⁴⁵⁰ Bunun yanında bu tasvirin, tabuta yerleştirilmiş bir ölünün cenaze ritüeli olduğu görüşü bulunmaktadır.¹⁴⁵¹ Soldaki ışık, rahiplerin bu ritüeli güneş battıktan sonra yaptıklarını göstermektedir. Rahiplerin altında ve plakanın ortasında, elinde zehirli yılanlar taşıyan, hamile kadınlara ve bebeklere musallat olan ve kötü karakterli olduğuna inanılan *lamaštu* tasvir edilmektedir. *Lamaštu*'nun arkasında köpek kafalı, akrep kuyruklu ve kuş pençeli olarak gösterilen *pazuzu*'nun, *lamaštu*'yu ölümler diyarına doğru kovalayışı betimlenmektedir.¹⁴⁵²

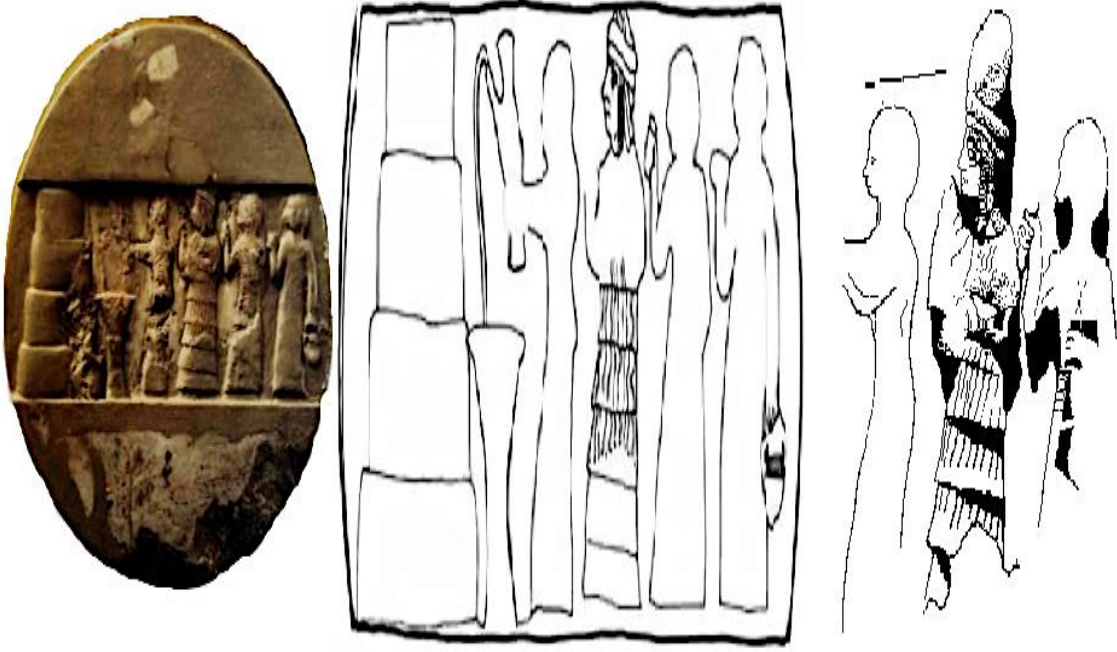
¹⁴⁴⁹ Radner (2012), *a.g.e.*, s. 53.

¹⁴⁵⁰ Radner (2012), *a.g.e.*, s. 53.

¹⁴⁵¹ King (2019), *a.g.e.*, s. 39.

¹⁴⁵² Radner (2012), *a.g.e.*, s. 53.

4) Enheduanna Diski:

Şekil 10: Enheduanna Diski¹⁴⁵³

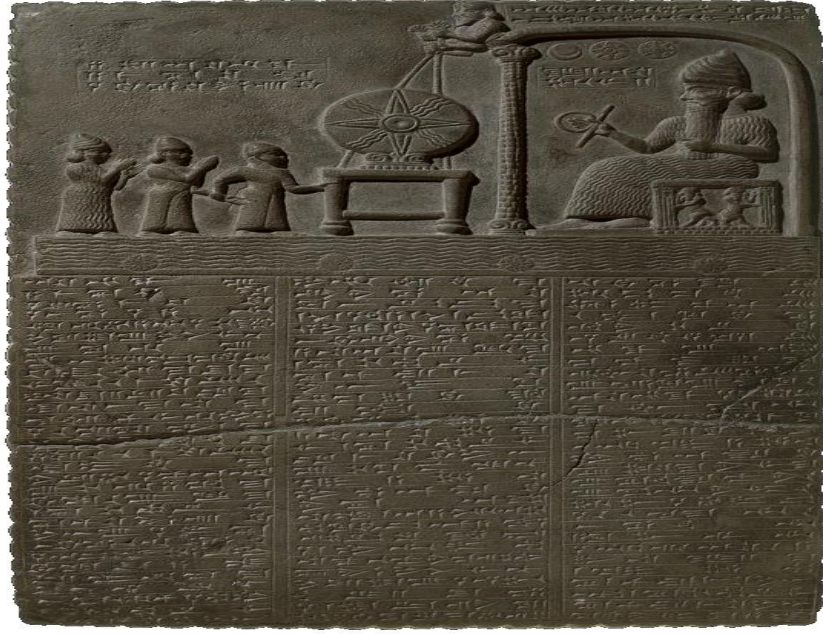
Enheduanna Diskinde yer alan tasvirde, dört kişinin dört katlı bir tapınak platformuna yaklaştığı görülmektedir. En önde yer alan ve rahip veya görevli olduğu düşünülen çıplak bir erkek, vazo biçimli bir sunağın önünde sıvı dökme ayinini (libasyon) gerçekleştirmektedir. Diğerlerinden daha uzun ve büyük çizilen ve rahibe başlığı giymiş olan ikinci figür, Enheduanna'dır. Sağ elini kaldırarak tanrıyı selamlamakta ve ona saygısını göstermektedir. Arkada yer alan iki figürün, bu ayine eşlik eden iki kadın görevli olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁵⁴ Bu diskin merkezinde rahibe Enheduanna yer almaktadır.¹⁴⁵⁵ Bu tasvir, hem baş rahibenin ritüellerdeki konumunu göstermesi hem de Mezopotamya tarihinin önemli bir figürü olan bu rahibenin görselini içermesi açısından önemlidir.

¹⁴⁵³ Crawford (2015a), *a.g.e.*, s. 207; Dale M. Brown (Ed.), *Sumer: Cities of Eden*, Time-Life Books Publishing, Virginia, 1993, s. 122; Black, Cunningham, Robson ve Zólyomi, *a.g.e.*, s. 338.

¹⁴⁵⁴ Kleiner (2013), *a.g.e.*, s. 42.

¹⁴⁵⁵ Bahrani, *a.g.e.*, s. 197.

5) Güneş Tanrısı (Şamaş) Tableti:

Şekil 11: Güneş Tanrısı (Şamaş) Tableti¹⁴⁵⁶

MÖ. 870 yıllarına tarihlenen, British Museum’da bulunan ve Sippar kentinde ortaya çıkartılan tablette, Babil kralı Nabu-aplu-iddina’nın tanrı Şamaş’a takdimi veya yönlendirilmesi tasvir edilmektedir.¹⁴⁵⁷ Tasvirde kralın tanrıya takdimi bir rahip tarafından yapılmaktadır.¹⁴⁵⁸ Bu tabletin üst kısmında, bir tabure üzerinde duran güneş diskine tapınan kral ve rahipler tasvir edilmektedir.¹⁴⁵⁹ Güneş diskinin önünde duran üç kişi, Şamaş’ın yüksek rahibi, kral Nabu-aplu-iddina ve bir tanrıçadır.¹⁴⁶⁰ Tablette yer alan tasvirin stili, özellikle III. Ur ve Eski Babil olmak üzere erken dönemlere ait silindir mühürlerin tasvirlerini anımsatmaktadır.¹⁴⁶¹

¹⁴⁵⁶ https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1881-0428-34-a, Envanter No. 91000, ET. 01.08.2021.

¹⁴⁵⁷ Raymond V. Sidrys, *The Mysterious Spheres on Greek and Roman Ancient Coins*, Archaeopress Publishing, Oxford, 2020, s. 5.

¹⁴⁵⁸ Elizabeth Simpson, *The Furniture from Tumulus MM*, Vol. 1, Brill Publishing, Leiden, 2010, s. 87.

¹⁴⁵⁹ Budge (2016), *a.g.e.*, s. 149.

¹⁴⁶⁰ E.A. Wallis Budge, *Babil Yaratılış Efsaneleri*, (Çev. Esra Çıldır), Altın Bilek Yayınları, İstanbul, 2018, s. 33.

¹⁴⁶¹ Beaulieu (2018), *a.g.e.*, s. 182.

6) Rahip Dudu'nun Adaklık Levhası ve Heykeli

Şekil 12: Rahip Dudu'nun Adaklık Levhası¹⁴⁶² ve Heykeli¹⁴⁶³

Burada Lagaş kralı Entemena döneminde (MÖ. 25. yüzyıl) yaşamış olan Ningirsu'nun rahibi Dudu'nun, adak olarak sunduğu plaka ve heykeli görülmektedir.¹⁴⁶⁴ Bu plakada görülen aslan başlı ve kartal kanatlı yaratık, mitolojik metinlerde geçen *anzu* veya *zu* kuşudur. Gök gürültüsü ve fırtına ile bağlantılı olan bu yaratık, tanrı Ningirsu ile özdeşleşmiştir. Bu plakada tasvir edilen *anzu* veya *zu* kuşu amblemi, genellikle Girsu kentinde ortaya çıkartılan kraliyet eserlerinde görülmektedir.¹⁴⁶⁵ Louvre müzesinde bulunan ve AO2353 envanter numarası ile kayıtlı olan bu plakada görülen, püskül desenli kıyafet giyen ve elinde asa tutan kişinin rahip olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁶⁶

¹⁴⁶² Cotterell, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁴⁶³ Anton Moortgat, *The Art of Ancient Mesopotamia: The Classical Art of the Near East*, Phaidon Press, London ve New York, 1969, s. 212.

¹⁴⁶⁴ Bottero (2015), *a.g.e.*, s. 13.

¹⁴⁶⁵ Irene Winter, *On Art in the Ancient Near East Volume II: From the Third Millennium BCE*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2010, ss. 8-9.

¹⁴⁶⁶ <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010121765>, ET. 01.05.2022.

7) Lagaş Kralı Ur-Nanşe Levhası:

Şekil 13: Lagaş Kralı Ur-Nanşe'nin Levhası¹⁴⁶⁷

MÖ. 26. yüzyıla tarihlenen, Louvre Müzesinde bulunan ve 39 cm boyunda olan delikli taş levhanın, inşa edilen bir yapının duvarına tutturulması için yapıldığı tahmin edilmektedir. Levha üzerindeki tasvirde kral Ur-Nanşe, tapınağın yapımı için sepet içinde inşaat malzemesi taşıırken gösterilmektedir.¹⁴⁶⁸ Burada yüksek rahip ve kral Ur-Nanşe, bir tapınak inşa ederek dindarlığını ve gücünü sergilemektedir. Tapınak yapımına yardım eden kral ve baş rahip, Ningirsu tapınağının inşasını bu levha ile anıtlıştırmıştır.¹⁴⁶⁹ Mezopotamya'da sepet taşıma ritüelinin en erken örneklerinden biri, bu levhada tasvir edilmektedir. Levhadaki metinde, bu kral kendini “kurucu kral” olarak nitelemektedir. Ur-Nanşe'den sonra başında sepet taşıyan inşacı kral imajı, MÖ. 2130 yıllarında Lagaş kralı Gudea'da görülmektedir.¹⁴⁷⁰

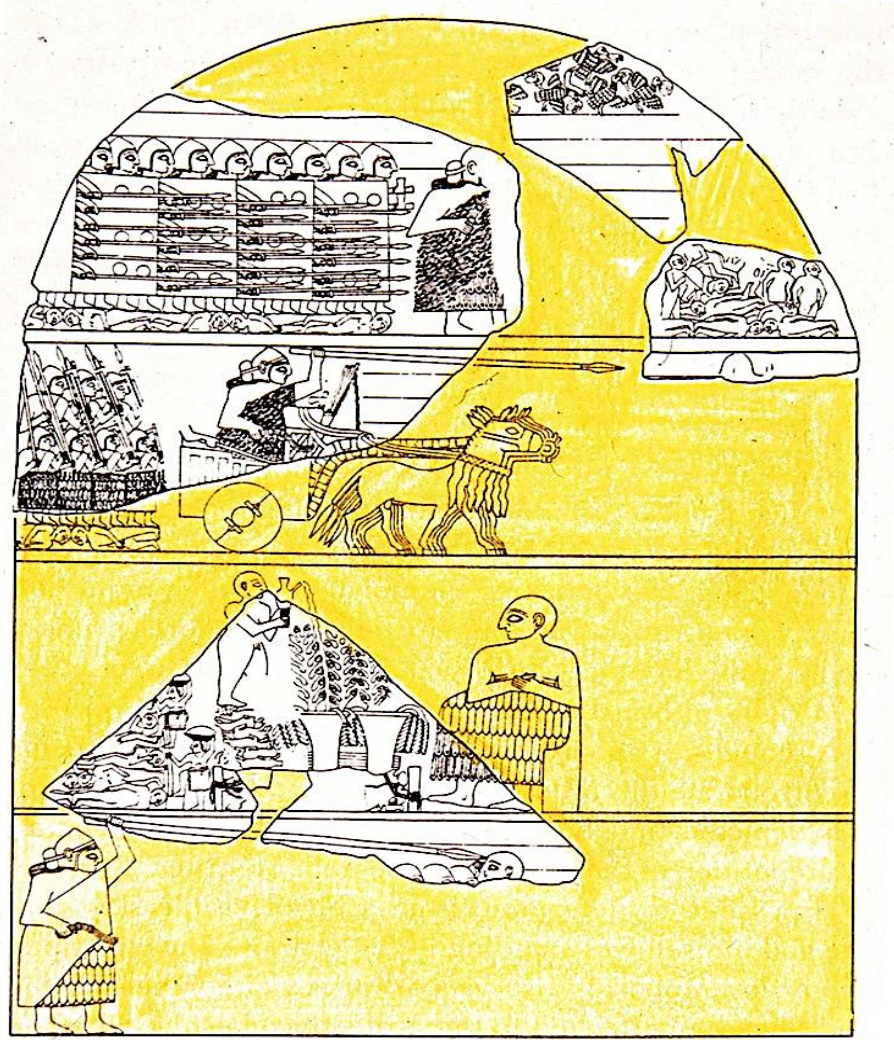
¹⁴⁶⁷ Bordreuil, Briquel-Chatonnet ve Michel, *a.g.e.*, s. 187.

¹⁴⁶⁸ Stefano Anastasio, *Building Between the Two Rivers: An Introduction to the Building Archaeology of Ancient Mesopotamia*, Archaeopress Publishing, Oxford, 2020, s. 18.

¹⁴⁶⁹ Senta German, “Perforated Relief of Ur-Nanshe”, *Smarthistory Guide to Ancient Near Eastern Art*, (Ed. Ruth Ezra, Beth Harris ve Steven Zucker), Smarthistory Publishing, Brooklyn, 2019, s. 15.

¹⁴⁷⁰ Barbara N. Porter, *Trees, Kings, and Politics: Studies in Assyrian Iconography*, Academic Press, Göttingen, 2003, s. 50.

8) Akbabalar Steli:

Şekil 14: Akbabalar Steli¹⁴⁷¹

Şekil-14'te MÖ. 2450 yıllarına tarihlenen ve Girsu (Tello) şehrinde ortaya çıkartılan Akbabalar stelinin rekonstrüksiyonu görülmektedir. Tasvirin alt kısmında çıplak bir rahip, tahtında oturan idarecinin önünde libasyon ritüeli gerçekleştirmektedir.¹⁴⁷² Dört parçası bulunan bu stelin kalan kısmı, mevcut parçalar üzerinden hareketle tahmin edilmektedir.

¹⁴⁷¹ <http://sumerianshakespeare.com/38801.html>, ET. 01.06.2022.

¹⁴⁷² Christina Tsouparopoulou, "Spreading the Royal Word: The (Im)Materiality of Communication in Early Mesopotamia", *Communication and Materiality: Written and Unwritten Communication in Pre-Modern Societies*, (Ed. Susanne Enderwitz ve Rebecca Sauer), De Gruyter Publishing, Berlin ve Boston, 2015, s. 18.

9) Rahip Uşumgal Steli:

Şekil 15: Rahip Uşumgal Steli¹⁴⁷³

Birinci Erken Hanedanlık dönemine (MÖ. 2900–MÖ. 2750/2700) tarihlenen bu stelde, tanrı Şara’nın rahibi Uşumgal tasvir edilmektedir. Rahip Uşumgal’ın kızının diğer yüzde tasvir edildiği bu stel, aynı zamanda Kassit Döneminde sıklıkla görülen kudurru taşlarının arkaik formu olarak ifade edilmektedir.¹⁴⁷⁴ Bu stelin üzerinde, “Uşumgal *pab-şeş* rahibi” yazılmaktadır. Stelin ana karakteri olan rahip Uşumgal, sakallı, saçaklı etekli, sağ omuzuna elbisesi asılı ve elleri göğsünde birbirine bağlı olarak tasvir edilmiştir.¹⁴⁷⁵

10) Polos Başlıklı Rahibe Heykelleri:

Mari kentinde ortaya çıkartılan heykellerin başında görülen *polos* adlı bu dik başlığı, rahibeler giymekteydi.¹⁴⁷⁶ Bu heykellerden birincisi, III. Erken Hanedanlık Dönemine aittir ve Mari kentinde bulunmuştur. Oturur vaziyette olan kadın, *polos* başlığının üstünde şal gibi bir örtü ile tasvir edilmiştir. Özel bir başlık türü olan *polos*, giyen kişinin tanrıça, rahibe veya kraliçe olduğunu gösteren bir işarettir. Bununla birlikte bu başlık türü genellikle rahibelere

¹⁴⁷³ Joan Aruz (Ed.) ve Ronald Wallenfels (Ed.), *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. From the Mediterranean to the Indus*, Metropolitan Museum of Art Publishing, New York, 2003, s. 53.

¹⁴⁷⁴ Beaulieu (2018), *a.g.e.*, s. 35.

¹⁴⁷⁵ Aruz ve Wallenfels, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁴⁷⁶ Crawford (2015a), *a.g.e.*, s. 169.

atfedilmektedir. Mari kentindeki Dagan tapınağında bulunan bir tasvirde, *polos* giymiş ve elinde vazo bulanan bir kadın figürü bulunmuştur. *Polos* giymiş kadınların, kült veya ritüel durumunda başka tasvirleri tapınaklarda bulunmuştur.¹⁴⁷⁷ Bundan dolayı bu başlık rahibeler ile özdeşleşmiştir.

Şekil 16: Mari Kentinde Bulunan Rahibe Heykelleri¹⁴⁷⁸

11) Blau Anıtları:

Geç Uruk Döneminin sonlarına (Uruk III: MÖ. 3000-MÖ.2900) tarihlenen ve kadın isminin (*ka.gır.gal* ismi) geçtiği ilk metin örneklerinden biri olan Blau anıtları hem görsel tasvir hem de metin içermektedir.¹⁴⁷⁹ Uruk civarında bulunan bu iki nesnenin sahibi Dr. A. Blau adlı kişi olduğu için Blau anıtları olarak isimlendirilmiştir. Dikey biçimli anıt arkaik çivi yazısı formuna sahip olduğu için bu anıtın, Mezopotamya'nın erken dönemlerine ait olduğu düşünülmektedir. Anıt üzerindeki metnin, yün, gümüş, keçi ve bira gibi ürünlerin ticari kaydı olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı tasvirlerin, bu ticari malların sunumu ile ilgili olduğu tahmin edilmektedir. Bu tasvirde başı bandajlı, sakallı ve ağ desenli etek giymiş kişinin özellikleri bir rahibi işaret etmektedir. Genellikle rahiplerin tasvirinde kullanılan bu

¹⁴⁷⁷ Aruz ve Wallenfels, *a.g.e.*, ss. 153-154.

¹⁴⁷⁸ Aruz ve Wallenfels, *a.g.e.*, ss. 153-154.

¹⁴⁷⁹ Julia M. Asher-Greve, "Women and Agency", *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013, s. 362.

özellikleri (bandaj, sakal, ağ desenli etek gibi) taşıyan kişinin rahip-kral olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁸⁰ Bu örnek, rahiplerin ticari hayattaki rolünü ve önemini görsel olarak ifade etmesi açısından önemlidir.

Şekil 17: Blau Anıtları¹⁴⁸¹

12) Mühür Baskısında Ziggurat Önünde Duran Rahip Tasviri:

Şekil 18: Ziggurat Önünde Rahip Tasvirli Mühür Baskısı¹⁴⁸²

Bu şekilde, akik taşından yapılmış bir silindir mühür baskısı görülmektedir. Bu mühür baskısındaki tasvirde bir rahip, beş katlı bir zigguratın önünde yer almaktadır. Rahibin arkasında ise balık yakalamaya çalışan bir tilki tasvir edilmiştir.¹⁴⁸³ Rahibin ziggurata ve hayvanlara göre oldukça büyük gösterilmesi, rahibi öne çıkartma amacı taşımaktadır.

¹⁴⁸⁰ Aruz ve Wallenfels, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴⁸¹ Aruz ve Wallenfels, *a.g.e.*, s. 9; Asher-Greve (2013), *a.g.e.*, s. 362; Julia M. Asher-Greve, “Golden Age of Women”, *Images and Gender*, Academic Press, Göttingen, 2006, s. 46.

¹⁴⁸² <https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUQSRYPN.html>, ET. 01.04.2022.

¹⁴⁸³ Oates (2015), *a.g.e.*, s. 187.

13) III. Erken Hanedanlık Dönemi Ur Levhasında Rahip Tasviri:

Şekil 19: III. Erken Hanedanlık Dönemi Levhasında Rahip Tasviri¹⁴⁸⁴

III. Erken Hanedanlık Dönemine ait olan ve Leonard Woolley tarafından Ur şehrindeki bir mezardan ortaya çıkartılan plakada, libasyon ritüeli tasvir edilmektedir. Tasvirde başı traşlı ve çıplak bir şekilde libasyonu gerçekleştiren kişinin rahip olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁸⁵

14) Tanrıça Ninhursag Huzurunda Libasyon Gerçekleştiren Rahip Figürü:

Şekil 20: Tanrıça Ninhursag Huzurunda Libasyon Gerçekleştiren Rahip Figürü¹⁴⁸⁶

Tello'da bulunan ve III. Erken Hanedanlık Dönemi stilini yansıtan adaklık plaka

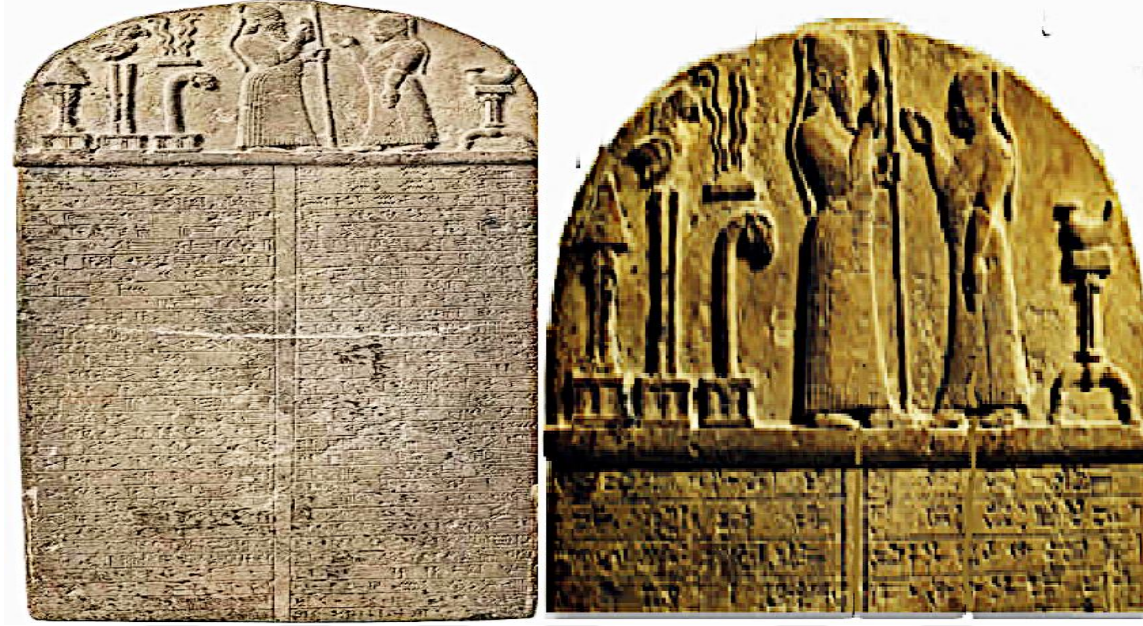
¹⁴⁸⁴ Aruz ve Wallenfels, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁴⁸⁵ Aruz ve Wallenfels, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁴⁸⁶ Winter, *a.g.e.*, s. 79.

üzerindeki tasvirde, tanrıça Ninhursag'ın huzurunda libasyon ritüelini gerçekleştiren çıplak bir rahip görülmektedir.¹⁴⁸⁷

15) Rahip İbni-İştar'ın Tasviri:

Şekil 21: Rahip İbni-İştar'ın Tasviri¹⁴⁸⁸

Bu tasvirde elinde asa olan Babil kralı I. Marduk-zakir-shumi'nin karşısında rahip İbni-İştar görülmektedir. Kralın arkasındaki ok biçimli şekil, tanrı Marduk'u ve üstte iki dalgalı sütun ise tanrı Adad'ı temsil etmektedir.¹⁴⁸⁹ I. Marduk-zakir-shumi tarafından rahip İbni-İştar için yapılan bu kudurru taşında, iki sütun biçiminde bir metin bulunmaktadır. Bu metin, Uruk'taki İnanna'nın büyük tapınağı Eanna'nın rahibine ve yazıcısına kral tarafından önemli kaynakların (250 dönüm arazi, Eanna tapınağının çevresindeki sekiz ev, bir köle ve bu kölenin ailesi gibi) tahsis edilmesini kaydeder. Burada kral ve rahip, yüzleri birbirine dönük bir şekilde tasvir edilmiştir.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁸⁷ Winter, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁴⁸⁸ Joan Aruz, Sarah B. Graff ve Yelena Rakic, *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, Metropolitan Museum of Art Publishing, New York, 2014, s. 340; P. Steele, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁴⁸⁹ P. Steele, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁴⁹⁰ Aruz, Graff ve Rakic, *a.g.e.*, s. 340.

16) Gipardaki Adaklık Kireçtaşı Levha:

Şekil 22: Gipardaki Adaklık Kireçtaşı Levha¹⁴⁹¹

Ur kentinde bulunan *gipar*'da ortaya çıkartılan kireçtaşı levha üzerinde, libasyon ritüeli tasvir edilmektedir. Levhada biri (üstteki) tanrının huzurunda ve diğeri (alttaki) tapınakta olmak üzere iki libasyon sahnesi bulunmaktadır. Üsteki tasvirde en önde çıplak bir şekilde libasyonu gerçekleştiren kişi ve bu kişinin arkasında ritüele eşlik eden üç kişi görülmektedir. Bu tasvirde libasyonu gerçekleştiren ve diğer kişilere göre daha büyük çizilen kişinin saç stili ve başlığı, bu kişinin rahip olduğunu göstermektedir. Genellikle ritüel tasvirlerinde tanrıçalar için kullanılan ön cepheden tasvir biçiminin bu tasvirde rahip için kullanılması, onu öne çıkarma amacı taşımaktadır. Tasvirde rahibin, önündeki kutsal alan ile arkasındaki insanlar arasında bir aracı rolünü üstlendiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁹²

¹⁴⁹¹ Kathleen McCaffrey, "The Sumerian Sacred Marriage", *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013, s. 233.

¹⁴⁹² Joan Goodnick Westenholz, "EN-Priestess: Pawn or Power Mogul?", *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East*, (Ed. Gernot Wilhelm), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2012, s. 293.

17) Nabu-apla-iddina'nın Kudurru Taşı:

Şekil 23: Nabu-apla-iddina'nın Kudurru Taşı¹⁴⁹³

Bu şekilde, Babil kralı Nabu-apla-iddina'nın krallığının yirminci yılında (MÖ. 9. yüzyıl) kendisi ile aynı adı taşıyan bir rahibin sahip olduğu toprakların onaylanmasını ve belgelenmesini gösteren bir kudurru taşı görülmektedir. Tasvirde tanrı sembollerinin altında yer alan rahibin, kralı selamladığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁹⁴ Metinde kralın, bazı hediyeler ve ayrıcalıklar ile rahibi kutladığı ifade edilmektedir.¹⁴⁹⁵ Rahip Nabu-apla-iddina'nın *ērīb-bīti* unvanına sahip olduğu bilinmekle birlikte bu rahibin hangi tanrıya hizmet ettiği bilinmemektedir.¹⁴⁹⁶ Mezopotamya tasvirlerinde genellikle öne çıkan tanrı sembolü (veya tanrının antropomorfik biçimi), kral ve rahip üçlüsü burada açık bir şekilde görülmektedir.

¹⁴⁹³ Beaulieu (2018), *a.g.e.*, s. 181.

¹⁴⁹⁴ Beaulieu (2018), *a.g.e.*, s. 181.

¹⁴⁹⁵ R. Dennis Cole, *Numbers*, Cilt 3, 2. Bölüm, B&H Publishing Group, The USA, 2000, s. 130.

¹⁴⁹⁶ John P. Nielsen, *Sons and Descendants: A Social History of Kin Groups and Family Names in the Early Neo-Babylonian Period, 747-626 B.C.*, Brill Publishing, Leiden, 2010, s. 76.

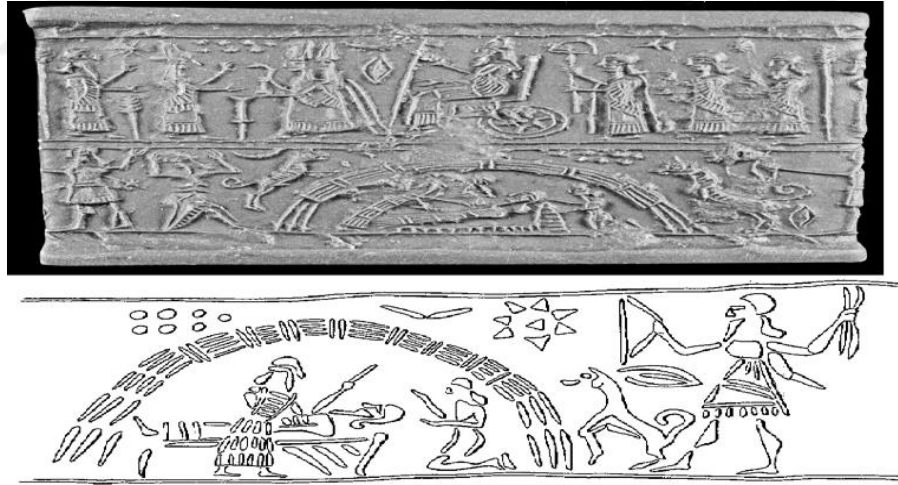
18) Rahip-Ur-Dun'un Silindir Mührü:

Şekil 24: İşib Rahibi Ur-Dun'un Silindir Mührü¹⁴⁹⁷

Bu silindir mühürde Ningirsu'nun Ur-Dun adındaki *işib* rahibi, libasyon ritüelini çıplak bir şekilde gerçekleştirirken tasvir edilmektedir.¹⁴⁹⁸ Tasvirde tahtında oturan tanrı Ningirsu'nun arkasındaki metinde, “Ur-dun/işib ^dNin-gir₂-su (Ur-dun, Ningirsu'nun *işib* rahibi) /dumu Na-di (Nadi'nin oğlu) /işib ^dNin-gir₂-suka (Ningirsu'nun *işib* rahibi)” yazmaktadır.¹⁴⁹⁹ Bu rahibin ismi tahıl ile ilgili alındı belgelerinde görülmektedir.¹⁵⁰⁰

19) Şifacı Rahibin Tedavi Tasviri:

Şekil 25: Şifacı Rahibin Tedavi Tasviri¹⁵⁰¹

¹⁴⁹⁷ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 259.

¹⁴⁹⁸ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 259.

¹⁴⁹⁹ Claudia Fischer, “Of Kings and Cups”, *The Growth of an Early State in Mesopotamia: Studies in Ur III Administration*, (Ed. Justin Cale Johnson ve Steven J. Garfinkle), CSIC Press, Madrid, 2008, s. 68.

¹⁵⁰⁰ Bkz. Benjamin Studevent-Hickman, *Sumerian Texts from Ancient Iraq: From Ur III to 9/11*, Lockwood Press, Atlanta, 2018, s. 66, 102, 149.

¹⁵⁰¹ E. Williams-Forte, “Cylinder Seals of the Neo-Babylonian Period”, *Ladders to Heaven: Art Treasures from Lands of the Bible*, (Ed. Oscar White Muscarella), McClelland and Stewart Publishing, 86 numaralı silindir mühür, Toronto, 1981, ss. 143-145; Black ve Green, *a.g.e.*, s. 97.

Yeni Asur Dönemine tarihlenen silindir mühürde bir şifacı rahip, sazlık bir yapı içerisinde yatan bir hastayı tedavi ederken tasvir edilmektedir. Tasvirde sazlık yapının dışında bir adam ve köpek görülmektedir.¹⁵⁰² Tasvirdeki yedi yuvarlak (veya nokta), Yeni Asur ve Babil Dönemlerinde ve Mittaniler tarafından kullanılmıştır. Kullanımı tarih öncesi dönemlere kadar uzanan bu yedi nokta veya yuvarlağın, dolunay ve güneş gibi gök cisimleri ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁰³

20) Boğa Kurbanı Yapan Rahiplerin Tasviri:

Şekil 26: Akad Dönemi Silindir Mühründe Rahipler¹⁵⁰⁴

Akadlara ait bir silindir mühür tasvirinin merkezinde, başı kesilmiş bir boğayı baş aşağı tutan iki rahip görülmektedir. Ayakta duran bu iki rahip, dizlerine kadar uzanan bir etek ve etek üzerinde aşağı doğru sarkan püsküller ile tasvir edilmiştir. Üst kısımları çıplak olan rahiplerin başlarında bir başlık bulunmakta ve bu başlık çene altına bir şerit ile bağlanmıştır. Bu iki kişinin kıyafetleri ve tasvirdeki konumları, onların rahip olduğunu göstermektedir.¹⁵⁰⁵

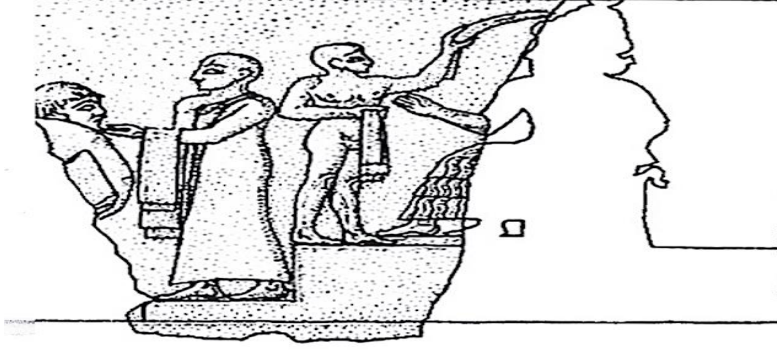
¹⁵⁰² Black ve Green, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁵⁰³ Black ve Green, *a.g.e.*, ss. 228-229.

¹⁵⁰⁴ Laerke Recht, "Identifying sacrifice in Bronze Age Near Eastern iconography", *Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*, (Ed. Nicola Laneri), Oxbow Books Publishing, Oxford & Philadelphia, 2015, s. 26.

¹⁵⁰⁵ Recht, *a.g.e.*, s. 25.

21) Ur-Nammu Stelinde Arınma Ritüeli Gerçekleştiren Rahip Tasviri:

Şekil 27: Ur-Nammu Stelinde Arınma Ritüeli Gerçekleştiren Rahip Tasviri¹⁵⁰⁶

Ur-Nammu stelinin bir parçasında, arınma ritüeli tasviri görülmektedir. Burada tahtına oturmuş bir tanrının huzurunda çıplak bir şekilde gösterilen rahip, ritüel gerçekleştirirken tasvir edilmiştir.¹⁵⁰⁷

22) Dada'nın Silindir Mühründe Akadlı Rahibe Tasviri:

Şekil 28: Dada'nın Silindir Mühründe Akadlı Rahibe Tasviri¹⁵⁰⁸

Şekilde Akad kralı Şar-kalli-şarri tarafından, eşinin gayrimenkul varlıklarının yöneticisi olan Dada'ya verilen silindir mühür üzerindeki tasvir görülmektedir. Bu mühürde kraliçenin arkasında, kraliyet soyundan geldiği düşünülen bir rahibe tasvir edilmektedir.¹⁵⁰⁹

¹⁵⁰⁶ Polcaro, *a.g.e.*, s. 276.

¹⁵⁰⁷ Polcaro, *a.g.e.*, s. 276.

¹⁵⁰⁸ Claudia E. Suter, "Kings and Queens", *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013, s. 218.

¹⁵⁰⁹ Suter, *a.g.e.*, s. 218.

23) Rahibe Geme-Lama'nın Silindir Mührü:

Şekil 29: Geme-Lama'nın Silindir Mührü¹⁵¹⁰

Rahibe Geme-Lama, Girsu (Tello) şehrinin öne çıkan tanrıçası Bau'nun *ereş-diğir* rahibesidir. Silindir mühür tasvirinde bu rahibe, doğrudan Bau'nun karşısında ve tanrıça Lamma'nın önünde görülmektedir.¹⁵¹¹ Bu konumlandırma rahibenin aracısız tanrıça ile olan bağını ve iletişimini vurgulamaktadır.

24) Rahip-Kralın Aslan Avı Tasviri:

Şekil 30: Rahip-Kralın Aslan Avı Tasviri¹⁵¹²

Geç Uruk Dönemine (MÖ.3300-MÖ.3000) tarihlenen ve “aslan avı steli” olarak adlandırılan bu taş stel üzerindeki tasvir, Mezopotamya'nın en eski resimli anlatım örneklerinden biridir. Stelin alt kısmında bir rahip-kralın ok ve yay ile yaptığı aslan avı tasvir edilmektedir. Stelin üst kısmında ise bu rahip-kral, aslan avını mızrakla yapmaktadır.¹⁵¹³

¹⁵¹⁰ Westenholz (2013), *a.g.e.*, s. 260.

¹⁵¹¹ Asher-Greve (2006), *a.g.e.*, s. 70.

¹⁵¹² Steinkeller (2017), *a.g.e.*, s. 233.

¹⁵¹³ Kim Benzel, Sarah B. Graff, Yelena Rakic ve Edith W. Watts, *Art of the Ancient Near East: A Resource for Educators*, The Metropolitan Museum of Art Publishing, New York, 2010, s. 32.

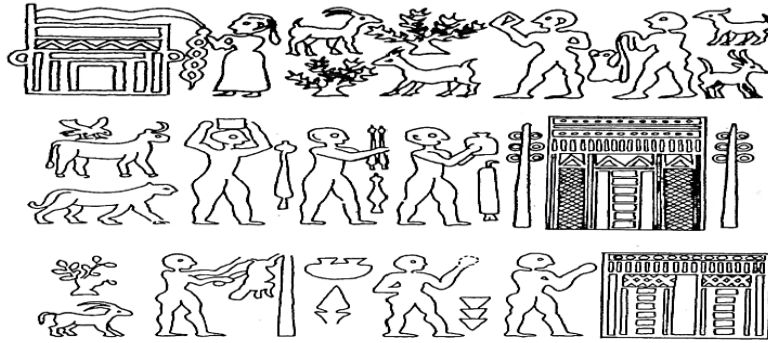
25) Hali-ilu'nun Silindir Mührü:

Şekil 31: Hali-ilu'nun Silindir Mührü¹⁵¹⁴

Babil'de bulunan silindir mühür üzerinde, “Hali-ilu, Hunnubum'un oğlu, Abi-maras'ın hizmetkarı” yazmaktadır. Tasvirde savaşçı tanrıların yanında iki katlı bir platformun (ziggurat olabilir) üzerinde bir elinde kadeh ve diğer elinde kova ile bir rahip görülmektedir.¹⁵¹⁵

26) Tapınakların Önünde Ritüel Gerçekleştiren Rahipler Tasviri:

Şekil 32: Geç Uruk Dönemi Silindir Mühründe Ritüel Yapan Rahipler¹⁵¹⁶

Burada Geç Uruk Dönemine ait bir silindir mühür üzerindeki ritüel sahnesi görülmektedir. Üç sıradan oluşan bu ritüel tasvirinde, tapınak önünde ritüel gerçekleştiren rahipler öne çıkmaktadır.¹⁵¹⁷

¹⁵¹⁴ Dominique Collon, “Babylonian Seals”, *The Babylonian World*, (Ed. Gwendolyn Leick), Routledge Publishing, New York ve London, 2007, s. 104.

¹⁵¹⁵ Collon (2007), *a.g.e.*, s. 104.

¹⁵¹⁶ Polcaro, *a.g.e.*, s. 275.

¹⁵¹⁷ Polcaro, *a.g.e.*, s. 275.

27) Tutsak Rahipler Tasviri:

Şekil 33: Tutsak Rahipler Tasviri¹⁵¹⁸

Şekilde Elam'ın Susa kentinde ortaya çıkartılan bir silindir mühür üzerindeki tasvir görülmektedir. Bu tasvirde yer alan kişilerin tutsak rahipler olduğu düşünülmektedir.¹⁵¹⁹

28) Sümerli Bir Rahibin Sunu Tasviri:

Şekil 34: Sümerli Bir Rahibin Sunu Tasviri¹⁵²⁰

MÖ. 3100 yıllarına tarihlenen bu silindir mühür baskısında, bir rahibin yardımcısı ile İnanna tapınağında sunu yaparken tasviri görülmektedir. Ağ biçimli bir etek giymiş olan birinci figürün rahip-kral veya *en* rahibi olduğu anlaşılmaktadır. Burada hem rahibin hem de yardımcısının elinde, tanrıya sunmak için hediyeler bulunmaktadır.¹⁵²¹

¹⁵¹⁸ Hrouda, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁵¹⁹ Hrouda, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁵²⁰ Brown (1993), *a.g.e.*, s. 152.

¹⁵²¹ Brown (1993), *a.g.e.*, s. 152.

29) Mari Kentinde İp Eğiren Rahibe Tasviri:

Şekil 35: İp Eğiren Rahibe Tasviri¹⁵²²

Mari kentinde ortaya çıkartılan bir levhada, rahibe olduğu düşünülen bir kadının ip eğirirken tasviri yer almaktadır. Bu rahibenin tapınaktaki tekstil işleri için ip ürettiği düşünülmektedir.¹⁵²³

30) Hasta Başında Şifacı/Büyücü Rahip Tasviri:

Şekil 36: Hasta Başında Şifacı /Büyücü Rahip Tasviri¹⁵²⁴

Şekilde Akad Dönemine ait bir silindir mühür baskısında, hastanın başında bulunan ve hastayı iyileştirmeye çalışan bir şifacı veya büyücü rahibin tasviri görülmektedir.¹⁵²⁵

¹⁵²² Crawford (2015a), *a.g.e.*, s. 168.

¹⁵²³ Crawford (2015a), *a.g.e.*, s. 168.

¹⁵²⁴ Markham J. Geller, "Incantations Within Akkadian Medical Texts", *The Babylonian World*, (Ed. Gwendolyn Leick), Routledge Publishing, New York ve London, 2007, s. 391.

¹⁵²⁵ Geller (2007), *a.g.e.*, s. 391.

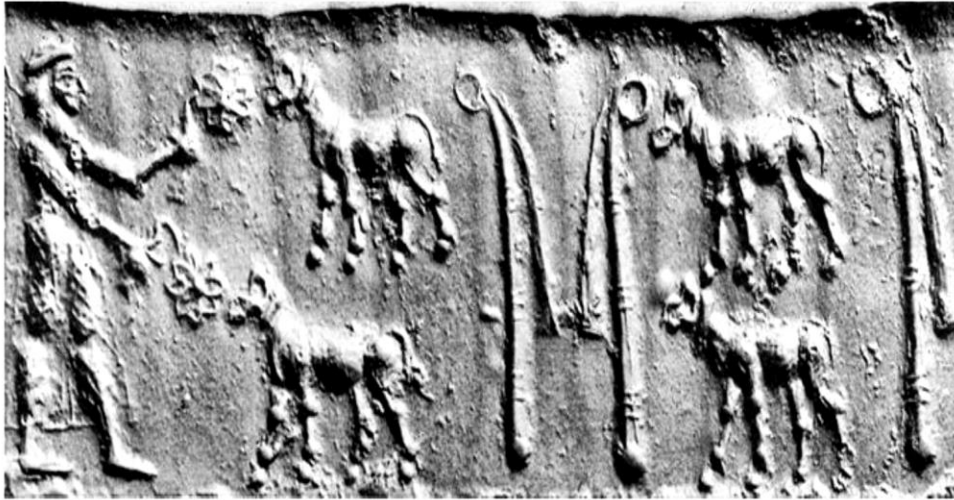
31) Savaşçı Rahip-Kral Tasviri:

Şekil 37: Savaşçı Rahip-Kral Tasviri¹⁵²⁶

Geç Uruk Dönemine (MÖ.3300-MÖ.3000) tarihlenen bu silindir mühürde, elinde mızrakla düşmanının karşısında duran savaşçı bir rahip-kral tasvir edilmiştir. Tasvirde onun karşısındaki kişilerin çıplak, küçük mızraklı ve mızraklarını ters ve eğik tutmuş biçimde gösterilmesi, rahip-kralın düşmanlarını küçümseme ve aşağılama amacı taşıdığı düşünülmektedir.¹⁵²⁷

32) Koyunlara Bitki Sunan Rahip-Kral Tasviri:

Şekil 38: Koyunlara Bitki Sunan Rahip-Kral Tasviri¹⁵²⁸

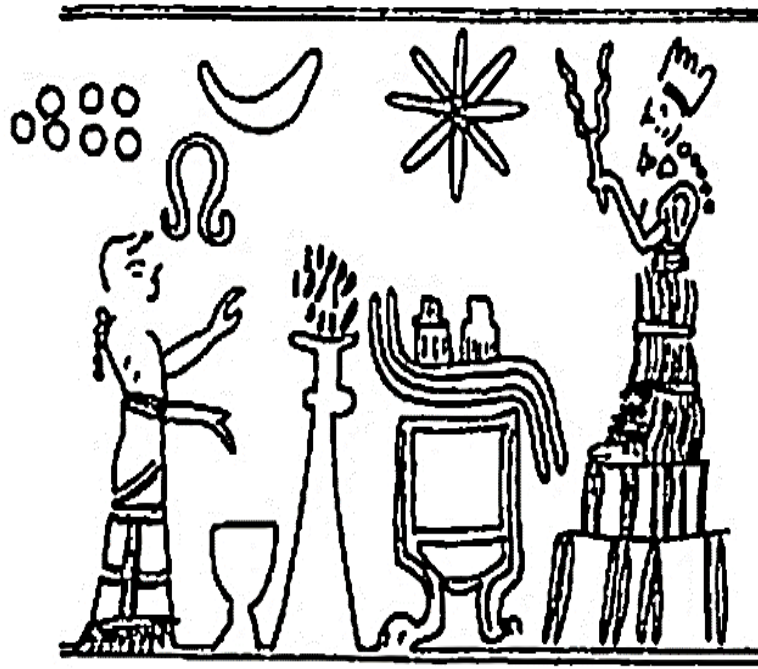
¹⁵²⁶ Aruz ve Wallenfels, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁵²⁷ Aruz ve Wallenfels, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁵²⁸ Holly Pittman, "Seals and Sealings in the Sumerian World", *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013, s. 327.

British Museum’da 116722 numaralı, Geç Uruk Dönemine ait ve MÖ. 4. bin yılın sonlarına tarihlenen silindir mühürde, bir rahip-kral tasviri görülmektedir. Burada başında bir bandaj veya şerit ve şeffaf bir elbise giymiş olan rahip-kral, bir çift koyunu elindeki demetle beslerken tasvir edilmektedir. Bu silindir mühürde, tasviri ikiye ayıran dikey pozisyondaki bir çift sütun ise tanrıça İnanna’nın sembolüdür.¹⁵²⁹ İnanna’nın sembolü ile bir rahip-kralın elinde bitki demetleri ile hayvanları beslerken tasvir edilmesi, bolluk ve bereketin oluşmasında tanrıçanın yanında rahip-krala bir rol verildiği anlamı çıkartılabilir.

33) Fırtına Tanrısının Huzurunda Rahip Tasviri:

Şekil 39: Fırtına Tanrısının Huzurunda Rahip Tasviri¹⁵³⁰

MÖ.1250 yıllarına (Orta Asur Dönemine) tarihlenen ve Tyre’de bulunan bu mühür tasvirinde, fırtına tanrısının huzurunda ve sunağın önünde bir rahip görülmektedir. Bu dönemde sunağın önünde kral tasvirlerinin yaygın olduğu bilinmektedir.¹⁵³¹

¹⁵²⁹ <https://www.britishmuseum.org/>, ET.02.02.2021.

¹⁵³⁰ Collon (1999), *a.g.e.*, s. 36.

¹⁵³¹ Collon (1999), *a.g.e.*, ss. 22-23.

34) Asurlu Rahip Tasviri:

Şekil 40: Nimrud'daki Ninurta Tapınağında Asurlu Rahip tasviri¹⁵³²

Şekilde MÖ. 9. yüzyıla ait olan ve Ninurta'nın Nimrud'daki tapınağında bulunan Asurlu bir rahibin tasviri görülmektedir.¹⁵³³

35) Sunu Yapan Rahip Tasviri:

Şekil 41: Yeni Babil Dönemi Mühründe Sunu Yapan Rahip Tasviri¹⁵³⁴

Şekilde, bir sunağın önünde bir elinde kadeh ve diğer elinde bir kova bulunan rahip tasvir edilmektedir. Bu silindir mühür baskısı, Yeni Babil Dönemine aittir.¹⁵³⁵

¹⁵³² Cotterell, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁵³³ Cotterell, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁵³⁴ Collon (2007), *a.g.e.*, s. 119.

¹⁵³⁵ Collon (2007), *a.g.e.*, s. 119.

36) Humbaba, Tanrılar ve Rahipler Silindir Mührü:

Şekil 42: Humbaba, Tanrılar ve Rahipler Silindir Mührü¹⁵³⁶

Borsippa yakınlarında bulunduğu düşünülen bu silindir mühür tasvirinde, Humbaba'nın başı, tanrıça İştar, aslan-dragon üzerinde fırtına tanrısı ve aralarda rahipler görülmektedir. Tasvirde rahipler, tanrılara ve mitolojik varlıklara göre daha küçük çizilmiştir. Bu mühür, Eski Babil Dönemine tarihlendirilmektedir.¹⁵³⁷

37) Müzisyen Rahipler:

Şekil 43: Arp Çalan İki Müzisyen Rahip Tasviri¹⁵³⁸

Bu görselde, Asur kralı Assurbanipal'in tanrıça İştar için yaptığı şükür seremonisinin tasviri görülmektedir. Kralın bu seremoniyi, tanrıçanın ona vermiş olduğu desteğe karşılık olarak yaptığı düşünülmektedir. Bu tasvirde iki müzisyen rahip, ellerinde arp ile bu seremoniye eşlik etmektedirler. Burada kral, kendisine sunulan şaraba dudağını dokundurduktan sonra rahiplerin çaldığı müzik eşliğinde libasyon ritüelini gerçekleştirir.¹⁵³⁹

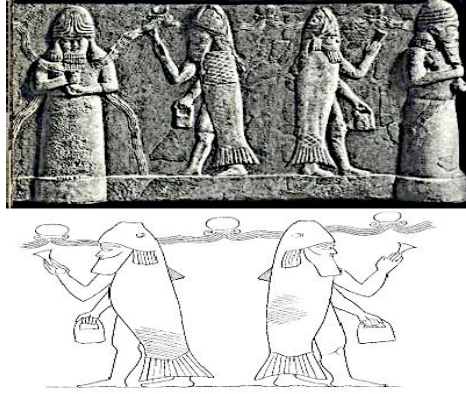
¹⁵³⁶ Collon (2007), *a.g.e.*, s. 102.

¹⁵³⁷ Collon (2007), *a.g.e.*, ss. 101-102.

¹⁵³⁸ Gaston Maspero, *Everyday Life in Ancient Egypt and Assyria*, Routledge Publishing, London ve New York, 2003, s. 261.

¹⁵³⁹ Maspero, *a.g.e.*, s. 261.

38) Kötü Ruhları Uzaklaştıran Balık Kıyafetli Rahiplerin Ritüel Tasviri:

Şekil 44: Balık Kıyafetli Rahipler¹⁵⁴⁰

Burada balık kıyafetli rahiplerin (*apkallu*), kötü ruhsal varlıkları kovma ritüeli tasvir edilmektedir.¹⁵⁴¹

39) *Apkallu* Heykelleri:

Şekil 45: *Apkallu* Heykelleri¹⁵⁴²

British Museum’da korunan bu *apkallu* heykelleri, Yeni Asur Dönemine tarihlenmektedir. Müze envanterinde 91836 numarası ile kayıtlı olan bu heykeller Ninova kentinde bulundu.¹⁵⁴³ *Apkallu*’nun genellikle balık kıyafetli rahipler ile bağlantılı olduğu bilinmektedir.¹⁵⁴⁴

¹⁵⁴⁰ <https://therealsamizdat.com/2015/06/19/on-the-apkallu/>, ET. 01.05.2022; Geller (2010), *a.g.e.*, s. 32.

¹⁵⁴¹ Geller (2010), *a.g.e.*, s. 32.

¹⁵⁴² https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_-91836, ET. 01.05.2022.

¹⁵⁴³ https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_-91836, ET. 01.05.2022.

¹⁵⁴⁴ Isabel Craz, *Atonement and Purification: Priestly and Assyro-Babylonian Perspectives on Sin and its Consequences*, Mohr Siebeck Publishing, Tübingen, 2017, s. 59.

40) Mari Kentinde Duvara Çizilen Yüksek Rahip Portesi:

Şekil 46: Mari Kentinde Duvara Çizilen Yüksek Rahip Potresi¹⁵⁴⁵

Şekilde MÖ.18. yüzyıla tarihlenen ve Mari kentinde bulunan bir duvar üzerindeki yüksek rahip tasviri görülmektedir.¹⁵⁴⁶

41) Uruk Dönemi Rahip-Kral Heykeli:

Şekil 47: Uruk Dönemi Rahip-Kral Heykeli¹⁵⁴⁷

MÖ. 3300 yıllarına tarihlenen, sakallı, çıplak ve kafasında şerit bulunan bu heykel, Mezopotamya'nın erken dönem rahip tasvirlerinden biridir.¹⁵⁴⁸

¹⁵⁴⁵ Oppenheim (1967), *a.g.e.*, s. 111.

¹⁵⁴⁶ Oppenheim (1967), *a.g.e.*, s. 112.

¹⁵⁴⁷ <https://www.flickr.com/photos/156915032@N07/40550264213/>. ET. 01-04.2022.

¹⁵⁴⁸ <https://www.flickr.com/photos/156915032@N07/40550264213/>. ET. 01.04.2022.

42) Entu Rahibesi Enanatuma'nın Heykeli:

Şekil 48: Entu Rahibesi Enanatuma'nın Heykeli¹⁵⁴⁹

Şekilde, Enanatuma adlı *entu* rahibesinin heykeli görülmektedir. İsin'li bir prenses olan bu rahibe, Ur kentinde yaşamıştır.¹⁵⁵⁰

43) Tanrıça Ninhursağa'nın Tapınağına Sunu Taşıyan Rahip:

Şekil 49: Tanrıça Ninhursağa'nın Tapınağına Sunu Taşıyan Rahip¹⁵⁵¹

Erken Hanedanlık Dönemine tarihlenen bu tasvirde, Mari kentinde tanrıça Ninhursağa'nın tapınağına sunu taşıyan ve rahip olduğu düşünülen bir kişi görülmektedir.¹⁵⁵²

¹⁵⁴⁹ Stol, *a.g.e.*, s. 561.

¹⁵⁵⁰ Stol, *a.g.e.*, s. 561.

¹⁵⁵¹ Black ve Green, *a.g.e.*, s. 99.

¹⁵⁵² Black ve Green, *a.g.e.*, s. 99.

44) Hava Tanrısı Huzurunda Libasyon Yapan Rahip Tasviri:

Şekil 50: Hava Tanrısı Huzurunda Libasyon Yapan Rahip¹⁵⁵³

Akad Dönemine tarihlenen bu silindir mühür tasvirinde, elinde yağmur demetleri olan yağmur tanrıçası ile hava tanrısı önünde libasyon yapan bir rahip görülmektedir. Bir araba üzerinde gösterilen hava tanrısı, gök gürültüsünü ve yıldırımını anımsatan kırbacını sallamaktadır. Bu arabayı çeken kanatlı aslanın üstünde, yağmur tanrıçası yer almaktadır.¹⁵⁵⁴

45) Güneş Tanrısı Huzurunda Keçi Taşıyan Rahip Tasviri:

Şekil 51: Eski Babil Dönemi Silindir Mühründe Rahip Tasviri¹⁵⁵⁵

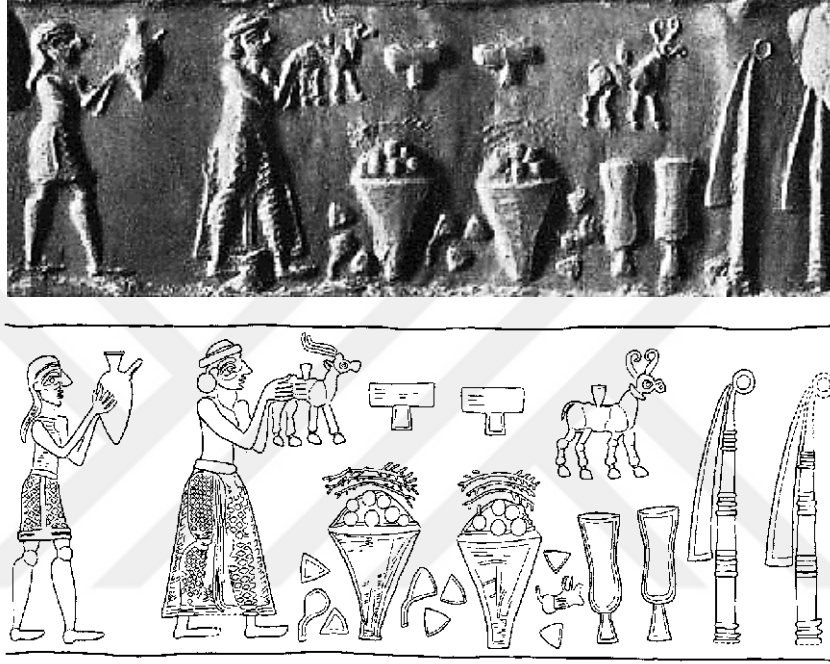
¹⁵⁵³ Henri Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Penguin Books, Middlesex vd., 1970, s. 88.

¹⁵⁵⁴ Edith Porada, *The Collection of the Pierpont Morgan Library (CANES)*, Pantheon Books, Washington, 1948, s. 28.

¹⁵⁵⁵ Jonathan Schorsch, "Modern Angels, Avant-Gardes and Esoteric Archive", *Lux in Tenebris: The Visual and the Symbolic in Western Esotericism*, (Ed. Peter J. Forshaw), Brill Publishing, Boston, 2016, s. 408.

Eski Babil Dönemine tarihlenen silindir mühür tasvirinde, tanrılar, tanrıçalar ve rahipler görülmektedir. Burada güneş tanrısı huzurunda keçi taşıyan rahip ve bu rahibin arkasında tanrıçalar bulunmaktadır.¹⁵⁵⁶

46) İnanna'ya Sunu Yapan Rahip-Kral Tasviri:

Şekil 52: İnanna'ya Sunu Yapan Rahip-Kral Tasviri¹⁵⁵⁷

Bu tasvirde, tanrıçaya sunulan iki dolu kova veya sepet önünde duran, başında şerit bulunan, ağ desenli etek giymiş ve elinde bir hayvan (muhtemelen koyun veya keçi) olan figürün rahip olduğu anlaşılmaktadır. Ağ desenli eteğin ve baştaki şeridin veya bandajın, rahip tasvirlerinin karakteristik özelliği olduğu bilinmektedir.¹⁵⁵⁸

47) Tanrıça İştär Huzurunda Rahip ve Tapınan Kadın Tasviri:

MÖ. 1. Bin yılın ilk yarısına tarihlenen bu silindir mühür üzerindeki tasvirde, bir sunu sahnesi görülmektedir. Burada tanrıça İştär'a bir kadın ve rahip tarafından sunu yapıldığı

¹⁵⁵⁶ R.j.Von-Bruening, *Unlocking the Dream Vision: The Secret History of Creation*, R.j.Von-Bruening Publishing, the USA, 2018,, a.g.e., s. 338.

¹⁵⁵⁷ Steinkeller (2017), a.g.e., s. 232; <https://sumerianshakespeare.com/70701/507901.html>, ET. 03.05.2022.

¹⁵⁵⁸ Aruz ve Wallenfels, a.g.e., s. 9.

anlaşılmaktadır. Burada rahip, saçının tamamını kaplayan ve omuzundan aşağı doğru sarkan bir başlık ile tasvir edilmiştir. Rahibin arkasında yer alan kadının, ellerini yukarıya doğru kaldırdığı görülmektedir.¹⁵⁵⁹

Şekil 53: İstar Huzurunda Rahip ve Tapınan Kadın Tasviri¹⁵⁶⁰

48) İnanna'nın Sürüsünü Besleyen Rahip-Kral Tasviri:

Şekil 54: İnanna'nın Sürüsünü Besleyen Rahip-Kral Tasviri¹⁵⁶¹

¹⁵⁵⁹ Zoltan Niederreiter, *Catalogue of the Cylinder Seals in the Royal Museums of Art and History-I: Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Periods (Circa 1000–500 BC.)*, Eötvös Lorand University Press, Budapest, 2020, ss. 149-151.

¹⁵⁶⁰ Niederreiter, *a.g.e.*, ss. 149-151.

¹⁵⁶¹ Steinkeller (2017), *a.g.e.*, s. 232.

MÖ.4. bin yılın sonlarına tarihlenen silindir mühür tasvirinde, sakallı ve ağ desenli etek giyen bir rahip yer almaktadır. İnanna'nın kenti olarak bilinen Uruk'da ortaya çıkartılan çok sayıdaki eserde görülen bu rahibin, kentin rahip-kralı olduğu düşünülmektedir.¹⁵⁶²

49) Rahip-Kral ile İnanna Tasvirlerini İçeren Mühürler:

Şekil 55: Silindir Mühürlerde Rahip-Kral ve İnanna Tasvirleri¹⁵⁶³

¹⁵⁶² Porada, *a.g.e.*, ss. 49-50.

¹⁵⁶³ Steinkeller (2017), *a.g.e.*, ss. 236-237.

SONUÇ

Yazıyı ilk defa kullanarak insanlık tarihinde önemli bir dönüm noktasına ev sahipliği yapan Mezopotamya coğrafyası, kurumsallaşmış dinlerin ortaya çıktığı bir bölgedir. Coğrafi özelliklerin kültürel kimlik üzerindeki etkisinin görülebildiği bu bölge, tarih öncesi dönemlerin derinliklerine uzanan bir geçmişe sahip olmuştur. MÖ. 10.000 yıllarına tarihlenen Göbekli Tepe'nin Kuzey Mezopotamya'da ortaya çıkartılması, bu coğrafyada dinin ve rahiplerin ne kadar kadim ve köklü olduğunu göstermektedir. Tarihin ilk yazılı kayıtlarında ve görsel tasvirlerde rahipler, ritüeller, tanrılar ve tapınaklar gibi dini unsurların baskın bir şekilde yer alması, arkaik toplumlarda dini inanç ve uygulamaların hem köklü hem de etkili olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Sayısı yarım milyon civarında olan çivi yazılı tabletler ve arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan eserler, Mezopotamya Dininin temel kaynaklarıdır. Bunların yanında antik Yunan eserleri ve Tanah, bu alanda bilgi sağlamaktadır. Bu dini sistemli olarak ortaya koymayı amaç edinen metinlerin olmaması ve söz konusu dinin yaşayan müntesiplerinin bulunmaması, bu kaynakları daha değerli kılmaktadır. Kaynakların sınırlı olması ve çok sayıda belirsizlik içermesi, bu dinin herkes tarafından kabul gören ve tatmin edici bir tasvirini ortaya koymayı belli bir oranda engellemektedir. Kaynakların bu özelliği, bu dinle ilgili kavram kargaşasının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Tarihsel süreç içerisinde bu coğrafyanın farklı bölgelerinde görülen dini inanç ve uygulamaların, benzerlik gösterdiği ve kendi içerisinde ayrı bir din oluşturacak kadar farklılaşma göstermediği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı söz konusu inanç ve uygulamalar, “Mezopotamya Dini” çatı kavramı altında ifade edilmiştir. Kendine özgü dinamikleri olan Mezopotamya Dininin, tanrılar, tapınaklar ve ritüeller üçlüsü üstüne kurulduğu ifade edilebilir. Bu üç temel unsurun yanında

mitolojinin, törenlerin, kutlamaların ve özgün uygulamaların bu dine zenginlik kattığı anlaşılmaktadır.

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinlere ait unsurları bünyesinde bulunduran Mezopotamya Dini, bu dinlere ait inanç ve uygulamaların arketiplerini ortaya koymada önemli bir konuma sahiptir. Bu üç dinin metinlerinde geçen tufan anlatısının çivi yazılı tabletlerde ortaya çıkartılması, bu dinler arasındaki etkileşimin boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Bu dine ait birçok özelliğin doğrudan veya dolaylı bir biçimde Sami Dinlerinde ve günümüz toplumunda görülmesi, Mezopotamya Dininin toplumsal hafızadaki izleri olarak yorumlanabilir. Çok tanrılı ve ölümden sonra yaşam inancına sahip olan bu dinde, kutsal kabul edilen bazı metinlerin ve tanrıdan mesaj ileten figürlerin olduğu anlaşılmaktadır.

Mezopotamya Dininin en çok öne çıkan temsilcileri, bu dinin şekillenmesinde büyük bir rol sahibi olan rahiplerdir. Bu dinin temel üç unsuru (tanrılar, tapınaklar ve ritüeller) ile sıkı bir ilişki içinde olan rahip sınıfının, kendine özgü nitelikleri ve işlevleri bulunmaktadır. Rahipler için çok çeşitli unvan, sıfat ve tanımlamaların kullanıldığı görülmektedir. Onlar için kullanılan çok sayıda ve detaylandırılmış unvanlar ve onların tapınak bünyesindeki ayrıntılı ve hiyerarşik yapılanması, bu sınıfın önemini ve statüsünü göstermektedir. Onlar için geçerli olan niteliklerin, işlevlerin, unvan ve sıfatların cinsiyete bağlı olarak değişebildiği anlaşılmaktadır. Rahipler ile benzer yapılanmaya ve niteliklere sahip olan rahibeler, bazı alanlarda rahiplerden daha çok etkili olmuşlardır. Özellikle kraliyet ailesine mensup olan rahibelerde, bu durum daha açık bir şekilde görülmektedir.

Mezopotamya'da rahipleri, kral, şifacı, büyücü, diplomat, tapınak yöneticisi, tüccar, sanatçı, zanaatkar (fırıncı, aşçı, çiftçi, çoban, demirci, kuyumcu gibi), ritüel uzmanı, müzisyen, şarkıcı, ağıtçı, kral danışmanı, kâhin, hâkim, kâtip, bilgin, öğretmen, asker, avcı

ve rüya yorumcusu olarak görmek mümkündür. Neredeyse yaşamın bütün alanlarında etkin bir şekilde varlığını hissettiren rahipler hem dinin hem de toplumsal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Dinin girdiği ve ilgili olduğu bütün alanlarda rahipleri görmek mümkündür. Antik dünyada din dışı ve dini alan ayrımının tam olarak görülmemesi ve dinin yaşamın bütün alanlarında kendini göstermesi, rahiplerin bu kadar geniş bir yelpazede rol oynamasında etkili olmuştur.

Topluma, yönetime ve tanrıya yakın figürler olan rahipler, sadece metinlerin değil aynı zamanda görsel tasvirlerin öne çıkan figürleridir. Rahiplerin, tanrıların, tapınakların ve ritüellerin merkezde olduğu çok sayıda görsel tasvir bulunmaktadır. Özellikle silindir mühürlerde bu durum daha açık bir şekilde görülmektedir. Bu tasvirlerde rahipler, ritüel gerçekleştiren, tanrının huzurunda tanrının muhatabı olarak yer alan, tanrı ile kral arasında aracılık yapan ve krallar ile birlikte tapınak inşa eden figürler olarak dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

- ABRAHAMİ, Philippe ve LİON, Brigitte, “Textiles and Gender During the Middle Babylonian Period (c. 1500-1000 BCE): Texts from Syria and Babylonia”, *Textiles and Gender in Antiquity: From the Orient to the Mediterranean*, (Ed. Mary Harlow, Cecile Michel ve Louise Quillien), Bloomsbury Publishing, New York, London ve Dublin, 2022.
- ADALI, Selim F. Ve GÖRGÜ, Ali T., *Bâbil Hemeroloji Serisi: Uğurlu ve Uğursuz Günler Takvimi*, (Ed. Hande Koçak), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Sümer Kral Destanları: Enmerkar-Lugalbanda*, (Ed. Hande Koçak), İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2019.
- ADAM, Baki “vd.”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, 4. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2017.
- Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, III. Baskı, Pınar Yay., İstanbul 2010.
- Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Kur'an'ın Tartışmalı Konuları*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011.
- “Kutsal Toprak, Mesih ve Terör”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 20, 2004.
- ADCOCK, Frank E. vd., *The Cambridge Ancient History: Egypt and Babylonia to 1580 B.C.*, Cilt 1, Macmillan Publishing, New York, 1923.
- ALBRİGH, W.F. ve LAMBDİN, T.O., “The Evidence of Language”, *The Cambridge Ancient History*, Cambridge University Press, Cambridge vd., 1970.
- ALLEN, Rowan ve ROSE, Denny, *Ancient Civilizations of the World*, Ed-Tech Press, Essex, 2019.
- ALLES D. Gregory ve ELLWOOD, Robert S., *The Encyclopedia of World Religions*, Revised Edition, Facts On File Publishing, New York, 2007.

- AMBOS, Claus, “Types of Ritual Failure and Mistakes”, *When Rituals go Wrong: Mistakes, Failure, and the Dynamics of Ritual*, (Ed. Ute Hüsken), Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2007.
- ANASTASIO, Stefano, *Building Between the Two Rivers: An Introduction to the Building Archaeology of Ancient Mesopotamia*, Archaeopress Publishing, Oxford, 2020.
- ANDRE-SALVINI, Beatrice, *Babil*, (Çev. Ela Uluatam), Dost Kitabevi, Ankara, 2001.
- ANTHONIOZ, Stephanie, “The Water(s) of Abundance”, *Thinking of Water in the Early Second Temple Period*, (Ed. Ehud Ben Zvi ve Christoph Levin), De Gruyter Publishing, Berlin ve Boston, 2015.
- ARCHER, Peter, *Religion 101: From Allah to Zen Buddhism, an Exploration of the Key People, Practices, and Beliefs that Have Shaped the Religions of the World*, Simon and Schuster Publishing, New York vd., 2013.
- ARESHIAN, Gregory E., “Variability and Complexity in Multidisciplinary and Interdisciplinary Studies of Empires”, *Empires and Diversity: On the Crossroads of Archaeology, Anthropology, and History*, (Ed. Gregory E. Areshian), The Cotsen Institute of Archaeology Press, Los Angeles, 2013.
- ARNOLD, Bill T., *Who were the Babylonians?*, Brill Publishing, Leiden-Boston, 2005.
- ARUZ, Joan ve WALLENFELS, Ronald, *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. From the Mediterranean to the Indus*, Metropolitan Museum of Art Publishing, New York, 2003.
- ARUZ, Joan vd., *Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age*, Metropolitan Museum of Art Publishing, New York, 2014.

- ASHER-GREVE, Julia M., “Women and Agency”, *The Sumerian World*,
(Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013.
“Golden Age of Women”, *Images and Gender*, Academic Press, Göttingen, 2006.
- ATAÇ, Mehmet Ali, *Art and Immortality in the Ancient Near East*,
Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
- AVALOS, Hector I., “Medicine”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*,
(Ed. Eric M. Meyers), Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997.
- AY, Şeyma, “‘Mis pi’ – ‘Pit pi’ Ritüelleri ve Eski Mezopotamya’da İnsan Tanrı İlişkisi”,
Tarih Okulu Dergisi, Yıl 6, Sayı XV, 2013.
- AYDIN, Nafiz, *Hammurabi Yasaları*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.
Sümerce ve Akadca İşaretler Listesi, (Yayınlanmamış Kitap), Tuğra Ofset, Antalya,
2001.
- BACHVAROVA, Mary R., “Sumerian Gala Priests and Eastern Mediterranean Returning
Gods: Tragic Lamentation in Cross- Cultural Perspective”, *Lament: Studies in the
Ancient Mediterranean and Beyond*, (Ed. Ann Suter), Oxford University Press,
Oxford vd., 2008.
- BAHRANİ, Zainab, *Babil’in Kadınları: Mezopotamya’da Toplumsal Cinsiyet ve Temsil*,
(Çev. Sercan Çalcı), Kolektif Kitap Yayınları, İstanbul, 2018.
- BAKER, Heather D., “The Transmission of Offices, Professions, and Crafts within the
Family in the Neo-Assyrian Period”, *Tradition and Innovation in the Ancient Near
East: Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome*,
(Ed. Alfonso Archi), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2015.
- BAR, Shaul, *A Letter That Has Not Been Read: Dreams in the Hebrew Bible*, Hebrew Union
College Press, New York, 2001.

- BARBATO, Luisa, “Savaş, Ordu ve Sürgünler”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- BARBER, Kenneth E., “Hospitals and Treatment Facilities in the Ancient World”, *Science and Its Times: Understanding the Social Significance of Scientific Discovery: 2000 B.C. to A.D. 699*, (Ed. Neil Schlager), Cilt 1, Gale Group Publishing, Detroit vd., 2001.
- BARNES, Katherine, “The Very First World Map?”, *Mapping Our World: Terra Incognita To Australia*, Peter Barber vd., National Library of Australia Publishing, Canberra, 2013.
- BARUCHI-UNNA, Amitai, “Genres Meet: Assurbanipal’s Prayer in the Inscription Land the Bilingual Communal Lamentations”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.
- BEAUMONT, Michael H. ve MANSER, Martin H., *Christian Basics Bible NLT*, Tyndale House Publishers, Illinois, 2017.
- BEAULIEU, Paul-Alain, *A History of Babylon, 2200 BC-AD 75*, Willey Blackwell Publishing, Sussex ve Weinheim, 2018.
- “Mesopotamian Antiquarianism From Sumer to Babylon”, *World Antiquarianism: Comparative Perspectives*, (Ed. Alain Schnapp vd.), Getty Publications, California, 2013.
- BEAULIEU, Paul-Alain ve BRITTON, John P., “Rituals for an Eclipse Possibility in the 8th Year of Cyrus”, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 46, 1994.
- BELL, Catherine, *Ritual: Perspectives and Dimensions*, Oxford University Press, Oxford vd., 2009.

- BENZEL, Kim vd., *Art of the Ancient Near East: A Resource for Educators*,
The Metropolitan Museum of Art Publishing, New York, 2010.
- BERİT, Ase ve STRANDSKOGEN, Rolf, *Lifelines in World History: The Ancient World, The Medieval World, The Early Modern World, The Modern World*,
Routledge Publishing, 2010.
- BERLEJUNG, Angelika, “The Rise of the Aramaeans and Their Arrival in North Palestine in the 10th and 9th Centuries B.C.”, *The Aramaeans in Ancient Syria*,
(Ed. Herbert Niehr), Brill Publishing, Leiden-Boston, 2014.
- BERTMAN, Stephen, *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*, Facts On File Publishing,
New York, 2003.
- BİSHOP, Melisa ve SPREY, Ilicia, *The Ancient World: Civilizations of the Near East and Southwest Asia*, (Ed. Eric Cline ve Sarolta Takács), Cilt 4, Sharpe Reference
Publishing, New York, 2007.
- BLACK, Jeremy ve GREEN, Anthony, *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü: Tanrılar İfritler Semboller*, (Yayına Hazırlayan: Necdet Hasgöl, çeviren belirtilmemiş),
Aram Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- BLACK, Jeremy vd., *A Concise Dictionary of Akkadian*, Harrassowitz Verlag Publishing,
2. Baskı, Wiesbaden, 2000.
- BLACK, Jeremy vd., *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford University Press, Oxford vd.,
2004.
- BODİ, Daniel, “Akkadian and Aramaic Terms for a ‘Favorable Time’ (ḫidānu, adānu, and ‘iddān): Semitic Precursors of Greek kairos?”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.

- The Book of Ezekiel and the Poem of Erra*, Vandenhoeck & Ruprecht Publishing, Göttingen, 1991.
- “Traditional Claims of an Illustrious Ancestor in Craftsmanship and in Wisdom”, *Tradition and Innovation in the Ancient Near East: Proceedings of the 57th Rencontre Assyriologique Internationale at Rome*, (Ed. Alfonso Archi), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2015.
- BOGUCKI, Peter, *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, Facts On File Publishing, New York, 2008.
- BOİY, Tom, “The Ancient Near East”, *Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome*, (Ed. Edward Bispham, Thomas Harrison ve Brian A. Sparkes), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006.
- BORDREUIL, Pierre vd., *Tarihin Başlangıçları: Eski Yakındoğu Kültür ve Uygarlıkları*, (Çev. Levent Başaran), Alfa Yayınları, İstanbul, 2014.
- BORGER, “The Incantation Series Bit Meseri and Enoch’s Ascension to Heaven”, *I Studied Inscriptions From Before the Flood: Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1-11.*, (Ed. Richard S. Hess ve David Toshio Tsumura), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 1994.
- BOTTERO, Jean, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, (Çev. Ali Berkay), 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Religion in Ancient Mesopotamia*, (İngilizceye Çev. Teresa Lavender Fagan), University of Chicago Press, Chicago, 2004.
- BOTTERO, Jean ve KRAMER, Samuel N., *Mezopotamya Mitolojisi*, (Çev. Alp Tümertekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2019.

- BOTTERO, Jean ve STEVE, Marie-Joseph, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, (Çev. Anita Tatlier), 8. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- BOTTERO, Jean vd., *Ancestor of the West: Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece*, University of Chicago Press, Chicago, 2000.
- BOULAY, Rene A., *Flying Serpents and Dragons: The Story of Mankind's Reptilian Past*, Book Tree Publishing, California, 1999.
- BÖCK, Barbara, *The Healing Goddess Gula: Towards an Understanding of Ancient Babylonian Medicine*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2014.
- BRADY, T.A. ve WHEATON, J.B., “Chaldeans”, *New Catholic Encyclopedia*, Gale Publishing, 2. Baskı, Cilt 3, The USA, 2003.
- BREAZEALE, Jeane ve SHOLL, Jack, *The Code of Hammurabi: A Case Study*, Author House Publishing, Bloomington, 2013.
- BRİSCH, Nicole, *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013.
- “The Priestess and the King: The Divine Kingship of Šū-Sîn of Ur”, *Journal of the American Oriental Society*, Apr-Jun 2006.
- BROMİLEY, William vd., 897. “Religions: Assyria and Babylonia”, *The International Standard Bible Encyclopedia, Volume Four: Q-Z*, William B. Eerdmans Publishing, Michigan, 1988.
- BROWN, Dale M., *Sumer: Cities of Eden*, Time-Life Books Publishing, Virginia, 1993.
- BROWN, Shaila, *Knowledge Encyclopedia: The World as You've Never Seen It Before*, Dorling Kindersley Publishing, 2. Baskı, London, 2018.

- BRYCE, Trevor, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, Routledge Publishing, New York ve London, 2009.
- BRYCE, Trevor ve BİRKETT-REES, Jessie, *Atlas of the Ancient Near East*, Routledge Publishing, New York ve London, 2016.
- BUDGE, E.A.W., *Babil'in Tarihi ve Babil'de Yaşam*, (Çev. Faruk Gültekin), Onbir Yayınları, İstanbul, 2016.
- Babil Yaratılış Efsaneleri*, (Çev. Esra Çıldır), Altın Bilek Yayınları, İstanbul, 2018.
- Amulets and Magic*, Routledge Publishing, London ve New York, 2001.
- BUDİN, Stephanie L., *The Myth of Sacred Prostitution in Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 2008.
- BURKERT, Walter, *Yunan Kültüründe Yakındoğu Etkileri*, (Çev. Mehmet Fatih Yavuz), İthaki Yayınları, İstanbul, 2017.
- BURNS William E., *Science and Technology in World History*, Vol. 1, ABC & CLIO Publishing, California, 2020.
- CAGNİ, Luigi, *The Poem of Erra: Sources from the Ancient Near East 1/3*; Malibu, Undena Publications, 1977.
- CAMPBELL, Gordon, *Garden History: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2019.
- CAMPİON, Nicholas, "Astrology in Babylonia", *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures*, (Ed. Helaine Selin), Springer Publishing, 3.Baskı, Dordrecht, 2016.
- CARNİNE, Douglas vd., *World History: Ancient Civilization*, McDougal Littell Publishing, The USA, 2006.

- CHADWICK, Robert, *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*, Equinox Publishing, 2. Baskı, London, 2005.
- CHARPIN, Dominique ve ZIEGLER, Nele, “Masters of Time: Old Babylonian Kings and Calendars”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.
- CHARPIN, Dominique, *Hammurabi of Babylon*, Bloomsbury Publishing, London ve New York, 2012.
- Hammurabi of Babylon*, I.B. Tauris Publishing, New York ve London, 2003.
- CHARVAT, Petr, “A Study in Doors”, *Audias Fabulas Veteres: Anatolian Studies in Honor of Jana Součková- Siegelova*, (Ed. Šarka Velharticka), Brill Publishing, Leiden- Boston, 2016.
- CHİLDE, Gordon V., *New Light on the Most Ancient East*, Routledge Publishing, London ve New York, 2014.
- Kendini Yaratan İnsan*, (Çev. Filiz Ofloğlu), Varlık Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2001.
- CLAY, Albert T., *The Empire of the Amorites*, Yale University Press, New Haven, 1919.
- CLAYTON, J. Nathan, Symbol, Service, and Song: The Levites of 1 Chronicles 10-29 in *Rhetorical, Historical and Theological Perspectives*, Wipf and Stock Publishers, Eugene, 2021.
- CLIFFORD, Richard J., *Abingdon Old Testament Commentaries: Psalms 1-72*, Abingdon Press, Nashville, 2002.
- CLİNE, Eric ve TAKACS, Sarolta, *The Ancient World Civilizations of the Near East and Southwest Asia*, Sharpe Reference Publishing, Cilt 4, New York, 2007.
- COLE, R. D., *Numbers*, Cilt 3, 2. Bölüm, B&H Publishing Group, the USA, 2000.

- COLE, Steven W. ve MACHINIST, Peter, *Letters From Priests to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*, Helsinki University Press, Helsinki, 1998.
- COLLON, Dominique, “Depictions of Priests and Priestesses in the Ancient Near East”, *Priests and Officials in the Ancient Near East*, (Ed. Kazuko Watanabe), Universitätsverlag V. Winter Publishing, Heidelberg, 1999.
- “Babylonian Seals”, *The Babylonian World*, (Ed. Gwendolyn Leick), Routledge Publishing, New York ve London, 2007.
- CONKLIN, Wendy, *Ancient Civilizations: China-India-Africa-Mesopotamia*, Scholastic Teaching Resources, The USA, 2006.
- COOLEY, Jeffrey L., “Propaganda, Prognostication, and Planets”, *Divination, Politics and Ancient Near Eastern Empires*, (Ed. Alan Lenzi ve Jonathan Stokl), Society of Biblical Literature Publishing, Atlanta, 2014.
- CORBELLİNİ, Gilberto, “Mezopotamya’da Tıp: Felsefe, Hekimler ve Uygulamalar”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- COTHREN, Michael W. ve STOKSTAD, Marilyn, *Art History*, Pearson Publishing, 5. Baskı, Boston vd., 2018.
- COTTERELL, Arthur, *The First Great Powers: Babylon and Assyria*, Hurst&Company Publishing, London, 2019.
- CRANZ, Isabel, *Atonement and Purification: Priestly and Assyro-Babylonian Perspectives on Sin and its Consequences*, Mohr Siebeck Publishing, Tübingen, 2017.
- CRAWFORD, Harriet, *Sümer ve Sümerler*, (Çev. Nihal Uzan), 3. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2015.

- Ur: The City of the Moon God*, Bloomsbury Publishing, London-New Delhi-New York-Sydney, 2015.
- CROSS, Frank Moore, *Canaanite Myth and Hebrew Epic: Essays in the History of the Religion of Israel*, Harvard University Press, Cambridge, 2009.
- CUNNINGHAM, Graham, *Deliver me From Evil: Mesopotamian Incantations 2500-1500 BC*, Pontificio Istituto Biblico Publishing, Roma, 1997.
- CURTIS, Edward M., "Images in Mesopotamia and the Bible: A Comparative Study," in *The Bible in the Light of Cuneiform Literature: Scripture in Context 3*, (Ed. W. Hallo, B. W. Jones, and G. L. Mattingly), Ancient Near Eastern Texts and Studies; Lewiston: Edwin Mellen Press, 1990.
- CURTIS, John E. ve READER, Julian E., *Art and Empire: Treasures From Assyria in the British Museum*, The British Museum Publishing, London, 1995.
- DALLEY, Stephanie, "Near Eastern Myths and Legends", (Ed. John Barton), *The Biblical World*, Cilt 1, Routledge Publishing, London ve New York, 2002.
- Myths from Mesopotamia: Creation, The Flood, Gilgamesh, and Others*, Oxford University Press, Oxford, 2008.
- DALLEY, Stephanie ve REYES A.T., "Mesopotamian Contact and Influence in the Greek World: To the Persian Conquest", *The Legacy of Mesopotamia*, (Ed. Stephanie Dalley), Oxford University Press, Oxford, 1998.
- DAMASCIUS, *Des premiers principes*, (Çev. Marie-Claire Galpérine), Verdier Publishing, Paris, 1990.
- DANDAMAYEV, M.A., "State and Temple in Babylonia in the First Millennium B.C.", *State and Temple Economy in the Ancient Near East*, (Ed. Edward Lipinski), Departement Orientalistiek Publishing, Leuven, 1979.

- DANILENKO, Nadja, *Picturing the Islamicate World: The Story of al-Iṣṭakhrī's Book of Routes and Realms*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2020.
- DASSOW, Eva V. ve SPAR, Ira, *Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art*, Brepols Publishing, Vol. III, New York, 2000.
- DAY, John, *From Creation to Abraham: Further Studies in Genesis 1-11*, T&T Clark Bloomsbury Publishing, New York vd., 2022.
- DE CAMP, L. Sprague, *The Ancient Engineers*, Barnes&Noble Publishing, New York, 1993.
- DE CLAISSE-WALFORD, Nancy L., *Reading from the Beginning: The Shaping of the Hebrew Psalter*, Mercer University Press, Georgia, 1997.
- DE LAFAYETTE, Maximilien, *A to Z: Akkadian-English Dictionary*, Times Square Press, New York vd., 2014.
- Thesaurus Lexicon Of Similar Words&Synonyms In 21 Dead&Ancient Languages*, Lulu Publishing, New York ve Berlin, 2015.
- DE MEULENAERE, Herman vd., *Miscellanea in Honorem Josephi Vergote*, Instituut voor Orientalistiek Publishing, Vol. 1, California, 1970.
- DE SCHAUENSEE, Maude, *Two Lyres from Ur*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology Publishing, Philadelphia, 2002.
- DE ZORZİ, Nicla, "Orta Fırat Bölgesinde Göçebe ve Yerleşik Halklar", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- "Babil ve Sümerlerin Mirası", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- "Hammurabi Döneminde Babil", *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

- DEBOURSE, Celine, *Of Priests and Kings: The Babylonian New Year Festival in the Last Age of Cuneiform Culture*, Brill Publishing, Leiden, 2022.
- DEIMEL, Anton, *Šumerische Tempelwirtschaft: Zur Zeit Urukaginas und Seiner Vorgänger*, Pontificium Istitutum Biblicum Publishing, Roma, 1931.
- DELAPORTE, Louis, *Mesopotamia*, (Çev. V. Gordon Childe), Routledge Publishing, New York ve Oxon, 2013.
- Musee du Louvre: Catalogue des Cylindres, Cachets et Pierres Gravees de Style Oriental*, Librairie Hachette Publishing, Boulevard Saint-Germain ve Paris, 1920.
- Mesopotamia: The Babylonian and Assyrian Civilization*, (Çev. V. Gordon Childe), K. Paul-Trench-Trubner & Company Publishing, London vd., 1925.
- DELNERO, Paul, *How To Do Things With Tears: Ritual Lamenting in Ancient Mesopotamia*, Walter de Gruyter Publishing, Boston ve Berlin, 2020.
- “Texts and Performance: The Materiality and Function of the Sumerian Liturgical Corpus”, *Texts and Contexts: The Circulation and Transmission of Cuneiform Texts in Social Space*, (Ed. Paul Delnero ve Jacob Lauinger), De Gruyter Publishing, Boston ve Berlin, 2015.
- DEMİRCİ, Kürşat, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş: Tanrılar Ritüel, Tapınak, Ayışığı* Kitapları Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Dİ NOCERA, Gian Maria, “Bereketli Hilal ve ‘Birinci Neolitik Devrim’”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- Dİ PAOLO, Silvana, “Changing Space, Time, and Meaning: The Seal of Yaqaru from Ugarit-A Reconversion?”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.

- DI AKONOFF, Igor M., *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer*,
Undena Publications, Los Angeles, 1974.
- DICK, Michael B., “The Mesopotamian Cult Statue: A Sacramental Encounter with
Divinity”, *Cult image and Divine Representation in the Ancient Near East*,
Neal H. Walls (Ed.), American Schools of Oriental Research, Boston, 2005.
- “Prophetic Parodies of Making the Cult Image”, *Born in Heaven, Made on Earth:
The Making of the Cult Image in the Ancient Near East*, (Ed. Michael B. Dick),
Eisenbrauns Publishing, Indiana, 1999.
- DICK, Michael B. ve WALKER, Christopher, “The Mesopotamian mis pî Ritual”, *Born in
Heaven, Made on Earth: The Making of the Cult Image in the Ancient Near East*,
(Ed. Michael B. Dick), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 1999.
- DIETRICH, Jan, “Cultural Traumata in the Ancient Near East”, *Trauma and Traumatization
in Individual and Collective Dimensions: Insights from Biblical Studies and
Beyond*, (Ed. Eve-Marie Becker, Jan Dochhorn, Else Holt), Vol. 2,
Vandenhoeck & Ruprecht Publishing, Göttingen, 2014.
- DOWLEY, Tim, *Atlas of World Religions*, Fortress Press, Minneapolis, 2018.
- DUFFIN, Jacalyn, *Medical Miracles: Doctors, Saints, and Healing in the Modern World*,
Oxford University Press, Oxford vd., 2009.
- DUMBRILL, Richard J., *The Archaeomusicology of the Ancient Near East*,
Trafford Publishing, New York, 2005.
- DURAND, Jean-Marie, *Archives Epistolaires de Mari I/1*, Recherche Sur Les Civilisations
Publishing, Paris, 1988.
- DURRANI, Nadia ve FAGAN, Brian M., *Archaeology: A Brief in Introduction*,
Routledge Publishing, 12. Baskı, London and New York, 2016.

- EDWIN, Mervyn ve RICHARDSON, John, Mervyn Edwin John Richardson, *Hammurab's Laws: Text, Translation and Glossary*, T&T Clark International Publishing, New York ve London, 2000.
- EIDEM, Jesper ve VEENHOF, Klaas R., *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*, Fribourg / Göttingen Academic Press, Göttingen, 2008.
- ELİADE, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi 1: Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, (Çevi Ali Berktaş), Kabalcı Yayınları, Cilt 1, İstanbul, 2003.
- Babil Simyası ve Kozmolojisi*, (Çev. Mehmet Emin Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- FAGAN, Brian M. ve SCARRE, C., *Ancient Civilizations*, Routledge Publishing, 4. Baskı, London ve New York, 2016.
- FANT, Clyde E., ve REDDİSH, Mitchell G., *Lost Treasures of the Bible: Understanding the Bible Through Archaeological Artifacts in World Museums*, Wm. B. Eerdmans Publishing, Cambridge, 2008.
- FARBER, Walter, *Lamaštu: An Edition of the Canonical Series of Lamaštu Incantations and Rituals and Related Texts From the Second and First Millennia BC.*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2014.
- FEHD, Tevfik, “İlm-i Ahkâm-ı Nücûm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt 22, İstanbul, 2000.
- FELDMAN, Marian H., “Enheduanna”, *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*, (Ed. Bonnie G. Smith), 1. Cilt, Oxford University Press, Oxford vd., 2008.
- FERG, Erica, *Geography, Religion, Gods, and Saints in the Eastern Mediterranean*, Routledge Publishing, New York ve London, 2020.

- FİNCKE, Jeanette C., *Assyrian Scholarship and Scribal Culture in Kalḫu and Nineveh: A companion to Assyria*, (Ed. Eckart Frahm), Wiley Blackwell Publishing, Malden, 2017.
- FİSCHER, Claudia, “Of Kings and Cups”, *The Growth of an Early State in Mesopotamia: Studies in Ur III Administration*, (Ed. Justin Cale Johnson ve Steven J. Garfinkle), CSIC Press, Madrid, 2008.
- FİTZGERALD, Richard D., “The Importance of the Eclipse in Ancient Society”, *Science and Its Times: Understanding the Social Significance of Scientific Discovery: 2000 B.C. to A.D. 699*, (Ed. Neil Schlager), Cilt 1, Gale Group Publishing, Detroit vd., 2001.
- FLEMİNG, Daniel E., “Prophets and Temple Personnel in the Mari Archives”, *The Priests in the Prophets: The Portrayal of Priests, Prophets and Other Religious Specialists in the Latter Prophets*, (Ed. Lester L. Grabbe ve Alice Ogden Bellis), T&T Clark International Publishing, London ve New York, 2004.
- FRANKE, Sabine, *Anthology of Ancient Mesopotamia Texts: When the Gods Were Human*, Pen and Sword Publishing, South Yorkshire, 2016.
- FRANKFORT, Henri, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Penguin Books, Middlesex vd., 1970.
- FRAME, Grant, “Nabonidus, Nabû-šarra-ušur, and the Eanna Temple”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, (Ed. Walther Sallaberger vd.), Volume 81, No. 1-2, De Gruyter Publishing, Berlin, 1991.
- FRAYNE, Douglas, *Old Babylonian Period (2003-1595 BC)*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 1990.

- Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 1993.
- Ur III Period (2121-2004)*, University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 1997.
- Presargonic Period (2700 –2350 BC)*, Cilt 1, University of Toronto Press, Toronto vd., 1998.
- FREEMAN, Morton S., *A New Dictionary of Eponyms*, Oxford University Press, New York-Oxford, 1997.
- FRİBERG, Jöran, *A Remarkable Collection of Babylonian Mathematical Texts*, Springer Publishing, New York, 2007.
- FRİEDRİCH, Johannes, *Kayıp Yazılar ve Diller*, (Çev. Recai Tekoğlu), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- FOREST, Jean-Daniel, “Aux Origines de l’architecture Obeidienne: Les Plans de Type Samara”, *Akkadica* 34, 1983.
- Les Pratiques Funéraires en Mésopotamie du Cinquieme Millénaire au Début du Troisieme Millénaire*, Paris, 1983.
- FOSTER, Benjamin R., “Akkadiana”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997.
- The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, Routledge Publishing, London ve New York, 2016.
- “Mesopotamia”, *A Handbook of Ancient Religions*, (Ed. John R. Hinnells), Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*, CDL Press, Maryland, 3. Baskı, 2005.

- FREER, Ian, *The Pagan Eden: The Assyrian Origins of the Kabbalistic Tree of Life*, John Hunt Publishing, Winchester ve Washington, 2013.
- FRÖHLICH, Ida, “Mesopotamian Elements and the Watchers Traditions”, *The Watchers in Jewish and Christian Traditions*, Fortress Press, (Ed. Angela Kim Harkins, Kelley Coblentz Bautch ve John C. Endres), Minneapolis, 2014.
- GADD, C.J, *The Cities of Babylonia*, Cilt 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1962.
- GASTER, Theodor H., *Thespis: Eski Yakindoğu'da Ritüel Mit ve Drama*, (Çev. Mehmet H. Doğan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.
- GATES, Charles, *The archaeology of Urban Life in the Ancien Near East and Egypt, Greece, and Rome*, 2. Baskı, Routledge Publishing, New York ve Oxon, 2003.
- GELLER, Markham J., *Healing Magic and Evil Demons: Canonical Udug-hul Incantations*, De Gruyter Publishing, Berlin, 2015.
- Melothesia in Babylonia: Medicine, Magic, and Astrology in the Ancient Near East*, De Gruyter Publishing, Göttingen, 2014.
- Ancient Babylonian Medicine Theory and Practice*, Wiley-Blackwell Publishing, Sussex, 2010.
- “Incantations Within Akkadian Medical Texts”, *The Babylonian World*, (Ed. Gwendolyn Leick), Routledge Publishing, New York ve London, 2007.
- Forerunners to Udug-hul: Sumerian Exorcist Incantations*, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH Publishing, Stuttgart, 1985.
- GEORGE, Andrew, *The Epic of Gilgamesh*, Penguin Books, London vd., 2000.
- GEORGE, Andrew R ve AL-RAWI, F.N.H., “Tablets from the Sippar Library VI. Atra-ḥasīs”, *IRAQ : Journal of the British Institute For the Study of Iraq*, Vol. 58, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

- GEORGE Alison, “Crackling the Code”, *New Scientist Magazine*, (Ed. Emily Wilson),
Vol. 255, No. 3398, 6 Ağustos 2022.
- GERMAN, Senta, “Perforated Relief of Ur-Nanshe”, *Smarthistory Guide to Ancient Near Eastern Art*, (Ed. Ruth Ezra, Beth Harris ve Steven Zucker),
Smarthistory Publishing, Brooklyn, 2019.
-, *Gilgamiş Destanı*, (Çev. Sait Maden), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,
13. Basım, İstanbul, 2020.
- GERTOUX, Gerard, *Abraham and Chedorlaomer: Chronological, Historical and Archaeological Evidence*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Lulu Publishing, 2015.
- GIOVINO, Mariana, *The Assyrian Sacred Tree: A History of Interpretations*,
Academic Press, Göttingen, 2007.
- GLASSNER, Jean-Jacques, *Mesopotamian Chronicles*, (Ed. Benjamin R. Foster), Society of
Biblical Literature Publishing, Atlanta, 2004.
- GLAZ, Sarah, “Enheduanna: Princess, Priestess, Poet, and Mathematician”,
The Mathematical Intelligencer, Vol. 42, No. 2, 2020.
- GRANT, Reg, *The History Book: Big Ideas Simply Explained*, DK Publishing, New York,
2016.
- GRAYSON, A.K., *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*,
University of Toronto Press, Vol. 2, Toronto-Buffalo-London, 1991.
- “Assyria 668-635 BC.: The Reign of Ashurbanipal”, *The Cambridge ancient history: The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.*, (Ed. John Boardman vd.), Vol. 3,
2. Baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

- Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*,
University of Toronto Press, Volume 3, Toronto-Buffalo-London, 1996.
- “Assyrians”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*,
Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997.
- GRABBE, Lester L., “Of Mice and Dead Men: Herodotus 2.141 and Sennacherib’s
Campaign in 701 BCE”, (The Library of Hebrew Bible / Old Testament Studies,
363), *Like a Bird in a Cage: The Invasion of Sennacherib in 701 BCE*, (Ed. Lester
L. Grabbe), Sheffield Academic Press, New York ve London, 2003.
- GMİRKİN, Russell, *Berosus and Genesis, Manetho and Exodus: Hellenistic Histories and
the Date of the Pentateuch*, T&T Clark Publishing New York ve London, 2006.
- GUILLAUME, Philippe, *Waiting for Josiah: The Judges*, Continuum International
Publishing, London ve New York, 2004.
- HAHN, Scott, *Catholic Bible Dictionary*, Crown Publishing, New York, 2009.
- HALDAR, Alfred, *Who Were the Amorites?*, E.J. Brill Publishing, Leiden, 1971.
- HALE, Vincent, *Mesopotamian Gods & Goddesses*, Britannica Educational Publishing in
Association with The Rosen Publishing Group, New York, 2014.
- HALL, Henry R.H. ve KİNG, Leonard W., *Yeni Keşifler Işığında Mısır, Kalde, Suriye, Babil
ve Asur Tarihi*, (Çev. Arıcan Uysal), 5. Baskı, İlya Yayınevi, İzmir, 2011.
- HALLO, William W., *Origins: the Ancient Near Eastern Background of Some Modern
Western Institutions*, Brill Publishing, Leiden-NewYork-Köln, 1996.
- HALTON, Charles ve SVARD, Saana, *Women's Writing of Ancient Mesopotamia: An
Anthology of the Earliest Female Authors*, Cambridge University Press,
Cambridge, 2017.

- HAMBLİN, Dora Jane, “Has the Garden of Eden been located at last?”,
Smithsonian Magazine, Vol. 18, No. 2, May 1987.
- HANDCOCK, Percy S.T., *Mesopotamian Archaeology: An Introduction to the Archaeology of Babylonia and Assyria*, Putnam Publishing, New York, 1912.
- HARARİ, Yuval N., *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, (Çev. Ertuğrul Genç), Kolektif Kitap, 7. Baskı, İstanbul, 2015.
- HARMAN, Ömer F., “Yunus”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt 43, İstanbul, 2013.
- HASANOĞLU, Eldar, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, 2014.
- HAUBOLD, Johannes, *Greece and Mesopotamia: Dialogues in Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
- “Berossus”, *The Romance Between Greece and the East*, (Ed. Tim Whitmarsh ve Stuart Thomson), Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
- HAYES, John L., *A Manual of Sumerian Grammar and Texts*, Undena Publication, Malibu, 2000.
- HAYS, Christopher B., *Death in the Iron Age II and in First Isaiah*, Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan ve Cambridge, 2015.
- Hidden Riches: A Sourcebook for the Comparative Study of the Hebrew Bible and Ancient Near East*, Westminster John Knox Press, Kentucky, 2014.
- HEAD, Tom, *Ancient Mesopotamia*, Abdo Publishing, Minnesota, 2015.
- HEİDEL, Alexander, *Enûma Eliş: Babil Yaratılış Destanı*, (Çev. İsmet Birkan), Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000.

- HEINZ, Marlies, *Representations of Political Power: Case Histories From Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*, (Ed. Marlies Heinz ve Marian H. Feldman), Eisenbrauns Publishing, Winona Lake- Indiana-Eisenbrauns, 2007.
- HEINZ, Marlies ve Feldman, M.H., “Introduction: Representation–Tradition–Religion”, *Representations of Political Power: Case Histories from Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*, (Ed. Marlies Heinz ve Marian H. Feldman), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2007.
- HENSHAW, Richard A., “Types of Ritual Failure and Mistakes”, *When Rituals go Wrong: Mistakes, Failure, and the Dynamics of Ritual*, (Ed. Ute Hüsken), Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2007.
- HERODOT, *Tarihler*, (Çev. Burcu Uzunoğlu), Panama Yayıncılık, Ankara, 2020.
- HIEKE, Thomas, “Ritual Experts and Participants in the Ancient Near East and the Hebrew Bible”, *The Oxford Handbook of Ritual and Worship in the Hebrew Bible*, (Ed. Samuel E. Balentine), Oxford University Press, Oxford, 2020.
- HİNKE, William J., *A New Boundary Stone of Nebuchadrezzar I: From Nippur*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2017.
- HOLE, Frank, “Symbols of Religion and Social Organization at Susa”, *The Hilly Flanks and Beyond: Essays on the Prehistory of Southwestern Asia Presented to Robert J. Braidwood*, (Ed. T. Cuyler Young vd.), November 15, Studies in Ancient Oriental Civilization 36, Chicago, 1982.
- HOLLAND, Glenn S., *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*, Rowman & Littlefield Publishing, Lanham vd., 2009.
- HOLLAR, Sherman, *Ancient Civilizations: Mesopotamia*, Britannica Educational Publishing, New York, 2012.

- HOLLOWAY, Steven W., *Aššur is King! Aššur is King!: Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*, Brill Publishing, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- “The ^{giš}Kakki Assur and Neo-Assyrian Loyalty Oaths”, *Historiography in the Cuneiform World*, (Ed. Tzvi Abusch), CDL Press, Bethesda ve Maryland, 2001.
- HOUT, Jean-Louis, *Les Premiers Villageois de Mesopotamie: Au Village a la Ville*, Armand Collin Publishing, Paris, 1994.
- HROUDA, Barthel, *Mezopotamya*, (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.
- HUNDLEY, Michael B., *Gods in Dwellings: Temples and Divine Presence in the Ancient Near East*, Society of Biblical Literature Publishing, Atlanta, 2013.
- HUNGER, Hermann, *Astrological Reports to Assyrian Kings*, Helsinki University Press, Helsinki, 1992.
- HUNT, Normal B., *Living in Ancient Mesopotamia*, Chelsea House Publishing, New York, 2009.
- IRWANTO, Dhani, *Sundaland: Tracing The Cradle of Civilizations*, Indonesia Hydro Media, Bogor, 2019.
- JACOBSEN, Thorkild, *Karanlığın Hazineleleri: Mezopotamya Dininin Tarihi*, (Çev. Sibel Erduman), Paris Yayınları, İstanbul, 2017.
- Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture*, (Ed. William L. Moran), Wipf and Stock Publishing, Eugene ve Oregon, 2008.
- JAGERSMA, “The Calendar of the Funerary Cult in Ancient Lagash”, *Bibliotheca Orientalis*, 64/3-4, 2007.

- JAKOB, Stefan, "Economy, Society, and Daily Life in the Middle Assyrian Period",
A companion to Assyria, (Ed. Eckart Frahm), Wiley Blackwell Publishing,
Malden, 2017.
- JASTROW, Morris, "Assur", *The Encyclopedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences,
Literature and General Information*, (Ed. Hugh Chisholm), Cilt 2, 11. Baskı,
Encyclopedia Britannica Company, New York, 1910.
- JAWAD, Laith A., "Ichthyological Characteristics Available in the Fish Images Existed in
the Art of the Ancient Mesopotamia", *Tigris and Euphrates Rivers:
Their Environment from Headwaters to Mouth*, (Ed. Laith A. Jawad),
Springer Publishing, Switzerland, 2021.
- JOHNSON, Erika D., "Time and Again: Marduk's Travels", *Time and History in the Ancient
Near East*, (Ed. Lluís Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.
- JOHNSTON, Sarah I., *Religions of the Ancient World: A Guide*, Harvard University Press,
Cambridge, Massachusetts ve London, 2004.
- JONES, J.S. VE O'NEAL, M.J., *World Religions: Almanac*, (Ed. Neil Schlager and Jayne
Weisblatt), Thomson Gate Publishing, New York vd., 2007.
- JONES, Lloyd L. ve LEWIS, Sian, *The Culture of Animals in Antiquity: a Sourcebook with
Commentaries*, Routledge Publishing, New York ve Oxon, 2018.
- JONES, Horace Leonard, *The Geography of Strabo*, Harvard University Press, Vol. 8,
London, 1961.
- JONES, Scott C., "Job", *The Oxford Handbook of Wisdom and the Bible*, (Ed. Will Kynes),
Oxford University Press, New York ve Oxford, 2021.
- JURSA, Michael, "Cuneiform Writing in Neo-Babylonian Temple Communities",
The Oxford Handbook of Cuneiform Culture, (Ed. Karen Radner ve

- Eleanor Robson), Oxford University Press, Oxford vd., 2011.
- “Helenistik Çağda Babil Kültürünün Çöküşü”, *Antik Yakındoğu*,
(Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- KAGAN, Donald vd., *The Western Heritage: To 1527*, Pearson College Div Publishing,
Cilt 1, New Jersey, 2003.
- KANG, Sa-Moon, *Divine War in the Old Testament and in the Ancient Near East*,
Walter de Gruyter Publishing, Berlin-New York, 1989.
- KATZ, Dina, “Time in Death and Afterlife: The Concept of Time and the Belief in Afterlife”,
Time and History in the Ancient Near East, (Ed. L. Feliu vd.),
Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.
- The Image of the Netherworld in Sumerian Sources*, CDL Press, Bethesda, 2003.
- KAY, David M., *The Semitic Religions: Hebrew, Jewish, Christian and Moslem*,
T.&T. Clark Publishing, Edinburgh, 2019.
- KINALI, Firuzan, *Eski Mezopotamya Tarihi*, AÜDTCF Yayınları, Ankara, 1983.
- KİLMER, Anne Draffkorn, “The Mesopotamian Counterparts of the Biblical Nephilim”,
Perspectives on Language and Text: Essays and Poems in Honor of Francis I,
(Ed. Edgar W. Conrad ve Edward G. Newing), Eisenbrauns Publishing, Indiana,
1987.
- KİM, Kyu Seop, *The Firstborn Son in Ancient Judaism and Early Christianity: A Study of
Primogeniture and Christology*, Brill Publishing, Leiden, 2019.
- KİNG, Leonard W., *A History of Sumer and Akkad*, William Clowes and Sons Publishing,
London, 1923.
- Babil Mitolojisi: Mezopotamya Efsaneleri ve İnanışları*, (Çev. İnönü Korkmaz),
Maya Yayınları, İstanbul, 2019.

- Enuma Elish: The Seven Tablets of Creation: Or the Babylonian and Assyrian Legends Concerning the Creation of the World and of Mankind*,
Book Tree Publishing, California, 1999.
- KİRİSTOKYO, Nihon vd., *Japanese Religions*, Cilt 10-11, Christian Center for the Study of
Japanese Religions Publishing, Kyoto, 1977.
- KİTAB-I MUKADDES, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Yalçın Ofset Yayınevi, İstanbul, 1993.
- KLEİN, Jacob, “The God Martu in Sumerian Literature”, *Sumerian Gods and Their
Representations*, (Ed. I.L. Finkel ve Markham J. Geller), STYX Publications,
Groningen, 1997.
- KLEİNER, Fred S., *Gardner’s Art through the Ages: The Western Perspective*,
Cengage Learning Publishing, Cilt 1, 15. Baskı, 2017.
Gardner’s Art through the Ages: A Global History, Wadsworth Publishing,
14. Baskı, Cilt 1, Boston, 2013.
- KLENGEL, Horst, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral), Totem Yayınları,
İstanbul, 2019.
- KLİNGEL, Cynthia ve NOYED, Robert B., *Ancient Mesopotamia*, Compass Point Books,
Minnesota, 2003.
- KNİGHİT, Judson, *Ancient Civilizations Almanac*, (Ed. Stacy A. McConnell ve
Lawrence W. Baker), U-X-L Publishing, Cilt 1, The USA, 2000.
“Proclus Diadochus”, *Science and Its Times: Understanding the Social Significance
of Scientific Discovery: 2000 B.C. to A.D. 699*, (Ed. Neil Schlager), Cilt 1,
Gale Group Publishing, Detroit vd., 2001.
- KO, Ming Him, *The Levite Singers in Chronicles and Their Stabilising Role*,
Bloomsbury Publishing, New York ve London, 2017.

- KOCH, Ulla S., “Concepts and Perception of Time in Mesopotamian Divination”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.
- KÖROĞLU, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınlar, İstanbul, 2006.
- KRAMER, Samuel N., *Sümerlerin Kurnaz Tanrısı Enki*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Sümerler*, (Çev. Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.
- The Sacred Marriage Rite: Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Sumer*, Indiana University Press, Bloomington and London, 1969.
- Sumerian Mythology*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Revised Edition, 1972.
- KRAUS, Nicholas L., “Tuṭṭanabšum: Princess, Priestess, Goddess”, *Journal of Ancient Near Eastern History*, Vol. 7, No. 2, 2020.
- KREBS, Carolyn A. ve KREBS, Robert E., *Groundbreaking Scientific Experiments, Inventions and Discoveries of the Ancient World*, Greenwood Press, Westport, Connecticut ve London, 2003.
- KRIWACZEK, Paul, *Babylon: Mesopotamia and the Birth of Civilization*, St. Martin’s Press, New York, 2012.
- KSENOPHON, *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, (Çev. Oğuz Yarlıgaş), Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- KUHRT, Amelie, *Eski Çağda Yakındoğu*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt 1, 5. Baskı, İstanbul, 2019.
- Eski Çağda Yakındoğu*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Cilt 2, 5. Baskı, İstanbul, 2019.

- “Babylon”, *Brill's Companion to Herodotus*, (Ed. Egbert J. Bakker, Irene J.F. de Jong ve Hans van Wees), Brill Publishing, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- KUIPER, Kathleen, *Mesopotamia: The World's Earliest Civilization*, Britannica Educational Publishing, New York, 2011.
- KUTZER, Evelyn E.R., *The Socio-Cultural Value and Function of Music: On Musical Instruments and Their Performances in Mesopotamia of the 3.rd Millennium BCE From an Archaeological, Iconographical and Philological Perspective*, Leiden Univesitesi Arkeoloji Bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Munich, 2017.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, “Zemzem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, TDV Yayınları, İstanbul, 2013.
- KVANVIG, Helge, *Primeval History: Babylonian, Biblical, and Enochic: An Intertextual Reading*, Brill Publishing, Leiden, 2011.
- KWASMAN, Theodore ve PARPOLA, Simo, *Tiglath-Pileser III Through Esarhaddon*, Helsinki University Press, Helsinki, 1991.
- LABAT, Rene, *Traite Akkadien de Diagnostics et Pronostics Medicaux*, Académie Internationale d'Histoire des Sciences, Paris, 1951.
- LANDSBERGER, Benno, “Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu”, *AÜDTCTF Dergisi*, Cilt 02, Sayı 03, Ankara, 1944.
- LAMBERT, Wilfred G., *Babylonian Creation Myths*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.
- Babylonian Wisdom Literature*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 1996.
- LAMBERT, Wilfred G ve MILLARD, A.R., *Atra-ḫašīs: The Babylonian Story of the Flood*, Clarendon Press, Oxford, 1969, ss. 6–9.

- LECOMPE, Camille, “Representation of Women in Mesopotamian Lexical Lists”, *The Role of Women in Work and Society in the Ancient Near East*, (Ed. Brigitte Lion ve Cécile Michel), Walter de Gruyter Publishing, Boston ve Berlin, 2016.
- LEE, Dennis A., *Soccer Number 10 Blue Print*, Dennis Lee Publishing, Texas, 2007.
- LEICK, Gwendolyn, *Kentin Mucidi: Mezopotamya*, (Çev. Ekin Duru), Say Yayınları, İstanbul, 2019.
- Historical Dictionary of Mesopotamia*, 2. Baskı, The Scarecrow Press, Lanham-Toronto-Plymouth, 2010.
- Who’s Who in the Ancient Near East*, Routledge Publishing, London ve New York, 1999.
- LERNER, Gerda, “The Origin of Prostitution in Ancient Mesopotamia”, *Chicago Journals*, Vol.1, No. 2, The University of Chicago, Chicago, 1986.
- LEVY, Janes, *The Advances of Ancient Mesopotamia*, Gareth Stevens Publishing, New York, 2022.
- LEWIS, Theodore J., “Art and Iconography: Representing Yahwistic Divin”, *The Wiley Blackwell Companion to Ancient Israel*, (Ed. Susan Niditch), Wiley Blackwell Publishing, Sussex, 2016.
- LINSEN, Marc J.H., *The Cults of Uruk and Babylon: The Temple Ritual Texts As Evidence for Hellenistic Cult Practice*, Brill Publishing, Leiden-Boston, 2004.
- LITTLETON, C. Scott, *Gods, Goddesses, and Mythology*, Cilt 4, Marshall Cavendish Publishing, New York- London- Singapore, 2005.
- LIVERANI, Mario, *Uruk: The First City*, (Çev. Zainab Bahrani ve Marc Van De Mieroop), Equinox Publishing, London, 1998.

- The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Routledge Publishing, London ve New York, 2014.
- Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography*, Equinox Publishing, London, 2004.
- LIVINGSTONE, Alasdair, “Ashurbanipal: Literate or Not?,” *Zeitschrift für Assyriologie: und Vorderasiatische Archäologie*, (Ed. Walther Sallaberger vd.), Walter de Gruyter Publishing, Berlin, 2007.
- Mystical and Mythological Explanatory Works of Assyrian and Babylonian Scholars*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2007.
- LLOYD, Seton, *The Archaeology of Mesopotamia: From the Old Stone Age to the Persian Conquest*, Thames and Hudson Publishing, Revised Edition, New York, 1984.
- LONGMAN, Tremper, *Fictional Akkadian Autobiography: A Generic and Comparative Study*, Eisenbrauns Publishing, Indiana 1991.
- LORÍA, Laura, *Ancient Mesopotamian Religion and Beliefs*, The Rosen Publishing, New York, 2017.
- LÖHNERT, Anne, “Reconsidering the Consecration of Priests in Ancient Mesopotamia”, *Your Praise is Sweet: A Memorial Volume For Jeremy Black From Students, Colleagues and Friends*, (Ed. Heather D. Baker, Eleanor Robson ve Gabor Zólyomi), British Library Publishing, London, 2010.
- “Manipulating the Gods: Lamenting in Context”, *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Ed. Karen Radner ve Eleanor Robson), Oxford University Press, Oxford vd., 2011.
- LUCKENBILL, Daniel D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, (Ed. James Henry Breasted), Cilt 1, The University of Chicago Press, Chicago-Illinois, 1926.

- Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, University of Chicago Press, Chicago, 1927.
- LUCKERT, Karl W., *Göbekli Tepe*, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- LYNN, Heather, *The Anunnaki Connection: Sumerian Gods, Alien DNA, and the Fate of Humanity (From Eden to Armageddon)*, Red Wheel/Weiser Publishing, Newburyport, 2020.
- MAEKAWA, Kazuya, “The ‘Temple Personnel’ of Ur III Girsu-Lagash”, *Priests and Officials in the Ancient Near East*, (Ed. Kazuko Watanabe), Universitätsverlag V. Winter Publishing, Heidelberg, 1999.
- MAİOCCHİ, Massimo, “Yakındoğu’nun Geri Kalanında Şehirler ve Devlet Oluşumları”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- “Eski Akkad Dönemi”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- “Mezopotamya’da Ön Hanedanlar Dönemi”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- Evil Archaeology: Demons, Possessions, and Sinister Relics*, Red Wheel Weiser Publishing, Newburyport, 2019.
- MAİSELS, Charles K., *The Emergence of Civilization: From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities and the State in the Near East*, Routledge Publishing, London, 1990.
- MANN, Charles C., “The Birth of Religion”, *National Geographic Magazine*, june, 2011.

- MARCHESÌ, Gianni ve MARCHETTI, Nicolo, *Royal Statuary of Early Dynastic Mesopotamia*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2011.
- MARGUERON, Jean-Claude, “Temples: Mesopotamian Temples”, *the Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997.
- MASPERO, Gaston, *Everyday Life in Ancient Egypt and Assyria*, Routledge Publishing, London ve New York, 2003.
- MAY, Natalie Naomi, “‘I Read the Inscriptions From Before the Flood’ Neo-Sumerian Influences in Ashurbanipal’s Royal Self-Image”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.
- MCCAFFREY, Kathleen, “The Sumerian Sacred Marriage”, *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013.
- MCCALL, Henrietta, *Mezopotamya Mitleri*, (Çev. Bircan Baykara), Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2017.
- MCEWAN, Gilbert J.P., “A Seleucid Augural Request”, *Zeitschrift für Assyriologie*, Sayı 70, 1981.
- MCGEE, Marni ve PODANY, Amanda H., *The Ancient Near Eastern World*, Oxford University Press, Oxford vd., 2005.
- MCGEOUGH, Kevin, “Naram-Sin”, *Holy People of the World: A Cross-cultural Encyclopedia*, (Ed. Phyllis G. Jestice), Cilt 3, ABC-CLIO Publishing, California vd., 2004.
- The Ancient Near East in the Nineteenth Century: Appreciations and Appropriations. I. Claiming and Conquering*, (Hebrew Bible Monographs 67), Sheffield Press, Phoenix, 2015.

- MCINTOSH, Jane R., *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*, ABC-Clio Publishing, Santa Barbara-Denver- Oxford, 2005.
- MCMİCHAEL, Tony, *Human Frontiers, Environments and Disease: Past Patterns, Uncertain Futures*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- MCVEİGH, Brian J., *The "Other" Psychology of Julian Jaynes: Ancient Languages, Sacred Visions, and Forgotten Mentalities*, Imprint Academic Publishing, Exeter, 2018.
- MEADOR, Shong De B., *Inanna, Lady of Largest Fleart; Poems of the High Priestess Enheduanna*, University of Texas Press, Austin, 2000.
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Kitabevi, Bursa 2007.
- METTINGER, Tryggve N.D., *No Graven Image? Israelite Aniconism in Its Ancient Near Eastern Context*, Almqvist & Wiksell International Publishing, Virginia, 1995.
- MİCHALOWSKI, Piotr, "Sumerian", *The Ancient Languages of Mesopotamia, Egypt and Aksum*, (Ed. Roger D. Woodard), Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- "Sumerians", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997.
- "Early Mesopotamia", *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600*, (Ed. Andrew Feldherr ve Grant Hardy), Oxford University Press, Oxford, 2011.
- The Correspondence of the Kings of Ur: An Epistolary History of an Ancient Mesopotamian Kingdom*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2011.
- The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur*, Eisenbrauns Publishing, Winona Lake-Indiana, 1989.

- MICHEL, Cecile, “Cuneiform Fakes: A Long History”, *Fakes and Forgeries of Written Artefacts from Ancient Mesopotamia to Modern China*, (Ed. Michael Friedrich Harunaga Isaacson Jörg B. Quenzer), De Gruyter Publishing, Cilt 20, Berlin ve Boston, 2020.
- “Economy, Society, and Daily Life in the Old Assyrian Period”, *A companion to Assyria*, (Ed. Eckart Frahm), Wiley Blackwell Publishing, Malden, 2017.
- MIDDLETON, Guy D., “Collapse of Bronze Age Civilizations”, *Climate Changes in the Holocene: Impacts and Human Adaptation*, (Ed. Eustathios Chiotis), CRC Press, 1.Baskı, New York-London, 2019.
- Understanding Collapse: Ancient History and Modern Myths*, Cambridge University Press, Cambridge, 2017.
- MİEROOP, Marc Van De, *Eski Yakındoğu Tarihi*, (Çev. Sinem Gül), Homer Kitapevi, İstanbul, 2018.
- Philosophy Before the Greeks: the Pursuit of Truth in Ancient Babylonia*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford, 2016.
- MİLANO, Lucio, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- MİLLER, Gary, *The Tigris and Euphrates: Rivers of the Fertile Crescent*, (Ed. Barbara Bakowski), Crabtree Publishing Company, The USA, 2010.
- MONAGHAN, Patricia, *Encyclopedia of Goddesses and Heroines*, New World Library Publishing, California, 2014.
- MOORTGAT, Anton, *The Art of Ancient Mesopotamia: The Classical Art of the Near East*, Phaidon Press, London ve New York, 1969.

- MORAN, William L., *The Amarna Letters*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1992.
- MORRIS, Ian, *Death-ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- MUMFORD, Lewis, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (Çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.
- MURPHY, Susana B., “Reconsidering the Categories of Time in Ancient Iraq”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.
- MYNAROVA, Jana, *Language of Amarna- Language of Diplomacy: Perspectives on the Amarna Letters*, Czech Institute of Egyptology Publishing, Prague, 2007.
- NEMET-NEJAT, Karen R., *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, Westport-Connecticut-London, 1998.
- NADALİ, Davide, “Anıtsal Tapınak ve Saray Mimarisi ve Şehirlerin İnşası”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- “Krallıkların İnşa Faaliyetleri: Kralın İmajı ve Eserleri”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- “Tarih Konulu Kabartmalar ve Görsel Anlatım: İmgeler Yoluyla Anlatım”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- “İlahi Şehir Babil: Projenin Anlamı”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

- NARDO, Don, *The Greenhaven Encyclopedia of Ancient Mesopotamia*,
(Ed. Robert B. Kebric), Greenhaven Press, Detroit vd., 2007.
-, National Geographic, *Essential Visual History of World Mythology*,
National Geographic Publishing, Washington, 2008.
- NAYAK, Jayanta K., “From Hunter Gatherer to Semi Forager: A Case Study on
Developmental Trajectory of the Mankirdias of Odisha”, *Humanities Circle (An
International Journal From Central University of Kerala)*, Vol. 2, Ocak- 2014.
- NEVINS, Debbie, LATİF, Z. A ve WILCOX, Jonathan, “Zuism: The Religion With Earthly
Benefits”, *Cultures of the World: Iceland*, Third Edition, Cavendish Square
Publishing, New York, 2017.
- NİCİ, John B., *AP Art History: With 5 Practice Tests*, Simon and Schuster Publishing,
New York, 2020.
- NİEDERREİTER, Zoltan, *Catalogue of the Cylinder Seals in the Royal Museums of Art
and History-I: Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Periods (Circa 1000–500 BC.)*,
Eötvös Lorand University Press, Budapest, 2020.
- NİELSEN, John P., *Sons and Descendants: A Social History of Kin Groups and Family
Names in the Early Neo-Babylonian Period, 747-626 B.C.*, Brill Publishing, Leiden,
2010.
- NİSSEN, Hans J., *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*, (Çev. Z. Zühre İlkelen), 2. Baskı,
Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2015.
- OAKES, Lorna, *Passport to The Past: Mesopotamia*, The Rosen Publishing, New York,
2009.
- OATES, Joan, “The Fall of Assyria”, *The Cambridge Ancient History*,
(Ed. John Boardman vd.), Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

- Babil*, (Çev. Fatma Çizmeli), 2. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2015.
- OPPENHEİM, A. Leo, “The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book”, *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 46, No. 3, 1956.
- Letters from Mesopotamia*, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1967.
- “Babylonian and Assyrian Historical Texts”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (Ed. James B. Pritchard), Princeton University Press, New Jersey, 1969.
- Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 1977.
- ADOIUC.*, Oriental Institute of the University of Chicago Publishing, Vol. 11, Chicago, 1980.
- ADOIUC.*, Oriental Institute of the University of Chicago Publishing, Vol. 1, 4. Baskı, Illinois ve Glückstadt, 1998.
- ADOIUC.*, Oriental Institute of the University of Chicago Publishing, Vol. 4, 6. Baskı, Chicago, 2004.
- ADOIUC.*, Oriental Institute of the University of Chicago Publishing, Vol. 8, 4. Baskı, Illinois ve Glückstadt, 2008.
- ORLİN, Eric, *The Routledge Encyclopedia of Ancient Mediterranean Religions*, Routledge Publishing, New York, 2016.
- OSHİMA, Takayoshi, *Babylonian Poems of Pious Sufferers: Ludlul Bēl Nēmeqi and the Babylonian Theodicy*, Mohr Siebeck Publishing, Tübingen, 2014.

- OTTO, Rudolph, *Kutsala Dair*, (Çev.Sevil Ghaffari), Altı Kırk Beş Yayınları, İstanbul, 2014.
- OZANİEC, Naomi, *Daughter Of The Goddess: The Sacred Priestess*, The Aquarian Press, London, 1993.
- PALMISANO, Alessio, *The Geography of Trade: Landscapes of competition and long-distance contacts in Mesopotamia and Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Archaeopress Publishing, Oxford, 2018.
- PARKER, Philip, *World History*, (Ed. Marek Walisiewicz vd.), DK Publishing, London vd., 2010.
- PARKER, Steve, *Kill or Cure: An Illustrated History of Medicine*, Dorling Kindersley Publishing, New York, 2013.
- PEARCE, Laurie E., “Mesopotamia”, *The Harper Collins Bible Dictionary*, (General Ed.: Paul J. Achtemeier), Harper Collins Publishing, New York, 1996.
- PITTMAN, Holly, “Seals and sealings in the Sumerian world”, *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013.
- PİZZİMENTİ, Sara, “The Other Face of the Moon: Some Hints on the Visual Representation of the Moon on Third-Millennium B.C.E. Mesopotamian Glyptic”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.
- PONGRATZ-LEİSTEN, Beate, *Religion and Ideology in Assyria*, De Gruyter Publishing, Boston ve Berlin, 2015.
- POLCARO, Andrea, “The Tuleilat al-Ghassul Star Painting: A Hypothesis Regarding a Solar Calendar from the Fourth Millennium B.C.”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.

- POLLOCK Susan, *Antik Mezopotamya: Var Olmamış Cennet*, (Çev. Burak Esen), Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- PORADA, Edith, *The Collection of the Pierpont Morgan Library (CANES)*, Pantheon Books, Washington, 1948.
- PORTER, Barbara N., *Trees, Kings, and Politics: Studies in Assyrian Iconography*, Academic Press, Göttingen, 2003.
- POTTS, Daniel T., *Mesopotamian Civilization: the Material Foundations*, The Athlone Press, London, 1997.
- POTTS, Timothy ve THOMAS, Ariane, *Mesopotamia: Civilization Begins*, The J. Paul Getty Museum Publications, Los Angeles, 2020.
- PRYKE, Louise M., *Ishtar*, Routledge Publishing, London ve New York, 2017.
- RADNER, Karen, “The City of Aššur and the Kingdom of Assyria: Historical Overview”, *The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*, (Ed. Kemalettin Köroğlu ve Selim Ferruh Adalı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.
- “Rulers and Hierarchies”, *History The Definitive Visual Guide: From The Dawn of Civilization to The Present Day*, (Ed. Adam Hart-Davis), DK Publishing, London vd., 2012.
- A Short History of Babylon*, Bloomsbury Publishing, London vd., 2020.
- RADNER, Karen ve ROBSON, Eleanor, “Individuals and Communities”, *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Ed. Karen Radner ve Eleanor Robson), Oxford University Press, Oxford vd., 2011.
- RAGOZIN, Zenaide A., *Asurlular: İmparatorluğun Yükselişinden Ninova’nın Düşüşüne Kadar*, (Çev. Ekin Duru), Say Yayınları, İstanbul, 2022.

- RASMUSSEN, Larry L., *Earth-Honoring Faith: Religious Ethics in a New Key*,
Oxford University Press, Oxford vd., 2013.
- RECHT, Laerke, “Identifying sacrifice in Bronze Age Near Eastern iconography”, *Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East*,
(Ed. Nicola Laneri), Oxbow Books Publishing, Oxford & Philadelphia, 2015.
- REECE, Katherine, *The Mesopotamians: Conquerors of the Middle East* (Ancient Civilizations), Rourke Publishing, Florida, 2004.
- RENGER, Johannes, “The Near, Middle and Far East: Introduction”, *Chronologies of the Ancient World: Names, Dates and Dynasties*, (Ed. Walter Eder ve Johannes Renger), Brill Publishing, Leiden-Boston, 2007.
- RÏSTVET, Lauren, *Ritual, Performance, and Politics in the Ancient Near East*,
Cambridge University Press, New York, 2015.
- RUBÏO, Gonzalo, “Time Before Time: Primeval Narratives in Early Mesopotamian Literature”, *Time and History in the Ancient Near East*, (Ed. L. Feliu vd.),
Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2013.
- ROBSON, “Who Wrote the Babylonian Astronomical Diaries?”, *Keeping Watch in Babylon: The Astronomical Diaries in Context*, (Ed. Johannes Haubold, John Steele ve Kathryn Stevens), Brill Publishing, Leiden ve Boston, 1986.
- ROCHBERG, Francesca, “The Expression of Terrestrial and Celestial Order in Ancient Mesopotamia”, *Ancient Perspectives: Maps and Their Place in Mesopotamia, Egypt, Greece and Rome*, (Ed. Richard J.A. Talbert), The University of Chicago Press, Chicago ve London, 2012.
- In the Path of the Moon Babylonian Celestial Divination and Its Legacy*,
Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2010.

- ROSENBAUM, Edward E., *A Taste of My Own Medicine: When the Doctor Is the Patient*, Random House Publishing, New York, 1988.
- ROUX, Georges, *Ancient Iraq*, Penguin Publishing, 3. Baskı, London, 1992.
- TADMOR, Hayim, "With my Many Chariots I Have Gone up the Heights of Mountains", *Historical and Literary Studies on Ancient Mesopotamia and Israel*, (Ed. Mordechai Cogan), Old City Press, Jerusalem, 2011.
- TANİLİ, Servet, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası: İnsanlık Tarihine Giriş*, Cem Yayınevi, 5. Basım, İstanbul, 1994.
- TAYLOR, Jonathan, "Tablets as a Artefacts, Scribes As Artisans", *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Ed. Karen Radner ve Eleanor Robson), Oxford University Press, Oxford vd., 2011.
- TEKİN, Halil, *Tarih Öncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*, 2. Baskı, Bilgi Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2019.
- TEPLY, Thomas R., *My Father Your Father: A Biblical View Of God As Our Father*, Christian Faith Publishing, Meadville, 2019.
- TETLOW, Elisabeth M., *Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society: The Ancient Near East*, Vol. 1, Continuum Publishing, New York ve London, 2004.
- THOMSEN, Marie-Louise, *The Sumerian Language: An Introduction to Its History and Grammatical Structure*, Academic Press, Copenhagen, 1984.
- THOMSON, Gary Arthur, *First Writers-the Sumerians: They Wrote on Clay*, iUniverse Publishing, Bloomington, 2011.
- THUESEN, Ingolf, "Diyala", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Cilt 1, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1997.

- TOORN, Karel Van Der, “Torn Between Vice and Virtue: Stereotypes of the Widow in Israel and Mesopotamia”, *Female Stereotypes in Religious Traditions*, (Ed. Ria Kloppenborg ve Wouter J. Hanegraaf), Vol. LXVI, Brill Publishing, Leiden-New York-Köln, 1995.
- TOSUN, Mebure ve YALVAÇ, Kadriye, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- TOYNBEE, Arnold, *Tarih Bilinci*, (Çev. belirtilmemiş), Betaş Yayınları, İstanbul, 1978.
- TSOUPAROPOULOU, Christina, “Spreading the Royal Word: The (Im)Materiality of Communication in Early Mesopotamia”, *Communication and Materiality: Written and Unwritten Communication in Pre-Modern Societies*, (Ed. Susanne Enderwitz ve Rebecca Sauer), De Gruyter Publishing, Berlin ve Boston, 2015.
- TURRİ, Luigi, “Pramitler ve Zigguratlar”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- UHLİG, Helmut, *Sümerler: Mezopotamya’nın Sıradışı Topluluğu*, (Çev. Nilgün Ersoy), Totem Yayınları, İstanbul, 2018.
- UNDERWOOD, David K., “The Middle East”, *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, (Ed. Peter Bogucki), Facts On File Publishing, New York, 2008.
- ULANOWSKI, Krzysztof, *Neo-Assyrian and Greek Divination in War: Ancient Warfare*, Cilt 3, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2020.
- “A Comparison of the Role of Bārû and Mantis in Ancient Warfare”, *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece and Rome*, (Ed. Krzysztof Ulanowski), Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2016.
- “Mesopotamian Divination. Some Historical, Religious and Anthropological Remarks”, *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, 15 (4), 2014.

- SACHS, Abraham, “Akkadian Rituals”, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, (Ed. James B. Pritchard), Princeton University Press, New Jersey, 1969.
- SAGGS, Henry W.F., *Everyday Life In Babylonia And Assyria*, Assyrian International News Agency, 1965.
- SAHRHAGE, Dietrich, “Fishing in Mesopotamia”, *Encyclopaedia of the History of Science, Technology and Medicine in Non-Western Cultures*, (Ed. Helaine Selin), Springer Publishing, 3.Baskı, Dordrecht, 2016.
- SAMET, Nili, *The Lamentation over the Destruction of Ur*, Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2014.
- SAMUELS, Charlie, *Ancient Science (Prehistory – A.D. 500): Prehistory-A.D. 500*, Gareth Stevens Publishing, New York, 2010.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, “Babil’de Hârut ve Mârut’un Melekliği Meselesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 33, Isparta, 2014.
- SASSON, Jack M. ve WALLENFELS, Ronald, *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students*, Charles Scribner's Sons Publishing, Cilt 1, New York vd., 2000.
- SCHARLACH, Tonia M., *An Ox of One's Own: Royal Wives and Religion at the Court of the Third Dynasty of Ur*, De Gruyter Publishing, German, 2017.
- SCHELLMANN, Gerhard vd., *Encyclopedia of Coastal Science*, (Ed. Charles W. Finkl ve Christopher Makowski), 2. Baskı, Springer Publishing, Switzerland, 2019.
- SCHNEIDER, Tammi J., *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*, Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan ve Cambridge, 2011.
- SCHMİDT, Klaus, “Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt”, *Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe 1995–1999*, 1st Mitt 50:5-41.

- SCHORSCH, Jonathan, “Modern Angels, Avant-Gardes and Esoteric Archive”,
Lux in Tenebris: The Visual and the Symbolic in Western Esotericism,
(Ed. Peter J. Forshaw), Brill Publishing, Boston, 2016.
- SCHWARTZ, Glenn M., “An Amorite Global Village: Syrian-Mesopotamian Relations in
the Second Millennium B.C.”, *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the
Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, (Ed. Joan Aruz, Sarah B. Graff ve
Yelena Rakic), The Metropolitan Museum of Art Publishing, New York, 2013.
- SCHWEMER, Daniel, “Mesopotamia”, *Guide to the Study of Ancient Magic*,
(Ed. David Frankfurter), Brill Publishing, Leiden ve London, 2019.
- SETERS, John Van, *Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis*,
Westminster /John Knox Press, Kentucky, 1992.
- SEVER, Erol, *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.
- SHEHATA, Dehlia, “Mezopotamya Kùltürlerinin Müziği”, *Antik Yakındoğu*,
(Ed. Umberto Eco), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.
- SİDDALL, Luis R., *The Reign of Adad-nīrārī III: An Historical and Ideological Analysis of
An Assyrian King and His Times*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2013.
- SİDRYS, Raymond V., *The Mysterious Spheres on Greek and Roman Ancient Coins*,
Archaeopress Publishing, Oxford, 2020.
- SİEBECK, Mohr, *The Enoch-Metatron Tradition*, Mohr Siebeck Publishing, Tübingen,
2005.
- SİMONS, Frank, “The Goddess Kusu”, *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale*,
Vol. 112, No. 1, 2018.
- SİMMONS, John E., *Museums: A History*, Rowman & Littlefield Publishing, Lanham vd.,
2016.

- SIMPSON, Elizabeth, *The Furniture from Tumulus MM*, Vol. 1, Brill Publishing, Leiden, 2010.
- SİTCHİN, Zecharia, *The Earth Chronicles Handbook: A Comprehensive Guide to the Seven Books of the Earth Chronicles*, Bear & Company Publishing, Vermont, 2009.
- Tanrıların ve İnsanların Savaşları*, (Çev. Gülden Özbilun), Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 2005.
- SMART, Ninian, *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*, University of California Press, California, 1999.
- SMİTH, John Arthur, *Music in Religious Cults of the Ancient Near East*, Routledge Publishing, London ve New York, 2021.
- SNELL, Daniel C., *A Companion to the Ancient Near East*, Blackwell Publishing, Malden-Oxford-Victoria, 2005.
- Flight and Freedom in the Ancient Near East*, Brill Publishing, Leiden-Boston-Köln, 2001.
- Religions of the Ancient Near East*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- SONİK, Karen ve TİNNEY, Steve, *Journey to the City: A Companion to the Middle East Galleries at the Penn Museum*, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, 2019.
- SOMERVİLL, Barbara A., *Empires of ancient Mesopotamia*, Chelsea House Publishing, New York, 2010.
- STANLEY, Bruce, “Babylon”, *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*, (Ed. Michael R. T. Dumper ve Bruce E. Stanley), Abc-Clio Publishing, California, 2007.

- STEELE, Laura D., “Women and Gender in Babylonia”, *The Babylonian World*,
(Ed. Gwendolyn Leick), Routledge Publishing, New York ve London, 2007.
- STEELE, Philip, *Eyewitness Ancient Iraq*, Dorling Kindersley Publishing, London, 2007.
- STEINKELLER, Piotr, “On Rulers, Priests and Sacred Marriage: Tracing the Evolution of
Early Sumerian Kingship”, *Priests and Officials in the Ancient Near East*,
(Ed. Kazuko Watanabe), Universitätsverlag V. Winter Publishing, Heidelberg,
1999.
- History, Texts and Art in Early Babylonia*, De Gruyter Publishing, Berlin ve Boston,
2017.
- STIEBING JR., William H., *Ancient Near Eastern History and Culture*, 2. Baskı,
Routledge Publishing, London ve New York, 2009.
- STOL, Marten, *Women in the Ancient Near East*, (Çev. Helen Richardson ve Mervyn
Richardson), De Gruyter Publishing, Boston ve Berlin, 2016.
- STOL, Marten ve WIGGERMANN, F.A.M., *Birth in Babylonia and the Bible: Its
Mediterranean Setting*, Brill Publishing, Groningen, 2021.
- STÖKL, Jonathan, *Prophecy in the Ancient Near East: A Philological and Sociological
Comparison*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2012.
- “The Role of Women in the Prophetic Process in Mari: A Critique of Mary
Keller’s Theory of Agency”, *Thinking Towards New Horizons Collected
Communications to the XLXth Congress of the International Organization for the
Study of the Old Testament, Ljubljana 2007*, (Ed. Matthias Augustin ve Hermann
Michael Niemann), Peter Lang Publishing, Frankfurt vd., 2008.
- STRANO, Giorgio, “Mezopotamya’da Astronomi”, *Antik Yakındoğu*, (Ed. Umberto Eco),
(Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

- STRECK, Michael P., “Babylonia”, *The Arameeans in Ancient Syria*, (Ed. Herbert Niehr), Brill Publishing, Leiden-Boston, 2014.
- “Chaldaeans, Aramaeans, and Babylonians”, *The Aramaeans in Ancient Syria*, (Ed. Herbert Niehr), Brill Publishing, Leiden-Boston, 2014.
- STUDEVENT-HICKMAN, Benjamin, *Sumerian Texts from Ancient Iraq: From Ur III to 9/11*, Lockwood Press, Atlanta, 2018.
- SUTER, “Kings and Queens”, *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013.
- SWEET, R.F.G., “A New Look at the ‘Sacred Marriage in Ancient Mesopotamia’”, (Ed. E. Robbins ve S. Sandahl), *Corolla Torontonensis Studies in Honour of Ronald Morton Smith* içinde, University of Toronto, 1995.
- SWERDLOW, Noel M., *The Babylonian Theory of the Planets*, Princeton University Press, Sussex, 1998.
- VANSTIPHOUT, Herman, *Epics of Sumerian Kings: the Matter of Aratta*, (Jerrold S. Cooper), Society of Biblical Literature Publishing, Atlanta, 2003.
- VELDHUIS, Niek, *Religion, Literature and Scholarship: the Sumerian Composition Nanshe and the Birds: With a Catalogue of Sumerian Bird Names*, Brill-Styx Publishing, Leiden ve Boston, 2004.
- VERBRUGGHE, Gerald P. ve WICKERSHAM, John M., *Berosos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt*, The University of Michigan Press, Michigan, 2001.
- VON-BRUENING, R.J., *Unlocking the Dream Vision: The Secret History of Creation*, R.j.Von-Bruening Publishing, the USA, 2018.

- YAMADA, Shigeo, *The Construction of the Assyrian Empire: A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859 824 B.C.) Relating to his Campaigns to the West*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2000.
- YILDIRIM, Ercüment, *Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler, Krallar, Kahramanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.
- YOUNGER JR., K. Lawson, *A Political History of the Arameans: From Their Origins to the End of Their Polities*, SBL Press, Atlanta, 2016.
- ZETTLER, Richard L., Nippur", *The Oxford. Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), Oxford University Press, New York-Oxford, 1997.
- ZOKIROVIC, Shaymardanov Azamat, "Ancient East Titles", *World Bulletin of Social Sciences (WBSS)*, Vol. 5, December-2021.
- WAERDEN, Bartel L. Van Der, *Science Awakening II*, Oxford University Press, Leyden ve New York, 1974.
- WAERZEGGERS, Caroline, "The Pious King: Royal Patronage of Temples", *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, (Ed. Karen Radner ve Eleanor Robson), Oxford University Press, Oxford vd., 2011.
- WAGENSONNER, Klaus, "Writing a Cuneiform Letter", *An Educator's Handbook for Teaching about the Ancient World*, (Ed. Pınar Durgun), Vol. 1, Archaeopress Publishing, Oxford, 2020.
- WANG, Xianhua, *The Metamorphosis of Enlil in Early Mesopotamia*, Ugarit-Verlag Publishing, Münster, 2011.
- WARMİND, Morten, "Adad", *Britannica Encyclopedia of World Religions*, (Ed. Wendy Doniger ve Mircea Eliade), Encyclopædia Britannica Publishing, Chicago vd., 2006.

- WATERS, Matt, *Ctesias' Persica and its Near Eastern Context*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2017.
- WENGROW, David, *What Makes Civilization*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
- WEST, Martin L., *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Clarendon Press, Oxford, 1997.
- WESTENHOLZ, Joan G., "The ministering clergy", *The Sumerian World*, (Ed. Harriet Crawford), Routledge Publishing, London ve New York, 2013.
- "EN-Priestess: Pawn or Power Mogul?", *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East*, (Ed. Gernot Wilhelm), Eisenbrauns Publishing, Indiana, 2012.
- WESTENHOLZ, Joan G. ve WESTENHOLZ, Aage, *Cuneiform Inscriptions in the Collection of the Bible Lands Museum Jerusalem: The Old Babylonian Inscriptions*, Brill Publishing, Leiden, 2006.
- WESTENHOLZ, Koch Ulla, *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*, Museum Tusculanum Press, Denmark, 1995.
- WHITE, Hayden, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore ve London, 1987.
- WIESEHOFER, Josef, "Ctesias, the Achaemenid Court, and the History of the Greek Novel", *The Romance Between Greece and the East*, (Ed. Tim Whitmarsh ve Stuart Thomson), Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
- WIGGERMANN, Frans A.M., *Mesopotamian Protective Spirits*, STYX&PP Publishing, Groningen, 1992.

- WILLIAMS-FORTE, E., “Cylinder Seals of the Neo-Babylonian Period”, *Ladders to Heaven: Art Treasures from Lands of the Bible*, (Ed. Oscar White Muscarella), McClelland and Stewart Publishing, No. 86 (86 numaralı silindir mühür), Toronto, 1981.
- WILSON, E.J., “*Holiness*” and “*Purity*” in *Mesopotamia*, Verlag Butzon & Bercker Kevelaer Publishing, Neukirchen-Vluyn, 1994.
- WINTER, Irene, *On Art in the Ancient Near East Volume II: From the Third Millennium BCE*, Brill Publishing, Leiden ve Boston, 2010.
- WOODS, Christopher, “Mutilation of Image and Text in Early Sumerian Sources”, *Iconoclasm and Text Destruction in the Ancient Near East and Beyond*, (Ed. Natalie Naomi May), The University of Chicago Publishing, Chicago, 2012.

İNTERNET KAYNAKLARI

https://en.wikipedia.org/wiki/Akkadian_Empire, ET. 05.05.2020.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Asaruludu>, ET. 15.09.2021.

https://en.wikipedia.org/wiki/Zuism#cite_note-6, ET. 01.02.2023.

<https://cnx.org/contents/YUbLWN2X@1/The-Victory-Stele-of-Naram-Sin-of-Akkad-and-the>

[Development-of-the-Public-Monument-in-Ancient-Mesopotamia](#), ET. 01.07.2020.

<http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/an/index.html>, ET. 01.09.2021.

<http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/nannasuen/>, ET. 01.09.2021.

<http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/enki/index.html>, ET. 01.09.2021.

<https://cdli.ucla.edu/>, ET. 15.09.2021.

<http://psd.museum.upenn.edu/epsd/epsd/e1880.html>, ET. 01.03.2022.

<http://psd.museum.upenn.edu/nepstd-frame.html>, ET. 21.09.2022.

<https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-8635405/5-000-year-old-clay-tablet-depicting-beer-southern-Iraq-sells-175-000.html>, ET. 03.02.2021.

<https://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=6806&language=id>,
ET. 01.04.2022.

<http://oracc.museum.upenn.edu/cams/gkab/pager>, ET. 01.04.2022.

<https://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=5729&language=id>,
ET. 01.04.2022.

<https://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=7293&language=id>,
ET. 01.04.2022.

<https://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=2864&language=id>,
ET. 01.04.2022.

<https://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>, ET. 01.02.2022.

www.aina.org, ET. 01.03.2022.

http://oracc.museum.upenn.edu/cams/gkab/pager#cams/gkab:P338387_project-en.16,
ET. 01.04.2022.

http://oracc.museum.upenn.edu/cams/gkab/pager#cams/gkab:P363577_project-en.6,
ET. 01.05.2022.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1881-0428-34-a, ET. 01.08.2021.

<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010121765>, ET. 01.05.2022.

<http://sumerianshakespeare.com/38801.html>, ET. 01.06.2022.

<https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUQSRYPN.html>, ET. 01.04.2022.

<https://www.britishmuseum.org/>, ET. 02.02.2021.

<https://therealsamizdat.com/2015/06/19/on-the-apkallu/>, ET. 01.05.2022.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_-91836, ET. 01.05.2022.

<https://www.flickr.com/photos/156915032@N07/40550264213/>. ET. 01.04.2022.

<https://tuppublog.wordpress.com/2018/01/28/a-concise-history-of-mesopotamia-2-from-samarra-to-uruk-6th-4th-millennium-bc/>, ET. 20.03.2019.

<https://www.behindthename.com/name/nabouchodonosor>, ET. 15.09.2022.

<https://warbletoncouncil.org/metodo-analitico-sintetico-810>, ET. 01.04.2023.

TABLÖLAR VE ŞEKİLLER DİZİNİ

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Mezopotamya'nın Tarih Öncesi Kùltürleri	12
Tablo 2: Samiler	27
Tablo 3: Sümerlerde Rahip Unvanları	144

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: El-İstahrinin Mezopotamya Haritası (Suret-ul Cezire).....	3
Şekil 2: Mezopotamya Coğrafyası	7
Şekil 3: Kuzey (Yukarı) ve Güney (Aşağı) Mezopotamya Haritası	8
Şekil 4: Mezopotamya'nın Tarih Öncesi Kùltürleri.....	12
Şekil 5: Sümer (1), Sami (2) ve Lagaş Kralı Eannatum'un Tasvirleri	21
Şekil 6: Tanrı ve Tanrı Heykelini İçeren Silindir Mùhùr.....	79
Şekil 7: Uruk Vazosu	285
Şekil 8: II. Ashurnasirpal'in Saray Duvarında Asur Kampı Tasviri	287
Şekil 9: Pazuzu Levhası	288
Şekil 10: Enheduanna Diski	289
Şekil 11: Güneş Tanrısı (Şamaş) Tableti	290
Şekil 12: Rahip Dudu'nun Adaklık Levhası ve Heykeli.....	291
Şekil 13: Lagaş Kralı Ur-Nanşe'nin Levhası	292
Şekil 14: Akbabalar Steli	293
Şekil 15: Rahip Uşumgal Steli	294
Şekil 16: Mari Kentinde Bulunan Rahibe Heykelleri	295
Şekil 17: Blau Anıtları	296

Şekil 18: Ziggurat Önünde Rahip Tasvirli Mühür Baskısı	296
Şekil 19: III. Erken Hanedanlık Dönemi Levhasında Rahip Tasviri	297
Şekil 20: Tanrıça Ninhursag Huzurunda Libasyon Gerçekleştiren Rahip Figürü	297
Şekil 21: Rahip İbni-İştar'ın Tasviri	298
Şekil 22: Gipardaki Adaklık Kireçtaşı Levha	299
Şekil 23: Nabu-apla-iddina'nın Kudurru Taşı.....	300
Şekil 24: İşib Rahibi Ur-Dun'un Silindir Mührü	301
Şekil 25: Şifacı Rahibin Tedavi Tasviri	301
Şekil 26: Akad Dönemi Silindir Mühründe Rahipler	302
Şekil 27: Ur-Nammu Stelinde Arınma Ritüeli Gerçekleştiren Rahip Tasviri.....	303
Şekil 28: Dada'nın Silindir Mühründe Akadlı Rahibe Tasviri	303
Şekil 29: Geme-Lama'nın Silindir Mührü	304
Şekil 30: Rahip-Kralın Aslan Avı Tasviri.....	304
Şekil 31: Hali-ilu'nun Silindir Mührü.....	305
Şekil 32: Geç Uruk Dönemi Silindir Mühründe Ritüel Yapan Rahipler	305
Şekil 33: Tutsak Rahipler Tasviri	306
Şekil 34: Sümerli Bir Rahibin Sunu Tasviri	306
Şekil 35: İp Eğiren Rahibe Tasviri.....	307
Şekil 36: Hasta Başında Şifacı /Büyücü Rahip Tasviri.....	307
Şekil 37: Savaşçı Rahip-Kral Tasviri.....	308
Şekil 38: Koyunlara Bitki Sunan Rahip-Kral Tasviri	308
Şekil 39: Fırtına Tanrısının Huzurunda Rahip Tasviri.....	309
Şekil 40: Nimrud'daki Ninurta Tapınağında Asurlu Rahip tasviri	310
Şekil 41: Yeni Babil Dönemi Mühründe Sunu Yapan Rahip Tasviri.....	310

Şekil 42: Humbaba, Tanrılar ve Rahipler Silindir Mührü.....	311
Şekil 43: Arp Çalan İki Müzisyen Rahip Tasviri.....	311
Şekil 44: Balık Kıyafetli Rahipler.....	312
Şekil 45: Apkallu Heykelleri.....	312
Şekil 46: Mari Kentinde Duvara Çizilen Yüksek Rahip Potresi.....	313
Şekil 47: Uruk Dönemi Rahip-Kral Heykeli.....	313
Şekil 48: Entu Rahibesi Enanatuma'nın Heykeli.....	314
Şekil 49: Tanrıça Ninhursağa'nın Tapınağına Sunu Taşıyan Rahip.....	314
Şekil 50: Hava Tanrısı Huzurunda Libasyon Yapan Rahip.....	315
Şekil 51: Eski Babil Dönemi Silindir Mühründe Rahip Tasviri	315
Şekil 52: İnanna'ya Sunu Yapan Rahip-Kral Tasviri	316
Şekil 53: İştâr Huzurunda Rahip ve Tapınan Kadın Tasviri	317
Şekil 54: İnanna'nın Sürüsünü Besleyen Rahip-Kral Tasviri.....	317
Şekil 55: Silindir Mühürlerde Rahip-Kral ve İnanna Tasvirleri	318

ÖZET

Mehmet Emin Güler, Mezopotamya Dininde Rahiplik, Doktora Tezi, Danışman:

Prof. Dr. Baki ADAM, 321 s.

Çalışma giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında, Mezopotamya kavramı, coğrafyası, tarih öncesi kültürleri, kaynakları ve kronolojisi gibi hazırlayıcı konular ele alındı. Bununla birlikte bu kısımda, Mezopotamya’da şehirlerin ortaya çıkışına, bu alanda yapılan yüksek lisan ile doktora tez çalışmalarına ve Mezopotamya uygarlığına değinildi. Temelde Sümerler, Akadlar, Asurlular ve Babillilerden oluşan bu uygarlık, kronolojik sıralama gözetilerek incelenmiştir. Bunun yanında III. Ur Hanedanlığı ve İsin-Larsa Dönemlerinden bahsedildi ve Amoriler, Aramiler ve Kaldeliler gibi topluluklara değinildi.

Tezin birinci kısmında Mezopotamya Dininin genel bir tasviri yapıldı. Bu dinin kavramsal çerçevesi ve metodolojisi ortaya konulduktan sonra, Mezopotamya Dini tarihi ele alındı. Bölümün devam eden kısımlarında bu dinin tanrı inancı ve bu dinde öne çıkan tanrılar araştırıldı. Bununla birlikte bu dinde tapınaklar, ritüeller, evren anlayışı, ölüm sonrası yaşam inancı, ruhsal varlıklar, peygamber ve kutsal metinler konuları işlendi.

Tezin ikinci bölümünde, Mezopotamya Dininde rahiplik konusu detaylı olarak ortaya konulmaya çalışıldı. Öncelikle bu konu ile ilgili bazı kavramlar açıklandıktan sonra, Mezopotamya’da rahipliğin tarihi ele alındı. Bunun ardından bu dinde rahip ve rahibeler ile onlar için kullanılan unvanlar incelendi. Bu bölümün ve tezin odak noktası olan rahiplerin işlevleri ve özellikleri konusu, ayrıntılı olarak ortaya konulmaya çalışıldı. Son olarak Mezopotamya tarihinde öne çıkan rahip ve rahibelere değinildi ve rahipler ile ilgili görsel

tasvirler analiz edildi. Burada mühürlerde görülen rahiplerin özellikleri ve tasvir biçimleri incelendi.

Sonuçta, Mezopotamya Dininde rahiplik ile ilgili tespitler yapıldı ve çıkarımlarda bulundu. Bu uygarlığın şekillenmesinde kurumsallaşmış ve özenli bir şekilde yapılandırılmış olan rahip sınıfının dikkate değer bir etkisinin olduğu anlaşıldı.

Mehmet Emin Güler, Priesthood in Mesopotamian Religion, PhD Thesis, Supervisor: Prof.Dr. Baki ADAM, 321 pp.

The study consists of an introduction, two sections and a conclusion. In the introduction part, preparatory topics such as the concept of Mesopotamia, its geography, prehistoric cultures, sources and chronology were discussed. However, in this section, the emergence of cities in Mesopotamia, the postgraduate and doctoral thesis studies in this field and Mesopotamian civilizations were mentioned. These civilizations, mainly Sumerians, Akkadians, Assyrians, and Babylonians, were examined in chronological order. In addition, the III. Ur Dynasty and the Isin-Larsa Periods were mentioned concerning these civilizations. Besides these basic civilizations of Mesopotamia, communities such as Amorites, Arameans and Chaldeans were mentioned.

In the first part of the thesis, a general description of the Mesopotamian Religion was made. After the conceptual framework and methodology of this religion were established, the religious history of Mesopotamia was discussed. In the following parts of the chapter, the belief in the god of this religion and the prominent gods in this religion has been investigated. However, in this religion, temples, rituals, understanding of the universe, belief in the afterlife, spiritual beings, prophets and sacred texts were discussed.

In the second part of the thesis, the subject of the priesthood in the Mesopotamian Religion was tried to be detailed. First of all, after some concepts related to this subject were explained, the history of the priesthood in Mesopotamia was discussed. After that, the priests and nuns in this religion and the titles used for them were examined. The functions and characteristics of priests, which is the focus of this chapter and thesis, have been tried to be put forward in detail. Finally, prominent priests and nuns in the history of Mesopotamia were

mentioned and visual depictions of priests were analyzed. Here, the characteristics and depictions of the priests seen on the seals were examined.

As a result, determinations were made about the priesthood in the Mesopotamian Religion and inferences were made. The institutionalized and carefully structured priestly class proved to have had a remarkable influence in shaping this civilization.

